

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
АРХИТЕКТОНСКИ ФАКУЛТЕТ

Милош С. Аранђеловић

**ДРУШТВЕНО-КУЛТУРНИ УСЛОВИ РАЗВОЈА
АРХИТЕКТУРЕ ГРАЂЕВИНА ЈАВНЕ НАМЕНЕ
У СЕЛИМА СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ
ОД 1946. ДО 1970. ГОДИНЕ**

докторска дисертација

Београд, 2016.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF ARCHITECTURE

Miloš S. Arandžević

**SOCIAL AND CULTURAL CIRCUMSTANCES
OF PUBLIC PURPOSE BUILDINGS
DEVELOPMENT IN SERBIAN VILLAGES
IN 1946-1970 PERIOD**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2016.

Ментор:

Др Владимир Мако
Редовни професор Универзитета у Београду, Архитектонски факултет

Чланови комисије:

Др Александар Игњатовић
Ванредни професор Универзитета у Београду, Архитектонски факултет

Др Сретен Вујовић
Редовни професор Универзитета у Београду, Филозофски факултет

Датум одбране:

Београд

ДРУШТВЕНО-КУЛТУРНИ УСЛОВИ РАЗВОЈА АРХИТЕКТУРЕ ГРАЂЕВИНА ЈАВНЕ НАМЕНЕ У СЕЛИМА СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1946. ДО 1970. ГОДИНЕ

Резиме

Дезинтеграција југословенске идеје и урушавање социјалистичког друштвеног уређења на крају 20. века иницирало је потребу да се анализирају дотадашња искуства у оквиру друштвених односа и архитектонског наслеђа на простору бивше Југославије. У том смислу постојање историјско-политичке дистанце омогућава објективније и свеобухватније тумачење идеолошког оквира архитектуре тог периода.

Критичка анализа друштвено-политичких и културних дешавања у Србији, у истраживању репрезентује специфичности које су условиле развој нове архитектонско-урбанистичке праксе и садржаја на селу у периоду од 1946. до 1970. године. Оправданост временског оквира дефинисана је доношењем важних докумената који су одређивали правац друштвеног и културног развоја у Југославији, што се односи првенствено на петогодишње планове (петолетке).

Поред доприноса изучавању југословенског архитектонског наслеђа истраживање дефинише другачији методолошки приступ анализе наслеђа сеоске архитектуре. Синтезом више научних метода, где примарну чини анализа садржаја научне и стручне литературе, дисертација, бавећи се односом архитектуре и политике, генерише могућност успостављања нових истраживачких питања из области развоја сеоских насеља у Србији.

Претпоставка да је планирање и изградња грађевина јавне намене на селу имало важну улогу у културно-политичком образовању сеоског становништва утицало је на усмеравање самог тока истраживања. Грађевине обухваћене истраживањем припадају групи друштвено-образовних и привредних објеката од општег значаја. Њихова архитектура и стилска обележја кретала су се ван оквира постојећих традиционалних и културно-историјских вредности архитектонског наслеђа, што их је учинило јединственим наслеђем социјалистичке праксе на селу.

У циљу релевантног тумачења односа архитектуре и идеолошко-политичких претензија, истраживање се првенствено бави теоријским разматрањима у оквиру области архитектуре и идеологије, формирајући основу даљег тока истраживања у правцу студије случаја која доприноси провери постављених хипотеза. Имајући у виду да на пољу сеоске архитектуре не постоји много теоријских разматрања као и да социјалистичка архитектонска пракса у селима Србије није представљала предмет опсежнијих мултидисциплинарних истраживања, рад има за циљ да прикаже специфичности планирања и изградње у датом периоду и последице које је такав приступ оставио на будући развој и уређење сеоских насеља у Србији.

Анализа теоријског приступа, који се генерално односи на развој социјалистичке архитектуре, са посебним освртом на совјетску и југословенску праксу, представља почетну фазу истраживања. Повод формулисању теоријског оквира по питању односа архитектуре и идеологије оправдава чињеница да је архитектура у Југославији била део општег културног развоја југословенског друштва. Сматрана је средством материјализовања социјалистичких идеја, па је из тог разлога важно сагледати њен развој кроз измене политичких односа у Југославији. У складу с тим треба напоменути да теоријски дискурс упориште проналази у наслеђу и савременим тумачењима социјалистичке идеологије као и у теоријским поставкама филозофа марксистичке оријентације.

Значај испитивања совјетске архитектуре релевантан је за правилно тумачење идеолошког оквира југословенске праксе. Културни, економски и политички односи тадашњег југословенског руководства са Совјетским Савезом учиниле су да архитектура и уметност Југославије следе совјетски ток развоја све до 1950. године. У том смислу сагледавање ширег контекста развоја социјалистичког реализма, као службене доктрине и правца, заузима посебан део истраживања.

Непосредни утицај Комунистичке партије на стручне организације инжењера и техничара у Југославији учинио је неопходним анализу рада ових удружења са идејом откривања специфичности тадашње методологије пројектовања. У истраживању се првенствено истиче велики значај Друштва инжењера и техничара Југославије (ДИТЈ) у циљу објективног и критичког сагледавања

узрочно–последичних релација социјалистичке идеологије и архитектонско-урбанистичке праксе на селу.

Интегрални део истраживања представља и преглед архитектонско-урбанистичке праксе Краљевине Југославије, са акцентом на сеоско наслеђе. Компаративна анализа предратног и послератног периода односи се на приказивање сличности у приступу и пројектовању у оквиру различитих система друштвених вредности. Изузимајући идеолошку мотивисаност социјализмом у послератној Југославији, израда типских пројеката објеката различите намене за сеоска насеља представљала је заједничку карактеристику обе Југославије.

Сумирање резултата у закључним разматрањима указује на двоструки карактер послератне изградње на селу. Грађевине су поред утилитарне улоге добиле статус симбола социјалистичке културе. Студија случаја типских пројеката задружних домова, сеоских основних школа, погона прехранбене индустрије и пољопривредних објеката грађених на селу, приказује измену традиционалних оквира и увођење другачијег приступа пројектовању. Специфичности новог приступа првенствено су се огледале у учешћу различитих стручних организација у пројектовању, организовању масовних радних акција приликом изградње и ширењу културе агитпропа.

Кључне речи: идеологија, архитектура ФНРЈ, сеоска архитектура, задругарство, задружни домови, аграрна реформа и колонизација, политика КПЈ на селу, планска привреда, индустријализација, сељаци индустријски радници, агитпроп

Научна област: Архитектура и урбанизам

Ужа научна област: Архитектонско пројектовање и савремена архитектура

УДК број: 72.01:316.334.55"1946/1970"(043.3)

**SOCIAL AND CULTURAL CIRCUMSTANCES OF PUBLIC PURPOSE
BUILDINGS DEVELOPMENT IN SERBIAN VILLAGES
IN 1946-1970 PERIOD**

Abstract

Disintegration of the Yugoslav idea and the collapse of the socialist social system at the end of the 20th century have initiated the need for analysis of previous experiences in the field of social relations and architectural heritage in the territory of ex-Yugoslavia. In that sense, the existence of historical and political distance enables a more objective and comprehensive interpretation of the ideological framework of the said period's architecture.

A critical analysis of the social, political and cultural events in Serbia, presented in this paper, depicts the specific characteristics that have influenced the development of new practice and content in architecture and urbanism in the villages from 1946 to 1970. This time period is selected due to fact that it is defined by the adoption of important acts determining the direction of social and cultural development in Yugoslavia, primarily five-year plans.

Along with providing the contribution to the study of Yugoslav architectural heritage, this research paper also defines a different methodological approach to the analysis of rural architecture heritage. By synthesizing several scientific methods, primary one being the analysis of the scientific and professional literature, this PhD thesis reviews the relationship between architecture and politics, and generates the possibility of establishment of new research questions pertaining to the development of rural settlements in Serbia.

The assumption that the planning and construction of public purpose buildings in villages had played an important role in the cultural and political education of rural population has influenced the focus of this research paper. The buildings covered by the paper belong to the group of educational and commercial facilities of general importance. Their architecture and style characteristics exceeded the framework of the

existing traditional and cultural-historical values of architectural heritage, which made them unique in the sense of socialist practice heritage in rural areas.

In the goal of relevant interpretation of the relationship between architecture and ideological-political claims, the paper primarily focuses on theoretical considerations in the field of architecture and ideology, establishing the foundation for further research in the form of a case study contributing to the validation of the stated hypotheses. Having in mind the lack of theoretical studies in the field of rural architecture, and the fact that socialist architecture practice in Serbian villages was never in focus of comprehensive multidisciplinary research, this paper aims to demonstrate the specific characteristics of planning and development in the given period, as well as the impact of such approach on the future development and organization of rural settlements in Serbia.

The initial research phase presents an analysis of the theoretical approach providing a general overview of the development of specialist architecture, with a special emphasis on the Soviet and Yugoslav practice. The selection of theoretical framework based on the relationship between architecture and ideology is justified by the fact that Yugoslav architecture was a part of the general cultural development of Yugoslav society. It was considered a means for embodiment of socialist ideas, which is precisely why it is important to review its development through the lens of shifts in political relations. In line with all of the above, it should be mentioned that the theoretical discourse is firmly grounded in the heritage and contemporary interpretations of socialist ideology, as well as in theoretical principles of Marxist philosophers.

The importance of study of Soviet architecture is relevant for the correct interpretation of Yugoslav practice ideological framework. Cultural, economic and political relationship between the Yugoslav political establishment of the time and the Soviet union have influenced Yugoslav architecture and art, making them follow the Soviet development trends until 1950. In that sense, the review of a wider context of development of socialist realism, as well as its official doctrine and trends, lies in the focus of a separate section of this research paper.

The direct influence of the Communist Party on the professional organizations of engineers and technicians in Yugoslavia has caused a need for the analysis of the work

of these associations, with the aim of discovering the specific traits of the design methodology of the time. This paper primarily highlights the considerable importance of the Association of Engineers and Technicians of Yugoslavia, in the goal of objective and critical review of the causal relationship between the socialist ideology and architectural and urbanistic practice in rural regions.

An overview of practice in the field of architecture and urbanism in the Kingdom of Yugoslavia, with a special emphasis on rural heritage, represents an integral part of this research paper. Comparative analysis of the pre-war and post-war periods relates to the depiction of similarities in the approach and design within the framework of different social value systems. Ideological, socialism-based motivation notwithstanding, the construction of typical various-purpose buildings in rural settlements represented a common characteristic for both Yugoslavias.

The summary of results in concluding remarks indicates the dual character of post-war rural construction. The buildings received a status of socialist culture symbols along with their utilitarian role. The case studies focusing on standard facilities, such as cooperative buildings, village elementary schools, food industry facilities, and rural agricultural facilities, indicate a shift in traditional framework and introduction of a different approach to design. The specific traits of this new approach were reflected primarily in the involvement of various professional organizations in the process of design, organization of mass work actions during construction, and the dissemination of agitprop culture.

Key words: ideology, architecture of federal people's Republic of Yugoslavia, rural architecture, cooperative activities, cooperative buildings, agrarian reform and colonization, rural policy of Yugoslav Communist party, plan-based economy, industrialization, farmers and industrial workers, agitprop

Scientific field: Architecture and urbanism

Narrow scientific field: Architecture design and contemporary architecture

UDK number: 72.01:316.334.55"1946/1970"(043.3)

САДРЖАЈ:

УВОД

Претходна анализа информација о предмету истраживања	1
Теоријски оквир истраживања	6
Проблем и предмет истраживања	13
Циљеви истраживања	15
Задаци истраживања	16
Полазне хипотезе истраживања	17
Научне методе истраживања	18
Научна оправданост дисертације и очекивани резултати истраживања	20

I ДЕО: УСПОСТАВЉАЊЕ ТЕОРИЈСКОГ ОКВИРА ИСТРАЖИВАЊА ПО ПИТАЊУ ОДНОСА АРХИТЕКТУРЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ

Глава I

1. Архитектура као дискурс идеологије	[22]
1.1 Архитектура између идеологије и утопије	25
1.2 Архитектура као репрезент политичке идеологије	28
1.3 [Без]смисао архитектуре	32
1.4 Теоријска поставка социјалистичке идеологије	36
1.4.1 Југословенски социјализам	39
1.4.2 Социјалистичка схватања у домену архитектуре	41
1.5 Идеолошки оквир архитектуре у ФНРЈ 1945-1950.	47
1.5.1 Архитектонска пракса по узору на совјетску	50
1.5.2 Архитектура Совјетског Савеза	54
1.5.3 Теоријски оквир југословенске архитектуре: „Национално по форми, социјалистичко по садржини“	57
1.5.4 Социјалистички реализам у ФНРЈ и његове одлике	62
1.5.5 Напуштање совјетског модела у архитектури	66

II ДЕО: ИСТРАЖИВАЊЕ ОДНОСА ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИХ ДЕШАВАЊА И АРХИТЕКТОНСКЕ ПРАКСЕ

Глава II

2. Утицај социјалистичког друштвено-културног преображаја на архитектонско-урбанистичку праксу у Србији после 1945. године	[76]
---	-------------

2.1 Друштвено-политички контекст Југославије у периоду 1946-1970.	79
2.2 Планска привреда и социјалистички друштвено-културни преображај	84
2.2.1 Први петогодишњи план развоја као одредница социјалистичког уређења	88
2.3 Аграрна реформа и развој задругарства као основе ширења идеолошко-политичког утицаја на селу	93

Глава III

3. Сеоска архитектура и друштвена пракса: између традиције и соцреализма	[104]
3.1 Друштвено-културни и економски преображај села	108
3.1.1 Три етапе социјалистичког преображаја пољопривреде	112
3.1.2 Развој задругарства и земљорадничких сељачких задруга	113
3.2 Улога стручних и техничких организација у изградњи социјализма	117
3.2.1 Друштвени значај ДИТ-а: основни задаци и програм друштва	127
3.2.2 Усаглашеност стручних организација са принципима званичне политике Комунистичке партије Југославије	131
3.2.3 Идеолошко-политичка пропаганда у оквиру техничке издавачке делатности	135
3.3 Сеоска архитектура као одраз културе агитпропа	143
3.4 Такмичење као метод успостављања социјалистичких вредности	146

Глава IV

4. Идеологија југословенства у архитектури старе и нове Југославије	[149]
4.1 Архитектура на селу и друштвено–културни контекст	156
4.2 Предратно наслеђе сеоске архитектуре и њене националне аспирације	158
4.2.1 Планирање јавних грађевина на селу у предратној Југославији	164
4.3 Архитектонска пракса у оквиру социјалистичког преображаја села	168
4.3.1 Планирање и изградња привредних објеката опште намене	173
4.3.2 Планирање и изградња објеката друштвене намене на селу	178

Глава V

5. Анализа архитектонског приступа изградње типских објеката на селу	[181]
5.1 Задружни домови као тековина социјалистичке културе	184
5.1.1 Улога задружних домова у социјалистичком преображају села	185
5.1.2 Изградња задружних домова у прилог развоју пољопривреде	188
5.1.3 Улога стручно-техничких организација у изградњи задружних домова	191
5.1.4 О архитектури задружних домова	196
5.1.5 Програм и типологија задружних домова	198
5.1.6 Задружни домови на територији НР Србије	200
5.1.7 Од идеје до реализације	202
5.2 Развој школства и изградња школских зграда на селу	204
5.2.1 Друштвени значај школа у развоју сеоских насеља после рата	206
5.2.2 Планирање и изградња основних школа на селу	208
5.2.3 Анализа архитектонско-урбанистичких и обликовно-естетских карактеристика типских пројеката сеоских школа	211
5.3 Утицај социјалистичке праксе на формирање и уређење сеоских центара	215
5.4 Индустијски и пољопривредни објекти	219
5.4.1 Ефекти индустријализације на селу: сељаци индустријски радници	221
5.4.2 Развој индустрије и увођење нове архитектонске праксе	227
5.4.3 Погони прехранбене индустрије	232
5.4.4 Пољопривредна архитектура	234
5.4.5 Архитектура као одраз утилитарности	236
Закључци и правци даљих истраживања	[240]
Прилози	[246]
Литература	[326]
Биографија аутора	[346]
Изјава о ауторству	[347]
Изјава о истовестности штампане и електронске верзије докторског рада	[348]
Изјава о коришћењу	[349]

УВОД

Претходна анализа информација о предмету истраживања

Архитектонско наслеђе југословенског културног простора постало је предмет великог броја домаћих и страних истраживања после 2000-те године, када је уследила промена државног и друштвеног уређења. Разлог томе је свакако историјско-политичка дистанца која је створила могућност објективније и свеобухватније критичке анализе послератне архитектонско-урбанистичке праксе и тумачења њеног идеолошког оквира.

Различита друштвено-политичка и идеолошко-културна дешавања кроз историју су маргинализовала развој сеоских насеља у Србији. Након Другог светског рата у Југославији долази до радикалних промена које пре свих обележава успостављање комунистичког државног уређења. Непосредна повезаност са политичким, културним и уметничким дешавањима у Совјетском Савезу у том периоду утицала је на развој специфичног облика социјализма у југословенским републикама. На пољу архитектуре у том периоду започиње развој нове архитектонско-теоријске праксе, дефинисане начелима новог архитектонског обрасца који је истовремено требао бити заступљен у планирању и уређењу села и градова. Овај период карактерише теоријска основа социјалистичког реализма и социјалистичког естетизма као доминантних праваца у уметности, што је значајно за формирање информационе платформе даљег тока истраживања.

Тематски оквир истраживања усмерен је на критичку анализу развојног тока идеје планирања и изградње грађевина јавне намене у селима НР Србије у периоду од 1946. до 1970. године. Одређени број ових објеката никада није био предмет неког истраживања у стручној литератури. С обзиром да припадају наслеђу специфичног периода архитектонско-урбанистичке праксе, неопходно је да буду истражени.

Предмет истраживања такође представља критичка анализа односа архитектуре и друштвено-политичког и идеолошко-културног контекста који је утицао на стварање нове архитектонске праксе у селима социјалистичке Југославије.

Стручна и научна литература која обрађује ову тематику је обимна, али није у потпуности детаљно истражена и систематизована, што представља још један од доприноса овог истраживања.

Претходна истраживања на тему изградње јавних објеката на селу често су приказивана у оквиру других истраживања која су се пре свих односила на шире тумачење југословенске архитектонске праксе. Представљајући сегменте историографских приказа и монографија, недовољно су реконструисали генезу развоја архитектуре на селу у послератном периоду, бавећи се искључиво општим принципима изградње, планирања и уређења сеоских насеља, традиционалним наслеђем и томе сл.¹

Индивидуална истраживања која су се односила на појединачне примере јавних грађевина на селу често су припадале опусу појединца и углавном су анализирана са аспекта уметничко-стручног достигнућа и опште програмске анализе, изузимајући специфичности друштвено-политичког и културног контекста у коме су настајали. Већина текстова на пољу сеоске архитектуре није се мултидисциплинарно и критички односила него су репрезентовали основне идеје архитектонских концепата без даљих тумачења и утврђивања узрочно-последичних односа.

Огромну улогу у изградњи земље после рата имала је Комунистичка партија Југославије (КПЈ), која је циљеве и задатке своје политичке идеологије наметала стручним организацијама инжењера и техничара у том периоду. Сва стручна удружења за време социјализма била су чланови Социјалистичког савеза радног народа Југославије (ССРНЈ). У складу с тим, немогуће је било избећи идеолошко-политички утицај Партије који је оствариван кроз архитектуру и садржај нових грађевина.

¹ Видети: Бранислав Којић, *Сеоска архитектура и руризам* (Београд: Грађевинска књига, 1973); Branislav Kojić i Đorđe Simonović, *Seoska naselja Srbije* (Београд: ИКС, 1975); Ђорђе Симоновић и Милорад Рибар, *Уређење сеоских насеља и територија* (Београд: ИБИ, 1993); Ђорђе Симоновић, *Центри заједница села у Србији – Сеоске варошице и сеоске чарије* (Београд: ИАУС, 1970)

Претходна анализа информација о предмету истраживања састоји се из две целине, у односу на коју је литература дефинисана на примарне и секундарне библиографске изворе.

Велики број радова у научној и стручној литератури послератног периода детаљно приказује умешаност различитих стручних организација, инжењера и техничара у изради пројеката и њиховој оцени. Организовање јединствених друштава инжењера и техничара по свим народним републикама имало је за циљ окупљање свих стручњака и њихово заједничко залагање у обнови земље. Њихов рад је био координиран заједничким задацима који су доприносили реализацији идеје о социјалистичком друштвено-културном преображају, учвршћујући циљеве Партије и Првог петогодишњег плана из 1947. године.²

У изради пројектне документације својевремено биле су укључене генерације архитеката и инжењера модернистичког правца, који су својим знањем доприносили стварању рационалних естетичко-композиционих садржаја примерених одређеном поднебљу. Архитектура и уметност поседовали су, према теоретичарима соцреализма, едукативну улогу примерену широким народним масама у неизбежном процесу културно-политичког и социјалистичког преображаја југословенског друштва.

Већина публикација у области архитектуре из овог периода била је у функцији приручника јер је стручна јавност поред архитектонских цртежа износила текстуална образложења везана за функционисање и саму изградњу одређених грађевина. Сходно томе, текстови који су се односили на рад стручних организација представљају солидну библиографску грађу која ће бити од изузетног значаја за даљи ток истраживања.

Претходна анализа информација о предмету истраживања детерминише периодичку, пројектну документацију, архивску и хемеротечку грађу као релевантне библиографске изворе у којима постоје текстови који пружају увид у

² Видети: „Zaključci sa prvog Kongresa Sekcije inženjera i tehničara arhitektonske grane“, *Tehnika*, br. 10-12 (1948): 226; Branislav Kojić, „Uloga arhitekata u izgradnji zadružnog sela“, *Urbanizam-arhitektura*, br 5-6 (1950): 66; Andrija Mendelson, „O istorijatu društva inženjera i tehničara NR Srbije“, *Tehnika*, br. 10-12 (1948): 314.

идеолошки оквир архитектуре овог периода и правац њеног развоја.³ Грађевине јавне намене на селу најчешће су обрађиване у текстовима стручних часописа и периодици која припада ери послератног периода.

Детаљна анализа архивске и хемеротечке грађе представља корпус примарних извора информација од изузетног значаја за предметно истраживање. У раду је такође разматрана конкурсна пракса која се односила на планирање и изградњу појединих грађевина јавне намене на селу.⁴ На тај начин је моделом конкурса, као специфичне друштвене праксе, пружена још једна могућност увида у развој и генерисање будуће архитектуре на селу.

Примарни извори истраживања подељени су у две групе. Првој групи, поред архитектонско урбанистичких истраживања и текстова, припадају и текстови који су важни за разумевање друштвено-политичких и културних дешавања у ФНРЈ, а који се односе на идеју о формирању југословенског културног простора.⁵ Другој групи припада библиографска грађа која изучава наслеђе сеоске архитектуре, просторно уређење и планирање сеоских насеља, генезу њиховог развоја и томе сл. У оквиру друге групе примарних извора свакако су неизбежни текстови аутора шездесетих и седамдесетих година друге половине 20. века попут Бранислава Којића, Ђорђа Симоновића, Јована Крунића, Милорада Мацуре, Бранислава Миленковића, Зорана Петровића, Милорада Рибара, али и других домаћих аутора који су своја истраживања заснивали на проучавању елемената сеоске архитектуре.

Од посебног значаја за истраживање су текстови који су ишли као прилог уз приказ типских пројеката, првенствено јер омогућавају анализу просторно-функционалне концепције ових садржаја, преводећи идеолошко-политичка настојања архитектонско–урбанистичком праксом.

³ Видети: Mira Krajger, „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Tehnika*, br.6 (1947): 290.

⁴ Bratislav Stojanović, „O nekim pitanjima arhitekture kod nas, Povodom konkursa za tipove školskih zgrada na selu“, *Tehnika*, br. 5-6 (1949): 186-192.

⁵ Видети: Љубодраг Димић, *Агитпроп култура: Агитпроповска фаза културне политике у Србији 1945 – 1952* (Београд: Рад, 1988); Јеша Денегри, *Југословенски уметнички простор* (Београд: Музеј савремене уметности, 1991)

У групу примарних извора такође припадају текстови и литература који се критички односе према идеји југословенства у архитектури и уметности, односећи се на период између два Светска рата. Пресудан значај ових текстова огледа се у могућности компаративне анализе теорије и праксе две потпуно различите друштвено-политичке и културне средине, али и два образаца архитектонског деловања.

У оквиру домаће теоријске сцене релевантна су истраживања која се односе на утицај политичке идеологије у оквиру југословенског културног простора. У својој књизи *Југословенство у архитектури 1904–1941 године* Александар Игњатовић наводи да архитектура не представља независан систем вредности, него је она заправо репрезент тренутне друштвене реалности и идеологије.

За тумачење проблематике соцреализма у области архитектуре релевантни су и радови који припадају групи новијих истраживања домаће стручне јавности, међу којима се истиче докторска теза Јелене Живанчевић (2011) на тему *Соцреализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије* у којој се директно анализира политички утицај на архитектонско урбанистичку праксу, и докторски рад Михајла Лујка (2012), *Промена парадигме архитектонско урбанистичких концепата на објектима културе у процесу конституисања југословенског културног простора у периоду од 1947-1974. године*.

Такође треба нагласити вредност историјске грађе и њен допринос истраживању у домену тумачења идеолошко политичког деловања у архитектури и уметности. Велики допринос проучавању ове теме свакако иде текстовима Александра Кадијевића, али и истраживању историчара Олге Манојловић Пинтар.⁶

Други део претходне анализе истраживања усмерен је на научну анализу која полази од теоријске поставке која се бави односом архитектуре и идеологије.

⁶ Видети: Александар Кадијевић, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији“, *Наслеђе*, бр. 8 (2007): 225-238; Александар Кадијевић, „Проблем истраживања и тумачења соцреализма у српској архитектури“, *Новопазарски зборник*, бр. 30 (2007): 211-217; Олга Манојловић Пинтар, *Идеолошко и политичко у споменичкој архитектури Првог и Другог светског рата на тлу Србије* (докторска дисертација, Филозофски факултет, Београд, 2004); Милан Просен, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији“, *Наслеђе*, бр.8 (2007): 95 – 117.

Анализа информација о предмету истраживања обухвата критички преглед и анализу референтне литературе која се бави тематиком односа идеологије и архитектуре, али и идејом универзалног у архитектури с циљем формирања адекватног теоријског оквира истраживања.

Секундарне библиографске изворе у раду, референтне овој области, представља историјска грађа, филозофски текстови који критички анализирају идеју совјетског модела у архитектури и уметности, али и утицај друштвено-политичке идеологије на архитектонску праксу. Такође овој групи припадају текстови теоретичара који своја истраживања уместо око појединачних достигнућа артикулишу око идеје о јединству архитектуре и контекста, њеном значењу и архитектури као производу људске егзистенције и друштвене праксе.

Теоријски оквир истраживања

Теоријски дискурс своје полазиште проналази у наслеђу и савременим тумачењима марксистичких теоретичара и филозофа као припадника доминантног филозофског правца чије су идеје и размишљања биле у складу са друштвено-политичким дешавањима у Југославији у том периоду. У складу са основним предметом истраживања, теоријску поставку дефинишу два дела. Први се бави специфичностима теоријске праксе и настојањима у архитектури ФНРЈ, а други идеолошким одредницама архитектуре.

Социјалистичка садржина архитектуре у ФНРЈ

Архитектура социјалистичке Југославије представљала је правилан метод развоја совјетске архитектуре, националне по форми и социјалистичке по садржини.⁷ Разноликост њеног културног наслеђа поседовала је бројне могућности развоја које су ишле у прилог овој тези.

Архитектура у бившој ФНРЈ представљала је један од важних чинилаца у стварању социјалистичке културе, а од архитектата се тражило да своја дела

⁷ Видети: N.P. Bilikin, „Neposredni zadaci nauke o arhitekturi i građevinarstvu“, *Tehnika*, br.6 (1947): 180-181.

сматрају оруђем у борби за социјалистичку изградњу новог друштва.⁸ Основна замисао је била да нова социјалистичка архитектура Југославије поседује специфичности сваке нације појединачно, с тим да буде обједињена заједничком, социјалистичком, садржином.

Пред архитектуру социјалистичке Југославије постављани су задаци који су произишавали из развоја политичког и економског живота народа у њој. Социјалистички преображај друштва успостављао је нов начин живота, нове потребе и културу. Утврђивањем задатака и циљева Петогодишњег плана уследила је потреба за успостављањем нових начела архитектуре.

Нова начела архитектуре требала су да предоче визију новог социјалистичког човека и да својим грађевинама допринесу његовом убрзаном културном уздицању. Друштвено-културни објекти и остале грађевине на селу требали су постати својина народа, тј. да служе интересу народа и да их има у изобиљу како би се масе могле њима користити.⁹

Архитектонска и уметничка обележја која су карактерисала грађевине у земљама комунистичког друштвеног уређења и стилска формација до 1950. године, како Шуваковић наводи, био је социјалистички реализам. Главни циљ овог уметничког правца био је да репрезентује стварање новог социјалистичког друштва и као такав чинио је доминантан уметнички правац.¹⁰

С обзиром да је социјалистички реализам као резултат дуготрајног процеса избора уметничких средстава у односу на њихову примереност/прихватљивост државним и идеолошко-политичким потребама, био доминантан уметнички правац, један од задатака истраживања је испитати какав је утицај остварио у оквиру сеоских подручја.

Архитектура социјалистичког реализма постала је предмет бројних истраживања у првој деценији 21. века. Међутим специфичности соцреалистичке архитектонске праксе у Србији нису до скоро представљала предмет опсежнијих

⁸ Видети: Bratislav Stojanović, „O nekim pitanjima arhitekture kod nas, Povodom konkursa za tipove školskih zgrada na selu“, *Tehnika*, br.5-6 (1949):188.

⁹ B. Stojanović, *Исмо*, 190.

¹⁰ Видети: Miško Šuvaković, *Pojmovnik teorije umetnosti* (Beograd:Orion art, 2011), 663.

научних истраживања. Повод истраживању представља и чињеница да је од настанка и развоја овог уметничког правца у архитектури веома мало простора посвећено тематици изградње на селу.

Са друге стране, сеоска архитектура у Србији ретко је у својој историји била предмет теоријских расправа.¹¹ Један од разлога је и начин живота сеоског становништва који је до данас сачувао исте принципе и одреднице развоја које карактеришу рационалну и разумну архитектуру. Бранислав Којић као највећи познавалац сеоске архитектуре (али и савремених настојања) наводи да послератна изградња грађевина јавне намене на селу (нпр. школа, задружних домова, здравствених станица и сл.) никада није припадала категорији наслеђа традиционалне сеоске – вернакуларне архитектуре. Ови објекти поседују специфичне архитектонске и стилске вредности чијој анализи и тумачењу треба другачије приступити.

Њихова вредност се заправо огледа у оквирима новог архитектонско-уметничког правца који је симболизовао друштвено-културни препород у Југославији, тако да би најисправније било тумачити их у односу на друштвено-политички и културни контекст времена у коме су изграђени. Архитектонско-уметнички правац послератне изградње у Србији карактерисао је развој теорије и праксе социјалистичког реализма као идеолошки инструисаног уметничког правца.

У даљим настојањима архитектуру социјалистичке Југославије након 1950. године карактерисали су принципи социјалистичког естетизма. Овај термин увео је Света Лукић како би дефинисао иманентну унутрашњу супротност дотадашњим принципима соцреализма и представљао је, како наводи Шуваковић, реакцију на социјалистички реализам у југословенској уметности, исказујући развој новог естетизованог, непрограмског, идеолошки неутралног и уметнички аутономног изражавања, који је гушио сваки облик дивергентности.

¹¹ Видети: Бранислав Којић, *Сеоска архитектура и руризам* (Београд: Грађевинска књига, 1973), 88 – 89.

Архитектура и идеологија

Идеологија као скуп одређених идеја и веровања неминовно је присутна у свим облицима архитектонске праксе. У противном било би апсурдно расправљати о достигнућима и карактеристикама архитектуре када не бисмо знали циљеве које је она поставила пред себе.

Дисертација у суштини обрађује тему сеоске архитектуре инструисане политичком идеологијом као јасном тежњом за креирањем нове традиције у послератном периоду изградње и конституисања јединственог југословенског културног простора.

У оквиру теоријског дискурса пружен је увид у различите позиције које се тичу генерално идеологије, али и идеолошког утицаја кроз архитектуру. Као што је раније напоменуто, такође ће бити истражени смисао и значења егзистенцијалне димензије архитектуре.

Наметање партијских/политичких идеологија у архитектури и уметности препознато је у оквиру тоталитарних режима са почетка 30-их година, који су свесно настојали да утичу на сваког појединца предочавајући му на тај начин слику бољег живота.¹² Развој и генерисање архитектонско-уметничке праксе у оваквим друштвено–политичким околностима доприносило је чињеници да се архитектура, уметност и политика генеришу у јединствени систем.

Архитектура је као део општег културног развоја у ФНРЈ била подређена општим законима и етапама развоја југословенског друштва и културе. У прилог томе наводи се чињеница да је Пети конгрес Комунистичке партије Југославије фиксирао оквире развоја нове социјалистичке културе.

Однос идеологије и архитектонске праксе у оквиру тоталитарног друштвеног уређења истраживао је архитекта и теоретичар Манфредо Тафури (*Manfredo Tafuri*), и то на примеру Совјетског Савеза. Како би дискутовао о овој теми Тафури је наводио неопходност приступања пољу политичке теорије засноване на

¹² Ješa Denegri, „Теме модерне и постмодерне уметности“, *Појмовник теорије уметности*, (ур.) Мишко Шувковић (Београд: Orion art, 2011), 16.

филозофским принципима марксизма, без које није било могуће тумачење њених објективних вредности и достигнућа.¹³

Тафури је сматрао да се архитектура не може посматрати независно у односу на друштвено-политички и културни контекст у коме настаје. У својој књизи *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development*, он напомиње да феномен претварања идеологије у утопију често у том смислу представља императив. У циљу сопственог опстанка одређене идеологије су кроз историју врло често разарале сопствену форму како би се посветиле „стварању нове будућности” и утемелиле развој нових традиција.¹⁴

Терминологију „измишљања традиције” Ерик Хобсбаум и Теренс Рејндер (*Eric Hobsbawm, Terence Ranger*) користили су за две врсте традиција. За оне формално утемељене и оне које се појављују и успостављају великом брзином, означавајући скуп различитих пракси ритуалне или симболичке природе.¹⁵

Са друге стране, Луј Алтусер (*Louis Althusser*) наводи да идеологија свесно мора поседовати своју материјалну егзистенцију како би репрезентовала сопствене идеје и циљеве. „Увежбавање” идеологије или друштвена пракса, повезана је са ритуалима којима она заправо постаје део идеолошког апаратуса.¹⁶ На основу тога стичу се сопствени идентитети који се огледају у одређеним идеологијама.

Друштвена пракса често је разматран појам у истраживањима марксистичке и *praxis* филозофије. Поред Алтусера у истраживању су заступљене и теоријске поставке Славоја Жижека, словеначког филозофа, који припада групи савремених теоретичара инспирисаних марксистичком идеологијом. У његовим и тумачењима његових савременика друштво не представља ништа друго него ефекат владајуће политичке идеологије и тиме сваки сегмент јавног живота и деловања треба посматрати кроз призму актуелне идеологије социјалних и

¹³ Видети уводно излагање у: Manfredo Tafuri, *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development* (Cambridge : MIT press, 1976); Manfredo, Tafuri. „Ideology and Utopia“, *Histories Of The Immediate Present*, (ed.) Anthony Vidler (Cambridge: MIT Press, 2008), 177 – 180.

¹⁴ Manfredo Tafuri, *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development* (Cambridge : MIT press, 1976), 50-53.

¹⁵ Erik Hobsbawm i Terens Rejndžer (ur.) *Izmišljanje tradicije* (Beograd: Biblioteka XX veka, 2002), 139.

¹⁶ Louis Althusser, „Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation)”, *Mapping Ideology*, (ed.) Slavoj Žižek (London, New York: Verso, 2012), 116-118.

културних утицаја.¹⁷ У прилог томе свакако се може навести еуфорично залагање становништва које је карактерисало период послератне изградње и социјалистичког друштвено-културног препорода у Југославији.

Довођење друштвене праксе под окриље политичке идеологије развија нову димензију истраживања која се сада оријентише на различите теорије о простору. У прилог таквом тумачењу супростављамо идеје Анри Лефевра (*Henry Lefebvre*) као водећег филозофа неомарксистичке оријентације, који је друштвену производњу довео у непосредну везу са производњом простора, неопходним актом у репродукцији друштва. Са друге стране, Лефевр идеолошка начела доводи у директну везу са институцијама, које сматра идеолошким центрима.¹⁸

Поред материјалне егзистенције идеологија, за Алтисера опет, представља имагинаран однос појединца са његовим стварним условима живота. Он тврди да не постоји идеологија прихватљива за конкретне услове, већ да она представља скуп универзалних идеја.

У односу на архитектуру појам универзалног, са друге стране, Бодријар дефинише као утопију која се супроставља идентитету и тотализацији.¹⁹ Универзално поседује систем вредности и принципа који су у начелу доступни сваком појединцу, а резултат таквог односа је статусна неутралност која изједначава друштвене и културне норме.

Архитектура никада у својој пракси није била независна у односу на друштвено-културни контекст у коме настаје. Архитектура Совјетског Савеза, као прве земље реалсоцијализма, у време власти Јосифа Висарионовича Стаљина у потпуности је била подређена држави и апсолутистичкој власти, уместо могућностима и потребама становништва. У теоријској пракси постоје сазнања и покушаји превазилажења ове тврдње, али се никад нису чинила исправним. Овакав приступ карактерисао је период 60-их и 70-их година двадесетог века када је архитектура

¹⁷ Видети: Slavoj Žižek, „A Plea for Leninist Intolerance”, *Critical Inquiry*, Vol. 28, No. 2. (2002): 542-566; Slavoj Žižek, „Eastern European Liberalism and Its Discontents”, *New German Critique*, No. 57. (1992): 25-49; Slavoj Žižek, „History Against Historicism”, *European Journal of English Studies*, Vol. 4, No. 2 (2000): 101-110.

¹⁸ Anri Lefevr, *Urbana revolucija*, prevod: Mirjana Vukmirović – Mihailović (Beograd: Nolit, 1974), 123, 126-128.

¹⁹ Jean Baudrillard i Jean Nouvel, *Singularni objekti – Arhitektura i filozofija* (Zagreb: AGM, 2008), 88.

урушавањем тоталитарних друштвених уређења, постала подређена вредностима и култури тржишта.²⁰

Специфичности архитектуре као друштвене праксе артикулисане су деловањем човекових активности са топографијом, климом и заступљеном културом. Кристијан Норберг Шулц као водећи теоретичар архитектуре 60-их и 70-их година у својим истраживањима аргументује оправданост оријентације која је водила поштовању и прихватању локалних вредности. Према његовим наводима, архитектонско дело не може опстојавати у празнини, већ у реалном свету ствари и људи које оно приказује онаквима какви заиста јесу.²¹

У својим истраживањима Шулц је посебну пажњу посвећивао односу грађевине и места на коме се гради. Изграђени архитектонски простор, према његовим наводима, мора поседовати елементе места у коме настаје и карактеристике становништва за чије потребе се гради. На овај начин архитектура добија свој смисао и може се расправљати о њеној мултивалентности.²²

Поседујући карактеристике амбијента у коме настаје свако архитектонско дело постаје на неки начин јединствено. Појединачне грађевине у том смислу преводе свет у коме настају.²³ Следећи Бодријара поставља се питање да ли је архитектура део реалног приказа друштва или неке њене имагинације.

Враћајући се на проблем односа идеологије и архитектуре, супростављањем феномену значења архитектуре, наводи се Тафуријево уочавање амбивалентности архитектонског објекта. Поред своје основне функционалне улоге он посебно истиче његову репрезентативну моћ која је готово увек прожета одређеним идеолошким велом.²⁴

²⁰ Видети: Hayes K. Michael (ed.) *Architecture Theory since 1968* (Cambridge : MIT press, 2000)

²¹ Видети: Кристијан Норберг-Шулц, *Становање, станиште урбани простор* (Београд: Грађевинска књига, 1990), 29.

²² Видети: Kristijan Norberg –Šulc, *Egzistencija, prostor i arhitektura* (Beograd: Građevinska knjiga, 2004), 68-70.

²³ Видети: Jean Baudrillard i Jean Nouvel, *Singularni objekti – Arhitektura i filozofija* (Zagreb: AGM, 2008), 2.

²⁴ Видети: Manfredo Tafuri, *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development* (Cambridge : MIT press, 1976), 150.

Архитектура материјализујући одређене идеолошке поставке користи се технолошким и уметничким методама, партиципирајући истовремено у организацији индивидуалног и колективног живота. Претпостављајући да је архитектура одраз друштвено-културног уређења и прихватајући дефиницију идеологије као нехохерентног погледа на свет, њихова међусобна повезаност постаје неминовна.²⁵

Даљи ток истраживања из тог разлога износи детаљан увид у различите одреднице тадашњег живота у ФНРЈ и карактеристике идеолошко-политичког и културно-економског контекста. Мултидисциплинарни приступ има за циљ да прикаже реалне вредности пројектантског приступа који је обележио овај градитељски период.

Проблем и предмет истраживања

Предмет и основни проблем истраживања представља тумачење и критичка анализа друштвено-политичких и културних дешавања који су условили развој нове архитектонске праксе и садржаја на селу периоду од 1946. до 1970. године. Просторни оквир истраживања дефинисан је територијом НР Србије и југословенским културним простором. Различити нивои друштвено-економског и културног развоја сеоских насеља иницирају комплексан истраживачки приступ који има за циљ приказивање резултата социјалистичког преображаја села у домену архитектуре.

Временски оквир дефинисан је периодом послератне архитектонско–урбанистичке праксе и променама које су уследиле у архитектури и уређењу сеоских насеља развојем новог обликовног и стилског израза у југословенској пракси. Релевантност временског оквира дефинисана је доношењем важних докумената који су одредили даљи правац развоја архитектуре у ФНРЈ. Почетак

²⁵ Видети: Hans Ibelings, „Post-Everything. Architecture and Ideology after the 20th Century”, *International Conference Architecture and Ideology*, (ed.) Vladimir Mako, Mirjana Roter Blagojević and Marta Vukotić Lazar (Belgrade: Faculty of Architecture, University of Belgrade Board of Ranko Radović Award, Association of Applied Arts Artists and Designers of Serbia (ULUPUDS), 2012), 41.

истраживачког периода одређен је изградњом задружних домова као првих грађевина јавне намене у послератном периоду, чији је обликовни и стилски аспект архитектуре пратио општи друштвено-економски и културни прогрес, успостављајући темеље будућег развоја и живота на селу.²⁶

Основна идеја рада је да се теоријском и историјском анализом планирања и изградње јавних грађевина на селу прикаже специфичност архитектуре настале у датом контексту, преиспитујући њену улогу у даљем развоју сеоских насеља и начин идеолошко-политичког утицаја у домену сеоске архитектуре. Истраживањем су обухваћене две групе јавних објеката: друштвено-образовни и привредни објекти од општег значаја.

Проблем идеолошке основе архитектуре у овом периоду испитиваће се хронолошки кроз промену друштвено-политичких и културних дешавања и архитектонског образаца који је карактерисао југословенски контекст. Испитаће се конкретно утицај измене политичког правца након резолуције Информбироа 1948. године на архитектуру Југославије.

Успостављање везе између општег друштвено-културног развоја Србије унутар ФНРЈ у том периоду и развоја нове архитектуре представљаће један од основних задатака. Специфичност просторног и временског оквира као и друштвено културног контекста нису до сада били предмет опсежнијих истраживања у домену сеоске архитектуре и традиционалног наслеђа, што представља једну од оправданости истраживања.

Улога архитектуре у друштвено-културном препороду југословенско-српског села у раду ће бити анализирана увидом у изградњу конкретних грађевина. Начела и естетичко-композициона својства њихове архитектуре биће истражена прегледом паралелних процеса друштвено-културне трансформације и развојем

²⁶ Видети: Milorad Macura, „Zadružni domovi na teritoriji NR Srbije“, *Arhitektura*, br.11-12 (1948):27; Jovan Krunic, „Učešće sekcije arhitekata DIT-a Beograda u akciji izgradnje zadružnih domova“, *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 98-99; Dimitrije Bajalica, „Izgradnja zadružnih domova u našoj zemlji“, *Jugoslavija SSSR*, br. 35 (1948): 6-8.

нове југословенске архитектонске праксе. Увид у јединствену архитектонску праксу сеоских подручја, истовремено ће формирати обједињени приказ и полазну информациону основу будућих истраживања у домену сеоске архитектуре.

Циљ истраживања

Основни циљ истраживања представља утврђивање утицаја друштвено–политичких и културних дешавања на архитектонску праксу у сеоским насељима Србије у оквиру југословенског контекста. Такође истраживање треба да допринесе бољем разумевању начина на који је државно-политичка идеологија утицала на планирање и будући развој сеоских насеља.

Истраживање има за циљ да кроз анализу начела социјалистичке праксе испита могућност стварања адекватнијих услова за живот на селу условљеног новом државном политиком и идеологијом. Основна идеја рада је сагледавање процеса планирања и изградње јавних објеката на селу на основу релевантних научних сазнања у оквиру свих специфичности историјског и друштвено-политичког контекста у коме су настајали. С обзиром да се истраживање бави сложеном тематиком коју одређују различити сегменти друштвене, политичке и културне реалности, студија генерише и следеће под циљеве који допуњују основне:

- Идентификација и детаљан приказ објеката грађених у наведеном периоду и анализа њихових урбанистичко-архитектонских карактеристика;
- Формирање базе података објеката грађених у селу у датом периоду разврстаних по типологији;
- Свеобухватно документовање обимне архивске грађе у оквиру јединственог истраживања како би се омогућио једноставнији преглед и разумевање добрих и лоших страна овакве праксе;
- Анализа идеолошког концепта и приступа пројектовању и изградњи на селу у првим послератним годинама;

- Развој и подизање свести научне и стручне јавности о значају очувања наслеђа сеоске архитектуре у циљу формирања будућих истраживања из предметне области;
- Анализирати рад стручних организација и преиспитати улогу државно-политичких одлука у њиховом раду;
- Испитати да ли се и у којој мери нова архитектонска пракса успела прилагодити традиционалним, културно-историјским и друштвеним вредностима сеоске средине;
- Испитавање могућности развоја савремене архитектонске праксе у селима

Задаци истраживања:

Задаци истраживања заснивају се на анализи односа између социјалистичког друштвено-културног развоја Србије у контексту југословенског простора, и уређења и планирања сеоских насеља. Посебна пажња у раду усмерена је на учеснике тог развоја, међу којима се посебно издвајају стручне организације, затим на начине и принципе социјалистичке изградње села као и на импликације које је овакав приступ иницирао у оквиру средине у којој је грађено.

У складу с тим, дефинисани су следећи задаци истраживања:

- Документовање и анализа пројеката грађевина јавне намене на селу посматраног периода у оквиру јединственог мултидисциплинарног истраживања;
- Тумачење и анализа теоријске поставке која се тиче односа идеологије и архитектуре, са освртом на специфичности југословенске архитектонске праксе у послератном периоду;
- Анализа и систематизација свих специфичности културно–историјског и друштвено-политичког контекста сеоских насеља у Србији непосредно пре и након Другог светског рата;

- Научно и стручно образложење релевантности анализе архитектонске праксе реалсоцијализма и социјалистичког естетизма у односу на традиционални контекст;
- Утврђивање утицаја политичке идеологије на изградњу и развој сеоских насеља дефинисане идејом о „социјалистичкој садржини и националној форми“;
- Дефинисање пројектантског приступа у оквиру планирања типских објеката за различита подручја и намене;
- Селекција и приказ релевантних примера (грађевина) на основу одредница приказаног теоријског проблема истраживања;
- Компаративна анализа релевантних грађевина јавне намене на селу кроз различити историјски и друштвено-културни контекст (превасходно мислећи на развој и уређење сеоских насеља у Краљевини Југославији и период успостављања Федеративне Народне Републике Југославије);
- Систематизација резултата истраживања и формирање предлога архитектонског приступа будуће изградње јавних објеката на селу, али и реконструкције постојећих у складу са савременим потребама друштва.

Полазне хипотезе истраживања

У односу на постављени проблем, предмет, задатке и циљеве истраживања, у раду су формулисане две полазне претпоставке које успостављају релацију између друштвено–политичких, културних и идеолошких околности са једне и архитектонске праксе са друге стране.

На основу непосредне повезаности архитектонске праксе са политичком идеологијом, тачније циљевима КПЈ, у раду се полази од претпоставке да је процес планирања и изградње јавних грађевина на селу имао важну улогу у културно-политичком уздизању сеоског становништва и стварању утиска директног учешћа у његовом социјалистичком друштвено–културном преображају.

Друга полазна претпоставка дефинисана је тврдњом да је промена друштвено-политичког уређења у Југославији и Србији, допринела занемаривању објективних и реалних потреба сеоског становништва и услова подручја у коме се гради, генеришући изградњу на селу првенствено као друштвену праксу ван оквира традиционалних и културно-историјских вредности архитектонског наслеђа.

На основу главних изведено је и неколико под-теза:

- Објекти јавне намене, изграђени после рата, представљали су стожер развоја сеоских насеља условљавајући њихово даље уређење;
- Архитектонска пракса на селу у исто време је била производ и инструмент тренутне политичке и културне идеологије;
- Социјалистичка пракса поставила је темеље новог развоја сеоске архитектуре одрживе искључиво у изворном контексту.

Научне методе истраживања

У циљу провере постављених хипотеза, рад генерише више научних метода истраживања. Предмет истраживања као примарну методологију одређује анализу и историографски приказ друштвено-културних и политичких дешавања, која детерминишу период непосредно пре и после завршетка Другог светског рата, што доприноси објективнијем развоју научног система сазнања.

Формулисање теоријског оквира предвиђено је анализом садржаја научно-стручне литературе. У оквиру анализе садржаја биће коришћена критичка анализа и селекција грађе неопходне за даљи ток истраживања. У овом делу рада формираће се информациона основа о изградњи објеката јавне намене на селима у конкретном периоду и изнети подаци о доступности појединих извора.

Мултидисциплинарна димензија истраживања иницира коришћење архитектонско-пројектантске и аналитичке методе у циљу добијања релевантних података. На основу добијених резултата биће извршен избор референтних

објеката грађених на селу у датом периоду, који ће представљати основу за израду студије случаја у завршном делу рада.

У циљу што објективнијег репрезентовања пројектантског приступа, незаобилазан метод представљаће истраживање кроз пројекат. У различитим фазама истраживања, као што је раније напоменуто, користиће се различита врста извора, међу којима ће предност имати истакнути стручни часописи и периодика, као и остала хемеротечка грађа из предметног периода.

Компаративна анализа чини саставни део архитектонске анализе, чиме је омогућена систематизација и селекција објеката. На тај начин јасно су приказане вредности архитектонског наслеђа предметног истраживања пре и после Другог светског рата.

Истраживање је дефинисано из три целине:

1. Преглед архитектонске и урбанистичке праксе непосредно пре Другог светског рата;
2. Истраживање и анализа новог концептуалног и теоријског приступа у оквиру архитектуре ФНРЈ и НР Србије;
3. Емпиријско истраживање и тумачење фактичког стања, као и реалне примене социјалистичког концепта у односу на друштвено-културни контекст.

Провера основних и полазних претпоставки истраживања биће извршена критичком, идеолошко-теоријском анализом и студијом случаја која ће се односити на анализу појединих примера јавних грађевина на селу у НР Србији. Идеолошко-критичка анализа користиће се за тумачење односа између архитектонско-урбанистичког приступа и идеолошко–политичких циљева Централног Комитета Комунистичке партије Југославије (ЦК КПЈ).

Дедуктивна метода у раду доприноси сумирању релевантних података. Она представља доминантан истраживачки приступ омогућавајући проверу полазних претпоставки и критички преглед концепта и идеје послератне изградње у ФНРЈ.

Дедуктивној методи супростављен је индуктивни метод где се синергијом добијених посебних и општих сазнања омогућава доношење објективних закључака.

Синтезом добијених сазнања у оквиру сваког дела истраживања извршена је провера полазних хипотеза и изведени парцијални закључци. Коначни резултати истраживања интерпретирани су изношењем коначних закључака изведених на основу синтезе парцијалних, што доприноси свестранијем разматрању нових истраживачких питања.

Научна оправданост дисертације и очекивани резултати истраживања

Научну оправданост истраживања представља чињеница да не постоји студија која се односи на планирање и изградњу грађевина јавне намене на селу у послератном периоду, са критичком анализом њеног идеолошког, концептуалног и теоријског приступа. Постоји неколико истраживања у домену тумачења социјалистичке архитектонско-урбанистичке теорије и праксе југословенског културног простора, али она само делимично обрађују ову тематику, углавном се односећи на појединачне објекте или тумачења стручно-уметничког достигнућа појединих аутора.

Оправданост истраживања је такође исказана у несумњивом доприносу историји и теорији сеоске архитектуре, која није толико често била предмет мултидисциплинарних истраживања. Теоријском анализом вредности ове праксе омогућиће се релевантнији преглед, тумачење и критичка оцена резултата који се тичу наслеђа сеоске архитектуре из овог периода. Теоријска сазнања из тог разлога представљају важан научни допринос рада.

Поред доприноса изучавању југословенског архитектонског наслеђа, истраживање дефинише другачији методолошки приступ анализе наслеђа сеоске архитектуре. Синтезом више научних метода, где примарну чини анализа садржаја научне и стручне литературе, дисертација, бавећи се односом

архитектуре и политичке идеологије, генерише могућност успостављања нових истраживачких питања из области развоја сеоских насеља у Србији.

Са друге стране, практични основ добијених резултата односи се на идентификацију и тумачење концептуалног и пројектантског приступа изградње на селу, подређеног специфичним друштвено-политичким околностима. Идентификација таквог приступа омогућава приказ и селекцију објеката грађених на селу, пружајући истовремено могућност реконструисања појединих објеката у складу са савременим потребама друштва.

І ДЕО: УСПОСТАВЉАЊЕ ТЕОРИЈСКОГ ОКВИРА ИСТРАЖИВАЊА ПО ПИТАЊУ ОДНОСА АРХИТЕКТУРЕ И ИДЕОЛОГИЈЕ

1. АРХИТЕКТУРА КАО ДИСКУРС ИДЕОЛОГИЈЕ

Анализа односа архитектуре и идеологије релевантна је за даљи ток истраживања из разлога што је архитектонска пракса у Федеративној Народној Републици Југославији (ФНРЈ) била део општег културног развоја. Подређеност етапама социјалистичког друштвено-културног преображаја значило је усвајање социјалистичке политичке идеологије. Фиксирајући оквире социјалистичке културе архитекти Југославије у том тренутку добили су значајну улогу у изградњи социјалистичке стварности.¹

Анализа односа архитектуре и идеологије релевантна је и за правилно разумевање архитектонске праксе унутар социјалистичког друштвеног уређења Југославије. Приступање конкретно пољу политичке теорије доприноси сагледавању ширег контекста чинилаца који архитектуру користе као инструмент материјализовања усвојених идеја. Архитектура, у том смислу, представља оквир који истиче њену улогу у развоју друштва.²

Александар Кадијевић сматра да одређена идеолошко-политичка значења у архитектури омогућавају заправо правилно тумачење одређеног градитељског наслеђа.³ Тумачење архитектонског наслеђа искључиво историографским методама значило би површан приказ развоја, исказујући последице уместо стварног узрока њеног настајања. Из тог разлога тумачењу архитектуре, као дела материјалне културе, треба мултидисциплинарно приступити.

У југословенској архитектури послератног периода првенствено треба анализирати идеолошко-политичка значења. Разлог томе лежи у чињеници да је

¹ Видети: „Povodom petog kongresa Komunističke partije Jugoslavije”, *Arhitektura*, br. 8- 10 (1948): 3-6.

² Видети: Joan Ockman, *Architecture Criticism Ideology* (Princeton: Princeton Architectural Press, 1985)

³ Александар Кадијевић, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији“, *Наслеђе*, бр VIII (2007): 225 – 237.

архитектонска пракса у том периоду била директно руковођена политиком агитпропа Комунистичке партије. Изградња различитих, према намени, архитектонских објеката планирана је у оквиру петогодишњих планова као потреба изградње социјализма у Југославији.

Архитектура настаје као одговор на одређене друштвене потребе, па тиме у обликовном, естетском и идеолошком смислу мора одговарати друштвено-културним условима који је одређују. На основу тога може се тврдити да карактер и организација друштва одређује архитектуру и правац у коме ће се развијати. Историчар архитектуре Чарлс Џенкс (*Charles Jencks*) износи теорију да архитектура заправо представља свесну кристализацију одређених специфичних културних вредности и да у складу с тим архитекти морају прихватити одговорност како би адекватно репрезентовали те вредности. Расправљајући о достигнућима модерне архитектуре Хенри Расел Хичкок (*Henry Russell Hitchcock*) је њено постојање сматрао рефлексом реалности, која је тренутно усклађена са техничко-технолошким достигнућима друштва у датом моменту.⁴

Материјализујући одређене идеолошке поставке архитектура се користи технолошким и уметничким методама, партиципирајући истовремено у организацији индивидуалног и колективног живота. Савремени критичар и теоретичар архитектуре Ханс Ибелингс (*Hans Ibelings*) из тог разлога у својим истраживањима архитектуру претпоставља као легитиман одраз друштвеног и културног уређења, чиме однос архитектуре и идеологије сматра некохерентним.⁵

Зигфрид Гидион (*Sigfrid Gidion*), са друге стране, архитектуру не тумачи као искључиву ствар обликовања и стилских карактеристика. Он сматра да она не зависи у толикој мери од друштвеног и економског утицаја. Њену снагу види у постојању.⁶

⁴ Видети: Henri Rasel Hičkok i Filip Džonson, *Internacionalni stil* (Beograd: Građevinska knjiga, 2008)

⁵ Видети: Hans Ibelings, „Post-Everything. Architecture and Ideology after the 20th Century”, *International Conference Architecture and Ideology*, (ed.) Vladimir Mako, Mirjana Roter Blagojević and Marta Vukotić Lazar, (Belgrade: Faculty of Architecture: University of Belgrade Board of Ranko Radović Award: Association of Applied Arts Artists and Designers of Serbia (ULUPUDS), 2012), 41.

⁶ Sigfrid Gidion, *Prostor, vreme, arhitektura*, (Beograd: Građevinska knjiga, 2002), 43-45.

Архитектура се, према Гидионовом мишљењу, упркос тесној вези са друштвено-културним условима који је само делимично одређују, не може њима изражавати. Она их надмашује развијајући се као независан организам. Историјске и друштвене конотације могу је само омести на том путу. Са друге стране, Гидион сматра да архитектура својим постојањем може пружити увид у карактеристике одређеног периода, одражавајући друштвене, економске, научне, техничке и друге услове времена у коме је настала.

Пример архитектонске праксе у ФНРЈ доказ је таквог односа. Она се није могла развијати независно. На њен развој више је утицала планска изградња и политика коју је диктирала Партија него друштвени и економски чиниоци.

У својој целовитости југословенска архитектура је била подређена социјалистичким вредностима и култури. Стварање архитектуре која по свом карактеру не би припадала социјалистичкој култури у Југославији значило би одударање од циљева званичне политике КПЈ. Поред своје идеолошке поставке, наклонене марксистичко-лењинистичкој теорији, она је у првим годинама после рата настајала у складу са могућностима народа Југославије. Својим карактеристикама репрезентовала је успостављање другачијег начина живота.

Идеологија, са друге стране, као скуп идеја, веровања и симболичких представа детерминише основно полазиште сваког људског деловања. У складу с тим мора поседовати материјалну димензију како би сопствене аспирације приказала достижним. На тај начин однос архитектуре и идеологије постаје нераскидив. У прилог томе Луј Алтисер (*Louis Althusser*) сматра да идеологија свесно мора поседовати своју материјалну егзистенцију како би репрезентовала сопствене идеје и циљеве. Унапређивањем и развијањем идеологије на тај начин, истиче Алтисер, она постаје део идеолошког апаратуса који подстиче стварање нових идентитета заснованих на одређеним идеологијама.⁷ За Алтисера идеологија у суштини представља имагинаран однос појединца у односу на стварне услове живота, тврдећи да не постоји идеологија прихватљива за конкретне услове, већ да она представља само скуп универзалних идеја.

⁷ Louis Althusser, "Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation)", *Mapping Ideology*, (ed.) Slavoj Žižek (London, New York: Verso, 2012), 116-118.

Појам идеологије, у културно–политичком смислу, Шуваковић сматра релативно повезаним скупом идеја, замисли и деловања одређене групације. У једном виду тумачења она представља илузорни приказ друштвених односа који прикрива стварност чиме иста постаје подношљивија.⁸ Славој Жижек, са друге стране, поборник је теорије да идеологија заправо онемогућава сагледавање реалног стања ствари, доприносећи схватању нечег нереалног прихватљивим. Идеала коме треба тежити.

Идеологија у архитектури се исказује информативно-дескриптивним, програмско-манифесталном, апологетско-критичком и пословно-профитабилном функцијом.⁹ Она представља идејно полазиште у процесу пројектовања. Стваралачки процес на тај начин мора поседовати одређено идејно полазиште, ван граница друштвено-културних одредница. Естетски импулс је у суштини тај који доприноси разумевању индивидуалних и друштвених естетских значења архитектонског израза.¹⁰

Архитект и теоретичар Манфредо Тафури (*Manfredo Tafuri*) бавећи се односом архитектуре и идеологије, на примеру СССР–а, архитектуру је дефинисао рефлексијом доминантне класе. Слично Алтисеровом схватању, Тафури је сматрао да архитектура на тај начин постаје инструмент државне моћи. Приступање пољу политичке теорије сматрао је у том случају неопходним. Грађевине настале у таквом окружењу поред утилитарних и естетских вредности добијају посебну улогу културно-политичких симбола.

1.1. Архитектура између идеологије и утопије

Стварање прихватљивог архитектонског израза у пракси није могуће искључиво усвајањем одређених идеолошких принципа. Истицање једног сегмента у процесу архитектонског стварања негативно се одражава на утилитарни карактер објекта. Архитектура, у том погледу, мора бити технички и садржајно функционална.

⁸ Miško Šuvaković, *Pojmovnik teorije umetnosti* (Beograd: Orion art, 2011), 319-320.

⁹ Александар Кадијевић, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији“, *Наслеђе*, бр VIII (2007): 228.

¹⁰ Vladimir Mako, *Estetika – Arhitektura* (Beograd: Orion art, 2009), 1.

Карл Манхајм (*Karl Mannheim*) је сматрао да идеологија може имати и своје негативне конотације. Једну од три начина злоупотребе идеологије види у покушају прикривања стварних друштвених односа, стварајући имагинарну слику о животу.¹¹

Превазилажењем своје утилитарне улоге архитектура прелази у домен утопије. Приказ концепта како би се требала развијати без јасних одредница материјалног оквира. Утопија у својој основи поседује аналогију супротну реалним догађањима, исказујући њену најбољу могућу форму.¹² Идеални приказ нечега.

Стварање јединственог израза у архитектури Југославије морало је пронаћи своје упориште у постојећем историјском и културном наслеђу. У противном развој социјалистичке културе представљао би утопију која без референта не би могла бити прихваћена као коначни ступањ друштвеног развоја. Међутим испоставиће се да културно-историјске одреднице, као референти југословенске архитектуре, нису биле у толикој мери присутне у архитектонској пракси.

Прихватање заједничких одредница у архитектонској пракси Југославије утицало је на формирање јединствене основе и универзалног архитектонског израза. Специфичности регионалних карактеристика и култура сводиле су се на обресе. Кроз историју архитектонског наслеђа стварање универзалне архитектуре, поједини аутори су сматрали добрим за унапређивање знања. Гидион је у том смислу универзални карактер архитектуре видео као припрему за будући општеприхваћени и уравнотежени развој.¹³

Појам универзалног Бодријар, са друге стране, дефинише као утопију која представља посебну категорију опонента идентитету и тотализацији. Поседујући систем вредности и принципа у начелу доступних сваком појединцу резултује статусом неутралности. У том смислу Бодријара су импресионирале појединачне грађевине које су биле директни репрезенти услова у којима су настајале. На

¹¹ Видети: Karl Mannheim, *Ideologija i utopija* (Beograd: Nolit, 1968)

¹² Michel Foucault, „Of Other Spaces: Utopias and Heterotopias“, *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*, (ed.) Neil Leach (New York: Routledge, 1997), 330-336.

¹³ Sigfrid Gidion, *Prostor, vreme, arhitektura* (Beograd: Građevinska knjiga, 2002): 24, 25.

основу њихових обележја он је истраживао да ли је архитектура део реалног приказа друштва или неке њене имагинације.¹⁴

Претварање идеологије у утопију у пракси често представља императив. У циљу опстанка одређене идеологије разарају сопствене форме како би се посветиле „стварању нове будућности”. На тај начин долази до конструисања нових традиција које постају носиоци будућег развоја.¹⁵

Теоретичар архитектуре Панајотис Турникјотис (*Panayotis Tournikiotis*) у својим истраживањима разоткрива однос између архитектуре, њеног значења и времена у коме настаје, омогућавајући разумевање дихотомије концептуалног и видљивог. Аутор једну од претпоставки свог истраживања заснива на испитивању социјалне димензије архитектуре, односно релације између архитектуре и друштвеног система тј. начина на који су архитектонске и друштвене промене заједно артикулисане.

Историју и теорију модерне архитектуре, исти аутор сматра јединственом основом која представља њихов међусобни ослонац.¹⁶ Истражујући наслеђе модерне архитектуре Турникјотис заступа став да су историјски прикази и текстови који се тичу овог правца били савремени колико и пројекти о којима се расправљало. Архитектонска пракса се није могла посматрати одвојено од фасцинације текстова који су настојали да идеју о модерној архитектури презентују друштву. Креирање паралелних историјских приказа у суштини је онемогућавало у потпуности сагледавање реалног историјског аспекта у њима.

Анализирајући текстове Леонарда Беневола (*Leonardo Benevolo*), Турникјотис истиче да узрок настајања модерне архитектуре није био техничке ни уметничке природе. Промене настале преласком друштва на нове начине производње иницирале су нове друштвене, економске, политичке и културне односе који су се директно и индиректно одразили на архитектонску праксу.

¹⁴ Jean Baudrillard i Jean Nouvel, *Singularni objekti – Arhitektura i filozofija* (Zagreb: AGM, 2008), 88.

¹⁵ Manfredo Tafuri, *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development* (Cambridge : MIT press, 1976), 50-53.

¹⁶ Panayotis Tournikiotis, *Historiography of Modern Architecture* (Cambridge: MIT Press, 1999), 14.

Представљајући синтезу невидљивих елемената, архитектура је поред своје утилитарне улоге, одувек поседовала одређена значења која су исказивала идеолошке претензије друштва.¹⁷ Разлог томе лежи у способности репрезентовања.

1.2. Архитектура као репрезент политичке идеологије

Архитектура као одраз друштвено-културног развоја одређеног контекста често се доводи у конотацију са различитим политичким идеологијама. Разлог томе је постојање материјалног оквира који погодује репрезентовању политичких идеја. Политичка идеологија, са друге стране, представља основу на којој се темељи уређење јавног друштвеног живота и чије деловање као приказ друштвеног уређења може утицати на правац развоја уметности и архитектуре.

Социјалистичко друштвено уређење у Југославији, мењајући друштвене односе, изискивало је промене материјалних вредности и достигнућа. Архитектура је у том периоду, можда више него икад у свом историјском постојању, представљала средство друштвеног развоја видљиво сваком појединцу. Преображај друштвених, економских и културно-политичких вредности нове Југославије иницирао је између осталог и социјалистички преображај села као основе из које је развијана радничка класа – пролетеријат. Стручњаци су пред собом у том периоду имали читав низ задатака и проблема које је на овом путу требало превазићи.

Југословенска архитектонска пракса није била јединствена у својим опште идеолошко-политичким одредницама. Чарлс Џенкс сматра да политичке идеје кроз историју архитектуре чине залеђе и исходиште већине токова.¹⁸ Разлог томе види јер грађевине морају постојати у реалном свету дешавања. Према његовом схватању политичка позадина може бити детерминисана на три начина. Први представљају конкретне одлуке архитекте које доноси у процесу пројектовања,

¹⁷ Р. Tournikiotis, *Исто*, 99.

¹⁸ О односу политике и архитектуре видети у: Čarls Dženks, *Moderni Pokreti u arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 40-41.

наводећи да то представља у једну руку политички акт којим се пројектант опредељује за поједина питања у раду. Као други разлог Џенкс сматра да архитектура својом појавом може имати значајан утицај на друштво и на промене унутар његове структуре, истичући да што је друштво сиромашније и на нижем степену културног развоја ефекат архитектуре је већи.

Овакав став Џенкса може се разумети на тај начин јер он у томе види бољу позицију и простор за манипулисање, јер очито је да ако не постоји изграђена критичка свест по одређеним питањима лакше се може остварити утицај на појединца или друштво. Колективном друштвеном праксом и пропагандом могуће је изградити личност која погодује одређеном идеолошко-политичком систему. Трећи разлог Џенксове политичке позадине архитектуре је чињеница да она заправо синтетизује јавни живот, опште прихваћене друштвене вредности и циљеве.

Идеолошко-политичка инструисаност архитектуре најчешће је присутна у тоталитарним режимима који настоје из основе изменити друштвени и културни поредак. Развој и генерисање архитектонско уметничке праксе у оваквим друштвено-политичким околностима доприносило је чињеници да се архитектура, уметност и политика интегришу у јединствени систем.¹⁹ Такав приступ очигледан је у послератној пракси у ФНРЈ.

Фредерик Џејмисон (*Frederic Jameson*) сматра да је амбиција тоталитаристичких режима да се архитектура и уметност преведу у службу политичког деловања. Основни задатак је стављање у службу агитпропа. Представе које се тим путем могу остварити доприносе структурним променама и креирању нових традиција.²⁰

Наводећи Тафуријево истраживање, Џејмисон сматра да архитектура и естетика ипак не могу у први мах постати политизоване. Он наводи да само архитект као појединац може бити припадник одређене политичке праксе, али не и његова архитектура.²¹ У том случају архитектура може бити искоришћена само као

¹⁹ Ješa Denegri, „Teme moderne i postmoderne umetnosti“, *Pojmovnik teorije umetnosti*, (ur.) Miško Šuvaković (Beograd: Orion art, 2011), 16.

²⁰ Frederic Jameson, „Architecture and the Critique of Ideology“, *Architecture Criticism Ideology*, (ed.) Joan Ockman (Princeton: Architectural Press, 1985), 51-87.

²¹ F. Jameson, *Исто*, 55.

средство, развијајући се као идеолошка пракса. Већина архитеката се кроз историју политички изјашњава својим ставовима. Такав однос омогућава боље и компетентније тумачење њиховог стручно-уметничког опуса. У том смислу архитектура коју такви аутори стварају политички је инструментализована.²²

Стварање модалитета у архитектури значи успостављање нове традиције планирања и изградње. Измишљање традиције Ерик Хобсбаум и Теренс Рејнджер (*Eric Hobsbawm Terence Ranger*) користе за две врсте традиција. За оне формално утемељене и оне које се појављују и успостављају великом брзином, означавајући скуп различитих пракси ритуалне или симболичке природе.²³ На примеру југословенске послератне изградње очигледна је сличност. Масовна популаризација и пропагирање социјалистичке идеологије засноване на марксистичко-лењинистичком учењу чинила је саставни део сваког облика друштвене праксе. Нарочито изградње где су инжењери и техничари имали посебну улогу која се кретала у границама стручно-научних и културно-политичких активности.²⁴

Славој Жижек сматра да друштво у својој основи не представља ништа друго него ефекат владајуће политичке идеологије чиме сваки сегмент јавног живота и деловања треба посматрати кроз призму актуелне идеологије, социјалних и културних утицаја.²⁵ Специфичност тих утицаја на директан или индиректан начин утиче на успостављање јединствених облика уметничке праксе. Из тог разлога послератна изградња у Југославији представља посебан облик друштвене праксе која је доприносила успостављању нових вредности социјалистичке културе.

²² Александар Кадијевић, „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији“, *Наслеђе*, бр VIII (2007): 229.

²³ Erik Hobsbawm, Terens Rejndžer (ur.) *Izmišljanje tradicije* (Beograd: Biblioteka XX veka, 2002), 139.

²⁴ Видети: Bratislav Stojanović, „Prvi kongres inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika*, br.1 (1946): 109; Žarko Vincek, „Drugi kongres društva inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Arhitektura*, br. 11-12 (1948): иза насловне стране; „Zaključci sa prvog Kongresa Sekcije inženjera i tehničara arhitektonske grane“, *Tehnika*, br. 10-12 (1948): 226.

²⁵ Видети: Slavoj Žižek, „A Plea for Leninist Intolerance“, *Critical Inquiry*, Vol. 28, No. 2. (2002): 542-566; Slavoj Žižek, „Eastern European Liberalism and Its Discontents“, *New German Critique*, No. 57. (1992): 25-49; Slavoj Žižek, „History Against Historicism“, *European Journal of English Studies*, Vol. 4, No. 2 (2000): 101-110.

Враћајући се на проблем односа идеологије и архитектуре, Тафуријева теорија амбивалентности архитектонског објекта постаје разумљивија. Поред основне, функционалне улоге Тафури истиче репрезентативну моћ која је готово увек прожета идеолошким велом који заправо материјализује нове вредности уз помоћ архитектуре.²⁶

Анализа међузависности архитектуре са друштвено-културним и идеолошко-политичким односима, следећи Жижека, утиче на потпуно другачије прихватање архитектонске праксе у ФНРЈ. Без обзира да ли се она односи на град или на село. Њена друштвена улога постаје израженија. Простор који она ствара постаје резултат друштвеног деловања²⁷ чиме идеолошка поставка добија још више на значају.

У погледу разматрања идеолошких поставки Анри Лефевр је у својим истраживањима често истицао да „несигурни социјализам” у свом настојању није претерано излазио из оквира утопије. Својим догматским држањем, на примеру односа града и села, тежио је укидању друштвених и културних разлика стављајући их у јединствен положај, што је реално било неоствариво.²⁸ Идеолошка начела социјализма, која Лефевр назива детињастим, довођена су у директну везу са институцијама, које је сматрао идеолошким центрима. Плански развој социјалистичких земаља руковођен политичким деловањем, био је усмерен на индустријализацију друштва, а заправо је доприносио развоју радничке класе која је напуштањем сеоских подручја спроводила Лефеврову „урбану револуцију”.

²⁶ Manfredo Tafuri, *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development* (Cambridge : MIT press, 1976), 150.

²⁷ Друштвена производња доводи се у непосредну везу са производњом простора, неопходним актом у репродукцији друштва. Видети у: Henri Lefebvre, *The production of space*, Translate Donald Nicholson – Smith (Oxford: Blackwell, 1991)

²⁸ Anri Lefevr, *Urbana revolucija*, prevod: Mirjana Vukmirović – Mihailović (Beograd: Nolit, 1974), 128.

1.3. [Без]смисао архитектуре

Успостављање теоријске поставке о бесмислености архитектуре односи се на проблем довођења архитектуре у погрешан контекст, односно истичући превасходно њену улогу у репрезентовању државне моћи. Конструисање премисе иде у прилог откривању услова који су игнорисани приликом конкретног процеса пројектовања. Значај оваквог приступа је од пресудне важности за даљи ток истраживања које ће се односити на архитектонско-урбанистичку праксу у ФНРЈ после рата. Архитектура у овом периоду развијала се као универзална идеја с циљем стварања нових форми и нових значења. Основна преокупација приликом пројектовања у овом периоду била је стварање нове архитектуре као репрезента друштвено-културног препорода. Наведена теоријска поставка методолошки има за циљ да испита да ли су идеје и стварна значења нове архитектуре биле у узајамној конфронтацији са стварним потребама становништва за чије се потребе градило.

Тим поводом у овом делу истраживања анализиране су теоријске поставке о значењу архитектуре уопште. Такав приступ има за циљ препознавање последица југословенске архитектонске праксе која је више била подређена идеји да се нове грађевине одликују социјалистичком одредницом по питању садржаја и стилских карактеристика, него објективном употребном вредношћу. Анализа задружних домова, у другом делу истраживања, у том смислу приказује садржаје задруге функционално недовољно разрађене и по капацитетима неадекватне замишљеној привредној реконструкцији села.

Подручје у коме се гради или место, поседује реалне параметре који га одређују. Врло често се подручја дефинишу одређеним делатностима као што су на пример села. Дефиниција сеоског подручја одувек се кретала у границама привредно-географских и културалних одредница, тако да постоји више различитих тумачења. Оно што је међутим свима њима заједничко то је да су друштвено, привредно и културно артикулисане око пољопривредне делатности.

Архитектуру првенствено дефинишемо на основу узрочно-последичних односа. У прилог томе могу се навести Витрувијеви атрибути архитектуре.²⁹ Грађење је у суштини чинило процес подређен функцији тј. намени, а неприхватање такве дефиниције значило је неразумевање архитектуре.³⁰

Архитектура као материјални показатељ степена развоја једне културе мора бити заснована на вредностима локалног наслеђа, чиме се уједно одражава и њен континуитет.³¹ Такво схватање нарочито је изражено приликом масовне продукције објеката који могу постати резултат једноличног израза.

Архитектонски израз поред напреднијих техничких и естетских компоненти у својој структури треба да генерише неке од елемената локалног наслеђа. Уколико то не постоји таква архитектура је потцењивачка. Копирањем архитектуре настале под специфичним друштвено-културним и економским условима не може се очекивати да одређена настојања по питању обликовања и садржаја постану општеприхваћена и за сва времена.

Увођење нове социјалистичке праксе, навика и потреба друштва после Другог светског рата у Југославији је за последицу имало разарање традиционалних вредности и губитак идентитета. Архитектура се у том периоду развијала између традиције и радикалних иновација, увођењем савременог језика архитектуре са обележјима универзалног. Прихватајући соцреализам као званичан правац развоја архитектуре и уметности, дела настала у овом периоду постала су наслеђе специфичне културе.

Специфичности архитектуре генерално су артикулисане деловањем човекових активности са топографијом, климом и културним обележјима. Као одраз културне средине у којој настаје архитектура мора поседовати језик којим кореспондира са друштвом и простором у коме егзистира. Теоретичар

²⁹ Архитектура је одувек била одраз одређене културне средине и мишљења, коју су дефинисала функција, структура и форма. Видети: Витрувије, *Десет књига о архитектури*, превела Рената Јадрешин Милић (Београд: Грађевинска књига, 2006), 19-22.

³⁰ Heidegger Martin, "Building Dwelling Thinking", *Basic Writings*, (ed.) David Farrell Krell (London: Kegan Paul, 1977), 319-339.

³¹ Jovan Krunić, „Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izraza“, Referati za Prvo savetovanje arhitekata i urbanista Jugoslavije u Dubrovniku 1950. godine, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRI 1950 – ih*, (ur.) Branislav Krstić (Beograd: Atom štampa, 2014), 157.

архитектуре Кристијан Норберг Шулц је сматрао да је постојање човека означено нераскидивим јединством живота и места. Архитектонско дело по том основу не опстојава у празнини, већ у реалном свету ствари и људи које оно приказује онаквим каквим јесу.³² Оно преводи обресе места у коме настаје.

Изграђени архитектонски простор, према наводима Шулца, поседује подједнако елементе места у коме настаје и карактеристике становништва за чије потребе се гради. Архитектура тек тада добија свој потпуни смисао и може се расправљати о њеној мултивалентности. Из тог разлога Шулц у својим теоријским истраживањима тврди да у суштини постоје три међусобно зависна и саставна елемента језика архитектуре. То су морфологија, топологија и типологија. Морфологија се односи на „формалне“ артикулације у простору, топологија приказује да архитектонски простор потиче од места (топос), тј. контекста у коме се гради, а не од нечег имагинарног, и типологија која се односи на испољавање одређене функције.

Југословенска послератна пракса, у односу на наведене тезе Шулца, услове простора и места градње тангирала је више у теорији него у пракси. Изградња конкретних грађевина на селу после рата, школа и задружних домова, као типских пројеката, у великом броју случајева је игнорисала „место“ као одредницу која може утицати на будућу архитектуру.

Израда типских пројеката у Југославији после рата, нарочито за објекте у сеоским подручјима која су по својим просторно-географским и културалним одликама разноврсна, значило је често западање у проблеме приликом извођења. Један од главних разлога било је то што пројекти нису били усклађени са условима терена и локације на којима су грађени. Универзални социјалистички концепт успостављао је нову традицију грађења подређену превасходно идеолошко–политичким критеријумима.

Физички и функционални чиниоци, које Шулц анализира у својим истраживањима, исто толико су важни колико социјални и културни фактори. На

³² Кристијан Норберг-Шулц, *Становање, станиште, урбани простор* (Београд: Грађевинска књига, 1990), 29.

тај начин настају различити типолошки системи на основу којих дефинишемо архитектуру конкретних подручја.

Сваки простор пружа нам неограничен број могућности за оријентацију и идентификацију, али се пре тога мора утврдити којим капацитетима он располаже. Узајамна веза архитектонског дела са непосредним окружењем је од пресудног значаја за стварање квалитетне архитектуре.³³ Припадајући одређеном друштвено-културном контексту архитекта ствара на основу инспирације коју црпи из традиције што му осигурава уздржаност од сваког облика непримерености и кича. Настајање архитектуре потпуно независне у односу на контекст, по питању обликовних и естетских карактеристика, ствара привид некакве оригиналности прелазећи у категорију слепог пресликавања. Ефемеран значај такве архитектуре често уме да буде резултат неуротичних стваралаца који некритички прихватају и примењују различите архитектонске елементе.³⁴

Утемељеност архитектуре искључиво скупу имагинарних идеја не може представљати суштинску вредност неког објекта. Подређеност грађевине идеологији (политичкој или некој другој) омогућава да се превазилажењем исте изгуби основни значај и смисао те структуре. Са друге стране, копирање архитектонског израза иницира губитак оригиналности и идентитета чиме се занемарују вредности локалног наслеђа и ствара привид о нечему идеалном. Прихватање социјалистичког реализма као универзалог правца у ФНРЈ и след совјетске идеје друштвеног развоја значило је добрим делом испуњавање свега горе наведеног.

³³ Aleš Vodopivec, „Istorija kao temelj arhitektonskog stvaranja“, *De Re Aedificatoria, Arhitektura i istorija*, br. 1 (1990): 49-55.

³⁴ Милош Перовић и Спасоје Крунић (ур.) *Никола Добровић: Есеји, пројекти и критике* (Београд: Архитектонски факултет, 1998), 187.

1.4. Теоријска поставка социјалистичке идеологије

Основ социјалистичке идеологије детерминише више различитих учења која припадају различитим контекстима, али је суштина расподеле друштвеног производа према сопственим могућностима свима заједничка. Социјализам као економски и политички програм представља развојни концепт у свим друштвеним сферама према сопственим капацитетима и тренутном степену развоја. У том смислу се може тврдити да представља еволутивни процес природних дешавања. Овакво тумачење социјалистичке идеологије приписује се Карлу Марксу и Фридриху Енгелсу као родоначелницима филозофског правца познатијег као марксизам. Марксизам је представљао окосницу развоја модерног социјалистичког друштва. Релевантност марксистичке идеологије тј. дијалектичког материјализма је пресудно у погледу тумачења друштвених и културних односа у Југославији после рата јер је као таква формулисала изворни контекст који је одређивао правац развоја југословенског друштва.

Истраживање се не односи у толикој мери на анализу социјалистичке идеологије, већ има за циљ приказивање њених основних одредница. Дефинисање поља политичке идеологије релевантно је за тумачење односа у друштву који неминовно формирају оквир уметничког деловања. У зависности од тенденција одређеног политичког правца економија, култура, уметност и архитектура развијају се према моделу актуелног друштвеног уређења.

Социјализам као политичка теорија исказивао је идеју да основна средства за производњу буду у друштвеном власништву. Према мишљењу Пола Херста (*Paul Hirst*), настао је као резултат индустријске револуције инициран с циљем да привуче и обједини радничку класу у заједничким настојањима да се предупредe проблеми савремене индустрије.³⁵

Идеја социјализма своје упориште не генерише у Совјетском Савезу који је у суштини био прва земља реалсоцијализма. Социјалистичке идеје настале су почетком 19. века у земљама као што су Енглеска и Француска. Почетна филозофија припадала је утопији залагајући се за побољшање положаја радника и

³⁵ Видети о појму социјализма у: Adam Kuper i Džesika Kuper (ur.) *Enciklopedija društvenih nauka* (Beograd: Službeni glasnik, 2009), 1277.

остваривање већих права. Социјалистички покрет је у почетку репрезентовао јединствене идеје али је после Првог светског рата дошло до одређених померања. Модел изворног западноевропског социјализма извезен је на простор источноевропских земаља које су пролазиле кроз период убрзане индустријализације међу којима је свакако предњачила Русија.

Наизменична употреба појмова социјализма и комунизма врло је чест случај у литератури. Разноликост социјалистичких покрета допринело је развоју појединих система који су за ауторитете узимали различите мислиоце. С тога је комунистички покрет представљао најрадикалнији социјалистички систем постулиран на идејама Карла Маркса и његовог ученика Фридриха Енгелса.

Алфред Мејер (*Alfred G. Meyer*) комунизам дефинише као друштвено уређење које се заснива на заједничком власништву, производњи и потрошњи. Мејер сматра да комунизам постулиран на марксистичком учењу представља недовољно разрађену платформу на основу које пролетеријат треба изградити (уредити) друштво по својој мери.³⁶ На крају овим појмом је превасходно означавана теорија и пракса владавине комунистичких партија.

Исти аутор Комунистичку партију детерминише као фракцију руског марксистичког покрета насталу након Октобарске револуције 1917. године у Русији. Сматрајући да је Лењин тиме хтео прекинути сваки облик повезивања са европским социјалистичким покретима Мејер оправдава ову претпоставку тежњом за јединим исправним тумачењем марксистичке филозофије.

Илузија о стварању идеалног друштва постала је изразито актуелна 1930-их година, када се у Европи формирају тоталитарни друштвени системи. Комунистичка владавина као репрезент Совјетског Савеза у овом периоду постаје самостално прихваћена као општеобавезујући систем који ће у потпуности контролисати државну управу, културу, образовање итд. Мејер за основни циљ комунистичке (стаљинистичке) владавине препознаје брз економски раст у оквиру процеса убрзане централно оријентисане индустријализације. Идеја о

³⁶ Видети о појму комунизма, као и дефинисању комунистичке партије на примеру Совјетског Савеза у: Adam Kuper i Džesika Kuper (ur.) *Enciklopedija društvenih nauka* (Beograd: Službeni glasnik, 2009), 635-637.

контролисаном развоју друштвених структура као што су на пример архитектура и уметност није међутим настала тада. Италијански марксистички филозоф Антонио Грамши (*Antonio Gramsci*) увео је термин „културне хегемоније“ чиме је указивао на начин одржавања власти. У оквиру таквог система није могуће прихватање било каквих вредности уколико оне нису у складу са доминантном идеолошко-културном поставком.

Ширење политичке доктрине и уверења преко званичних државних инструмената у литератури се дефинише термином ширења политичке културе. Арчи Браун (*Archie Brown*) сматра да су комунистичке земље представљале изузетне и успешне случајеве политичке социјализације. Совјетски Савез је можда једина држава која је успела у потпуности да промени своју политичку културу.³⁷ У осталим случајевима напори да се политичка и културна свест друштва промени, сматрао је, није дочекала своју коначну фазу. Разлог томе је јер сваки политички покрет који је присиљавао друштво на одређене промене, различитим репресалијама, заправо и сам постајао трансформисан. Дијалектичко схватање социјалистичких идеја доприносило је развоју изнова нових идеја које су често, како Мејер тврди, биле контрадикторне са основним Марксовим поставкама.

У оквиру тоталитарних друштвених уређења у којима се истиче једна доминантна културно-политичка доктрина, својствен је развој специфичних облика уметности.³⁸ Инспирисани политичким идеологијама архитектура и уметност постају активни чиниоци друштвеног живота са циљем успостављања нових традиција. Њихов развој постаје координисан идеолошко-политичким околностима чиме они постају део јединственог система.

Историчар и теоретичар југословенске уметности Јеша Денегри истицао је чињеницу да је социјалистички реализам као службена доктрина у култури и уметности остао на снази све до шездесетих година с тиме што је почео да генерише и упија елементе западне културе представљајући спону између Истока

³⁷ Арчи Браун, „Политичка култура“, *Enciklopedija društvenih nauka*, (ur.) Adam Kuper, Džesika Kuper (Beograd: Službeni glasnik, 2009), 1002.

³⁸ Јеша Денегри, „Теме модерне и постмодерне уметности“, *Pojmovnik teorije umetnosti*, (ur.) Miško Šuvaković (Beograd: Orion art, 2011), 19.

и Запада.³⁹ Такав однос наравно није био могућ без званичних одобрења која су чинила одлуке ЦК КПЈ и тренутне политичке ситуације коју је осликавао сукоб Тита и Стаљина.

1.4.1. Југословенски социјализам

Југословенски социјализам, сходно марксистичкој теорији, није могао у потпуности пратити идентичан развој по узору на СССР као прве земље реалсоцијализма. Првенствено јер су друштвене и материјалне могућности биле другачије.

Совјетски Савез је чинио узор општег југословенског развоја. Један од разлога томе била је и идентична позиција ових земаља да као привредно неразвијене земље прихвате социјалистичку идеологију, што је у суштини било супротно марксистичкој теорији. Маркс је социјализам предвидео у индустријски јаким срединама с циљем укидања капиталистичких елемената, а Југославија је и пре рата важила за индустријски неразвијену земљу.

Утицај индустријализације на деаграризацију марксисти су сматрали прихватљивим, и то пре свих Лењин. Превазилажење разлика између села и града, говорио је, представља процес који ће се спроводити годинама. Та идеја у основи је преузета од припадника утопијског социјализма из 19. века. Са друге стране, у „Сељачком питању“ Лењин сеоска подручја сматра извором радне снаге коју на најбољи начин треба искористити за потребе индустрије. Долазак сељака у градове видео је као легитимну последицу друштвеног развоја и индустријализације.

Полемику Преображенског и Бухарина о акумулацији капитала у социјализму и развојном привредном моделу, Сретен Вујовић сматра релевантном за правилним разумевањем односа и токова у друштву, индустријализације и урбанизације земаља реалног социјализма.⁴⁰ Преображенски је пољопривреду и село видео као опоненте индустријализацији и граду. Већ на почетку реализације Првог

³⁹ Видети: Ješa Denegri, *Pedesete: Teme srpske umetnosti: (1950-1960)* (Novi Sad: Svetovi, 1993)

⁴⁰ Sreten Vujović, *Ljudi i gradovi* (Budva: Mediteran, 1990), 30.

петогодишњег плана у ФНРЈ је започет процес масовног преласка сељака у индустрију, што иде у прилог наведеној теорији.

Развој југословенског друштва водио се паралелно са народноослободилачком борбом. Пресудни фактор у изградњи југословенског социјализма представљала је еуфоричност друштва која је заправо била реакција на народноослободилачку борбу. Друштвена пракса чинила је основни метод развоја социјалистичке идеологије.

Деловање свих друштвених група било је руковођено заједничком идејом у циљу формирања државе реалног социјализма. Укључивање омладине у друштвено политички живот значило је за КПЈ јачање упоришта политике коју је заступала.⁴¹ Са друге стране, тиме се истицала њихова друштвено-политичка улога, стварајући утисак властите социјалистичке изградње личности. Према Кардељевом мишљењу то је представљало народну револуцију.

Реакцијом на Резолуцију Информбироа (ИБ) 1948. године започет је процес успостављања измењених друштвених односа у ФНРЈ. Наступајући односи још увек су користили совјетска начела, али само у оној мери колико је то одговарало званичној политици КПЈ. Синергијом совјетских и новоформираних југословенских идеолошко-политичких принципа настао је југословенски социјализам генерисан као блажа форма друштвеног уређења насупрот репресивно тумаченој совјетској.

Успостављање јединственог југословенског социјализма позиционирало је ФНРЈ у глобалном поретку између Истока и Запада. Балансирајућа позиција и политичка идеологија су тим поводом утицале на развој културног стваралаштва. Успостављање југословенског социјализма у уметности вршено је агитационо – пропагандним радом.⁴² Усвајајући помало либералнији модел од Лењинове диктатуре пролетеријата значило је само привидно уједињење пролетеријата, сељаштва, интелигенције и других друштвених слојева под специфичним

⁴¹ Видети: АЈ, 507, ЦК СКЈ, VII конгрес КПЈ 1958, I/V II– K.1/ 3

⁴² Видети: Edvard Kardelj, „KPJ u borbi za novu Jugoslaviju, za narodnu vlast i socijalizam”, АЈ, 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948, I/V – K.2/ 14

друштвено-културним околностима. Југословенско руководство је и даље пратило совјетски развојни модел јер би у супротном значило оправданом резолуцију ИБ.

Смиривање међусобних оптужби и тензија уследило је након одлуке ЦК КПСС 1954. године да прихвати постојање социјализма у Југославији. Одлука је уследила након смрти Стаљина који се посредством сукоба са Титом опирао таквим идејама.

Југословенски социјализам грађен је властитим снагама упркос настојањима Истока и Запада да се у томе не успе, како се то у литератури овог периода често приказивало.⁴³ Наставак успостављања социјализма значио је супростављање совјетском реално постојећем социјализму, стварањем алтернативе у оквиру социјалистичке теорије и праксе.

Изградња социјализма у постинформбироовској Југославији није била могућа без свестраног укључивања широких народних маса. Успостављање различитих организација, синдиката, народног фронта, омладинских и стручних организација, антифашистичког фронта жена (АФЖ) заправо је допринело идеолошко-политичком јачању. Политика КПЈ тиме је карактерисана победничком добијајући подршку у свим друштвеним слојевима.⁴⁴

1.4.2. Социјалистичка схватања у домену архитектуре

Архитектура као одраз друштвеног, културног и економског стања у земљама социјалистичког друштвеног уређења по садржају се развијала као социјалистичка посредством доминантне идеологије. Социјалистички реализам је представљао уметнички правац, који је својим карактеристикама одговарао тренутним друштвеним потребама. Као званични правац архитектуре и уметности Совјетског Савеза чинио је модел коме су тежиле све земље социјалистичког друштвеног уређења. У архитектонској теорији и пракси често је приказиван и тумачен као једноличан и монотон начин изражавања без неких нарочитих вредности ван оквира изворног контекста.

⁴³ Видети: „30. godina Komunističke partije Jugoslavije“, *Arhitektura*, br. 18-22 (1949): vi.

⁴⁴ Видети: Edvard Kardelj, „KPJ u borbi za novu Jugoslaviju, za narodnu vlast i socijalizam“, *AJ*, 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948, I/V – K.2/ 14

Социјализам као доминантна политичка доктрина у Европи, утицао је на развој многих архитектонских и уметничких праваца, истичући друштвену улогу архитектата / уметника. Мање радикалнији европски социјализам није у толикој мери директно инсистирао на репрезентовању социјалистичке идеологије, мада је у формалном смислу одбацивао сваки облик архитектуре који није у складу са социјалистичком утопијом о друштвеном благостању.⁴⁵

Пројектантски и идеолошки аспект архитектуре Совјетског Савеза и западних земаља, пре свега мислећи на европски континент, разликовали су се само по једном основу. Идеолошки оквир социјализма био је незаобилазан у процесу уметничког стваралаштва. Постојали су и лево оријентисани архитекти на Западу, међу којима треба истаћи Ернста Меја. Совјетску архитектонску и уметничку праксу, са друге стране, карактерисала је марксистичка идеологија око које су били артикулисани сви друштвени односи.

По питању архитектуре инспирисане социјалистичком идеологијом у литератури владају опречна схватања. Социјалистичке идеје преовладавале су у настојањима марксистичких архитеката који су желели да истакну своју друштвену улогу. Као што је раније наведено, социјалистички покрет није стриктно био везан за совјетски контекст него је чинио добар део европских настојања почетком 20. века. Културни и морални препород првих деценија утицао је на формирање различитих токова у архитектури, односно традиција.⁴⁶ У зависности од друштвених и културних дешавања архитектонско-урбанистичка пракса поседовала је одређени идеалистички карактер који био специфичан за поједине земље.

Архитектонска пракса у Совјетском Савезу првих година након Октобарске револуције припадала је руским конструктивистима. Џенкс представнике овог правца назива још и комунистичким конструктивистима.⁴⁷ Истражујући њихов уметнички приступ он сматра да је конструктивизам у каснијем периоду угасио

⁴⁵ Čarls Dženks, *Moderni Pokreti u arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 105.

⁴⁶ Појам традиције Џенкс користи у смислу репрезентовања шест токова у архитектури, развијаних у периоду од 1920. до 1970. године, насталих под одређеним друштвено-културним и економским условима. Видети у: Čarls Dženks, „Aktivistička tradicija“, *Moderni Pokreti u arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 39.

⁴⁷ Čarls Dženks, *Moderni Pokreti u arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 98.

Стаљинов режим јер га је сматрао декадентним и сувише либералним у том тренутку. (Табла I: слика 1.1-1.6)

Треба међутим напоменути да конструктивизам није био само правац својствен совјетским уметницима и архитектама. Томе у прилог могу се навести настојања футуриста у Италији чији је идеолог био Томазо Маринети. Као део једне опште тенденције конструктивистичко-футуристичка настојања су само попримала локалне обресе друштвеног контекста у коме су настајала. Концепт ова два правца био је јединствен јер су се обострано залагали за интерактивни однос уметности и друштва. Сензибилитет италијанских футуриста кретао се у границама хвалоспева технолошком напретку. Зато не чуди што архитектура италијанских футуриста и руских конструктивиста поседује одређене сличности у обликовном и естетском погледу.⁴⁸

Футуристички приступ искључивао је дотадашњи традиционално-класични. Употреба савремених материјала и технологије унапредила је развој нове архитектуре која је требала одговарати потребама савременог друштва. Друштва које се више није кретало у оквирима средњевековних вредности.

Епитет „пропагандне“ уметности генерисан је у свим архитектонским и уметничким делима руских конструктивиста. Основно обележје уметничког изражавања између осталог постају савремени материјали (армирани бетон) и обликовна уздржаност коју детерминишу елементарне геометријске површине лишене сваког облика детаљисања. Главни сегмент се међутим истицао постављањем разгласа, звучника, огласних паноа и социјалистички инспирисаних парола које су имале за циљ директно обраћање посматрачу (конзументу уметности).

Конструктивисти у постреволуционарној Русији су у првим годинама заиста могли да осете своју улогу у општем друштвеном развоју. За разлику од архитеката у осталом делу света који су такође величали технику они су били надахнути вером у значајне друштвене садржаје. Ле Корбизије је на пример развијао филозофију о кући као „машини“ настојећи да изједначи по значају

⁴⁸ Антонио Сант‘ Елиа и футуристичка архитектура видети у: Kenet Frempton, *Moderna arhitektura, kritička istorija* (Beograd: Orion art, 2004), 85.

приватно и јавно, утилитарно и културно. Руски конструктивисти су, према речима Џенкса, измишљали нове друштвене садржаје упоредо са изградњом новог социјалистичког друштва. Стварали су изванредну архитектуру у формалном смислу у складу са општим циљевима друштва који су били декларисани као прогресивистички и идеалистички.⁴⁹ (Табла I: слика 1.2)

Одбацивање конструктивистичког приступа у Совјетском Савезу било је резултат резолуције ЦК бољшевичке партије из 1930. године којом је одбачен дотадашњи модел културне револуције.⁵⁰ Резолуција чији је наслов био „Поводом реконструкције начина жовота“ значила је увођење нове праксе. Тражио се приступ који ће омогућити конкретнији приказ социјалистичке доктрине. Приступ који би становништву развио осећај да самостално може стварати будућу архитектуру и користити се њоме као саставним делом јавног живота. Треба напоменути да се ови догађаји подударају са чињеницом успостављања апсолутне власти Стаљина након 1929. године.

Социјалистичка идеологија није подједнако остваривала свој утицај у домену архитектуре. Андрија Мохоровичић, као заговорник соцреализма, у конструктивизму и формализму увиђа два смера застрањивања.⁵¹ У својим текстовима је истицао важност теоријског оквира на подручју изградње обликовног израза социјалистичке архитектуре. Конструктивистички и формалистички приступ је критиковао као негативне појаве које конфронтирају са бескласним социјалистичким друштвеним поредком. Разлог таквом његовом схватању била је чињеница што је архитектуру и формирање архитектонског израза прихватао искључиво као саставне делове развојног процеса друштва под одређеним социјално-културним условима.⁵²

Међутим, Мохоровичић наглашава да уметност обликовања не може остати искључиво формални рефлекс времена у коме настаје. Оно не сме представљати пасивни одраз друштвених дешавања. У исто време оно мора репрезентовати

⁴⁹ Čarls Dženks, *Moderni Pokreti u arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 439.

⁵⁰ Sreten Vujović, *Grad i društvo* (Beograd: IIC SSO Srbije, 1982), 80.

⁵¹ Andrija Mohorovičić, „Prilog teoretskoj analizi problematike arhitektonskog oblikovanja“, *Arhitektura*, br. 1-2 (1950): 5.

⁵² A. Mohorovičić, *Исто*, 6.

идеолошки контекст времена у коме настаје и степен материјалног развоја, што доказује његову идеолошку доследност соцреализму.

Напуштање и одрицање од традиционалног и историцистичког приступа било је резултат јер је исти карактерисан као буржоаско наслеђе. Социјалистичка уметност и архитектура иницирани су тако да буду блиски обичном народу који их може разумети.

Иронија социјалистичке архитектуре може се констатовати у самом дијалектичком концепту. Противуречност оваквог приступа очигледна је према мишљењу Џенкса ако се сагледа Енгелсова идеја о *Стамбеном питању* где се наводи да треба одбацити изградњу станова за пролетаријат, јер би се везивањем пролетеријата за једно место смањила његова покретљивост и револуционаран социјалистички дух.⁵³

Ослањајући се на научна сазнања социјалистичке филозофије поред конструктивиста треба подсетити и на уметничко-архитектонски правац Баухаус у оквиру Вајмарске социјалистичке републике. Из манифеста Баухауса види се несумњива тенденција стварања једног, у најмању руку, радничког покрета и удружења које окупља занатлије и уметнике око идеје јединственог стваралаштва.⁵⁴ Удружења које апострофира негирање класних подела и разлика у друштву. Стварањем рационалне архитектуре и естетике коју карактерише идеја о друштвеном значају, биле су главне одлике овог правца. Основна идеја Баухауса била је дефинисање утилитарног дизајна који би обједињавањем уметности, архитектуре и заната утицао на стварање културног јединства социјалистичког друштва.

Бројне тенденције у архитектонској пракси са почетка 20. века, као што се види, истицале су технолошки напредак. Социјалистички реализам је требао представљати, са друге стране, израз прихватљив друштву у целини. Из тог разлога најпре постаје прихватљив као правац у Совјетском Савезу ширећи се касније на остале државе које су прихватиле социјалистичку идеологију. Својим

⁵³ Čarls Dženks, *Moderni Pokreti u arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 98.

⁵⁴ Kenet Frempton, *Moderna arhitektura, kritička istorija* (Beograd: Orion art, 2004), 123-125.

тенденциозним настојањима ка монументалношћу и јасним обликовним и естетским изразом бива прихваћен као идеолошко-политичка доктрина која има за циљ симболизовање социјалистичких вредности и културе. Такав однос допринео је схватањима да га у бројним истраживањима касније детерминишу као средство непосредног агитпропа.

Социјалистички реализам је био званични правац развоја југословенске архитектуре и уметности све до 1950. године. Настајање југословенске архитектуре у оквиру централистичког друштвеног уређења није се могло самостално развијати и препустити случају. Прихватање совјетског модела социјалистичке изградње представљало је логичан резултат идеолошко-политичке сарадње ФНРЈ и СССР. Водећи државни часописи, међу којима се издвајају *Архитектура* из Загреба и *Техника* из Београда, промовисали су текстове југословенских и совјетских архитеката о значају и предностима развоја овог правца. Званичност правца била је овековечена у монументалном приказу зграда које је градила држава, а које су требале истински репрезентовати социјалистичку изградњу. Одсуство историјских и фолклорних мотива у овим делима није сматрано толико модернистичким настојањем колико је заправо било одраз пријемчивости архитектонског израза народу. Соцреализам као правац био је близак начелима класичне архитектуре. На тај начин су познати принципи архитектуре били искоришћени као полазиште за развој нове архитектонске и уметничке праксе.

1.5. Идеолошки оквир архитектуре у ФНРЈ 1945-1950.

Архитектура Југославије следила је ток развоја према узору на совјетску, што је било и разумљиво узимајући у обзир идеолошку одредницу у културно-политичком погледу. Идеолошки набој у домену архитектуре овог периода био је изразит. Архитектура Југославије методолошки је пратила совјетску, националну по форми и социјалистичку по садржини. На примеру грађевина јавне намене у селима поред утилитарног карактера истицана је још једна улога. Та улога била је усмерена у правцу репрезентовања социјалистичке идеологије.

У оквиру Петог конгреса Комунистичке партије Југославије донешен је закључак да се југословенска архитектура старе Југославије није у довољној мери критички освртала на западно-европски формализам. Такав „буржоаски“ приступ није одговарао народу јер је према мишљењу многих аутора послератне ере, поговдао монархистима у циљу величања сопствене моћи, док је обичном народу такав приступ био извештачен. Установљено је да критички карактер нове социјалистичке Југославије треба постићи проучавањем марксистичко-лењинистичке филозофије и дијалектичко-материјалистичког схватања.⁵⁵ Сматрано је да нова архитектура не може бити независна у односу на економски и културни оквир у коме настаје, јер би то значило одступање од принципа и задатака одређених од стране Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Архитектонска струка је на тај начин заузела значајну улогу у изградњи социјалистичке стварности.

Архитектонска пракса у Југославији је свој естетски и обликовни карактер, поред узора на совјетски, градила уз помоћ искустава архитеката који су пре рата били другачије идеолошки оријентисани. Модернистичке принципе и знање које су поседовали доводили су сада у другачији друштвени контекст артикулисан социјалистичком идеологијом. У складу с тим посебно место у даљем образовању стручног кадра у Југославији заузимала је литература Совјетског Савеза.⁵⁶

⁵⁵ Видети: „Povodom petog kongresa Komunističke partije Jugoslavije“, *Arhitektura*, br. 8-10 (1948): 6.

⁵⁶ Видети: „Rezolucija II. Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije o izvršenju Petogodišnjeg plana i zadacima tehničkih stručnjaka“, *Arhitektura*, br. 13-17 (1948): 113.

Архитектонска струка је можда по први пут у својој историји у овом периоду била суочена са новим задацима који су се односили на изградњу и реконструкцију села уништених у рату. Масовна изградња задружних домова и решавање питања становања на селу у овом периоду, представљало је искорак у дотадашњој архитектонској пракси на селу.

Историјске околности нису омогућавале адекватан и континуирани развој и уређење сеоских територија. Велики проценат становништва на селу после (а и пре) рата био је неписмен што се види на основу бројних истраживања.⁵⁷ Схватање социјалистичке идеологије на тај начин није било могуће. Међутим, Алтисеровим „материјализовањем“ политичке идеологије, у виду садржаја неопходних селу становништво је можда по први пут у својој историји могло осетити интерес државе.

Настанак естетски и обликовно прихватљиве архитектуре у датим околностима и материјалним могућностима није био могућ. Учешће широких народних маса у изградњи одређених грађевина било је важно из два разлога. Први свакако представља дефицит стручне и радне снаге, док други можемо довести у везу са поменутиим друштвено-економским и културно-политичким преображајем друштва. Совјетска доктрина, да само пролетери могу стварати пролетерску културу, учинила је значајан помак у изградњи и обнови читаве земље.

Анализирајући са историјско-политичке дистанце, такав приступ може се чинити сувише радикалним. Међутим у том периоду где је рат уздрмао темеље постојећих култура једини реалан. Са друге стране, колективном друштвеном праксом додатно је стварана илузија директног учешћа у изградњи социјализма у Југославији.

Стварну вредност југословенске архитектуре непосредно по окончању рата заправо је одражавала колективна друштвена активност. Пјер Бурдије је сматрао да идеолошко преображавање, првенствено економских структура, може допринети позитивном развоју догађаја. Бавећи се социологијом култура и анализом конкретних случајева у друштву и заједници, Бурдије је дефинисао

⁵⁷ Branislav Kojić, „Uloga arhitekata u izgradnji zadružnog sela“, *Arhitektura*, br. 5-6 (1950): 66.

теорију праксе као покретачку снагу, чији се потенцијал не сме ни на који начин занемарити. Колективна посвећеност може заменити и надјачати сваки облик недостатка формирајући један нови систем понашања и деловања.⁵⁸

Масовна посвећеност друштва после рата чинила је окосницу социјалистичке изградње у Југославији. Радне акције у којима је учествовала омладина, стручне организације и радно способно становништво представљали су један образац понашања који је требало следити. Сходно Бурдијеовој теорији такав систем је допринео развоју нове традиције која је прешла са „образца стварности на стварност образаца“.⁵⁹ У прилог томе свакако треба навести масовну изградњу задружних домова у селима широм Југославије.

Успостављање теорије праксе је од значаја као предуслов југословенског развоја. Утврђивање правила важно је првенствено јер одређује односе унутар одређеног контекста. На тај начин дефинише се правилан метод односно приступ који одговара конкретним настојањима одређених група, у овом случају Партији која уређује правац културног и идеолошко-политичког живота свих југословенских народних маса.

Југословенску праксу карактерисало је настојање за истовременим економским и културним препородом у циљу формирања нових друштвених вредности. Настојећи да репродукују објективне ситуације различити облици праксе заправо су постали коначни производ таквог процеса, што је утицало на формирање јединственог образаца понашања, како би га Бурдије формулисао.

Кроз историју архитектура је веома често прихватала друштвене промене или тренутно популарне тенденције, како их је називао Зигфрид Гидион. Оне су у погледу архитектонског обликовања доприносиле остваривању циљева датих образаца, запостављајући стварне потребе живота.⁶⁰ Слично раније поменутој совјетској архитектури у периоду апсолутне власти Стаљина.

⁵⁸ Pjer Burdije, *Nacrt za jednu teoriju prakse*, prev. sa francuskog Milica Pajević (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999), 10.

⁵⁹ P. Burdije, *Исто*, 158.

⁶⁰ Zigfrid Gidion, *Prostor, vreme, arhitektura* (Beograd: Građevinska knjiga, 2002), 22, 23.

Идеолошко поклоништво социјализму учинило га је незаобилазним фактором сваког облика стручног деловања. Из тог разлога грађевине овог периода поседовале су свој двоструки карактер. Поред утилитарног карактера представљале су симболе наступајуће културне промене. Монументалност архитектонског израза произилазила је из снаге радних маса, како се то често истицало, као нове стварности друштвених односа у Југославији.⁶¹

1.5.1. Архитектонска пракса по узору на совјетску

Индустријска заосталост Совјетског Савеза почетком 1930-их година, који је представљао претежно аграрну земљу до тог периода, доприносила је масовним импровизацијама архитектата где архитектонски израз често није поседовао адекватане естетске вредности. Наравно изузимајући монументална државна здања.

У погледу друштвено-културних и политичких дешавања архитектонска и урбанистичка пракса Југославије и Совјетског Савеза делиле су слично искуство. Борба за индустријализовано модерно друштво у оба случаја започета је у одсуству сваког облика материјалних средстава.

Успостављање социјалистичко-пролетерске културе допринело је стварању јединственог поља где су подједнако партиципирале наука, уметност и индустрија. У пракси совјетских конструктивиста препознајемо величање технологије као приказа индустријског напретка друштва. Наглашавање конструктивних елемената и естетско уобличавање нових материјала попут стакла, армираног бетона и челика али и савремене технике грађења.

Совјетски авангардни архитекти и уметници веровали су, и били посвећени, реализацији социјалистичке утопије. Политичке тензије 1930-их година пред, касније ће се испоставити, Други светски рат допринеле су развоју духа националних традиција, што ће у контексту Совјетског Савеза довести до стварања социјалистичког реализма као новог уметничког правца.

⁶¹ Andrija Mohorovičić, „Prilog teoretskoj analizi problematike arhitektonskog oblikovanja,“ *Arhitektura*, br. 1-2 (1950): 7.

Основни задатак будуће совјетске архитектуре био је да репрезентује нови друштвени поредак. Постулирајући монументалност у својим оквирима архитектура социјалистичког реализма постала је прихватљива и може се рећи идеална у погледу материјализовања социјалистичке идеологије. У складу с тим Централни комитет болшевичке партије већ 1932. године усваја овај архитектонски и уметнички правац као службени.⁶² Исте године основан је Савез архитеката СССР-а, као једина стручна организација, чиме се обезбедила апсолутна контрола у области архитектуре.

Не може сваки архитектонски стил да буде прихваћен као службени. Односно репрезентовање државне моћи у оквиру естетских и обликовних елемената мора генерисати „строгу“ архитектуру у смислу репрезентовања монументалности. Историчар архитектуре Кенет Фремpton у том смислу сматра да модернистичко настојање и свођење облика на апстракцију чини такав приступ неприкладним за репрезентовање државне моћи и идеологије.

Тенденције конструктивиста нису одговарале совјетском руководству јер су у области архитектуре видели само могућност формалистичког експериментисања лишеног архитектонске садржајности.⁶³ Коли је сматрао да је идејно сиромаштво овакве архитектуре допуњавано различитим теоријским поставкама. Поред осталог недостајало јој је „истинитости“ која се изгубила у наслеђу предратне архитектуре. Као пример Коли наводи да у том случају не би постојала разлика у архитектури зграде берзе и цркве. Све би попримило обресе модерне архитектуре која се заснивала на формалистичком приступу.

Увођење нове архитектонске праксе у Совјетском Савезу довело је до новог апсурда. Архитекти царске Русије сада постају носиоци развоја стаљинистичке архитектуре. На конкурс за Палату Совјета побеђује група архитекта на челу са Борисом Јофаном са пројектом који у сваком смислу карактеришу елементи неокласицизма.⁶⁴ (Табла I: слика 1.7)

⁶² Развој уметности и архитектуре у Совјетском Савезу након Октобарске револуције видети: Kenet Frempton, *Moderna arhitektura, kritička istorija* (Beograd: Orion art, 2004), 213.

⁶³ N.J. Koli, „Realizam sovjetske arhitekture“, *Arhitektura*, br. 4-6 (1947/48): 16.

⁶⁴ Sreten Vujović, *Grad i društvo* (Beograd: IIC SSO Srbije, 1982), 80.

Анализирајући карактеристике архитектонских израза и токова, Роберт Стерн заправо сматра класични стил најподеснијим у правцу величања државне моћи.⁶⁵ Критичка анализа социјалистичког реализма као доминантног тока у овом периоду дефинише соцреализам као синтезу модернистичких карактеристика и класичних вредности. Јасни и прочишћени елементарни облици својствени модерни, без историцистичких евоцирања и китњастих детаља, преклапали су се са монументалношћу као основним обележјем класичне архитектуре.

Да је марксистичким следбеницима у домену архитектуре највише одговарао класицизам сматра и Џенкс. Цитирајући говор Лењина он наводи његову критику свих авангардних покрета као неприхватљивих између осталог јер их не разуме. Не пружају му како цитира Џенкс „никакво задовољство.“⁶⁶

Основни циљ архитектуре социјалистичког реализма, како се наводило, био је да постане реални приказ дубоке идејности социјалистичке стварности.⁶⁷ Да буде што је могуће ближа народу по својој форми и садржају.

Совјетска архитектура је од Октобарске револуције, и пре успостављања соцреализма, требала бити лишена сваког облика симболизма који је сматран буржоаским наслеђем, а више прикладнија радничкој класи. Поред свог утилитарног карактера један сегмент архитектонско уметничког деловања био је усмерен у правцу репрезентовања идеала. Циљ је представљало величање нове социјалистичке културе и друштвеног преображаја који су се физички најбоље могли препознати у разним делима из области архитектуре и уметности. Као чест пример у литератури наводи се предлог споменика Трећој интернационали Владимира Татљина који је требало да репрезентује прогресивне идеје совјетске архитектуре. Структура и форма споменика наглашавају конструкцију која асоцира на технолошки напредак совјетског друштва, синтетишући хармоничност и склад социјалистичког поретка.⁶⁸ (Табла I: слика 1.1)

⁶⁵ Robert Stern, „O Stilu, klasicizmu i pedagogiji“, *Arhitektura kao gest*, prevod: Miloš Arandelović, (ur.) Petar Bojanić, Vladan Đokić (Beograd: AF, 2012), 53.

⁶⁶ Čarls Dženks, *Moderni Pokreti u arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 100.

⁶⁷ Andrija Mohorovičić, „Prilog teoretskoj analizi problematike arhitektonskog oblikovanja“, *Arhitektura*, br. 1-2 (1950): 11.

⁶⁸ Kenet Frempton, *Moderna arhitektura, kritička istorija* (Beograd: Orion art, 2004), 170-171.

Симболизујући марксистичку дијалектику која се развија у спиралама, Чарлс Џенкс сматра овај споменик мешавином кубо-футуристичке уметности и исписаних парола.⁶⁹ Ова комбинација по његовом мишљењу утицала је на настанак конструктивизма као правца. Дobar део овог наслеђа преузет је касније за дефинисање новог социјалистичке архитектуре и уметности.

Совјетски авангардни архитекти су поред одређених естетских настојања поприлично били усмерени на проналажење нових облика који би репрезентовали принципе нове социјалистичке државе. Разматрајући идеју о колективизму у совјетској архитектури и уметности, Фремптон препознаје заокупљеност одређених група радничким клубовима и просторима за рекреацију који, како наводи, требају имати улогу „друштвених кондензатора“. Џенкс ово поређење са електричним кондензаторима приписује конструктивистичкој групи ОСА која је у свом манифесту из 1928. године изнела тежње нове архитектуре у Совјетском Савезу и типове домова културе који требају да постану „спроводници и кондензатори социјалистичке културе.“ Значење оваквог приступа је мултивалентно јер указује на то да ће нови облици учинити потпуни преображај буржоаске културе.

Постреволуционарна стремљења у правцу друштвеног, економског и културног преображаја у Совјетском Савезу су обележена новим стилским изразом. Архитектура конструктивизма развијана је од 1920. године и као таква у многome је зависила од индустријског развоја.⁷⁰ Оснивање бројних удружења архитеката, као што су горе поменута ОСА (1925), АСНОВА (1923) касније ВОПРА (1928), у том периоду сведочи о културној политици која је обезбеђивала ширину у уметничком раду.

Измишљање нових садржаја и нових облика друштвеног искуства сматрани су директним суделовањем у социјалистичком преображају друштва. Окупираност идејама о решавању стамбеног питања и начину живота уопште, како наводи Вујовић, утицало је на архитекте авангарде да стварају просторни оквир који треба одговорати социјалистичким друштвеним односима. Планирање и изградња

⁶⁹ Čarls Dženks, *Moderni Pokreti u arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 99.

⁷⁰ Sreten Vujović, *Grad i društvo* (Beograd: IIC SSO Srbije, 1982), 58-59.

домова – комуна, радничких клубова, фабрика само су неки од садржаја који требају да постати стожер ширења социјалистичке културе.⁷¹ Активности унутар ових садржаја вишеструко су, према Џенксовом мишљењу, развијале личност комунистичког друштва.

Слична настојања уочљива су у архитектонској пракси на селу у контексту нове социјалистичке Југославије. Масовна изградња задружних домова може се тумачити у једном делу као покушај стварања „кондензатора“ на селу који у великој мери требају допринети „васпитавању“ и образовању сељака у правцу социјалистичког преображаја. Домови су грађени према узору на руске колхоз домове, а важније од њихове задружне улоге били су садржаји намењени друштвено-политичким дешавањима.

1.5.2. Архитектура Совјетског Савеза

Архитектонска пракса у Совјетском Савезу заснивала се на решавању потреба преображеног постреволуционарног друштва. Социјална улога непрестано је била истицана као основно начело.⁷² Из тог разлога развој архитектуре у Совјетском Савезу треба посматрати као део опште културне револуције народа СССР-а.⁷³ Касније формулисање теоријске поставке „национално по форми, социјалистичко по садржају“ заправо исказује тенденцију власти да социјализам по сваку цену уврсти у архитектонску праксу као одредницу развоја.⁷⁴

Казимир Остроговић истиче да је совјетска архитектура од 1922. године до 1947. године пролазила кроз различите фазе развоја. Развој конструктивизма, функционализма, супрематизма и формализма нису били само дело совјетских архитеката него и других аутора модернистичког правца попут Ле Корбизијеа (*Le Corbusier*), Ернста Меја (*Ernst May*), и других.⁷⁵ Након Октобарске револуције совјетски уметници и архитекти били су занешени револуционарним духом и надахнути у правцу дефинисања нових уметничких вредности. Развојем ситуације

⁷¹ S. Vujović, *Исцо*, 103-104.

⁷² I.L. Mac, „Opštenarodna demokratska načela sovjetske arhitekture“, *Tehnika*, br. 4 (1946): 120.

⁷³ Bratislav Stojanović, „O socijalističkoj arhitekturi“, *Arhitektura*, br. 4-6 (1947 / 48): 14.

⁷⁴ N.J. Koli, „Realizam sovjetske arhitekture“, *Arhitektura*, br. 4-6 (1947/48): 16.

⁷⁵ Видети: Kazimir Ostrogović „Arhitektura SSSR 1917 – 1947“, *Arhitektura*, br. 4-6 (1947/48): 3.

и прожимањем политичке идеологије у новоизграђеним друштвеним односима њихов ентузијазам је изгубио на полету попримајући у знатној мери одлике агитпропа.

Совјетска архитектура, тврди Остроговић, у почетку је позајмљивала, условно речено, формулу модерне, западне архитектуре. Требало је међутим осмислити како такве грађевине позиционирати у амбијент социјалистичког друштва. Постојало је много недоумица и по питању употребе грађевинског материјала. Армирани бетон и челик сматрани су достигнућима социјалистичке културе.⁷⁶

Социјалистичка архитектонска пракса, сматра Остроговић, у својој изградњи није стављала индустрију у први план ради ње саме, него као основу на којој треба унапредити будућу архитектуру. Индустријски развој СССР био је приоритетан у овом периоду и у складу с тим оваква схватања су легитимна. Легитимитет се огледао пре свега о томе што се архитектура не може посматрати независно у односу на друштвено-културне, политичке, економске, техничке и научне услове у којима настаје. Није могуће посматрати проблем архитектуре искључиво са аспекта функционалности јер тада може доћи до погрешних закључака и тумачења.⁷⁷

Стваралачки занос у Совјетском Савезу након Октобарске револуције није пратио однос друштвеног деловања и производних могућности. Узнемиреност друштва револуцијом допринело је, како сматра Лефевр, стварању суперструктура у свим областима, посебно узимајући у обзир политику и архитектуру. Када је револуционарни занос изгубио на значају и када је било јасно да различите визије једноставно нису оствариве све се поново свело на, како он тврди, мало промењену базу тј. сељаштво.⁷⁸ Основно обележје совјетске архитектуре у наредном периоду представљала је „народна“ улога, односно могућност да се њоме могу користити и да је блиска својим облицима, композицијом и естетским изразом тренутним културним дешавањима. Почиње се развијати такозвани социјалистички реализам у архитектури. Остроговић у прилог томе наводи:

⁷⁶ Исто, 3-4.

⁷⁷ К. Ostrogović, Исто, 4.

⁷⁸ Henri Lefevr, *Urbana revolucija*, prev. Mirjana Vukmirović-Mihailović (Beograd:Nolit, 1974), 206.

„Идејне основе совјетске архитектуре су јасне и нема никаквих удаљавања од обликовања социјалистичког реализма.“

Совјетска архитектура је настајала на темељима, у том тренутку, реалних техничких и материјалних могућности. На основу примера раније поменутог пројекта за Палату Совјета може се тврдити да није одбацивала историјска сазнања. Социјалистичка култура је развијала свест о постојању одређених сазнања чије је вредности на крају критички сагледавала и примењивала по потреби.⁷⁹

Совјетска архитектура, сматра Бранко Максимовић, имала је активну и важну улогу у животу совјетске заједнице. Она се развијала као супротност капиталистичком систему који је настојао да архитектуру преведе у техницизам.⁸⁰ Развој нове архитектуре значај дугује петогодишњим плановима који су оформили темељ и основу њеног будућег развоја. Индустријализација земље и масовна изградња уврстили су архитектонску струку у сам врх вредности друштвеног система.

Успешност совјетске праксе Максимовић увиђа у складном односу теорије и праксе. Оснивањем Академије архитектуре и Института омогућен је увид у бројне научне радове у којима је разматрана сложена проблематика изградње земље. Синергија и координисаност инжењерских струка утицала је на јачање „духа јединства“ у друштву.

Поред практичног рада била је неопходна припрема теоријске основе и стручне литературе која ће проблем архитектуре и грађења подићи на виши ниво. Стручна литература и часописи ширили су круг јавног дискутовања по питању изградње одређених објеката, бавећи се актуелним питањима у оквиру совјетског градитељства. Циљ оваквог приступа био је да се анализирају одређени недостаци и донесу закључци за што правилнија решења. Поред ширења свести грађана о појединим питањима може се констатовати да је на овај начин вршен и одређени политички утицај и идеолошко просвећивање.

⁷⁹ A. Lefevr, *Исто*, 8.

⁸⁰ Branko Maksimović, „O teorijskom i naučnom radu u oblasti sovjetske arhitekture“, *Arhitektura*, br. 4-6 (1947 / 48): 15-16.

У оквиру јавног дискутовања везаним за изградњу и развој нове архитектуре створена је идеална атмосфера за ширење идеје о увођењу типских елемената у грађевинарству тј. присније везе са многим гранама индустрије. Доношење правилних закључака за даљу изградњу значило је да они буду заједнички тј. типски за различите проблеме са којима се могло сусрести приликом грађења. Потреба за типским пројектима створила је одређене предности али и недостатке који ће бити касније анализирани у наставку истраживања.

1.5.3. Теоријски оквир југословенске архитектуре:

„Национално по форми, социјалистичко по садржини“

У идеолошком смислу југословенска архитектура морала је поседовати јединствен приступ који ће се равноправно односити на све југословенске народе и народности и њихове разлике. Један од основних обележја социјалистичког реализма као прихваћеног правца, према мишљењу Мира Крајгер, јесте заправо патриотизам према свом народу и поштовање свих осталих нација. Развијање националних култура и присуство „националног“ у социјалистичкој архитектури требало је чинити главни ослонац развоја.⁸¹

Теоријска поставка „национално по форми, социјалистичко по садржини“ представљало је идеју Јосифа Висарионовича Стаљина којом је настојао да друштву „омогући“ развој социјалистичке културе у домену архитектонске праксе. У оквиру дијалектичко материјалистичке филозофије која иницира напредак и непрестани развој требало је постићи не приметни, али осетни, прелазак у домен социјалистички преображеног друштва нових вредности. Мира Крајгер наводи да је Стаљин тиме сматрао да треба пружити националним културама да се слободно развијају како би се у једном тренутку у потпуности стопиле у културу социјалистичку по садржају и облику.⁸²

Братислав Стојановић разматрао је однос ове теоријске поставке, постављајући питање да ли су национално и социјалистичко као особине у међусобној

⁸¹ Mira Krajgher, „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Arhitektura*, br. 13-17 (1948): 126.

⁸² M. Krajgher, *Исто*, 128.

конфронтакцији.⁸³ Стојановић наводи да је одговор могуће пронаћи само ако се шире приступи проблему решења националног питања у Совјетском Савезу у овом периоду. Он тврди да је развој националне културе после Октобарске револуције допринео остваривању једнаких права свих совјетских народа. Свака нација унутар СССР-а развијала је своју културу понаособ. То међутим није био једини разлог. Главни задаци састојали су се решавању културне заосталости појединих народа.

Мира Крајгер је сматрала да социјалистички реализам у Југославији треба усвојити позитивне елементе из наслеђа јер се тиме исказује његов прогресивни карактер. Такође не треба у потпуности одбацити сва искуства као декадентна и формалистичка. Изграђени систем рационалног приступа по питању конструкције и других уштеда у раду који поседују западни архитекти представља изузетан корпус сазнања које треба искористити на најбољи могући начин. Наслеђе соцреализма не поседује још увек коначну форму како сматра Мохоровић:

„Развој социјалистичке архитектуре, као елемент виталног израза новог социјалистичког друштва, необично је млад и одвија се тек тридесетак година, што је врло кратак рок за пуну формулацију класичног обликовања једног архитектонског изражаја.“⁸⁴

Развој „националне“ архитектуре није требао да се заснива на одбацивању искустава других народа и вредности које поседује њихова пракса. Суштина је била заправо да скуп свих нација допринесе развоју југословенске архитектуре.⁸⁵ У оквиру коришћења теоријске поставке „национално по форми, а социјалистичко по садржини“, појам националног Шегвић види као могућност коришћења елемената архитектонског и историјског наслеђа. Ова поставка, сматрао је, не представља константу него је подложна развоју и као таква не може представљати универзални модел по којем треба градити.⁸⁶

⁸³ Bratislav Stojanović, „O socijalističkoj arhitekturi“, *Arhitektura*, br. 4-6 (1947 / 48): 14.

⁸⁴ Andrija Mohorovičić, „Prilog teoretskoj analizi problematike arhitektonskog oblikovanja“, *Arhitektura*, br. 1-2 (1950): 5.

⁸⁵ Bratislav Stojanović, „O nekim pitanjima arhitekture kod nas, povodom konkursa za tipove školskih zgrada na selu“, *Tehnika*, br. 5-6 (1949): 190.

⁸⁶ Neven Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, *Arhitektura*, br. 5-6 (1950): 28.

Душан Грабријан је, са друге стране, сматрао да архитектонско наслеђе народа Југославије треба тражити у фолклору. Фолклор као колективни одраз народа представља аполитички и искрени развој народних мотива као општег израза одређене културне средине, док стил са друге стране изискује унапред развијене политичке, економске и културне предуслове.⁸⁷ Он такође истиче да су политичке и друштвене промене указале на могућност преиспитивања архитектуре развијајући нове архитектонске форме. Архитектура Југославије, нарочито после 1950. године, с тим у вези морала је одговарати новим социјалистичким тежњама, зависећи од друштвених предуслова и актуелног техничког напретка.⁸⁸

У оквиру дијалектичко-материјалистичког схватања Грабријан истиче да је архитектуру Југославије требало стварати у складу са топографијом, климом и доступним материјалом. Овакав приступ у великој мери указује на подстицање органске архитектуре.⁸⁹

Искуства модерних покрета с почетка 20. века своју инфериорност репрезентовала су технократским приступом. Представници буржоаске архитектуре, како истиче Шегвић, оријентисали су се искључиво на стварање архитектуре за припаднике вишег staleжа. Нису исказивали друштвену улогу и своју пажњу усмерили су на „милијунашку обитељску кућу“. Утицај индустрије у архитектури био је очигледан и у опусу модерниста и код архитеката социјалистичке провенијенције. Једина разлика је што код класног друштва какво је капиталистичко не постоји хармонија између ове две ствари.⁹⁰

Будућа архитектура није требала бити једнолика како би помирила разлике у југословенском друштву. Поједини аутори сматрали су да пре свега треба одговарати сврси грађевине а онда и идеји коју њена архитектура треба да репрезентује. Идеји о заједничкој нацији која ће утицати на стварање социјалистичке монументалности у архитектури Југославије.⁹¹

⁸⁷ Dušan Grabrijan, „Arhitektonsko nasleđe naroda Jugoslavije“, *Arhitektura*, br. 5 (1952): 4.

⁸⁸ D. Grabrijan, *Исто*, 10.

⁸⁹ О значењу и односима појма органске архитектуре видети: Nikola Dobrović, *Savremena arhitektura, knjiga 3* (Beograd: AF, 1963), 223-226.

⁹⁰ Neven Šegvić, „Zablude i kriza buržoaske arhitekture“, *Arhitektura*, br. 13 -17 (1948): 130.

⁹¹ Mira Krajgher, „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Arhitektura*, br. 13 -17 (1948): 127.

Мира Крајгер је сматрала да је архитектури овог периода било неопходно дати могућност органског живота који би исказивао богат садржај социјалистичког живота. Убрзана индустријализација земље утицала је на развој и ширење оквира архитектонско-урбанистичке праксе. Изградња индустријских постројења, стамбених целина, домова културе и сл. захтевала је стручност и способност њених учесника. Препреку у развоју социјалистичке архитектуре представљао је управо недостатак квалификованог техничког и занатског стручног кадра, чиме се успоравала реализација планова КПЈ.⁹²

Са друге стране, Шегвић је сматрао да је индустрија коришћена реакционарно у архитектонској пракси западних архитеката. Он још истиче да је таква архитектура нехумана по свом значају јер запоставља човека доприносећи развоју и јачању индустријских елемената. То је можда један од разлога зашто буржоаска архитектура у својој пракси није постизала јединство уметности, конструкције, индустријског а тиме и друштвеног развоја.⁹³ Шегвић је говорио да је капиталистичка архитектура била у функцији индустрије, уместо обрнуто. Индустријалци су у области архитектуре видели само могућност пласирања својих производа.

У истраживањима југословенске архитектуре каснијег периода Иван Штраус истиче да су друштвено-политичка дешавања почетком деведесетих година 20. века била заправо резултат нагомиланих проблема дугогодишњег једнопартијског система. У области архитектуре он сматра да је инсистирање на разликама међу југословенским народима код многих аутора и архитеката покренуло питање да ли је уопште постојала јединствена југословенска архитектонска пракса, или је она само систематизовала национално и регионално архитектонско наслеђе народа и народности Југославије.⁹⁴

Развој архитектуре зависи од степена културног развоја једног народа. Штраус не умањује постојаност разлика у оквиру југословенских народа. Он сматра да различитост не треба да буде препрека или недостатак у стварању јединственог архитектонског израза. Разлике не треба прикривати, али исто тако оне не могу

⁹² М. Krajgher, *Исмо*

⁹³ Neven Šegvić, „Zablude i kriza buržoaske arhitekture“, *Arhitektura*, br. 13 -17 (1948): 131.

⁹⁴ Ivan Štraus, *Arhitektura Jugoslavije 1945 – 1990* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 7.

постати њихово мерило вредности. Томе у прилог треба додати и чињеницу да услови за развој нове архитектуре, како сматра Штраус, нису били истоветни за све републике. У неким је приоритет представљало решење стамбеног питања, док је у другима сва снага била усмерена на индустрију.

Југословенска архитектура настајала је у специфичним условима које је карактерисала организација пројектантске делатности на основу јединствених законских прописа, услова привређивања и другим законитостима прописаних Законом о удруженом раду и других прописа који су се подједнако односили на територију Југославије.⁹⁵

Ново друштвено уређење засновано на социјалистичким основама иницирало је нову идејну основу југословенске архитектуре, где су пројектантске и стручно-техничке организације биле у потпуности подређене државној политици и планској регулативи. Југословенска архитектура у првим годинама угледала се на правац соцреализма совјетске праксе, поседујући одређене противуречности које су, како наводи Штраус, проистицале из наслеђа предратне Југославије.⁹⁶

Може се рећи да се архитектура у овом периоду до педесетих година 20. века кретала између соцреализма и модернистичко-функционалистичке праксе. Веома мали број грађевина пратио је совјетски соцреализам, а већ након промене политичког курса 1948. године почиње се развијати архитектура која припада правцу социјалистичког естетизма.⁹⁷ Штраус у својој књизи истиче да прве 3-4 године послератне изградње у Југославији заправо нису носиле јасан печат одређених токова и тенденција у архитектури.

Таква сазнања иду у прилог констатацији да су архитекти још много пре саветовања архитеката и урбаниста у Дубровнику одбацили соцреализам. За разлику од њих представници друштвених наука су то учинили касније тек 1962. године на скупу у Бледу, одбацујући теорију одраза.

⁹⁵ I. Štraus, *Исмо*, 7.

⁹⁶ I. Štraus, *Исмо*, 11.

⁹⁷ О појму социјалистичког естетизма видети у: Miško Šuvaković, *Pojmovnik teorije umetnosti* (Beograd: Orion art, 2012), 663.

Потпуно одбацивање модернистичких настојања било је само назнака „краткотрајне заблуде“ у југословенском градитељству.⁹⁸ Совјетска архитектура је само у почетку представљала правац који треба следити. У погледу развоја теоријске основе југословенске архитектуре Бранко Петровић је сматрао да се нико од наших теоретичара и критичара није озбиљно позабавио успостављањем садржајне теорије односећи се на модерни покрет. Он наводи да се већина аутора задовољавала набацивањем фраза које се нису могле оквирно применити.⁹⁹

1.5.4. Социјалистички реализам у ФНРЈ и његове одлике

Социјалистички реализам као стилско обележје заснивао се на оптималном приказу и репрезентовању новог социјалистичког друштва.¹⁰⁰ (Табла I: слика 1.12a – 1.15) Своје упориште монументалног израза имао је у Совјетском Савезу одакле се ширио његов утицај. (Табла I: слика 1.7 – 1.10)

Соцреализам у Југославији је, према мишљењу Јеше Денегрија, био у пуној снази све до 1950. године. До тада он није само представљао уметнички правац него је утицао и на организацију уметничког и културног живота под окриљем Партије. Денегри, као и Мацура, који је у свом реферату у оквиру Саветовања у Дубровнику истицао спутавање уметничке слободе, сматра да је политизација у домену културе наметала одређене параметре којих се требало придржавати. У противном уметничка пракса сматрана је друштвено неприхватљивом. Држава је требала заузимати улогу аутора, а уметници и архитекти улогу пропагатора социјалистичке идеологије.¹⁰¹

У својим основним настојањима соцреализам је био усмерен против авангардних и модернистичких тенденција које су сматране, од стране државног руководства СССР-а, наслеђем капиталистичког друштва. У домену уметности и архитектуре кроз овај правац је репрезентована социјалистичка култура, стварајући визију новог бескласног друштва кога карактеришу једнака права за све. Социјалистички

⁹⁸ Ivan Štraus, *Arhitektura Jugoslavije 1945 – 1990* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 17.

⁹⁹ Branko Petrović, „O našoj arhitektonskoj teoriji“, *Arhitektura*, br. 5-6 (1950): 89.

¹⁰⁰ Miško Šuvaković, *Pojmovnik teorije umetnosti* (Beograd: Orion art, 2011), 665.

¹⁰¹ Видети: Ješa Denegri, *Pedesete: Teme srpske umetnosti: (1950-1960)* (Novi Sad: Svetovi, 1993)

реализам у Југославији представљао је део ширег покрета који је ишао у прилог формирању идеалног комунистичког друштва.¹⁰²

Шуваковић наводи да интересовање за овај правац у домену архитектуре и уметности у Југославији губи на значају након прекида политичких односа са Совјетским Савезом. Развој уметности и архитектуре у Југославији тада је попримио нове обресе. Настанак новог израза, социјалистичког естетизма, усмерило је развој југословенске уметности након 1950. године у другом правцу, задржавајући свој социјалистички карактер. Идеолошко мимоилажење Југославије и СССР-а постало је на неки начин основно обележје новог правца. Идеолошки неутрална платформа имала је за циљ да истакне независан уметнички израз у ФНРЈ.¹⁰³

Послератна обнова у Југославији кретала се махом у оквирима стамбене изградње као преке потребе, али и планирања и изградње индустријских и радничких насеља која су предвиђана за становништво које је масовно долазило са села и из мањих у веће градове, нарочито у Београд. Планирање и изградња у сеоским подручјима у првим послератним годинама изражавали су се грађењем задружних домова и школа. Ове грађевине су биле прве и једине које су соцреалистичка настојања пласирале кроз архитектонску праксу на селу.

Тешка материјална ситуација и лоши услови живота утицали су у великој мери на стварање нове архитектуре која је по својим карактеристикама и условима у којима је настајала била сведена пре свега на утилитарност. У погледу архитектонског обликовања поред пројектованих елемената у датим околностима није било могуће реализовати неке од замисли архитеката. Социјалистички конципирана архитектура првих послератних година у погледу архитектонског израза није поседовала изразите вредности у естетском погледу. Зато се често у литератури могу наћи мишљења бројних аутора који тврде да је ова архитектура у погледу репрезентативности била безизразна и једнолична.¹⁰⁴

¹⁰² Miško Šuvaković, *Pojmovnik teorije umetnosti* (Beograd: Orion art, 2011), 663.

¹⁰³ M. Šuvaković, *Исто*, 663.

¹⁰⁴ Александар Кадијевић, „О соцреализму у београдској архитектури и његовим опречним мишљењима“, *Наслеђе* бр. IX (2008): 76-88; Милан Просен, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији“, *Наслеђе*, бр. VIII (2007): 95-118; и др.

Естетска својства соцреализма са наглашеним утилитарним карактером у погледу архитектуре била су лишена сваког облика орнаментике, пластичне обраде и детаља. Грађевине које према својим својствима припадају овом правцу карактерише сведеност фасадних површина, где се монументалност постиже равномерним распоредом прозорских оквира. Треба међутим напоменути да у погледу просторно-функционалне организације ове грађевине нису ни мало заостајале за тренутним токовима у архитектури. У југословенској пракси разлог томе свакако може бити и чињеница да су у њиховом пројектовању и изградњи учествовали предратни архитекти модернистичких провенијенција. (Табла I: слика 1.16, 1.17)

Главни сегмент архитектонске праксе после рата представљале су масовне радне акције у циљу брже обнове и изградње саобраћајне, стамбене и комуналне инфраструктуре југословенског друштва. Комунистичка партија Југославије је посебно истицала политички и васпитни значај радних акција. Велико ангажовање омладине утицало је на јачање радничке класе, а тиме и социјалистичке идеологије. У складу с тим поједини аутори сматрају архитектуру овог периода резултатом пропагандног деловања владајуће идеологије, сврставајући је у категорију пропагандне.¹⁰⁵

Промена друштвеног уређења која је условила промену различитих односа у друштву, утицала је у том тренутку на развој архитектуре засноване на другачијим идеолошким основама. Она је била у служби репрезентовања званичне државне политике. Агитпроповско стваралаштво, како га назива Кадијевић, представљало је раздобље контролисаног деловања у области архитектуре и уметности. У том смислу сваки облик који је одударао од идеолошке поставке соцреализма сматран је буржоаским наслеђем, а тиме и неприхватљивим. Тумачењем, међутим, карактеристика појединих грађевина кроз различите историјске периоде, не само наслеђе социјализма, може се тврдити да њихова монументалност у себи носи способност репрезентовања вредности актуелне културно-политичке идеологије добијајући улогу симбола одређеног

¹⁰⁵ Милан Просен, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији“, *Наслеђе*, бр. VIII (2007): 95, 100, 101.

друштвеног уређења. У складу с тим соцреализам није могао представљати другачији приступ.

Објективне вредности социјалистичког реализма у домену архитектуре треба сагледати у његовом изворном друштвено-културном контексту. У послератном периоду социјалистичка револуција југословенског друштва одразила се на сваки сегмент друштвеног деловања па тиме и на архитектуру. Тежило се ширењу свести о значају марксистичко-лењинистичког, друштвено-културног и економског преображаја. Развоју архитектуре овог правца у Југославији и Србији доприносила је тешка материјална и економска ситуација у земљи, али и културно-политичка повезаност Југославије са Совјетским Савезом. Градити супротно социјалистичким настојањима и идеологији било би илузорно. Недостатак грађевинског материјала и стручног кадра чинили су соцреализам прихватљивим у тренутним друштвеним околностима. Његова рационалност, изузимајући политички утицај, може се сматрати битном одредницом овог правца.

Релативно кратак период развоја соцреализма у Србији није оставио многобројно наслеђе. Углавном се односи на престоничке примере грађевина јавне намене. Историчар архитектуре Зоран Маневић сматрао је да у српској архитектури постоји веома мали број грађевина које припадају овом правцу. Најочигледнији пример свакако је толико пута спомињан и публикован Дом синдиката на Тргу Маркса и Енгелса у Београду.¹⁰⁶ (Табла I: слика 1.11)

Зоран Маневић је већину грађевина сматрао варијантим решењима која су вешто артикулисала соцреалистичким постулатима. Међутим не треба заборавити да је велики број радничких насеља (тзв. радничке колоније) грађених у овом периоду припадао овој стилској групи. Такође ако се за тренутак осврне на изградњу у селима, првенствено мислећи на друштвене и образовне грађевине, домове културе и школе, можда се лутања у архитектонском изразу могу приписати тренутном несналажењу предратно образовних архитеката да пројектују и стварају социјалистичку архитектуру.

¹⁰⁶ Zoran Manević, *Srpska arhitektura 1900-1970* (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972), 27,28.

По својој прилици не може се тврдити да је изградња у овом периоду представљала само превазилажење одређених потреба. Друштвено-културне околности битно су утицале на њен развој. Са друге стране изградња и обнова школа, а првенствено задружних домова, оставила је благи помак у погледу социјалистичког преображаја сеоског становништва које је економски и културно било поприлично заостало. Масовни одазив народа на организовање радних акција представљало је јединствен случај у дотадашњој изградњи и уређењу сеоских подручја.

Архитектура настајала у овом периоду је својим естетским карактеристикама преносила поетику времена у коме је настајала. Рационалност и једнообразност завршне обраде и приказа објекта представљали су резултат тренутних могућности. Архитекти су прећутно прихватили тековине модерне архитектуре, али их као такве нису визуелно приказивали.¹⁰⁷ Анализа просторно функционалне организације ових објеката међутим пружа увид у прихватање одређених модернистичких принципа.

Политички значај социјалистичког градитељског наслеђа огледао се у масовној изградњи стамбених целина, индустријских објеката, домова културе и сл. доприносећи јачању социјалистичке идеологије. Организовање радних акција утицало је на свест друштва и појединаца да они лично изграђују социјалистички поредак у Југославији. Из тог разлога, ако се жели приступити тумачењу поља архитектонско-урбанистичког деловања, неопходно је разумети и објективно сагледати тада актуелне друштвене и политичке околности.

1.5.5. Напуштање совјетског модела у архитектури

Развој југословенске архитектуре након промена на државно-политичком плану поново је добио на значају. Разлог томе било је, како наводи Јован Крунић, успостављање нових друштвених односа које су дале нови смисао свим облицима друштвеног деловања. Изградња специфичног облика социјализма у Југославији морало се, према његовом мишљењу, одразити на архитектуру. Изражајност

¹⁰⁷ Z. Manević, *Исто*, 113.

архитектуре морала је одговарати привредној и друштвено-политичкој реалности.¹⁰⁸ Крунић је сматрао да је неодређеност теоријске поставке да се југословенска архитектура треба развијати „национална по форми, социјалистичка по садржају“, дуго година злоупотребљавала архитектонску теорију и праксу. Тежиште југословенске архитектуре увелико је било усмерено на конкретнија питања. Из тог разлога, Крунић је истицао да архитектура Југославије треба бити „социјалистичка по садржини, социјалистичка по форми.“

Одредницу „национално по форми“, према његовом мишљењу, није било могуће у пракси реализовати. Успостављање јединственог архитектонског израза било је немогуће јер су регионалне специфичности појединих подручја и република биле велике. Главна компонента у будућој изградњи архитектонског израза у ФНРЈ мора бити њен привредни потенцијал.¹⁰⁹

Прекретницу у политичкој идеологији и пракси Југославије представљао је сукоб идеолошких принципа Тита и Стаљина 1948. године супростављањем Резолуцији Информбироа од стране КПЈ. Уметност и архитектура након тога напуштају дотадашње оквире социјалистичког реализма као правца, и већ почетком 50-их година заједно са званичном политиком југословенског руководства окрећу се западним настојањима.¹¹⁰ Таква спољнополитичка ситуација, сматрао је архитекта Иван Штраус, одразила се на унутрашње промене у културно-уметничком животу. Одражавање саветовања архитеката и урбаниста у Дубровнику 1950. године, исти аутор види као званичан раскид са политиком која је до тада инсистирала на прихватању теоријске поставке соцреализма.¹¹¹

Бројна дешавања на политичком плану утицала су на већу слободу у културном и уметничком животу, која се поред осталог кретала у одређеним границама. У области архитектуре постало је прихватљиво да се стручњаци угледају на техничко-технолошка и теоријска достигнућа светске архитектуре о чему сведоче писања у стручним часописима у овом периоду. У погледу дневне и стручне

¹⁰⁸ Jovan Krunić, „O izražajnosti naše arhitekture“, *Tehnika*, br. 8 (1951): 251.

¹⁰⁹ J. Krunić, *Исмо*, 255.

¹¹⁰ Predrag J. Marković, *Beograd između Istoka i Zapada: 1948- 1965* (Beograd: Službeni list SRJ, 1996), 36.

¹¹¹ Ivan Štraus, *Arhitektura Jugoslavije 1945 – 1990* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 23.

штампе која је имала наглашену пропагандну улогу, истицање социјалистичке једнакости више није представљало императив. Као показатељ одређених промена које се дешавају у друштву, померање одређених граница у погледу штампе представљало је заправо одраз промена политичког утицаја.¹¹² Педесетих година све чешће су државни званичници приказивани у свакодневним активностима приближавајући себе обичном народу.¹¹³

Саветовање архитеката и урбаниста у Дубровнику представљало је преломни тренутак у смислу формирања нових програмских и теоријских схватања. Бројна питања и проблеми о којима се дискутовало постала су по први пут актуелне теме од државног значаја. Међу њима треба истаћи реферат Бранислава Којића који је на најбољи могући начин приказао ситуацију и проблеме у области наслеђа пољопривредне архитектуре и руризма, као различитим видовима стваралаштва, који су и после толико деценија већим делом још увек актуелни.¹¹⁴

У свом реферату Којић износи бројне дефиниције приказујући тренутне односе на југословенском селу кога одликују заустали елементи некадашњих феудалних односа. Кроз кратак приказ историјских прилика износи тврдње о великим променама које су пратиле тренд општег социјалистичког развоја, са акцентом на развоју задругарства. Још један од доприноса реферата представља приказ изградње типских пољопривредних пројеката, чиме је настојао проширити делокруг архитеката.

Реферати учесника дубровачког саветовања представљали су у будућем периоду полазиште бројних истраживања стручне јавности. Као носиоци нових идеја, у тренуцима учесталих политичких напада Совјетског Савеза, добили су посебну улогу. На директан и критички начин прилазили су решавању пројектантских проблема који су настајали од 1945. до 1950. године.

Дубровачко саветовање, сматрао је Мацура, своју „ненаметнуту“ улогу у развоју нове архитектонско-урбанистичке праксе остваривало је спонтано, захваљујући

¹¹² Andrijana Ristić, „Od filozofije Prvog petogodišnjeg plana do popularne kulture, Ilustrovana štampa socijalističke Jugoslavije“, *Kultura*, br.133 (2011): 339- 358.

¹¹³ A. Ristić, *Исто*, 342.

¹¹⁴ Видети: „Savetovanje arhitekata FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma,“ *Tehnika*, br. 1 (1951): 1-2.

тренутним друштвено-политичким околностима које су биле на снази. Из тог разлога овај скуп је у литератури врло често дефинисан најзначајнијом прекретницом развоја југословенске архитектуре.¹¹⁵

Поједини аутори сматрали су да је скуп био политизован јер је уследио непосредно након сукоба Тита и Стаљина и да је представљао реакцију на дотадашњи совјетски утицај. Реферати инжењера и техничара НР Србије, НР Хрватске и НР Словеније доказују јак политички утицај Партије у домену стручних организација. У погледу урбанистичког планирања и даље се задржава совјетски модел са изменама које су пратиле савремене тенденције. Архитектонска пракса као и до тада односи се на планирање и изградњу индустријских, пољопривредних и стамбених објеката и израду типских пројеката различитих намена. Једину новину представљала је промена архитектонског израза и стилских одлика које су напуштањем соцреализма тежиле успостављању новог, југословенског, правца који је сада сублимирао искуства Истока и Запада.

Архитектура се после Саветовања развијала са мање идеолошких условљавања у погледу архитектонског обликовања, сматра и Дијана Милашиновић Марић. Идеолошко условљавање је настављено али сада у правцу креирања сопственог израза. Напуштање социјалистичких вредности у архитектури није учињено тако што су се у потпуности прихватале западне тенденције. Призвук социјалистичке снаге и даље је био присутан.¹¹⁶ Естетско-обликовне карактеристике нове архитектуре представљале су само омотач којим се југословенски социјализам у уметности и архитектури коначно пласирао на начин карактеристичан идеолошком и политичком друштвеном уређењу. Дефинисање правца који се постулира на праћењу савремених околности на друштвеном и идеолошко политичком плану резултирао је стварањем социјалистичког естетизма као правца.

Маневић такође истиче да се Саветовање у Дубровнику, захваљујући историјској дистанци, може назвати некаквом прекретницом у југословенској архитектури

¹¹⁵ Milorad Macura, „Marginalije uz četrdesetogodišnjicu“, *Izgradnja*, br. 11 (1984): 166.

¹¹⁶ М. Лујак, „Промена парадигме архитектонско-урбанистичких концепата на објектима културе у процесу конституисања југословенског културног простора у периоду од 1947. до 1974.“, (докторска дисертација, Архитектонски факултет у Београду, 2012), 15.

иако за такво становиште не постоје јасни докази. Он наиме наводи да се „превратнички карактер“ у првом покушају могао наслутити из реферата Милорада Мацуре.¹¹⁷ Мацурин реферат међутим није у толикој мери револуционаран, како Зоран Маневић наводи, колико је критички настројен према пропустима који су чињени у дотадашњој пракси. Главни пропуст архитектонске праксе до 1950. године Мацура је видео у колективизацији стваралаштва што је утицало на то да се индивидуалне способности архитеката гуше у циљу успостављања новог архитектонског израза као што је соцреализам.

Вредности архитектуре утврђивале су комисије и савети.¹¹⁸ Ревизионе комисије основане су 1947. године али су на име уштеде материјала и времена, како наводи Мацура, доприносиле усвајању пројеката који су били до те мере измењени да су губили архитектонски смисао. Таква пракса је међутим промењена већ наредне године чиме је у погледу квалитета учињен велики корак управо захваљујући наведеним комисијама. Бунтовнички дух се првенствено могао осећати више у сложености свих интелектуалних југословенских удружења да се соцреализам одбаци као правац који тенденциозно онемогућава развој правилне социјалистичке идеологије.

Велики значај саветовања Маневић истиче у наставку развоја архитектонских идеја започетих пре Другог светског рата. Разноврсност тема и проблема којима се баве реферати учесника може се рећи да иду у прилог Маневићевим тврдњама. Пресудан значај међутим има већина текстова која се бави друштвеном улогом и позицијом архитекте/пројектанта у социјалистичком систему. Саветовање представља критички осврт на дотадашњу праксу изградње која се превасходно тичала стамбене изградње и уређења урбаних центара. Не треба занемарити ни поновно покретање теме сеоске архитектуре која се намеће као актуелно питање у оквиру решавања социјалистичког преображаја села.

Реферат Владислава Рибникара директно се односио на решавање стамбеног питања. У погледу изградње у ФНРЈ до 1950. године није се много водило рачуна о реалним потребама становништва и општим условима живота. Принципи

¹¹⁷ Zoran Manević, *Srpska arhitektura 1900-1970* (Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972), 28.

¹¹⁸ Милорад Мацура, „Архитект и пројектовање,“ у *Реферати за I саветовање архитеката и урбаниста Југославије* (Београд: Научна књига, 1950), 195.

колективног становања тј. жеље да се што већи број људи спакује под исти кров, Рибникар је сматрао супротним социјалистичкој идеји јер би на тај начин биле ограничене грађанске слободе. У потпуности се противио такозваним „фабрикама за становање“ наводећи да је та идеја била напуштена пред рат и у СССР-у, о чему сведочи масовна изградња индивидуалних кућа у близини великих насеља.¹¹⁹

Промена курса у погледу архитектонске праксе најчешће се доводи у везу са поменутом Резолуцијом Информбироа 1948. године која је југословенско руководство декларисала као репресивно и антисоцијалистичко. Анализом вишегодишње архитектонске праксе у ФНРЈ препозната је очигледна подређеност политичким факторима. Југословенска архитектура је пратила курс који је диктирала КПЈ и променом званичне политике мењао се и правац развоја архитектуре и уметности. У таквом односу може се тврдити да прекретница није ни постојала већ је одувек била детерминисана политичким утицајем који је варирао.

Прве године послератне изградње карактерисао је ентузијазам становништа и масовна изградња најразличитијих по намени објеката. Такав след догађања од југословенског простора је направио велико градилиште. Мацура у свом реферату истиче да је стварање нове југословенске архитектуре могуће искључиво ако се омогући сваком појединцу да истакне своје стваралачко умеће које је наравно требало обитавати у границама одређених могућности и развоја социјалистичке архитектуре. Позиција архитеката у оквиру колективних пројектантских организација сводила се на то да они представљају техничко лице и службеника чији је основни циљ испуњење норме и израда што је могуће већег броја пројеката, наводи се у реферату. Такав однос, према речима Мацуре, доприносио је највише стварању архитектуре која је карактерисана безличном и коју је требало што пре мењати.

Основно полазиште Првог саветовања архитеката и урбаниста ФНРЈ представљала је *Атинска повеља*.¹²⁰ Скуп је био формиран с циљем да се сагледа

¹¹⁹ Vladislav Ribnikar, „Problem stanbenih zgrada“, Referati za prvo savetovanje arhitekata i urbanista Jugoslavije u Dubrovniku 1950. godine, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista u FNRJ 1950-ih*, (ur.) Branislav Krstić (Beograd: Atom štampa, 2014), 80,83.

¹²⁰ Видети: Le Corbusier, *Atinska povelja* (Beograd: Klub mladih arhitektata, 1965)

докле се стигло са изградњом и да се још једанпут установе и преиспитају задаци стручних организација.¹²¹ У оквиру саветовања формиране су радне групе које су се бавиле одређеним питањима. Дискутовало се о темама из области индустрије, пољопривреде, изградње друштвених објеката, становања, урбанизма и архитектонског наслеђа. Учесници скупа заправо су објединили различите фазе социјалистичке изградње земље у домену архитектонске праксе. Својим учешћем и текстовима доприносили су у том тренутку укључивању шире јавности и струке у разматрање појединих проблема и ситуација. Свака југословенска република имала је своје представнике, стручњаке у области, који утицали на увођење нове теоријске и практичне основе прилагођене потребама и условима социјалистичког друштва.

Накнадни закључци саветовања изнели су позитивна и негативна искуства. Као највећи пропуст истиче се приступ архитеката који у дотадашњем раду понекад нису водили рачуна о материјалним могућностима за извођење појединих објеката, предлагајући нереална решења. Скуп је на неки начин представљао полигон на којем је репрезентована званична државна политика. Овде се по први пут после рата могао осетити критички однос према архитектонској пракси у СССР.¹²²

Сви текстови су истицали рационаланост у пројектовању као основни критеријум. На саветовању је усвојено да је различите уштеде могуће остварити применом најновијих научних и техничких сазнања. Сеоска архитектура и наслеђе постали су предмет озбиљнијих студија у овом тренутку. Изградња друштвених објеката на селу настављена је као потреба успостављања новог начина живота који се остварује у домену социјалистичког преображаја пољопривреде. Томе у прилог се наводи:

„Треба посветити више пажње пројектирању села, а особито у вези са социјалистичком реконструкцијом пољопривреде, организацијом и изградњом

¹²¹ Видети: „Prvo savjetovanje arhitekata i urbanista FNRJ u Dubrovniku,“ *Arhitektura*, br. 11 - 12 (1950): 4-13.

¹²² Исто, 5.

задружног села, огромним инвестицијама које се на селу врше и поступним ликвидирањем супротности између града и села. “¹²³

Социјалистички преображај утицао је на формирање стручњака који ће се посебно бавити питањима у области пољопривредне архитектуре. Први корак у њиховом деловању, према закључцима саветовања, представљаће израда типских пројеката.¹²⁴ Израда типских пројеката требала је утицати у функционално-просторном смислу на израду најподеснијих решења за поједине грађевине, али највећи значај имала је у стицању искуства на овом пољу рада које ће у будуће обезбедити лакши и ефикаснији рад.

Према закључцима саветовања касније се испоставило да је дотадашња израда типских пројеката имала своје негативне конотације. Разноликост географско-топографских и климатских карактеристика није била адекватна за примену одређених решења, метода грађења, одређених материјала и томе сл. па је у складу с тиме требало тежити да типски пројекти постану идејне основе по којима ће се касније у процесу градње израђивати детаљнији планови.

Поред свеопштег заузимања за село ипак није постојала јасна намера по питању обликовања. Социјалистичка архитектура на селу није посебно обрађивана у смислу архитектонског обликовања. На саветовању је констатовано да се није нашло за сходно расправљати о томе. „Национално по форми“ у оквиру нове архитектуре често је представљало импровизован приступ. Употреба сеоског наслеђа у оквиру социјалистичке архитектонске праксе, барем на територији НР Србије, сводила се само на теорију.

Израда типских пројеката за собом је повлачила и израду типских елемената који су били у функцији брже и јефтиније изградње. Елементи попут: вентилационих уређаја, јасли, напајалишта и других који намену проналазе у пољопривредним садржајима.¹²⁵ Примена индустријских елемената подразумевала је постојање одређених фабрика које би допремале ове елементе. У циљу индустријализације земље, на саветовању је констатовано да треба примењивати нове системе

¹²³ Исто, 6.

¹²⁴ Исто, 9.

¹²⁵ Исто, 9.

конструкције, методе грађења и употребе материјала како би се омогућила етапност изградње и развој објеката према ширењу капацитета производње.

Изградња индустрије планирана је на периферији градова у зависности наравно од њеног карактера. Индустријске зоне представљале би тампон зону између села и градова. Планирање и изградња индустријских комбината близу малих варошица требала се, са друге стране, позитивно одразити на развој комуналне инфраструктуре на ширем подручју насеља.¹²⁶

Релевантност Саветовања Бранислав Крстић, види у чињеници да оно није организовано по налогу власти, него се јавило као потреба услед промена друштвено-културних вредности. Атмосферу која је владала на саветовању окарактерисао је као аполитичну, а речи Невена Шегвића да су „архитекти руковођени правилном линијом Партије“ непримерене реалним околностима.¹²⁷ Пре свега јер, како сматра, није било директног политичког утицаја на организовање скупа. Индиректног вероватно јесте, јер је рад свих стручних организација и удружења контролисала Партија.

Један од важних пропуста саветовања представљало је недоношење закључака одмах по окончању скупа чиме би учесници могли додатно да расправљају о појединим питањима. Закључци саветовања нису никада у целини публиковани и као такви представљали су резултат накнадног рада. Урађени су само као компромисни текст како би се могла предочити јавности визија будућег развоја југословенске архитектуре.¹²⁸

Бранислав Крстић у излагањима учесника скупа види јасан утицај Атинске повеље из 1933. године, која је у Паризу званично била објављена 1957. године. Ово иде у прилог чињеници да су Југословенски архитекти несумњиво пратили дешавања на међународном плану по питању архитектуре и урбанизма.

¹²⁶ Видети: „Prvo savjetovanje arhitekata i urbanista FNRJ u Dubrovniku“, *Arhitektura*, br. 11 - 12 (1950): 8.

¹²⁷ Branislav Krstić, „U jugoslovenskoj arhitekturi nije bilo socrealizma“, *Danas*, 6. mart, 2015.

¹²⁸ Milorad Macura, „Marginalije uz četrdesetogodišnjicu“, *Izgradnja*, br. 11 (1984): 166; „Zaključci savetovanja arhitekata FNRJ po pitanju arhitekture i urbanizma“, *Tehnika*, br.1 (1951): 11-18.

Подударност размишљања и ставова југословенских архитеката са повељом CIAM-а била је несумњива.¹²⁹

Укључивање Југославије у савремене токове архитектуре и уметности може се приказати и скупом CIAM-а у Дубровнику 1956. године. На скупу су тада учествовали многи интернационално познати архитекти што је дефинитивно означило крај совјетског утицаја у архитектонској пракси. Почетком шесте деценије у Југославији се расписују бројни конкурси који су доприносили помаку архитектонске мисли на свим подручјима.¹³⁰ На међународном плану југословенски архитекти учествују на бројним конкурсима где добијају награде и признања. Звонимир Пожгај добитник је једне од првих награда на Бијаналу у Сао Паулу за купалиште у Задру, а 1956. године Здравко Бреговац и Вјенцеслав Рихтер добијају прву награду за идејно решење Археолошког музеја у Алепу, Сирија.¹³¹ Разлог оваквим дешавањима сигурно представља и чињеница да је Југославија у овом периоду бележила стопу индустријског раста међу првима у свету. Међутим репрезенти нове југословенске архитектуре која је пласирана у свет у Југославији су се искључиво односили на градове. Сеоска подручја након истека Првог петогодишњег плана све мање су остајала предмет планске изградње.

¹²⁹ Упоредити реферате и идејне поставке учесника саветовања са основним начелима Атинске повеље. Видети: Le Korbizje, *Atinska povelja* (Београд: грађевинска knjiga, 1965); *Реферати I саветовања архитеката и урбаниста Југославије* (Београд: Научна књига, 1950)

¹³⁰ Ivan Štraus, *Arhitektura Jugoslavije 1945 – 1990* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 32.

¹³¹ Југословенски архитекти на међународном плану добијају бројне похвале. У Венецији 1964. и 1967. године у Братислави. Видети: Ivan Štraus, *Arhitektura Jugoslavije 1945 – 1990* (Sarajevo: Svjetlost, 1991), 35, 91.

II ДЕО: ИСТРАЖИВАЊЕ ОДНОСА ДРУШТВЕНО-ПОЛИТИЧКИХ ДЕШАВАЊА И АРХИТЕКТОНСКЕ ПРАКСЕ

2. УТИЦАЈ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ ДРУШТВЕНО-КУЛТУРНОГ ПРЕОБРАЖАЈА НА АРХИТЕКТОНСКО-УРБАНИСТИЧКУ ПРАКСУ У СРБИЈИ ПОСЛЕ 1945. ГОДИНЕ

Комунистичка партија Југославије (КПЈ) у току и непосредно по окончању рата водила је борбу за „национално ослобођење и социјалистичко уређење“. У стварању нових друштвено-културних и политичких односа у Југославији национално и сељачко питање решавани су у оквиру марксистичко-лењинистичких принципа. Ти принципи, између осталог, заснивали су се на идеји о пролетерској револуцији и идеји о заједништву сељака и радника.¹

Социјалистичко друштвено уређење изменило је токове дотадашњег рада у свим областима. Велики број удружења инжењера и техничара масовно је био ангажован на планирању и изградњи најразличитијих објеката. Тешка материјална ситуација је, са друге стране, ограничавала правилан развој архитектонске праксе што се одразило на квалитет одређених грађевина. Један од главних критеријума у развоју нове архитектуре представљала је уштеда грађевинског материјала. Инсистирало се на непрестаном агитовању да се више залаже за борбу против расипања материјала што се одразило бројним импровизацијама на планираним грађевинама.²

Основна идеја уклањања разлика између села и града ишла је у прилог ширењу идеолошко-политичког утицаја на сеоско становништво. Из тог разлога, развој институција на селу попут сељачких задруга имало је за циљ поред унапређења живота на селу да груписањем становништва на заједничком основу заправо стимулише и контролише његове идеолошке претензије.

¹ Видети: „30. godina Komunističke partije Jugoslavije“, *Arhitektura*, br 18-22 (1949): V.

² Boris Kidrič, „Goruća pitanja naše privredne politike“, Реферат на II пленуму ЦК СКЈ, 1949., АЈ, Ф 507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, II/6

Интензивна индустријализација југословенског друштва иницирала је промену друштвене структуре, а главни проблем је постало питање радне снаге и стручног кадра. Питање радне снаге није било само питање реалних потреба већ, како наводи Борис Кидрич, питање пласирања нових друштвено-политичких вредности. Васпитавање радника који су махом долазили са села било је дефинисано пласирањем социјалистичке идеологије међу новоформираном радничком класом.

Југословенски друштвени и културно-политички контекст од Резолуције ИБ до почетка 50-их година карактерише опште друштвена подршка политици КПЈ. Поједини аутори сматрају да је политички утицај достигао свој врхунац управо у овом раздобљу.³ Друштвене организације инжењера и техничара, књижевници, интелектуалци, радници и сељаци стали су у одбрану принципа КПЈ исказујући настојање истрајности на путу формирања југословенског социјализма.⁴ Напуштање совјетских културних полазишта означило је почетак нове уметничке праксе.

Друштвено-економско уређење ФНРЈ се према Уставу из 1946. године заснивало углавном на усмеравању средстава за рад у друштвени сектор, јачајући идеолошке принципе социјализма.⁵ Сваки облик капиталистичке организације одбациван је као неприхватљив и наслеђе које је урушило претходне друштвене односе.

Након 1950. године долази до формирања радничких савета је успостављања првог корака у стварању такозваног самоуправног система. Стављањем друштвене одговорности пред раднике утицало је на то да се боре за своја права и зараду која је још увек функционисала у оквиру централистичког система, иако се тврдило обратно. Доношење законских и политичких одлука у периоду од 1957. до 1963. године обезбеђивало је терен за развој последње фазе привредног развоја у Југославији, такозваног самоуправног социјализма. Увођењем самоуправног

³ Branko Petranović, „Socijalistička Jugoslavija 1955-1988, Knjiga III“, *Istorija Jugoslavije 1918-1988* (Beograd: Nolit, 1988), 316.

⁴ Видети: Miroslav Krleža, „Govor na kongresu književnika u Ljubljani“, *Republika*, br. 10-11 (1952): 205-243; „Rezolucija povodom klevetničke kampanje koja se vodi protiv naše zemlje, naših naroda, KPJ i njenog rukovodstva“, *Arhitektura*, br. 13-17 (1948): 115.

⁵ „Устав Федеративне Народне Републике Југославије“, *Политика*, 1. фебруар, 1946.

система средства за рад која су била у друштвеној својини до тада, сада су потпала под контролу радних људи окупљених у различитим радним организацијама и колективима.

Изменом политичких позиција Југославије са другим земљама, првенствено у односу на Совјетски Савез, довело је до усвајања новог Устава 1963. године сада Социјалистичке федеративне Републике Југославије. Промена назива државе значила је стављање власти у народне руке увођењем нове праксе управљања радним организацијама.⁶

Интересантна чињеница је међутим да се публикување стручне литературе као и оне из области политичке економије наставило користећи као основу и даље совјетску научно-културну праксу, како констатује Бранко Петрановић. Разлог томе сигурно је било непостојање адекватне југословенске социјалистичке литература која је тек била у повоју. Новоформирани политички оквир је допринео каснијем одбацивању до јуче незаобилазних начела социјалистичког реализма у књижевности, уметности и архитектури. Соцреализам је постао оличење ограничавања грађанских слобода и „исправне“ социјалистичке идеологије, алудирајући на совјетске колонијалне претензије. Након Петог конгреса КПЈ неприкосновеност социјалистичког реализма уступа место новом правцу у уметности, књижевности и архитектури. У том смислу, наступајући период се сматра либералнијим по питању уметничког изражавања, али у оној мери колико је то Партија дозвољавала.⁷

Правац у коме је требало развијати културно стваралаштво Партија је одређивала преко бројних савета који су чинили саставне делове бројних министарстава.⁸ Савети и комисије су одређивале шта и како треба радити, преправити како се не би којим случајем скренуло са курса. У том смислу постојао је оквир унутар кога су биле дозвољене „уметничке слободе.“ Уколико је постојала и најмања сумња Комисија за ревизију пројеката при Министарству грађевина НР Србије могла је

⁶ Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1963)“, <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf> (преузето: 4.11.2015).

⁷ Branko Petranović, „Socijalistička Jugoslavija 1955-1988, Knjiga III“, *Istorija Jugoslavije 1918-1988* (Beograd: Nolit, 1988), 317.

⁸ B. Petranović, *Исто*, 323.

на пример одбити одређени пројекат. Израду пројеката различитих типских грађевина вршиле су пројектантске организације координисане од стране министарства, а коначан суд о усвајању истог доносила је комисија као независно тело.

2.1. Друштвено-политички контекст Југославије у периоду 1946-1970.

Друштвене и културне промене у Југославији настајале су услед интензивних идеолошких и геополитичких процеса. Стварање нове Југославије као заједничке домовине словенских народа на Балкану у овом историјском раздобљу било је артикулисано изградњом социјализма. Парола о „братству и јединству“ била је водила у току и након ослобађања од фашистичке окупације њених територија. Сложеност и колективна борба представљали су покретачку снагу социјалистичког покрета у Југославији којом су били руковођени сви облици друштвене праксе.

Промене у друштвеној и економској структури Југославије иницирале су брже промене у друштвеним односима. У складу с тим створене су нове могућности за свестранији, квалитетнији развој просвете, науке и културе сада утемељених на новим основама.⁹ Носиоци „народне револуције“, како је Кардељ говорио, били су сељаци и радничка класа. Културно јединство народа и свих друштвених слојева у Југославији представљало је основ њеног будућег привредног и културног развоја. Као репрезентативни чиниоци друштвеног деловања уметност и архитектура добили су важну улогу у изградњи социјализма.

Друштвено-политичка дешавања у погледу развоја југословенског социјализма имала су у основи два правца развоја. Један до 1948. године и сукоба Тита и Стаљина и други након тога. Супростављање тежњама Совјетског Савеза да се Југославија економски и војно интегрише у своје редове иницирало је доношење Резолуције од стране Информбироа 1948. године. Званична Москва оптуживала је КПЈ да је на челу репресивног система који своје неистомишљенике и оне који

⁹ Edvard Kardelj, „Povodom novog programa SKJ“, AJ, Ф 507, ЦК СКЈ, VII конгрес КПЈ 1958, I/V II–K.1/ 41.

стају у одбрану марксистичко-лењинистичких принципа хапси.¹⁰ Овај период карактерисале су промене у погледу званичног правца развоја свих друштвених токова, међу којима и уметности и архитектуре.

Економска сарадња Југославије и Совјетског Савеза била је до тада део система културно-политичке размене двеју земаља. Важност међународних уговора са СССР-ом за Југославију је значило испоруку нафте, нафтних деривата, машина и робе неопходних у процесу индустријализације и изградње земље. Посредством политичког мимоилажења са СССР-ом борба за национално достојанство и независност постала је знатно израженија. Ослобађање од окупатора сада се преписивало искључиво „сопственим снагама“, а Совјетски Савез је постао оличење непријатељске и дволичне политике према Југославији.¹¹

Политичке тендеције социјалистичког друштвеног система, са друге стране, заснивале су се на стварању радничке класе, која би ишла у прилог јачању Комунистичке партије и идеја за које се она залаже. Статут Савеза комуниста Југославије (СКЈ) детерминише КПЈ као најнапреднији део радничке класе чиме је стваран утисак да је Партија производ радничке класе и слободне воље народа.¹²

Изградња социјализма и успостављање опште равноправности народа Југославије кретало се у границама широких народних маса координисаним организационим и политичким средствима. СКЈ је сматрао основним задатком васпитавање народа у духу социјалистичких идеја, развијајући истовремено иницијативу за њихово активно учешће у привредном, друштвеном и политичком животу. На тај начин остваривана је контрола различитих друштвених група и појединаца.

Развој друштвено-културних, економских и идеолошко-политичких промена у ФНРЈ могуће је пратити на основу конгреса који су одређивали и координисали званичну политику КП. Конгреси су имали улогу одреднице друштвених односа у

¹⁰ „Predsedništvo kongresa – saopštenje povodom klevetničke vesti koju je donela moskovska “Pravda” od 25. maja 1948. godine“, АЈ, Ф 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948, I/V – К.2/ 12.

¹¹ „Изградња наше социјалистичке државе“, *Политика*, 23. март, 1950.

¹² „Statut Saveza komunista Jugoslavije“, АЈ, Ф 507, ЦК СКЈ, VI конгрес КПЈ 1952, I/VI – К.26/ 81.

Југославији. Сваки облик друштвене праксе кретао се у оквирима политичког програма КПЈ који је био резултат управо конгресних заседања.

Континуирани агитационо-пропагандни рад доприносио је немогућности идеолошког застрањивања. То је представљало један од главних задатака V конгреса КПЈ. Улога чланова Савеза комуниста из тог разлога се кретала у оквирима овог деловања што је имало за циљ подизање социјалистичке идеолошко-политичке свести и културног живота сваког појединца. Поред идеолошке промоције важан сегмент конгреса је представљала борба за правилан став по националном питању, јер историјске околности нису доприносиле једноставном приступу решавања тог проблема.¹³ Пети конгрес је заправо пропагирао идеје Првог петогодишњег плана и индустријализације југословенског друштва, истичући социјалистичку одредницу општег привредног развоја.

Индустријски и привредни развој није био могућ без постојања адекватне инфраструктуре. Путна инфраструктура је сматрана мерилем развоја сваке државе. Изградња нових и реконструкција порушених мостова заједно са трасирањем нових путева и обновом постојећих коловоза добили су на значају у погледу буквалног повезивања села и града.¹⁴ Из тог разлога је велики број средстава издвајан за унапређење путне инфраструктуре. Изградња на пример пута Нови Пазар – Сјеница – Пријепоље – Косјерић - Пожега - Ивањица – Ушће имало је за циљ повезивање ових насеља и градова са Београдом и Ужицем.

Карактеристику у области архитектуре и грађевинарства у овом периоду представља израда по намени различитих типских објеката. Одобрење Плана грађевинских објеката Савезних ресора за 1949. годину иницирало је израду пројеката на предвиђеним образцима од којих се није могло одступати. У одлуци се указује да пољопривредне зграде као што су стаје и товилишта треба груписати посебно у оквиру објеката нискоградње због својих утилитарних карактеристика.¹⁵ Одобрењем пројекта за пољопривредно добро „Панчевачки

¹³ Видети: АЈ,Ф 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948, I/V – К.2/ 1-30

¹⁴ АЈ,Ф-13 Министарство грађевина ФНРЈ, Планови инвестиција 1947, фасцикла бр. 111

¹⁵ АЈ, Ф - 13 Министарство грађевина ФНРЈ, Планови инвестиција 1949, Планови грађења објеката савезних ресора, фасцикла бр. 123

рит“ од стране Савезне планске комисије на пример, била је предвиђена изградња и других објеката као што су зграде за смештај радника, житни магацини, млекаре, радионице, гараже, магацини за гориво и сл.¹⁶

Значај VI конгреса КПЈ одржаног 1952. године, сублимиран је у завршном говору Јосипа Броза Тита. Историјски значај конгреса Тито је видео у коначној победи над информбироом који је, како и сам каже, Југославију хтео учинити колонијом Совјетског Савеза.¹⁷ Развој друштвених односа у будуће је пратио тенденцију радничког управљања. Посредством промене политичког курса VI конгрес је донео одлуку да Комунистичка партија Југославије промени своје име у Савез комуниста Југославије (СКЈ).

Аграрна политика и проблеми села, са друге стране, сводили су се на проблеме земљорадничких задруга. Основну слабост у дотадашњем раду представљало је то што су се аграрни програм Партије (тј. социјалистички преображај пољопривреде) и изградња социјализма на селу сводили управо на проблем задругарства.¹⁸

Привредни развој Југославије није био заснован на потребама тржишта, него је био резултат планског рада Партије. Такав систем негативно је утицао на развој пољопривреде и села доприносећи њиховој друштвено-економској стагнацији.

Други недостатак у погледу развоја сеоских подручја представљала је чињеница да се развој села посматрао одвојено од економске политике у целини, као да се вршио одвојено од социјалистичке индустријализације. У складу с тим истичући јачање индустријског сектора Тито је говорио да би требало новонастале проблеме на селу решити тренутним индустријским залетом. Индустрија је требала ићи у прилог развоју пољопривреде. Основни циљ дефинисан је тако да се врши директан утицај на социјалистички преображај села.¹⁹ Међутим таква политика је само додатно убрзала процес расељавања радно способног становништва са села.

¹⁶ „Планови инвестиција 1949, Планови грађења објеката савезних ресора“, АЈ, Ф - 13
Министарство грађевина ФНРЈ, фасцикла бр. 124

¹⁷ „VI kongres KPJ 1952“, АЈ, Ф - 507, ЦК СКЈ, I/VI – К.26/ 78

¹⁸ Mijalko Todorović, „Diskusija“, АЈ, Ф - 507, ЦК СКЈ, VI конгрес КПЈ 1952., I/VI – К.26/ 56

¹⁹ Josip Broz Tito, „Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju“, АЈ, Ф- 507, ЦК СКЈ, VI конгрес КПЈ 1952, I/VI – К.26/ 1

Индустијализација се није односила само на фабрике за прераду различитих пољопривредних производа, него да се од пољопривреде преузме производња многих сировина које су потребне пољопривреди (сточна храна и сл.). Продирући у основе пољопривредне производње додатно је урушавала њен систем. Како би се друштвени сектор у пољопривреди економски консолидовао, било је неопходно најпре обезбедити превласт над индивидуалном сељачком пољопривредом.²⁰ Такав однос требао је сеоска домаћинства ставити у подређени положај.

Економска блокада од стране СССР-а и других земља који су припадале овом блоку оставила је бројне последице на привреду Југославије. Највећи део робне размене Југославија је имала управо са Совјетским Савезом и то преко 50%, што се променило након Резолуције информбироа 1948. године. Већ 1949. године размена са Чешком, Румунијом, Бугарском и Мађарском опала је за трећину, да би већ 1950. године економска сарадња била потпуно обустављена. То се посебно односило на најнеопходније сировине попут нафте, угља, ваљаног материјала, машина и др.²¹ Треба напоменути да је новонастала привредно-економска ситуација негативно утицала и на конкретну изградњу у Југославији.

Поред осталих навода у Извештају ЦК СКЈ који се односи на рад савеза од VI до VII конгреса истиче се да је већ у наредном периоду од 1952-57. године бруто друштвени производ порастао за 67%. Највећи напредак остваривала је индустрија која је на годишњем нивоу бележила раст од 12,6%.²² Петогодишњи план развоја за период 1957-61. године карактерисала је политика усмеравања средстава за развој неразвијених подручја, првенствено се односећи на НР Босну и Херцеговину, НР Македонију и НР Црну Гору.²³

Упркос настојањима Партије задруге на селима још увек нису постале носиоци привредног развоја и социјалистичког преображаја села. У оквиру Седмог

²⁰ Исто

²¹ Josip Broz Tito, „Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju“, АЈ, Ф- 507, ЦК СКЈ, VI конгрес КПЈ 1952, I/VI – К.26/ 1

²² „Izveštaj SK o radu SKJ od Šestog do Sedmog kongresa“, АЈ, Ф- 507, ЦК СКЈ, VII конгрес КПЈ 1958, I/VII – К.1/ 19

²³ Видети: „Stenografske beleške sa plenarne sednice, 24.4.1958“, АЈ, Ф- 507, ЦК СКЈ, VII конгрес КПЈ 1958, I/VII – К.1/ 1

конгреса је наложено да треба још више повећати иницијативу социјалистичких чинилаца на селу. Неуспех привредног развоја довођен је у директну везу са неуспехом политичког уздизања. Економски и друштвено-културни препород села требало је у будуће наставити реорганизацијом радних задруга у оквиру новог привредног система Југославије.

2.2. Планска привреда и социјалистички друштвено-културни преображај

Пропагирање социјалистичке идеологије у оквиру стручне и дневне штампе после рата представљало је својеврстан императив. Предратна Југославија је често карактерисана као технички и културно заостала, полуколонијална земља. Јефтина радна снага и капиталистички односи у први план су стављали профит. Међутим у тим писањима социјалистичког периода нису у обзир узимани услови и могућности у којима се она развијала. Предност социјалистичке Југославије, са друге стране, и њен реални допринос, заснивао се заправо на планској организацији која је у претходном периоду недостајала.

Привредни развој у ФНРЈ био је артикулисан као централистички систем. Социјалистичка идеологија представљала је осовину која је утицала на развој сваке привредне гране развијајући их као тековине новог друштвеног уређења. Хијерархија планског развоја била је руковођена политиком КПЈ која се, са друге стране, служила тим истим планом за промоцију међу различитим друштвеним слојевима.

Централно планирана привреда такође је била резултат непостојања материјалих могућности и стручне радне снаге. Велики напредак учињен првих година након ослобођења био је резултат колективно изражене жеље широких народних маса у обнови земље, ношене победничким ентузијазмом. У литератури овај програм обнове назван је социјалистичким преображајем друштва.²⁴

У погледу развоја села први корак у развоју здраве привреде представљала је Аграрна реформа. Социјалистички економиста Бранко Хорват међутим истиче да

²⁴ Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*, (Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970), 9.

она никада није завршена до краја јер је имала противнике у самим владајућим круговима. Земља је у првим годинама одузимања великопоседницима и додељивана сиромашним сељацима, задругама и пољопривредним добрима. Овај процес је био регулисан посебним законом који је обезбеђивао легитимитет тим дешавањима.

Национализација приватне својине у индустрији и другим привредним гранама представљала је следећи корак привредног развоја.²⁵ Привредни монопол преузела је држава стварајући истовремено визију код народа о „народној држави“. Национализација је према идеолошким принципима Кардеља представљала један облик економске независности.²⁶ Тиме се доприносило јачању државног сектора који је сада постао организован према социјалистичким начелима.

Важан елемент друштвено-политичког развоја ФНРЈ био је опште државни привредни план односно планска привреда. Едвард Кардељ, као један од идеолошких твораца социјализма у Југославији, извршење планске привреде је сматрао могућим првенствено успостављањем државне имовине. На основу таквих околности држава би постала носилац привредног развоја.

Планска привреда представљала је политички план коме је основни циљ првенствено било интегрисање социјалистичке идеологије и стварање основе нових друштвених односа. Паралелно са привредним развојем искоришћена је могућност ширења идеолошко-политичке пропаганде која још увек није била прихваћена у толикој мери.

Конфисковање имовине није било у потпуности завршено, али је већ 1947. године уследило усвајање Првог петогодишњег плана. Као такав, план је следио принципе совјетског развоја привреде што је подразумевало спровођење убрзане индустријализације. У први мах амбициозан, како сматра Хорват, план је ипак бележио битне резултате све до Резолуције Информбироа 1948. године.²⁷

²⁵ В. Horvat, *Исмо*, 10.

²⁶ Edvard Kardelj, „Za hitnost Zakona o nacionalizaciji“, *Problemi naše socijalističke izgradnje* (Beograd: Kultura, 1960), 65.

²⁷ Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije* (Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970), 11.

Економска блокада и изолација Југославије након тога успорили су реализацију овог подухвата.

Закон о реорганизацији сељачких радних задруга 1953. године допринео је чињеници да сељаци напусте задруге, што су они и чинили.²⁸ Колективизација није давала очекиване резултате, а политика откупа није била задовољавајући што је стварало додатну одбојност према оваквом систему.

Релевантност Првог петогодишњег плана огледа се у чињеници да је он формулисао правац и основу будућег привредног развоја ФНРЈ, на који су се каснији планови практично надовезивали. Четири главна циља Прве петолетке била су савладавање економске и технолошке заосталости, развој економске и војне моћи, јачање и развој социјалистичког сектора привреде и генерално побољшања услова живота.²⁹

Достизање зацртаних циљева, због ситуације у земљи, није било једноставно. Тешка економска ситуација, касније економска блокада СССР-а и слични услови успорили су реализацију зацртаних идеја. Бранко Хорват у својој студији о економској политици Југославије наводи да је постизање циљева Првог петогодишњег плана доспело тек у периоду од 1954. до 1961. године. Разлог томе била је исувише потцењивачка процена предратног стања. Прва петолетка се на тај начин реализовала скоро пуних 15 година, што још једанпут истиче њен значај у проучавању друштвених односа у Југославији.

Дугогодишња реализација задатака Прве петолетке иницирала је велика улагања у индустрију чиме је друге привредне гране попут пољопривреде остављала у фази стагнације. Поремећаји који су успоравали извршење задатака условили су стварање додатних проблема у економском развоју сеоских подручја која су била носиоци пољопривредне делатности. Неравномеран раст ишао је у корист индустрије што је утицало на друге промене односа у друштву.

Развојем специфичног облика социјализма након Резолуције ИБ совјетски централистички систем планирања је замењен оријентисањем према светском

²⁸ В. Horvat, *Исто*, 16.

²⁹ В. Horvat, *Исто*, 28.

тржишту. Идеја самоуправног социјализма постала је стварност чиме је све што је било државно сада преведено у друштвено омогућавајући привредним субјектима да самостално одлучују у погледу рада.

Други петогодишњи план за период од 1957. до 1961. године по обиму није био ни близу првој петолетки. Неиспуњавање зацртаних циљева прве петолетке учинило је да се други план практично надовеже на постојеће неиспуњене задатке, с тим што је поседовао могућност слободнијег приступа решавања одређених проблема. Такав приступ био је последица самоуправног социјалистичког система.

Трећи петогодишњи план за период од 1961. до 1965. године заправо је био замењен седмогодишњим планом који је усвојен за период од 1964. до 1970. године. Резултат такве привредне реформе била је рецесија која је практично онемогућавала планирано повећање производње. Међутим из основних поставки претходних планова препознаје се потпуна супротност где је сада позиција појединца стављена у први план, одударајући помало од социјалистичких принципа.³⁰ Самоуправни социјализам је достигао свој зенит, чиме је привредни и културни развој, само у начелу, препуштен друштву. Такав однос је касније у великој мери допринео дезинтеграцији југословенског друштва.

За остваривање планова Партије било је неопходно друштвено и политичко јединство. У циљу планирања и изградње различитих индустријских погона, пољопривредног развоја, изградње станова и томе слично, формиране су бројне комисије и савети који су у оквиру одређених министарстава контролисали извршење планова.³¹ Као активни координатори привредног развоја улазили су у састав разноврсне организацине целине. Први петогодишњи план у том смислу одиграо је значајну улогу у успостављању државног апарата, доприносећи убрзаном оспособљавању радне снаге и стручног кадра, али пре свега у успостављању социјалистичке платформе на основу које се у привредном и културном погледу развијало југословенско друштво. Ипак, треба напоменути да ниједан петогодишњи план у Југославији никада није реализован у целини.

³⁰ В. Horvat, *Исмо*, 30.

³¹ Edvard Kardelj, „О петогодишњем плану и о нашим теškoцама и непријатељима“, *Problemi naše socijalističke izgradnje* (Београд: Кultura, 1960), 95.

2.2.1. Први петогодишњи план развоја као одредница социјалистичког уређења

Основа друштвено-политичког и економског развоја Југославије била је детерминисана Првим петогодишњим планом 1947. године. У априлу 1947. године Народна скупштина је изгласала план чиме је званично био утемељен такозвани социјалистички развој привреде у ФНРЈ.³² Остали развојни планови различитих привредних области имали су по хијерархији улогу подређену петолетки. Концепт Петогодишњих планова преузет је од Совјетског Савеза. Петогодишњи план је представљао у суштини план неопходне електрификације и индустријализације ФНРЈ. Највише средстава усмеравано је управо на електрификацију, металну индустрију, прехранбену и текстилну индустрију. У периоду од 1947 до 1951. године у НР Србији је за електрификацију издвојено 9,6 милијарди динара, за металну индустрију 7,5 милијарди, прехранбену 4,37 и текстилну 2,83 милијарде динара.³³

Основу Првог петогодишњег плана представљала је изградња тешке индустрије као продукционе и техничке базе даљег развоја. У погледу пољопривреде била је предвиђена техничко-организациона помоћ сеоском становништву формирањем пољопривредних машинских станица. Задруге и државна пољопривредна добра која су се почела интензивно развијати добијала су стручну помоћ с циљем унапређења производње.

Оно што треба напоменути приликом анализе плана јесте да је акценат био на развијању специфичног начина рада који се заснивао на такмичењу као методи опште мобилизације широких народних маса. Извршење плана управо је зависило од ентузијазма и посвећености људи, јер широки делокруг предвиђеног привредног преображаја није било могуће другачије остварити.³⁴

³² Видети: Edvard Kardelj, „KPJ u borbi za novu Jugoslaviju, za narodnu vlast i socijalizam”, AJ, 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948, I/V – К.2/ 14

³³ У односу на друге југословенске републике као што су НР Хрватска и НР Словенија Србија је предњачила у инвестиционим улагањима. На пример за 1947. годину за прехранбену индустрију у Србији је предвиђено 600 мил. динара, у Хрватској 335, а Словенији 55 мил. динара. Видети: AJ, 17, Министарство индустрије ФНРЈ 1945 - 1948, Одељење за капиталну изградњу, фасцикла бр.167.

³⁴ „Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947 - 1951“, *Борба*, 1. мај, 1947.

Као пример ударништва може се навести пример рудара Алије Сиротановића. У дневној штампи приказиван је као симбол југословенског ударништва. Пребацавањем радне норме често је упоређиван са совјетским колегом Алексејем Стахановим.³⁵ На тај начин Партија је индиректно давала до знања не само да наставља правац развоја социјалистичког друштва, него да југословенски социјализам може надвисити совјетски.

Улога Петолетке у погледу описмењавања и образовања широких народних маса такође је била од значаја. У циљу ликвидације неписмености планом је било предвиђено 5,9 милијарди динара за изградњу милион квадрата школских површина. Комитет за школе и науку владе ФНРЈ израдио је тим поводом оквирна упутства која су се односила на опште образовање. Циљ је био оспособљавање радне снаге – пролетеријата како би се планирана индустријализација могла спровести у дело.³⁶

Већина стручне јавности има различита тумачења овог програма. Архитекта Јован Крунић сматрао је Петогодишњи план у највећем делу као један свеобухватни грађевински подухват. Задаци постављени планом као што су промена аграрне структуре на индустријску, ликвидација заосталости, привредни, друштвено-политички или културни развој, у првој етапи изградње социјализма се манифестовало конкретним грађењем.³⁷ Радило се о објектима од општег друштвеног значаја који су поседовали одлике времена у коме су настајали.

У послератној Југославији масовна изградња у целој земљи представљала је јединствени развојни модел. То није било грађење у класичном смислу, како наводи Мацура, него ерупција нових грађевина непозната у историјским оквирима ових подручја. Спровођење у дело ове замисли с тим у вези није било могуће без Првог петогодишњег плана.³⁸

³⁵ „Алија Сиротановић тукао први рекорд Стаханова“, *Политика*, 25. јул, 1949.

³⁶ „Наши радници добијају школе за опште образовање“, *Борба*, 7. јануар, 1947.

³⁷ Jovan Krunić, „Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izraza, Referati za Prvo savetovanje arhitekata i urbanista Jugoslavije u Dubrovniku 1950. godine“, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950 – ih*, (ur.) Branislav Krstić, (Beograd: Atom štampa, 2014), 156.

³⁸ Milorad Macura, „Arhitekt i projektovanje“, Referati za Prvo savetovanje arhitekata i urbanista Jugoslavije u Dubrovniku 1950. godine, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950 – ih*, (ur.) Branislav Krstić, (Beograd: Atom štampa, 2014), 163.

План привредног развоја послужио је у циљу јачања тенденција социјалистичког идеолошко-политичког деловања Партије.³⁹ Андрија Хебранг и Сретен Жујовић су сматрали да се петогодишњи план треба одвијати мимо изградње социјализма и идеолошко-политичке агитације. Међутим такав однос Борис Кидрич је сматрао погрешним. Социјалистички преображај пољопривреде никако се није смео препустити искључиво економским одредницама.⁴⁰ Петогодишњи план је на тај начин постао систем политичког деловања и окосница изградње социјализма у земљи.

Идеологија социјализма истицала је значај техничког знања чиме је битно утицала на индустријски и пољопривредни развој у ФНРЈ. Планирање по намени различитих индустријских погона и увођење механизације у пољопривреду захтевало је одређена знања из различитих области. Синтезом тих знања развијала се нова пракса у погледу образовања и оспособљавања будуће радне снаге која је требала постати важан чинилац у одбрани социјалистичке идеологије.

Опште стање у области индустријске изградње у најбољој мери се може сагледати на примеру електрификације и електроиндустрије. У образложењу Главне дирекције Савезне електроиндустрије велики проблем је представљало достављање и израда пројеката. Такође се напомиње проблем свеопштег индустријског развоја земље који је онемогућавао истовремену реализацију одређених погона. У прилог томе свакако иде и недостатак грађевинског материјала, али и потребног стручног искуства радне снаге. Недостатак квалификованих стручњака у области грађевинарства одражавало се у погледу квалитета изведених објеката. Пројектантски бирои имали су у том смислу и улогу надзорног органа која се сводила на оквире директивног надзора.⁴¹

Реализација петогодишњег плана имала је организационе, стручне и материјалне проблеме који нису омогућавали потпуну реализацију постављених задатака. У

³⁹ „Остварење Петогодишњег плана још ће више учврстити и продубити јединство наших народа и њихову равноправност,“ *Борба*, 7. јул, 1947.

⁴⁰ Boris Kidrič, „O izgradnji socijalističke ekonomike FNRJ“, AJ, 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948, I/V – K.2/ 15

⁴¹ Видети: „Izveštaj o izvršenju plana kapitalne izgradnje za 1947. godinu savezne i republikanske industrije“, AJ, 17 Министарство индустрије ФНРЈ, 1946-47., Одељење за капиталну изградњу, фасцикла бр.170

првим годинама послератне изградње проблем је представљао и формирање грађевинских предузећа. Томе у прилог се у Извештају о извршењу капиталне изградње за 1947.годину наводи пример предузећа „Београд“ у чијем случају је каснила изградња фабрике металне индустрије „Јасеница“ у Смедеревској Паланци која јој је поверена.⁴²

Главни недостатак Првог петогодишњег плана у суштини је представљао недостатак финансијских средстава. Услед промена на политичком плану и економске блокаде Совјетског Савеза додатно је била уздрмана реализација плана. Недостатак неопходних сировина директно се одразио на конкретну изградњу.

Планом предвиђени пољопривредни развој је према подацима Савезног завода за статистику поприлично заостајао за индустријом. У свом реферату изнетом на VI конгресу Тито је разлог томе видео у нужди за убрзаном индустријализацијом. Правац инвестирања у пољопривреду требао је следити најпре увођење потребне механизације, употребе вештачког ђубрива, подизање сточног фонда, улагање у виноградарство, систем наводњавања. Посебну област представљало је изграђивање прехранбене индустрије по принципу социјалистичке планске производње у самој пољопривреди. Тиме се требало спречити пропадање пољопривредних производа, али и запослио вишак радне снаге који је настао услед процеса увођења механизације у пољопривреду.⁴³

Увођење механизације у пољопривреду утицало би на њен даљи развој. Петогодишњи план међутим није адекватно предвидео проценат механизације. Кардељ је у свом реферату на Другом пленуму ЦК КПЈ ту чињеницу изнео као важан пропуст јер је пољопривреда тиме била препуштена самој себи.

Између осталог задаци плана били су и оспособљавање нових стручних кадрова за бржи и напреднији начин градње, указујући на нове методе рада, нова искуства и томе сл., а све у циљу стварања напреднијег социјалистичког друштва.⁴⁴ Основне

⁴² Исто

⁴³ Видети: Josip Broz Tito, „Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju“, AJ, 507, ЦК СКЈ, VI конгрес КПЈ 1952, I/VI – K.26/ 1

⁴⁴ Видети: „Graditeljstvo u Petogodišnjem planu“, *Arhitektura*, br. 1-2 (1947): 4.

задатке плана дефинисала је Народна скупштина ФНРЈ и они су се односили на ликвидацију привредне и техничке заосталости, јачање економске и одбрамбене способности земље, развој социјалистичког сектора привреде, и мотивисање радника и трудбеника да истрају у својој борби за бољи друштвени поредак.

Стручне организације и заводи који су координисали рад архитеката и урбаниста као и инжењера и техничара других струка у послератном периоду увели су нормативно и програмско планирање које је ишло у прилог здруженој борби у погледу изградње.⁴⁵ Овај период карактерише масовна израда генералних и регулационих планова постојећих и нових индустријских и радничких насеља. Дијана Милашиновић Марић истиче да су те планове израђивали значајни српски архитекти међу којима наводи Ратомира Богојевића који је радио регулацију града Лесковца, Станка Мандића и његов план града Неготина, Милорада Пантовића и план Сремске Митровице, Милорада Мацуре за Смедерево итд.

Најважнији елементи из Закона о Петогодишњем плану презентовани су јавности у дневној штампи. Они који се односе на грађење изнети су и публиковани у стручним часописима попут загребачке *Архитектуре*.⁴⁶ Овде се наводи да изградња стамбених објеката у градовима и селима која у односу на индустријске, рударске и саобраћајне колоније износи пропорционално идентично по квадратури. Подстиче се развој префабриковане изградње која ће убрзати процес обнове и подићи степен индустријализације земље. Типизирање појединих грађевинских елемената и масовна производња монтажних елемената зграда нарочито ће се повољно одразити на изградњу великих стамбених целина у градовима, али и јавних објеката широм земље попут болница, школа и томе сл.

⁴⁵ Дијана Милашиновић Марић, „Развојни токови у српској архитектури од 1945. до 1961. године“, *Архитектура и урбанизам*, бр. 33 (2011): 4.

⁴⁶ Видети: „Graditeljstvo u Petogodišnjem planu“, *Arhitektura*, br. 1-2 (1947): 4-5.

2.3. Аграрна реформа и развој задругарства као основе ширења идеолошко-политичког утицаја на селу

Процес друштвеног и економског преображаја пољопривреде и села после рата започео је аграрном реформом. Аграрна реформа је поред осталог предвиђала конфисковање имовине и поновно прописивање обрадивих површина за различите државне установе, међу којима је узимано у обзир и црквено земљиште.⁴⁷ Народна власт укинула је дотадашња задуживања сељака чиме је настојала обезбедити несметано спровођење у дело плана који се односио на социјалистички преображај села, како у привредном тако и у културном погледу.

Аграрна реформа је формално поседовала агитационо-пропагандне одлике. Закон о аграрној реформи и колонизацији који је предвиђао конфисковање имовине имућнијих појединаца и оних за које се тврдило да су сарађивали са окупатором утицао је у великој мери на јачање односа социјалистичке власти и сељака.⁴⁸ Експропријанисаном и конфискованом земљом створен је земљишни фонд од скоро 1 549 632 катастарска јутра од чега су 1 049 571 биле обрадиве површине.⁴⁹

Цветко Костић је сматрао да је мерама аграрне политике, колонизацијом и откупном политиком између осталог, спречен економски подстицај за развој домаће пољопривреде. Након 1951. године увоз пољопривредних производа из иностранства додатно је скренуо пажњу са развоја домаће пољопривреде, иако су потенцијали, првенствено природни, били и више него прихватљиви.

Присилно одузимања земља додељивана је сиромашним сељацима и беземљашима. Последица таквог односа иницирала је масовну колонизацију и расељавање читавих породица. Сиромашни и средњи редови сеоског становништва пружали су подршку КПЈ у оваквим настојањима, чиме је повећаван број чланова Партије из редова сељаштва. Репрезентовање социјалистичке идеологије на селу тиме је добило нове оквире.

⁴⁷ Видети: „*Naša poljoprivreda*“, *Tehnika*, br.3 (1952):170.

⁴⁸ Branko Petranović, „*Socijalistička Jugoslavija 1955-1988, Knjiga III*“, *Istorija Jugoslavije 1918-1988* (Beograd: Nolit, 1988), 101-103.

⁴⁹ “Од укупне обрадиве пољопривредне површине НР Србији припадало је 83 138, Војводини као аутономној покрајини 423 206, а НР Хрватској 307 727 катастарска јутра. Видети: „Аграрном реформом извршен је дубок друштвено – економски преображај на селу,“ *Борба*, 7. јануар, 1947.

Политичка позадина аграрне политике, а нарочито колонизације, била је очигледна. Предност приликом социјалног збрињавања имали су активни учесници НОР-а и револуције.⁵⁰ Земља је најпре њима додељивана чиме се у демографском смислу стварало упориште ширењу идеолошког утицаја на селу. Из тог разлога, поједини аутори су аграрну реформу и колективизацију видели као начин реализовања класног обрачуна међу становништвом.

Развој социјализма и ширење марксистичко-лењинистичке идеологије на селу своје упориште је пронашло управо у измени дотадашњих друштвених односа. Аграрна реформа је требала представљати ослонац будућег пољопривредног развоја. Спровођење реформе било је од значаја јер се сматрало да се тиме ограничавају капиталистички елементи на селу.⁵¹ Примарни задатак Партије није био оријентисан на унапређење пољопривреде, него је првенствено био усмерен на подизање идеолошко-политичке свести сељака.

Формирање сељачки радних задруга, са друге стране, било је последица промена које су биле инициране аграрном реформом. Услови формирања били су регулисани Законом о аграрној реформи и колонизацији.⁵² Упутства за начин њиховог оснивања дефинисало је Министарство пољопривреде. Домаћинства која су настојала да формирају задругу морала су пријавити тачан број чланова домаћинства и укупну површину обрадиве земље. Свака новооснована задруга морала се у року од једног месеца учланити у надлежни задружни савез и регистровати код Среског народног одбора, што је још један од показатеља контроле од стране Партије.

Правила задруге прописивала су плаћање одређених приступница и чланарина. Свака задруга је морала поседовати резервни фонд као осигурање од губитака. На тај начин суша или нека друга елементарна непогода не би угрозиле рад задруге. Посебан део регулисања рада представљао је друштвено-културни препород и

⁵⁰ Vera Gudac, „Politika Komunističke partije Jugoslavije 1945- 1953. godine kao faktor blokiranja modernizacijskih procesa na selu“, *Srbija u modernizacijskim procesima 20 veka* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 152.

⁵¹ Видети: Edvard Kardelj, „KPJ u borbi za novu Jugoslaviju, za narodnu vlast i socijalizam“, *AJ*, 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948, I/V – К.2/ 14

⁵² „Сељачке радне задруге“, *Политика*, 28. фебруар, 1946.

изградња привредних објеката у оквиру задруге. Задруга је тиме постала индивидуално одговорна и за питања проширивања постојећих капацитета.

У циљу општег развоја социјалистичке пољопривреде задруге су морале да се ослањају на државни пољопривредни сектор. Задружни сектор је на тај начин представљао спону између државног и приватног пољопривредног произвођача.⁵³

Уколико би биле независне то би омогућавало стварање монопола у пољопривреди, што је са друге стране у погледу социјалистичког преображаја било неприхватљиво.

Бројне погодности доношене су у циљу подстрека оснивања задруга. Уредба о кредитирању и снабдевању сељачких радних задруга и задружних економија требала је допринети бољим условима при куповини робе широке потрошње.⁵⁴ Међутим стварни циљ било је остваривање идеолошке контроле сељаштва и јачање социјалистичког сектора у пољопривреди.

И поред такве аграрне политике за период од 1945-1952. године највећи проценат су чинили индивидуална пољопривредна газдинства. Према попису из 1951. године индивидуална домаћинства су поседовала 72% укупне пољопривреде површине НР Србије. Томе треба додати и велики проценат сточног фонда. У ужој Србији, како наводи Момчило Павловић, ови показатељи били су још више израженији.⁵⁵ (Табла II: табела 2.1)

Село се према територији коју заузима и становништву које је чинило већину није могло препустити да се после рата врати капиталистичким елементима производње.⁵⁶ Класна борба, као одраз социјалистичког уређења, заузела је своју позицију у успостављању нових вредности друштвеног живота на селу. Успостављање земљорадничких задруга представљало је главни задатак Партије

⁵³ Видети: „Прва скупштина главног задружног савеза Југославије,“ *Политика*, 30. октобар, 1946.

⁵⁴ Видети: „Посебне продавнице за чланове сељачких радних задруга и задружних економија олакшаће снабдевање задругара,“ *Политика*, 20. јул, 1949.

⁵⁵ Момчило Павловић, *Српско село 1945 -1952 – откуп* (Београд: ИСИ, 1997), 33,34.

⁵⁶ Удео сеоског у укупном броју становништва у ФНРЈ из 1948. у односу на стање из 1931. године видети у: „*Naša poljoprivreda*,“ *Tehnika*, br.3 (1952): 171.

јер се на тај начин могла остварити робна размена пољопривредних и индустријских производа.⁵⁷

Развој задругарства је у првим годинама доста био праћен писањима у дневној штампи која су се односила на начин оснивања задруга, повећању бројног стања и другим питањима која су имала за циљ да промовишу ову акцију. Дневни лист *Борба* поседовао је посебну рубрику која је приказивала напредак и развој задруга у читавој Југославији.⁵⁸

Као традиционално позната организациона форма искоришћена је од стране Партије како би се могао спровести жељени идеолошко-политички утицај. Радне задруге као највиши степен организације, по својој садржини и форми развијане су попут совјетских колхоза.⁵⁹ Државна пољопривредна добра представљала су други тип социјалистичког сектора у пољопривреди који је одговарао совјетским совхозима. Њиховим развојем настојао се поспешити удео државе у пољопривреди, што је представљало коначни циљ етатистичког планирања.

Резултати друштвених и економских промена на селу били су видљиви 1952. године након истека рока Првог петогодишњег плана. У том периоду организовано је 6908 сељачких радних задруга и око 8 000 земљорадничких задруга општег типа где је припадало преко 85% свих индивидуалних газдинстава. Такав однос доприносио је развоју државних пољопривредних добара. Међутим касније ће се испоставити да пољопривредни развој није у толикој мери напредовао. Чак ће се установити стагнација пољопривредне производње као последица интензивне индустријализације, која се одвијала на штету села и сељаштва.

Психолошки притисак на сеоско становништво вршен је на различите начине са циљем укључивања у задруге. Партијске организације које су деловале при задругама непрестано су агитовале за политику КП чији је циљ у први годинама

⁵⁷ Исто, 170.

⁵⁸ Видети: „Задруга „Павле Јуришић“ добила на поклон радио апарат“, *Борба*, 6. октобар, 1947.; „Омладина Зрењанина помаже задрузи „Братство и јединство““, *Борба*, 6. октобар, 1947.; „Чланови сељачке радне задруге „Партизан“ изграђују узорно пољопривредно газдинство“, *Борба*, 14. октобар, 1947.; и сл.

⁵⁹ Jovan Ćirić, *Osnove sociologije naselja i sociologija sela* (Niš: Gradina, 1979), 166-167.

првенствено био обезбеђивање довољних количина пољопривредних производа. Она домаћинства која су прикривала вишкове често су јавно негативно приказивана што је у добром делу утицало на остале произвођаче да се не баве махинацијама.⁶⁰ Казнене одредбе у оквиру централизованог система откупа биле су унапред дефинисане и као такве су обезбеђивале да се највећи број приноса акумулира у државним магацинима.

Откуп пољопривредних производа такође није био једноставан. Петрановић у том смислу наводи да је ординирање бројних политичких организација и друштвених органа доприносило сукобљавању по одређеним питањима.⁶¹ Међусобне несугласице негативно су се одражавале на цену и услове откупа. Највећи губитах таквог односа била је пољопривреда и сељак као појединац.

У оквиру изградње социјалистичке привреде Борис Кидрич је сматрао да је процес конфискације имовине најјасније исказивао социјалистичке вредности на селу. Унапређење пољопривреде и економско-културни преображај села нису били могући ако су на селу и даље постојала велика приватна газдинства која би имала такорећи монопол над одређеним пољопривредним делатностима. Са друге стране, аграрна реформа није значила само ликвидацију феудалних односа.⁶² Суштина је била дати земљу сиромашним сељацима и беземљашима приписујући такав развој догађаја ширењу социјалистичке идеје.

Одузимање земље великим газдинствима утицало је, према мишљењу Вере Гудац, на даље уситњавање поседа. На тај начин се потпуно губила могућност озбиљнијег развоја пољопривреде јер је разбијеност домаћинстава на селу, чинила да се она прикључују сељачким радним задругама и пољопривредним добрима, што у преводу значи да су бивала подређена аграрној политици КПЈ.

Након излагања Моше Пијаде о питању сељачких радних задруга (СРЗ) на седници ЦК КПЈ 1946. године одлучено је да се не издаје уредба о СРЗ већ да комисија за аграрну реформу и колонизацију изда упутство о стварању и

⁶⁰ Branko Petranović, „Socijalistička Jugoslavija 1955-1988, Knjiga III“, *Istorija Jugoslavije 1918-1988* (Beograd: Nolit, 1988), 103.

⁶¹ B. Petranović, *Исто*, 106.

⁶² Видети: Boris Kidrič, „O izgradnji socijalističke ekonomike FNRJ“, AJ, 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948, I/V – K.2/ 15

функционисању истих на добровољној основи, а Министарство пољопривреде да изради угледна правила за различите облике РСЗ.⁶³ То свакако није ишло у прилог правилном развоју пољопривреде јер Закон о земљорадничким задругама као и сваки други не значи много уколико не постоје подзаконска акта која регулишу његово спровођење. Такав пропагандни акт учинио је да село поново остане препуштено самосталној борби за економски развој.

Експанзија у развоју СРЗ доживела је врхунац 1949-50. године. Разлог томе лежи у принуди државе да задруга као организациона форма у потпуности завлада на селу. У том смислу треба напоменути да добровољног ступања у задруге није било у оној мери како се наводило.

Политика откупа пољопривредних производа из 1950. године, са друге стране, била је још један од начина социјалистичке реконструкције села и укључивања домаћинстава у задруге. Лоши услови откупа пољопривредних производа (принудни откуп) значили су притисак на сељаке да приступе задругама. Уредбом о откупу жита за домаћинства која нису у задругама, нереално прописане количине које треба предати и цене су практично урушавале економску егзистенцију породица. Тенденциозно је стваран привид да се груписањем домаћинстава лакше може поднети намет, иако су приноси у том тренутку били већи код приватних газдинстава него у задругама.

У пракси је Партија по том питању била немилосрдна. Неиспуњавање нереалних захтева сматрано је непријатељским деловањем и привредном саботажом. Терор се састојао у масовним хапшењима и малтретирањима сељака, што може бити један од разлога зашто је у периоду од 1945-1952. године основан толико велики број сељачких радних задруга. До краја 1949. године у НР Србији је било формирано чак 6000 СРЗ.⁶⁴ (Табла II: табела 2.2) После 1950. године тај број је полако опадао.

Може се констатовати да је принудни откуп као део планске политике на селу свесно спречавао економски развој домаћинстава. У једном тренутку после

⁶³ „Sednica Politbiroa CK SKJ 14.2.1946. godine“, AJ, 507, III / 14

⁶⁴ Момчило Павловић, *Српско село 1945-1952 – откуп* (Београд: ИСИ, 1997), 116, 122.

пооштравања мера откупа 1952. године уследила је несташница пољопривредних производа која се нарочито одразила на градску популацију.⁶⁵

Јасно је да је политички утицај КП на селу недвосмислено био артикулисан око идеје задруге. У обраћању учесницима VI конгреса КПЈ Бошко Шимуновић, испред сељачке радне задруге „Херој Тито“ из Јагодњака (НР Хрватска), наводи да ће партијска организација у оквиру задруге и даље доследно спроводити политику партије.⁶⁶ Указујући на политички значај задруге треба истаћи да су тиме и задружни домови као грађевине добили на значају као средишта друштвено-политичког и економског живота.

Од 2 милиона сеоских газдинстава у ФНРЈ $\frac{3}{4}$ су представљала сиромашни и средњи сељаци. Државни сектор у пољопривреди је био незнатан чиме се настојало социјалистичким преображајем променити такво стање.⁶⁷ Идеја је била да индустријализација у знатној мери помогне препород пољопривреде што би се првенствено одразило изградњом фабрика које би производиле пољопривредне машине и алат. Интензивна индустријализација, као тековина социјалистичког друштва, била је део остваривања политичког утицаја на сеоско становништво.

У првим послератним годинама вршен је и процес „осредњачења“ села. Сиромашни сељаци су подизани на ниво средњих пољопривредних произвођача, што је у многоструко утицало на опадање пољопривредне производње. Поред економских разлога који су у начелу исказивани већи допринос овакве праксе заснивао се у домену политичког утицаја. Усиљено довођење на виши степен економског развоја доприносило је раслојавању сеоских насеља слично искуствима Совјетског Савеза. Осредњивање села значило је корак уназад и према обраћању Мијалка Тодоровића. Сељак је већ добрим делом ступио у радничку класу и требало је мало да пређе и индустријског радника. Уместо тога раслојавање је представљало враћање натуралној производњи уместо да се сељак

⁶⁵ Vera Gudac, „Politika Komunističke partije Jugoslavije 1945- 1953. godine kao faktor blokiranja modernizacijskih procesa na selu“, *Srbija u modernizacijskim procesima 20 veka* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994), 153.

⁶⁶ Видети: Boško Šimunović, „Pozdravni govor u ime SRZ “Heroj Tito” iz Jagodnjaka“, *AJ*, 507, ЦК СКЈ, VI конгрес КПЈ 1952., I/VI – К.26/ 58

⁶⁷ „Orijentacioni plan industrijske izgradnje u FNRJ po republikama“, *AJ*, 17, Министарство индустрије ФНРЈ, 1946-47, F.172

у потпуности преведе у индустријског радника, што је у суштини био задатак и циљ социјалистичког руководства.⁶⁸

Увођење механизације у пољопривреду допринело је стварању других проблема. „Ослобођена“ радна снага због недовољне развијености није проналазила посао у другим пољопривредним областима. Развој механизације у оквиру сеоских задруга није у толикој мери допринео јачању друштвеног сектора на селу, како је планирано, него је иницирао губитак радне снаге.⁶⁹ У циљу сопствене егзистенције радна снага са села је посао проналазила у индустрији чиме је стварана армија неквалификованих радника. У том смислу број мешовитих домаћинстава на селу се из године у годину повећавао.

Развој индустрије био је од изузетног значаја када се мисли на социјалистички преображај пољопривреде. Употреба индустријских машина у пољопривредној производњи требала је постати све већа. Без адекватних машина није било могуће обрађивати земљу и очекивати велике приносе. Зато је трактор требао постати главни чинилац производње.⁷⁰ Међутим на ситним поседима, који су били бројнији, примена трактора у пракси била је незнатна.

Југославија као аграрна земља до тада није производила пољопривредне машине. Остваривање великих приноса и обрађивање земље није било могуће без адекватне механизације. Резолуцијом Другог пленума ЦК КПЈ наложена је производња пољопривредних машина која би се финансирала из сопствених извора.

Обраћање Франца Лескошека на Првом конгресу *Народне технике* иде у прилог тврдњама да је планска политика стварања радничке класе од сељака земљорадника у одређеној мери утицала на пропадање села у каснијем периоду. У свом говору Лескошек истиче да технику треба што више приближити народу, нарочито оном на селу јер оно представља највећу базу будућих индустријских

⁶⁸ Mijalko Todorović, „Diskusija“, AJ, 507, ЦК СКЈ, VI конгрес КПЈ 1952, I/VI – K.26/ 56

⁶⁹ Видети : AJ, 507, ЦК СКЈ, VII конгрес КПЈ 1958, I/V II– K.1/ 3

⁷⁰ Велика заосталост пољопривредног алата и оруђа у предратној Југославији онемогућавала је њен даљи развој. Само 7% ораничних површина у 1948. години обрађивало се трактором. Изузетак је била Војводина са 15%. Видети у: Milan Bulja, „Industrija poljoprivrednih mašina i rekonstrukcija poljoprivrede“, *Tehnika*, br. 7-9 (1949): 248.

радника.⁷¹ Последица такве политике данас је поред осталог депопулација која је најизраженија управо у сеоским подручјима.

Индустријализација је према прихваћеном совјетском моделу имала предност у односу на пољопривреду. Потребa за радницима у индустрији, што се види и у говору Франца Лескошека члана Политбироа ЦК КПЈ, погађала је село. Стварање радничке класе на селу битно је утицало на промене у демографској структури становништва. Остављајући више простора индустрији, пољопривреда је остајала без довољно радно способног становништва. У таквим условима није била у могућности да доживи свој предвиђени преображај.

Пропаганда која се односила на ширење техничког знања, представљала је један од начина да се становништву на селу предоче другачије могућности за живот ван граница пољопривреде. Иницијатива је потицала од ЦК КПЈ и заснивала се на свестраном оснивању клубова технике и одржавању предавања у сеоским школама како би се деци од малих ногу усадило одговарајуће техничко знање.

Тежиште рада ових клубова и организација биле су сељачке радне задруге и пољопривредна добра. Министар лаке индустрије ФНРЈ Јосип Цази, истичући интересовање Савезне владе, у том погледу је сматрао да ће заинтересовањем сеоске омладине за модерне техничке тековине учинити огроман корак у испуњавању циљева петогодишњег плана.⁷²

Индустријализација и економско-културни преображај пољопривреде представљали су процес образовања човека према социјалистичким вредностима. У свом обраћању, министар Лескошек је, са друге стране, рекао да је главни задатак Партије техничко васпитавање и културно уздизање становништва Југославије.⁷³ Организација *Народне технике* свој политички карактер исказивала је оспособљавајући градитеље социјализма.

⁷¹ Видети : „Pozdravni govor člana Politbiroa CK KPJ druga Franca Leskoškeka”, *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 83-84.

⁷² Pozdravni govor druga Josipa Cazia videti u: Božidar Blagojević, „Prvi kongres Narodne tehnike“, *Tehnika*, br. 2-3 (1949):84.

⁷³ „Svečana akademija povodom Nedelje tehnike, govor ministra Franca Leskoškeka, člana politbiroa CK KPJ”, *Tehnika*, br. 4 (1949):118.

Индустријализација је према задацима другог пленума ЦК КПЈ требала послужити подизању пољопривреде на виши технички ниво. Задружни сектор чинио је полазну основу за ширење социјалистичке идеологије, а као такав приказиван је као идеалан начин за превазилажење пољопривреде заосталости и аграрне пренасељености. Сеоско становништво требало је побољшањем услова живота упоредно развијати и подстицати своје економско, политичко и културно уздизање.⁷⁴ Међутим, подређеност пољопривреде индустрији још више је удаљавало сеоско становништво од своје традиционалне вишевековне улоге.

Постојали су примери добре праксе у погледу повезивања ове две привредне гране. Увођење трговине по везаним ценама представљало је посебан облик размене индустријских и пољопривредних производа. Размена се требала обављати у границама вредности робе која је била предмет размене.⁷⁵ Међутим процена нижих цена за пољопривредне производе у пракси је овај метод учинила уцењивачким.

Систем везаних цена представљао је у почетку начин директног повезивања пољопривредне и индустријске производње. Доношењем Решења којим је регулисан откуп одређених пољопривредних производа омогућено је ситним и средњим сељацима да своју робу замене за одређене индустријске производе. Са друге стране, на тај начин се омогућавало редовно снабдевање градова прехранбеним производима.⁷⁶

Велики број различитих типова задруга основаних после рата на југословенском селу сведочи заправо о посебној пажњи државе која је била усмерена на безусловни преображај села. Задругарство је представљало идеалан систем који је пружао могућност окупљања сеоског становништва око заједничких идеја али је законском регулативом ипак било у подређеном положају у односу на индустрију. Непостојање одговарајућих људских капацитета за планирани индустријски развој константно је успоравало развој села, која су поред одређених

⁷⁴ „Rezolucija II plenuma SK KPJ“, AJ, 507, Резолуције и пленуми ЦК СКЈ 1945-1978, II/6

⁷⁵ „Уредба о трговини по везаним ценама“, *Политика*, 14. април, 1950.

⁷⁶ Видети: „Решење о пољопривредним производима који ће се куповати по везаним ценама“, *Политика*, 4. јул, 1949.

социјалистичких настојања остајала у културном и економском заостатку у односу на градове.

Планирана колективизација села у ФНРЈ никада није била реализована до краја. Већ 1953. године ова идеја је у потпуности била напуштена, а разлог томе можда треба тражити у години која се поклапа смрћу Стаљина. До тог тренутка југословенско руководство, поред идеолошке критике совјетског система и сукоба Тита и Стаљина, ни на који начин није напуштало совјетске принципе социјалистичког развоја, јер би у том случају таква реакција значила оправданом одлуку Информбироа из 1948. године.

3. СЕОСКА АРХИТЕКТУРА И ДРУШТВЕНА ПРАКСА: ИЗМЕЋУ ТРАДИЦИЈЕ И СОЦРЕАЛИЗМА

Сеоска архитектура одувек се развијала као последица различитих друштвено-политичких, историјских, економских и културних условљености. Архитектонска пракса на селу у социјалистичкој Југославији настајала је под јаким политичким утицајем који је можда и више него природни и топографско-географски услови деловао на просторну концепцију насеља и садржаја у њему.

Проучавање сеоског наслеђа у Југославији се појавило непосредно пред Други светски рат. Као такво било је првенствено посвећено друштвеном животу на селу у истраживањима Сретена Вукосављевића.¹ Антрополошка истраживања Јована Цвијића су, са друге стране, представљала основу будућих послератних текстова из домена архитектонског наслеђа на селу. Академик, професор и архитекта Бранислав Којић је обједињавањем Цвијићевих студија, у функцији анализе архитектонског наслеђа, конструисао огроман корпус сазнања из ове области.

Заосталост села у Србији била је одређена трајним чиниоцима из прошлости. (Табла III: табела 3.4, 3.5) Ратна дешавања с почетка века учинила су да структуру тадашњег села чини махом необразовано становништво. Сиромаштво је са друге стране отежавало свакодневни живот тако да није било простора за боље, одржавајући културу на ниском нивоу. Број становништва на селу од 1953. до 1991. године у централној Србији је константно опадао. Сеоско становништво је редуковало своје бројно стање са 76% 1953. године на 46% 1991. године.² Добар разлог томе лежи у миграцији становништва где је пресудан фактор представљала интензивна индустријализација и емиграција у иностранство. Развој социјалистичке пољопривреде заснивао се на могућности преласка радне снаге из

¹ Сретен Вукосављевић, *Историја сељачког друштва - Социологија становања* (Београд: Службени гласник, 2012)

² Видети: Milorad Ribar, *Seosko stanovanje centralne Srbije* (Београд: Архитектонски факултет, 1995), 1-2; Ђорђе Симоновић и Милорад Рибар, *Уређење сеоских територија и насеља*, (Београд: ИБИ, 1993), 114.

пољопривреде у индустријски сектор.³ У супротном, планом предвиђена индустријализација југословенског друштва била би угрожена.

Комплексност друштвено-културних дешавања и фактора који су утицали на развој села у Краљевини Југославији у многome су се негативно одразила на саобраћајну мрежу насеља која је доприносила самоиницијативном позиционирању стамбених и привредних зграда у насељу. Заустављање оваквог тренда било је могуће доношењем регулационих планова насеља и правилника који би омогућили надлежним општинским службама контролу изградње у селима. Министарство грађевине Краљевине Југославије израдило је тим поводом Општи правилник за села и друга насеља 1936. године под бројем 17020, који је представљао основу за прописивање локалних правилника за села. Међутим спровођење ове грађевинске регулативе још увек је било немогуће јер нису постојали катастарски планови и подлоге.⁴

Развојем и унапређењем живота на селу у Краљевини Југославији бавио се Централни хигијенски завод. Литература није била на завидном нивоу, ако изузмемо уџбенике универзитетских професора на тему традиционалног народног градитељства и планирања пољопривредних зграда.⁵ Први зборник који се озбиљно позабавио темом развоја села у Југославији и Србији публикован је 1929. године. Милослав Стојадиновић као уредник је по први пут окупио више различитих стручњака на пољу технике, пољопривреде и других наука с циљем да се одреди правац развоја сеоских насеља и побољшају услови живота на њему.⁶

Министарство грађевина НР Србије после Другог светског рата је основало Комисију за ревизију пројеката са циљем да врши оцену пројеката који су јој поверени у надлежност. Међу тим пројектима налазио се велики број привредних зграда, прехрамбених индустријско-прерађивачких погона (пекара, млекара,

³ Видети: „Образложење предлога Основног закона о земљорадничким задругама“, *Политика*, 20. мај, 1949; „Народна скупштина изгласала је Основни закон о земљорадничким задругама“, *Политика*, 27. мај, 1949.

⁴ АС, Г-106, Министарство грађевина НР Србије 1946. *Планско одељење, Регулациони планови*, фасцикла бр. 245

⁵ Никола Несторовић, *Привредне зграде* (Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1926); Александар Дероко, *Народно неимарство I* (Београд: Институт за народну уметност Београдског универзитета, 1939); Бранислав Којић, *Архитектура српског села: развој од XVIII века до данас: Шумадија и Поморавље* (Београд: Технички факултет, 1941)

⁶ Видети: Милослав Стојадиновић (ур.) *Наше село* (Београд: Савремена општина, 1929)

кланица, итд), основних школа, домова културе и томе сл. Како је социјалистички преображај пољопривреде представљао један од главних задатака петогодишњих планова у овом периоду постаје наглашена пракса израде типских пољопривредних пројеката чиме се требала повећати продуктивност на пољопривредним добрима и земљорадничким сеоским задругама.⁷

Поједини аутори сматрали су за неодговарајућим праксу да се развој села и сеоских подручја посматра искључиво кроз аспект пољопривредне производње. Просторна организација насеља и непољопривредних садржаја у њима омогућила би са друге стране контролисани развој што би имало ефекта на непланско ширење и изградњу, утичући у знатној мери на смањење миграције становништва.⁸

Плански развој сеоских територија постаје актуелан крајем четрдесетих година 20. века. Међутим такав приступ није подразумевао израду просторног плана за сеоска подручја. Он је углавном био усмерен на друштвено-културни и економски развој.

Послератна изградња на селима првенствено је била усмерена на стамбену изградњу. У току 1946. године обновљено је 9 878 стамбених, 3 917 привредних и 670 јавних зграда. У истом периоду саграђено је 3 960 стамбених, 309 привредних и 110 јавних зграда. Сеоско становништво је углавном сопственим средствима финансирало изградњу ових објеката, а помоћ Министарства грађевина НР Србије заснивала се искључиво на стручном руковођењу. Подизали су зајмове код Привредне банке и кредите које су добијали као државну помоћ без накнаде.⁹ Такву праксу најбоље предочава пример сеоских насеља таковског среза где је материјал за изградњу задружних домова и уређење путева прибављен из властитих средстава сељака.¹⁰

⁷ АС, Г-134, Министарство грађевина НР Србије 1950. Комисија за ревизију пројеката, *Типски пољопривредни пројекти*, фасцикла бр. 26

⁸ Ђорђе Симоновић и Милорад Рибар, *Уређење сеоских територија и насеља* (Београд: ИБИ, 1993), 116-117.

⁹ Видети: „У току 1946 године у Народној Републици Србији саграђено је 4000 и обновљено 10000 сеоских зграда“, *Борба*, 1. Јануар, 1947.

¹⁰ Видети: „Нови задружни домови и изграђени путеви у Таковском срезу“, *Борба*, 25. октобар, 1947.

Анализирајући архитектонску праксу на селу, Бранислав Којић је грађевине груписао у три категорије. Прва и свакако основна припада стамбеној архитектури која се у својим настојањима ослања на традиционално наслеђе из кога црпи основне елементе правилног развоја. Економске зграде у оквиру пољопривредних дворишта захваљујући својој функционалној посебности припадају групи пољопривредне архитектуре. Којић као посебну категорију издваја зграде друштвеног карактера које, како сматра, могу одударати од традиционалних принципа грађења издвајајући их по просторно-обликовним карактеристикама из контекста тадашњег села.¹¹

Просветно-културни, задружни и здравствени домови, школе и томе сл. као грађевине не поседују специфичне одлике традиционалне сеоске архитектуре. Као такви не припадају категорији сеоске архитектуре. Доминантно обележје њиховог архитектонског израза представља подређеност функцији и одсуство било каквих детаља и орнаментике на фасадама. Изградња ових објеката представља, према мишљењу Којића, први корак у архитектонском решавању задатака на уклањању разлика између села и града.¹²

Идеологија социјализма прихваћена је као концепт који ће допринети револуционарном економском и културном развоју села и градова у Југославији. Послератни друштвени развој, индустријализација и напуштање комплементарног природног система пољопривреде повлачили су са собом планирање нових садржаја на селу.

Изградња јавних грађевина у селима Србије поред функционалног карактера поседовала је вишеструки значај. Позиционирањем истих у насељу долази до просторног формирања сеоских центара око којих се на даље артикулишу други садржаји. Новоизграђени објекти репрезентовали су социјалистичке вредности.

Утицај архитектонске струке на развој и изградњу сеоских насеља у ФНРЈ био је значајан и може се поделити у неколико различитих фаза. Најплодоноснији свакако представља период од 1945. до 1960. године који је био ношен

¹¹ Бранислав Којић, *Сеоска архитектура и руризам* (Београд: Грађевинска књига, 1973), 3.

¹² Branislav Kojić, „Uloga arhitekata u izgradnji zadružnog sela“, *Arhitektura*, br. 5-6 (1950): 65 – 72.

послератним победоносним заносом.¹³ Расписивани су конкурси за унапређење становања на селу у НР Србији, али то није у толикој мери допринело побољшању услова живота.¹⁴ (Табла III: слика 3.1, 3.2; Табла IV: слика 4.15, 4.16)

Конкурсна решења правилне техничко-технолошке организације индивидуалних домаћинстава и архитектонско обликовање нису добили на значају из простог разлога зато што сеоско становништво није било способно, у материјалном смислу, да реализује неке од постављених идеја. Са друге стране, зграде друштвеног карактера требале су заузимати посебно место у социјалистичком друштву па се њихово планирање и изградња из тог разлога није могла препустити случају. Бројне пројектанске и стручне организације из тог разлога су добиле своју, касније ће се испоставити, значајну улогу у изградњи и ширењу социјалистичке идеологије на селу.

3.1. Друштвено-културни и економски преображај села

Развој села у ФНРЈ и њеним републикама заснивао се поред административно-економских мера и развоја задругарства на борби за подизање политичке свести сељака. Политика развоја и реконструкције села, са друге стране, није била баш најјаснија. Партијске организације које су ординирале у оквиру сеоских задруга вршиле су бројна смањења и уступке на штету пољопривреде, уколико нису биле способне да изврше одређене задатке.¹⁵ Није постојало свеобухватно залагање за искрену социјалистичку обнову села, како се тврдило, него је истицан искључиво њен политички оквир.

Петар Стамболић је сматрао да је политички утицај на селу био потцењен у погледу стварања задруга. Иако је доста учињено у ширењу пропаганде по

¹³ Према типологији Симоновића и Рибара заснованој на доступној литератури утицај архитектонско-урбанистичке праксе на селу дели се на четири периода. Први период од 1900-1930. године, други период од 1930 – 1945. године, трећи период од 1945-1960. године и четврти након 1960. године. Видети: Ђорђе Симоновић и Милорад Рибар, *Уређење сеоских територија и насеља* (Београд: ИБИ, 1993), 128.

¹⁴ „Најтежај за обитељске зграде у НР Србији”, *Архитектура*, br.4 (1952): 7-14; Ђорђе Симоновић и Милорад Рибар, *Уређење сеоских територија и насеља* (Београд: ИБИ, 1993), 134-142.

¹⁵ „Стенографске белешке II пленума ЦК КПЈ, 28-30.1. 1949“, АЈ, 507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, II/6

питању формирања задруга резултати у домену пољопривреде нису достигали очекивања социјалистичког руководства. Један од разлога такве ситуације, према Стамболићевом мишљењу, било је спречавање успостављања малих задруга које би се могле брзо распасти и угрозити будућу реализацију ове идеје. Зато су задруге формиране само тамо где је било 100% услова за њихов развој и опстанак.

Организациона и политичка подршка задругама остајала је само на папиру, што се види из обраћања Стамболића. На тај начин задруге нису могле представљати одрживи развојни модел. Такав однос државе доприносио је додатном осипању одређеног броја задруга.¹⁶

Износећи мишљење на реферат Кардеља о политици на селу Душан Брчић је проблем опстајања задруга видео у чињеници да су сељачке радне задруге своје производе продавале по много нижим ценама чиме је било немогуће набавити неопходну робу. На пример ако је млеко у трговини коштало 25 динара, задруга га је продавала за непуних 6 динара што је економски било неодрживо за индивидуална домаћинства. Брчић је сматрао да су се поједини чланови партије више бавили проблемом политичке организације задруга него што су нешто конкретно предузимали.¹⁷

У архивској грађи углавном се могу пронаћи подаци који говоре о броју основаних задруга. Међутим њихов број није ишао у прилог развоју пољопривреде колико представљању решавања проблема села као политичког питања. Приступ решавања социјалистичког преображаја села није био довољно разрађен, а последице таквог система одразиле су се стагнацијом у домену пољопривредне производње у наредним годинама.

У погледу начина социјалистичке изградње на селу постојало је доста нејасноћа. Спровођење званичне политике ЦК КПЈ није ишло како је замишљено у пракси, сматрали су и тадашњи идеолошки руководиоци као што је Кардељ. Као један од разлога стагнирања пољопривреде наведено је учестало повећање градског и радничког становништва за око 1 200 000. Сеоско становништво није

¹⁶ Исто

¹⁷ Исто

представљало више доминантну категорију. (Табла III: табела 3.3, 3.6) Други разлог је промена положаја ситног и средњег сељака.¹⁸

Обрадиве површине су у односу на стање из 1947. до 1949. године порасле за скоро 50% првенствено захваљујући Аграрној реформи и конфисковању имовине. Међутим како би се уклонили капиталистички елементи са села који су оличени у лику великих газдинстава број истих је стално редукован. Таква политика је кочила даљи напредак села јер су та домаћинства у великој мери поседовала какву такву механизацију и могла су утицати на принос. Она су највише доприносила повећању пољопривредне производње.

Увођење механизације је утицало на бржи развој социјалистичке изградње на селу. Јачање и развој задружних економија је чинило приоритет, јер су као такве биле репрезенти класне борбе на селу, сматрао је Кардељ. Међутим то није решавало питање социјалистичке реконструкције пољопривреде.

Јачање и развој социјалистичког сектора у пољопривреди сматрало се правилном методом политичког утицаја. Остварени резултати у првој години реализовања петогодишњег плана карактерисани су као позитивни и били су резултат увођења друштвеног монопола као последице аграрне реформе.¹⁹

Размена пољопривредне и индустријске робе углавном је била доступна богатијим газдинствима, чиме је остало становништво и даље било у подређеном положају. Обећања о социјалистичком преображају животног стандарда једноставно нису била остварива. Пропаганда о социјалистичком културном и економском препороду села сводила се у принципу на увођење државе као конкурента индивидуалним пољопривредним произвођачима чиме се лакше могао контролисати пољопривредни сектор.

¹⁸ Ситни и средњи сељаци имају удео 60% у сеоској популацији 1947. године. Већ наредне године тај проценат износи 75%. Велики проценат малих пољопривредних произвођача који немају довољно обрадивог земљишта нису били способни да понесу економски развој села. Видети: Edvard Kardelj, „Politika KPJ na selu“, II пленум ЦК КПЈ, 1949, АЈ,507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, II/6

¹⁹ Edvard Kardelj, „Zadaci naše politike na selu“, *Problemi naše socijalističke izgradnje* (Београд: Kultura, 1960), 362.

Кардељ је сматрао да не постоји систем којим би се могао економски изједначити богати и сиромашни сељак. Сиромашни сељаци уколико се буду оријентисали искључиво на обраду својих малих поседа не могу се никада избавити из сиромаштва.²⁰ Такав став великим делом иде у прилог настојању власти да извуку вишак радне снаге са села и усмере га у област индустрије, али и да сељаке наведу у сељачке радне задруге, чиме се губила добровољност као основни принцип задругарства, као што је наведено у претходном поглављу.

Оставаривање одређених резултата у погледу политике КПЈ на селу постигано је на неколико нивоа. Првенствено је важно напоменути политички утицај и активирање сеоског становништва учешћем у политичким организацијама и радним акцијама које су непосредно утицале на креирање осећаја директне изградње социјализма. На тај начин развијана је политичка свест сељака.

Петогодишњи план тицао се пољопривреде утолико што се односио на производњу алата и пољопривредних машина, развој задругарства према Леђиновом кооперативном плану и увођења социјалистичког сектора у пољопривреду. Свака од ове три ставке појединачно није могла допринети економском просперитету. Оне су замишљене да делују као заједнички систем који има за циљ испуњавање планираних задатака у области пољопривреде.

На основу изнесених чињеница на Другом пленуму ЦК КПЈ 1949. године Кардељ је у свом реферату, који се односио на развој села, навео да Министарства пољопривреде југословенских република нису много помагала развој сељачких радних задруга. Њихово интересовање углавном је било административног карактера, односећи се искључиво на издавање дозвола за рад истих. Свака друга врста помоћи у будуће је морала бити усмерена на јачање државне политике у циљу потпуне контроле пољопривредне производње.

Посебан акценат државног сектора у пољопривреди био је усмерен на изградњу индустријских погона и пољопривредних комбината око већих градова и индустријских насеља, омогућавајући снабдевање храном. Трошкови пласирања

²⁰ Е. Kardelj, *Исто*, 369.

робе на тај начин били би минимални чиме би се додатно подстицало повећање пољопривредне производње.²¹

За правилан развој сељачких радних задруга, са друге стране, најважније је било да имају добро организован задружни центар преко кога ће партијске организације и народна власт пружати сву неопходну помоћ. Та помоћ је изостала, а држава поред планских залагања није на други начин успела да омогући жељени социјалистички препород села.²²

3.1.1. Три етапе социјалистичког преображаја пољопривреде

Совјетски модел привредног развоја поседовао је три етапе социјалистичког преображаја пољопривреде. Прву је представљало задругарство (пандан совјетским колхозима), другу државна пољопривредна добра (совхози) и трећу формирање машинских станица које иду у прилог мехнизацији пољопривредне производње.

Колективизација у Србији није била непознаница. Прву земљорадничку задругу у Србији основао је Михаило Аврамовић 1894. године у селу Враново код Смедерева. Са друге стране, у тешким материјалним условима после рата то је представљало прихватљиви модел пољопривредног развоја. Разумљива као организациона форма сеоском становништву коришћена је за пропагандно деловање КПЈ, чиме је ова тенденциозно образовала сељаке према социјалистичким идеолошко-политичким принципима.

Државна пољопривредна добра имала су за циљ директно увођење државе у домен пољопривреде. На тај начин се настојао умањити осећај економске самосталности становништва које живи на селу. У литератури која припада овом

²¹ Edvard Kardelj, „Zadaci naše politike na selu“, *Problemi naše socijalističke izgradnje* (Beograd: Kultura, 1960), 387.

²² Edvard Kardelj, „Politika KPJ na selu“, II пленум ЦК КПЈ, 1949, АЈ,507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, II/6

периоду и спада у домен развоја села и пољопривреде, често се може пронаћи да су добра заправо чинила реални социјалистички сектор у пољопривреди.

Улогу машинских и тракторских станица није потребно додатно појашњавати. Оне су једноставно биле у функцији употребе различитих машина, трактора и алата сељачким радним задругама и пољопривредним добрима с циљем да се унапреди пољопривредна производња и достигне жељени принос. Огроман допринос станице су оствариле у првим годинама непосредно по ослобођењу. Недостатак пољопривредних машина је карактерисао и период пре рата, а још увек неразвијена индустријска производња није била у могућности да обезбеди довољне количине машина, чиме је остваривање задатака пољопривреде у оквиру Прве петолетке било делимично успорено.

3.1.2. Развој задругарства и земљорадничких сељачких задруга

Непосредна повезаност са политичким, културним и уметничким дешавањима у Совјетском Савезу после рата утицала је на развој и изградњу социјализма у Југославији. У том периоду започета је колективизација села. Формирање земљорадничких сеоских радних задруга представљало је адекватан систем друштвеног живота на селу кроз који је било могуће остварити идеолошко-политички утицај на сеоско становништво.

Развој задругарства у ФНРЈ био је Уставом загарантован. Задруге су формиране у оквиру специфичних друштвено-политичких услова. Као организациона форма оне су постојале и у другачијим друштвеним односима, као што је капиталистички. Лењин је такво наслеђе капиталистичке културе сматрао погодним за развој социјалистичког друштва. У складу са његовим учењем руководство КПЈ се служило идејом задругарства у пропагандне сврхе.

Оснивање задруга било је важно за Комунистичку партију из неколико разлога. Свакако најважнији је био зато што је задругарство представљало одавно познат облик удруживања, и што је његов систем богат различитим организационим формама где је могуће објединити већину бројног сеоског становништва. Као још

један од разлога наводи се могућност да се у различитим задружним облицима може извршити огроман политичко-васпитни утицај на сељаштво и увести напредније схватање о организацији рада и производње на селу.²³

Задруге у НР Србији биле су другачије од осталих југословенских република. Оне су у Краљевини Југославији поседовале одређени централистички систем, што је у старту олакшавало остваривање жељеног политичког утицаја.²⁴ Придобити наклоност многобројног сеоског становништва значило је опстанак и даљи развој социјализма у Југославији. Препуштање села стихијском развоју значило би јачање капиталистичких елемената и могућности поновне појаве монархистичких вредности. Из тог разлога је, према становиштву Кардеља, Партија била у обавези да преко добро познате организационе форме социјализам учини свеобухватним решењем привредног развоја сеоских насеља.

Задругарство је представљало окосницу будућег развоја села или како се често у литератури из овог периода наводи, социјалистичког преображаја села. Централни Комитет Комунистичке Партије Југославије увидео је могућност да се помоћу задруга спроведе жељена социјалистичка трансформација сеоског становништва. Један део из Резолуције Другог пленума ЦК КПЈ дефинише важност ширења задругарства у циљу испуњавања задатака Комунистичке партије:

*„Досадашњи развитак свих облика земљорадничког задругарства и успеси постигнути на том пољу, показују спремност и способност нашег радног сељаштва да се служи разним облицима задругарства ради унапређивања пољопривреде. Радно сељаштво схвата да је задругарство најбоље средство за побољшање његовог живота, за економско, политичко и културно подизање села уопште“.*²⁵

Због улоге коју је требало да одигра земљорадничко задругарство, задруга је била предмет бројних политичких одлука Комунистичке партије у том периоду. У

²³ Ljubomir Veljković, „Unapređenje poljoprivredne proizvodnje i socijalistički preobražaj našeg sela kroz zemljoradničko zadrugarstvo“, *Tehnika*, br.4 (1949):123.

²⁴ Edvard Kardelj, „Zemljoradničko zadrugarstvo u planskoj privredi“, *Problemi naše socijalističke izgradnje* (Beograd: Kultura, 1960),104.

²⁵ Цитирано према: „Izvod iz Rezolucije Drugog plenuma CK KPJ“, *Tehnika*, br. 4 (1949): 150.

циљу социјалистичког преображаја села и репрезентовања социјалистичких идеја сеоском становништву, неопходно је било да се у оквиру многобројне сељачке народне масе пружи максимална могућа политичка, организациона, стручна и материјана помоћ, како би овај револуционаран прелаз успео.²⁶

Друштвени услови који су омогућавали реализацију планске привреде били су у Уставу ФНРЈ дефинисани разбијањем феудалног система, Законом о Аграрној реформи, заштитом малог и средњег пољопривредног произвођача и унапређивањем задругарства које треба да омогући планско управљање пољопривредом.²⁷ Аграрна реформа била је усмерена на ослобађање сељака од дотадашњих дугова, на нови порески систем, на ограничења у купопродаји земље, на трговину итд.

Тадашње село карактерише стагнација пољопривреде, опадање прихода и десетковање сточног фонда као последице дугогодишњих ратних дешавања. Велика уситњеност поседа насупрот великој аграрној насељености онемогућавала је пољопривредни препород.²⁸ Од свих земаља у окружењу највише је претрпела пољопривреда у НР Србији. На основу упоређивања са стањем из 1939. године видимо да је смањење сточног фонда и ситне живине у просеку износило око 50%.²⁹ Велики број сеоског становништва због сиромаштва није поседовало адекватна средства за рад. Око 550 000 домаћинстава користило је дрвене плугове док око 700 000 газдинстава уопште није поседовало пољопривредне справе и алат.³⁰ Скоро 40% процената газдинстава није имало основни алат за бављење пољопривредом.³¹

Пољопривреда у НР Србији је и по ослобођењу била ограничавана у одређеном смислу. Принудни откуп, о коме се у претходном делу расправљало, утицао је на сељаке да скривају храну и стоку како егзистенцијално не би били угрожени. У

²⁶ Видети: Ljubomir Veljković, „Unapređenje poljoprivredne proizvodnje i socijalistički preobražaj našeg sela kroz zemljoradničko zadugarstvo“, *Tehnika*, br. 4 (1949): 122.

²⁷ Marjan Tepina, „Planiranje traži nove metode projektiranja“, *Tehnika*, br.1 (1946): 111.

²⁸ Од укупно 1 986 000 газдинстава 68% поседовало је земљу у укупној површини до 5 ха, што није ишло у прилог озбиљнијем развоју пољопривреде. Видети у: „Naša poljoprivreda“, *Tehnika*, br.3 (1952): 169.

²⁹ Mavro Magašić, „Problemi i zadaci poljoprivrede“, *Tehnika*, br.1 (1946): 24.

³⁰ M. Magašić, *Исто*, 24.

³¹ „Naša poljoprivreda“, *Tehnika*, br.3 (1952): 170.

таквим околностима међу сељацима је стваран додатни отпор, што се негативно одразило на целокупно стање пољопривреде у земљи.

Председник Привредног Савета Андрија Хебранг истицао је да задругарство у новој Југославији треба да представља јако и широко распрострањену привредну организацију како у граду тако и на селу. Село би у оквиру задруга продајом пољопривредних производа остваривало добит која би јој омогућила даља улагања у пољопривреду. Према његовим речима, уједињено сељаштво у производњи и расподели постало би моћан политички борбени орган, који би био повезан са градским потрошачким задругарством и државним предузећима, чинећи на тај начин кичму будућег економског развоја сеоских насеља.

Земљорадничке сељачке задруге имале су за циљ да представљају централне институције на селу које би контролисале пољопривредну производњу и пружале потребну помоћ сељацима. У циљу помоћи и бржег опоравка пољопривреде касније се започело и са оснивањем државних пољопривредних машинских станица које након доношења Првог петогодишњег плана добијају важну улогу у унапређивању пољопривреде. Њихово оснивање било је резултат пораста индустријске производње и одласка радне снаге са села, чиме се додатно појачала потреба за увођењем механизације у пољопривредну производњу.

Посебан допринос од свог оснивања пољопривредне машинске станице пружале су сеоским газдинствима обухваћеним у оквиру земљорадничких задруга.³² У периоду 1947-1949. године њихово учешће у укупним пољопривредним радовима износило је 85 %.³³ На основу рада пољопривредних машинских станица у оквиру земљорадничких задруга омогућено је сељацима да се увере у све предности које је доносила колективизација села тј. њен социјалистички преображај. Овакав метод представљао је суптилан начин „терања“ сељака у задруге.

Земљорадничке сељачке задруге су упркос лошим економским и материјалним условима у којима су настајале, успеле да колико толико организују пољопривредну производњу обједињујући уситњене пољопривредне поседе, чиме

³² Видети: Stevan Sinanović, „Uloga mehanizacije u preobražaju naše poljoprivrede“, *Tehnika*, br.4 (1949): 141.

³³ Видети: S. Sinanović, *Исто*, 142.

су доприносиле правилнијој експлоатацији земљишта. У каснијем периоду унапређивање пољопривредне производње усмеравано је на примену агротехничких мера и мелиорације земљишта. Међутим притисак аграрне политике на сељаштво и њихова презадуженост су пропагирану привредну самосталност сељака чинили недостижном.

Распрострањеност и број земљорадничких задруга нису могле бити референт свеопштег пољопривредног препорода. Земљорадничко задругарство је обухватало $\frac{3}{4}$ сељачких газдинстава у Југославији али то није ишло толико у прилог повећању пољопривредне производње. Вишеструки значај сељачких задруга огледао се у васпитној улози на селу као инструменту социјалистичког државног апарата.³⁴

3.2. Улога стручних и техничких организација у изградњи социјализма

Успостављање нове архитектонске праксе после рата улазило је у састав идеје о општем социјалистичком преображају друштва. Развој другачијег приступа у пројектовању и идејној концепцији иницирао је оспособљавање новог стручног кадра.³⁵ Друштвена улога инжењера и техничара добила је на значају усвајањем Првог петогодишњег плана. У оквиру плана предвиђена је изградња различитих објеката у области индустрије, пољопривреде, инфраструктуре, што је поред решавања стамбеног питања у великој мери утицало и допринело образовању архитеката.

Рад стручних организација карактерисала је израда планских насеља, типских пројеката различите намене од пољопривредних до стамбених зграда, давање упутстава за изградњу одређених објеката и сл. Таквим начином рада остваривано је јединство и равномерна изградња села и града. Техничко знање представљало је

³⁴ Edvard Kardelj, „Borba KPJ za novu Jugoslaviju“, *Problemi naše socijalističke izgradnje* (Beograd: Kultura, 1960): 169.

³⁵ Bogdan Nestorović, „Za novi lik socijalističkog arhitekta“, *Tehnika*, br.1(1951): 18-19.

метод развоја стваралачке активности која треба у великој мери бити у својини друштва.³⁶

Тешка материјална ситуација и заосталост земље у сваком погледу након рата онемогућавала је конвенционално образовање стручног кадра. Велику улогу у свему томе имале су бројне стручне и техничке организације које су паралелно са испуњавањем задатака петогодишњег плана вршиле обуку новог стручног кадра заснивајући своја знања на принципима марксистичке филозофије. образовање стручног кадра морало је пратити и развој идеолошко-политичке свести.³⁷

Популаризовање техничког знања било је важно у смислу образовања будућег стручног кадра који је процес индустријализације требао учинити достижним. Дobar део инжењера и архитеката је тим поводом држао различита предавања и курсеве.³⁸ Са друге стране пољопривредни инжењери и техничари утицали су на подизање свести народа по питању агротехничких и других мера. Свој рад су употпуњавали одржавањем курсева и предавања у оквиру пољопривредних добара и задруга имајући посебно за циљ културно подизање сеоских подручја.³⁹

Социјалистичка изградња индустрије и преображај села захтевали су велики број квалификоване радне снаге. Постојећи број и распоред кадрова није одговарао тренутним потребама. Масовно образовање стручњака имало је за циљ да се обезбеди неопходни стручни кадар у целој земљи. Један од главних задатака Народног фронта (НФ) било је што више приближити науку и технику обичном народу.

У организацији Народног фронта (НФ) 11.11.1944. године основан је Јединствени народно-ослободилачки фронт инжењера, архитеката и техничара (ЈНОФ) с циљем максималног ангажовања расположивих капацитета НФ у изградњи земље. Паралелно са одвијањем радних акција вршило се стручно образовање техничког

³⁶ Kirilo Savić, „Suština i značaj tehnike“, *Tehnika*, br. 1 (1946): 2.

³⁷ Видети: „Широко развити рад на идеолошко – политичком васпитању наших кадрова“, *Борба*, 30. Јануар, 1947.

³⁸ Nada Vuksan – Grkinić, „Stručni kadrovi“, *Tehnika*, br. 1 (1946): 3.

³⁹ Видети: „Kongresni referat“, *Tehnika*, br.8 (1952): 485.

кадра који је у будуће требао настављати социјалистичку изградњу.⁴⁰ Бројна предавања, курсеви и културно-политичке манифестације у организацији ЈНОФ-а пружала су помоћ у обнови ратом разрушене земље.

Курсеви за инжењере и техничаре архитектонске струке организовани су широм Југославије. Поред решавања урбанистичких проблема посебно интересовање је било усмерено на обнову и изградњу села. Требало је формирати посебну групу стручњака која би могла одговорити на различите просторне и функционалне проблеме у сеоским насељима.

ЈНОФ инжењера, архитеката и техничара је престао са радом у мају 1945. године, а део послова који је обављао је пренет у надлежност Друштва инжењера и техничара (ДИТ) које сада постаје носилац техничког развоја и унапређења струке. Разлог таквим догађањима била је промена друштвено-политичких, и економских околности.

О оснивању Друштва инжењера и техничара Братислав Стојановић наводи да је у циљу свеобухватне обнове и изградње земље била неопходна закупљеност стручњака и њихов координисани рад. Замисао је била концентрација стручног и научног кадра. Поред борбе за остваривање права стручњака различитог профила ДИТ је у суштини генерисао неколико задатака који су ишли у прилог формирању социјалистичког стручног кадра. Стручно и научно образовање чланова било је артикулисано социјалистичком идеологијом.⁴¹

Рад ДИТ-а у основи се заснивао на сарадњи са осталим масовним организацијама. Методолошки је био дефинисан организовањем курсева, конгреса, скупштина на којима је истицана улога инжењера и техничара у изградњи социјализма у Југославији. Оснивачка скупштина ДИТ-а НР Србије одржана је 30.12. 1945. године и од тог момента рад организације постаје координисан од стране Комунистичке партије Југославије.⁴²

⁴⁰ „Јединствени народно – ослободилачки фронт инжењера, архитеката и техничара у Београду.“ *Техника*. br. 1 (1946): 29.

⁴¹ В. Стојановић, „О оснивању Друштва инжењера и техничара.“ *Техника*. br. 2 (1946): 40-41.

⁴² В. Стојановић, *Исто*, 41.

Пети конгрес Комунистичке партије Југославије утицао је на доношење одлуке да се формирају и оснују организације архитектонско-пројектантског сектора, друштва инжењера и техничара и урбанистичких института и завода по свим републикама.⁴³ На тај начин требало је објединити и координисати рад стручњака различитог профила, што је касније чинило основну одлику социјалистичке изградње у Југославији.

Друштва инжењера и техничара као организације, у југословенским републикама су формирана раније, још крајем 1943. године. На тај начин је вршена припрема за обнову и изградњу које ће уследити одмах по ослобођењу земље. Стручне и техничке организације имале су задатак да социјалистичка идеолошка настојања преведу у архитектонски језик. Оснивањем Савеза друштава инжењера и техничара по свим народним републикама било је омогућено стручно и културно-политичко уздизање техничког кадра, чему у прилог свакако иде и покретање стручне штампе.⁴⁴

Штампа је била под потпуном контролом агитпропа. Централистички систем је онемогућавао произвољна тумачења тако да су садржај и идеолошко-политичка основа штампе били координисани политиком КП. Агитпроп је био тај који је одређивао шта треба нагласити у одређеним текстовима, а шта треба склонити.⁴⁵ На тај начин стварана је нова реалност и увид у један бољи свет, свет створен на социјалистичким основама. Успостављајући коегзистентност са ставовима и принципима КПЈ на сваки могући начин је спречавано идеолошко застрањивање.

Архитектонско одељење Министарства грађевина НР Србије имало је задатак после рата да поред реализовања социјалистичких планова и задатака крене у пописивање порушених објеката. На основу архивске грађе и података прикупљених за шабачки, зајечарски, крагујевачки и крушевачки округ констатовано је да је највише порушено основних школа, нарочито у сеоским подручјима. У приказу оштећених објеката није наведено међутим колико је школа од укупног броја у једном округу порушено. Окружни народно-ослободилачки одбори (ОНОО) захтевали су детаљну анализу архитектонског

⁴³ Видети: „Povodom Petog kongresa komunističke partije Jugoslavije“, *Arhitektura*, br. 8-10 (1948): 4.

⁴⁴ Neven Šegvić, „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, *Arhitektura*, br. 5-6 (1950): 6.

⁴⁵ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988* (Beograd: Nolit, 1988.), 121.

одељења спроведену на терену која је поред констатовања штете подразумевала снимање порушених објеката. Међутим, на примеру зајечарског округа у одговору министарству наводи се да је то било физички неизводљиво јер је за цео округ постојао један архитект.⁴⁶ Било је неопходно увођење убрзаног образовања стручног кадра.

Непостојање стручних кадрова покренуло је иницијативу за масовно образовање различитог техничког кадра. Министарство грађевина НР Србије у складу с том одлуком организовало је неколико курсева. Курсевима је било обухваћено техничко оспособљавање широких народних маса.⁴⁷ У том периоду у области сеоске архитектуре пројектована су сеоска домаћинства и куће, а велики допринос представљало је теренско истраживање које је омогућило увид у реално стање разрушених села.

Недостатак стручног и квалификованог кадра био је и резултат погрешне политике послератног руковођења. У Извештају о раду Персоналног одељења Министарства грађевина ФНРЈ из 1946. године види се настојање за убрзаним стручним усавршавањем. Један од начина било је слање стручњака у друге народне републике, као на пример у Албанију.⁴⁸ Предност овакве праксе била је детерминисана формирањем комплексног искуства и знања која имају за циљ стварање јединствене техничке основе југословенских стручњака. Таква пракса је међутим имала и своје негативне стране, а једна од њих је свакако слање стручњака којих није било довољно ни у Југославији.

Такође велики проблем за извршење задатака петогодишњег плана представљала је нерационална расподела квалификоване радне снаге. У одређеним организацијама је постојало њихово нагомилавање док су друга била у дефициту

⁴⁶ Видети : АС, Фонд Г-106, Министарство грађевина НР Србије 1945-1951, *Савет за индустрију и грађевинарство НР Србије*, фасцикла бр.1

⁴⁷ „Оспособљавање стручних кадрова који ће при обнови имати у виду све могућности за будући развој села“, *Политика*, 29. март, 1946.

⁴⁸ Дobar део стручњака био је ангажован у иностранству на изградњи и реконструкцији југословенских амбасада, конзуларних одељења и посланстава. У Извештају се наводи пример арх. Милице Јефтић која је била ангажована на реконструкцији посланства у Будимпешти. Видети : АЈ, Ф 13 Министарство грађевина ФНРЈ, *Планови инвестиција 1947 -50*, фасцикла бр.136

у том погледу.⁴⁹ Последице тога онемогућавале су и преношење знања са старијих и искуснијих радника на млађе.

Недостатак квалификоване радне снаге и стручњака из различитих области био је само један од разлога који су успоравали реализацију планова нове социјалистичке власти. У домену архитектуре треба напоменути чињеницу да предратни архитекти школовани у другачијим условима и друштвеном уређењу нису били навикнути на идеолошко-политички утицај у оквиру струке. Формирањем пројектантских завода почетком 1946. године такве проблеме је требало превазићи.⁵⁰ Руководство тих завода и бироа чинили су архитекти службеници министарства грађевина. Према наводима Милорада Мацуре, они су за веома кратко време успели да окупе солидан број пројектаната што је касније допринело организованијем раду и равноправној расподели задатака, повећању радног ефекта, подизању нивоа пројеката кроз рад у колективу, али и размену искустава међу пројектантима. Међутим постојала је и негативна страна оваквог концепта, а она је била дефинисана превагом квантитета над квалитетом пројеката које су израђивали. Из тог разлога 1947. године основане су прве ревизионе комисије чији је основни задатак било подизање квалитета пројеката на виши ниво. У њиховом раду установљено је да су се критеријуми уштеде времена и средстава заправо главни кривци стварања по квалитету лоше архитектуре.

Одлуком Министарства грађевина ФНРЈ из 1950. године донета је директива о смањењу друштвено потребног времена за израду одређеног пројекта. У неким случајевима за одређене објекте то је износило 40%. Конструктиван и креативан рад архитеката је тиме био онемогућен, а пројектовање је постало сведено на рутину, на што једноставније решавање задатка.⁵¹ Шаблонски рад на пројектима различитих намена искључивао је сваки вид креативности и увођења иновација.

Стручне организације и пројектантски бирои вођени политиком о брзом развоју и неопходној индустријализацији, у свом раду су у веома кратком периоду запали у

⁴⁹ Edvard Kardelj, „Slabosti i nedostaci naše privredne izgradnje“, *Problemi naše socijalističke izgradnje* (Beograd: Kultura, 1960), 230.

⁵⁰ Milorad Macura, „Arhitekt i projektovanje, Referati za Prvo savetovanje arhitekata i urbanista Jugoslavije u Dubrovniku 1950. godine“, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950 – ih*, (ur.) Branislav Krstić, (Beograd: Atom štampa, 2014), 164,165.

⁵¹ M. Macura, *Исто*, 167,168.

једну врсту формализма. Почетком 1950-их година настаје ситуација где је израђен велики број пројеката који не могу стићи на реализацију јер не постоје капацитети за њихову реализацију. Нема грађевинске оперативе.

Хиперпродукција пројеката проузроковала је у том смислу нове проблеме. Одређени број пројеката поседовао је елементе који се не могу извести и као такви се одбацују или дорађују на терену без сагласности пројектанта (аутора) идејног решења. Могућност исправке није постојала јер пројектант није појединац него одређени колектив (заводи, бирои и друге стручне организације) који је сносио сву одговорност. Контролу квалитета пројектовања вршили су стручни савети, руководиоци бироа и различите ревизионе комисије које су често биле под политичким притисцима и утицајима попуштајући у одобравању технички лоше планираних пројеката.

Приликом изградње објеката често је представљало проблем како уклопити новопроектовани објекат у постојећи контекст (изграђени или не изграђени). У конкретном раду стручних организација, тачније архитеката, често су занемаривани стварни услови на терену јер су се израђивали типски пројекти. Предвиђало се да као такви одговарају сваком терену и ситуацији, што је у пракси било немогуће.

У оквиру рада стручних организација треба истаћи залагање Друштва урбаниста Југославије (ДУЈ). Урбанизам као наука и пракса у послератном периоду када се граде читава насеља постаје важан сегмент архитектонске праксе. На саветовању урбаниста одржаном од 5-7.2. 1953. године у Загребу дискутовало се о бројним задацима и њиховом начину рада. Установљено је да образовне институције (стручне школе, факултети) не поклањају довољно пажње теоретском знању тако да је у будуће неопходно проширивање њихове наставе уско специјализоване за урбанистичко планирање.⁵²

Важан део будућег специјализованог рада урбаниста чинила су саветовања и семинари одржани најмање једанпут годишње у циљу размене искустава. Таква пракса требала је позитивно утицати на избегавање „канцеларијског“

⁵² Видети : „Savjetovanje urbanista FNRJ“, *Arhitektura*, br. 2 (1953): 53.

пројектовања и грешака које настају у оквиру таквог приступа. Предлог је био да је саветовања најбоље одржавати у местима где се реализују или су реализовани одређени урбанистички планови, како би размена искустава стручњака свих народних република била што потпунија. Томе у прилог треба додати и издавање стручне штампе посебно везане за проблеме урбанистичког планирања.

У раду ДУЈ-а је била пресудна сарадња са бројним државним установама. Синхронизован рад бројних институција међу којима и Југословенске народне армије (ЈНА), одговара основној хипотези која се односи на колективну одговорност у изградњи социјализма у Југославији.

Упркос настојањима да се обједини рад стручних организација и државних институција то у пракси није било у довољној мери реализовано. На заседању Савета друштва архитеката ФНРЈ 22-25. 3. 1952. године указано је управо на недовољну повезаност органа народне власти, неусклађеност односа међу републичким друштвима и кординисање са ДИТЈ-ом, културним друштвима и др. Истицана је неразвијена и неправовремена интервенција Савеза о заједничким задацима.⁵³

Делегати Савеза архитеката тим поводом обратили су се секретару ЦК КПЈ Миловану Ђиласу. Као главни проблем у реализацији својих задатака видели су заоставштину бирократских облика организације која је умањивала друштвени и културни значај нове југословенске архитектуре. Делегати су такође сматрали да је некоординисаност послова у области архитектуре и урбанизма резултат непостојања државног органа или радне групе, како се наводи у обраћању, која би контролисала и координисала рад са матичним друштвеним организацијама. Пример лоше координације представљала је неусаглашеност Савета за индустрију и грађевинарство са ДИТЈ-ом. Томе у прилог наводи се и нова Уредба о пројектовању која је донесена без сагласности и консултовања са архитектонском струком.⁵⁴

⁵³ Видети : „Skupština savjeta društava arhitekata FNRJ“, *Arhitektura*, br. 2 (1952): 49.

⁵⁴ Према Првом петогодишњем плану један од задатака ДИТ-а је представљао развој индустријских грађевинских елемената. Видети: „Skupština savjeta društava arhitekata FNRJ“, *Arhitektura*, br. 2 (1952): 49.

У раду ДИТ-а посебну улогу имала је техничка издавачка делатност. Узимајући у обзир услове и историјски тренутак у коме се развијала, она је постигла велики успех. Техничка литература у Југославији чинила је важне кораке у успостављању југословенског научно-стручног знања. Разлог томе Зденко Диздар, члан Савезне управе, приписивао је материјалној оскудици која је отежавала доступност стране литературе, упућујући струку на унапређивање знања на основу сопственог искуства.⁵⁵

У предратној Југославији стручне литературе је било мало. Наглим развојем социјалистичке културе и колективне друштвене праксе, која је означавана као носилац развоја, битно се променио однос према издавачкој делатности техничке литературе. Број стручних часописа у области технике после рата је напредовао до 460, а област техничких наука поседовала је своја издања којима је степен развоја струке унапређиван.⁵⁶

Техничка литература и часописи створени након ослобођења, бавили су се различитим стручним и тематским питањима техничко-технолошког рада.⁵⁷ У свом обраћању Зденко Диздар даље наводи:

„.... мислим да је наша техничка штампа у протеклом периоду одиграла значајну улогу помажући нашим техничким стручњацима да буду бар у току са извесним новим достигнућима техничке науке у свету, док је са друге стране уопштавајући и износећи наша сопствена искуства, омогућавала да се она шире користе доприносећи на један и на други начин нашем техничком развоју.“⁵⁸

Везано за област пољопривреде треба истаћи да је излазило 14 часописа, међу којима се истиче „Социјалистичка пољопривреда“ у издању Савета за пољопривреду и шумарство ФНРЈ. То сведочи о свеопштем популарисању и пропагирању социјалистичке културе кроз различите области. Ширење идеје о социјалистичкој пољопривреди, социјалистичкој архитектури, социјалистичкој

⁵⁵ Видети: „Savetovanje po tehničkoj štampi“, *Tehnika*, br. 7 (1951): 211.

⁵⁶ „Izdavačka delatnost tehničke literature“, *Tehnika*, br.3 (1952): 206.

⁵⁷ Tehničke časopise koji su izlazili posle rata videti u: „Savetovanje po tehničkoj štampi“, *Tehnika*, br. 7 (1951): 212; „Bibliografija jugoslovenskih tehničkih časopisa“, *Tehnika*, br. 7 (1952): 452 – 456.

⁵⁸ „Savetovanje po tehničkoj štampi“, *Tehnika*, br. 7 (1951):211.

индустрији и томе сл. утицало је на чињеницу да термин социјализам постане окосница артикулисања свих техничко-технолошких знања.

Техничка издавачка делатност међутим није била у толикој мери ажурирана по питању литературе из иностранства. Прикази страних књига нису репрезентовали стварну вредност дела него су често представљали површне приказе.⁵⁹ У реферату Зденка Диздара може се уочити да се врло мало дискутовало и о југословенској стручној литератури. Често су некритички објављивани поједини текстови који нису били адекватни у стручној и објективној критици.

Подстакнути овим писањем Комисија за грађевинарство ДИТЈ организовала је дискусију међу члановима свих друштава о проблемима грађевинарства у ФНРЈ. Главни задатак било је приказивање досадашњег искуства послератне изградње, а све с циљем представљања предности и недостатака у раду. Анализирање одређених проблема било је од изузетног значаја за стручну штампу јер се на тај начин доприносило рационалнијем и бржем развоју грађевинарства у целини.⁶⁰

У сваком тоталитарном друштвеном уређењу пракса је да се врши контрола рада свих друштвених, а тиме и стручних организација, како не би којим случајем дошло до идеолошко-политичког застрањивања. У раду Друштва инжењера и техничара Југославије оваква пракса била готово свакодневна. Након сваког конгреса упућивани су делегати код председника Тита и других државних органа како би их известили о постигнутим резултатима и будућим задацима који су усвојени.⁶¹

Одржавањем важних заседања друштава пракса је била и да се обрати неко од државних функционера који су готово увек указивали на значај и улогу стручних организација у изградњи социјализма у Југославији. У једном таквом обраћању министар Савезне Владе, Светозар Вукмановић – Темпо, пренео је поздраве председника и ЦК КПЈ истичући у свом уводном излагању жељу за што ефикасније остваривање зацртаних планова.⁶²

⁵⁹ Исто, 212.

⁶⁰ „Problemi našeg građevinarstva“, *Tehnika*, br. 7 (1951): 224.

⁶¹ Видети: „III Kongres inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika*, br. 8 (1952): 475.

⁶² Исто, 476.

Подршку у изградњи социјализма ДИТЈ пружали су сви друштвени слојеви, од радничких и синдикалних организација до Југословенске народне армије (ЈНА). Предратна Југославија није поседовала толики број пројектанских и грађевинских организација за разлику од ФНРЈ. Схватајући значај и улогу инжењера и техничара, коју они могу имати у пласирању социјалистичке идеологије и уздизање технике као друштвеног ресурса, социјалистичка власт је стварала боље услове рада за развијање њихових стручних способности.⁶³

Инжењери и техничари утицали су на стручно уздизање радничке класе која је чинила нуклеус југословенске изградње. Истичући значај техничке штампе у стручном и политичком образовању, Влајко Беговић указао је да она мора бити пре свега разумљива да би била доступна широким народним масама.

Велики значај ДИТ-а огледао се у повезивању са радним колективима и синдикалним организацијама, а главну карику у овом процесу чинила је Партија. Организација и чланови друштва обавезивали су се да ће пружати сву неопходну стручну помоћ нарочито у домену пољопривредног преображаја. Основне одлике њиховог рада детерминисала је рационалност и задовољавање основних потреба.⁶⁴ Као позитиван пример рада друштва често се наводи организација изградње задружних домова, а успешност акције огледала се подједнако у развоју техничког и културно-политичког знања.⁶⁵

3.2.1. Друштвени значај ДИТ-а: основни задаци и програм друштва

Организациони и идеолошки концепт архитектуре у ФНРЈ пратио је задатке и интересе КПЈ. Сматрало се да је марксистичко учење правилан начин за решавање свих проблема у друштву. Програм друштва инжењера и техничара заснивао се пре свега на активирању свих техничких кадрова, њиховом стручном

⁶³ Видети: „Govor druga Nikole Vujanovića, predstavnika Saveza sindikata Jugoslavije“, *Tehnika*, br. 8 (1952): 478; Govor генералмајора Мартина Дасовића који указје да успеси у раду инжењера и техничара доприносе јачању одбрамбене моћи и борбене способности ЈНА. Видети: *Tehnika*, br. 8 (1952): 479; Govor Влајка Беговића који је истицао питање сарадње између инжењера, техничара и економиста. Видети: *Tehnika*, br. 8 (1952): 480.

⁶⁴ Видети: „Zaključci skupštine Društva inženjera i tehničara NR Srbije“, *Tehnika*, br.5-6 (1949): 201-202; „Iz diskusije održane posle referata sekretara DIT-a Srbije“, *Tehnika*, br.5-6 (1949): 205-208.

⁶⁵ Видети: „Govor Draže Markovića, ministra građevine NR Srbije“, *Tehnika*, br.4 (1949): 154.

и научном усавршавању и популаризацији технике међу народом.⁶⁶ У раду друштава, већ на њиховом првом конгресу, било је неопходно прихватити културно-политичку ситуацију и учествовати у њеној даљој надградњи.⁶⁷

Први Петогодишњи план из 1947. Године, као плански нацрт изградње социјалистичке привреде, детерминисао је смернице по којима је био руковођен рад стручних организација широм Југославије. С обзиром да је привредно и политичко стање зависило од одлука ЦК КПЈ, стручно техничке организације и друштва заузимају су тим поводом важну позицију у индустријализацији земље и утицају на друге учеснике у Петогодишњем плану, према речима Винцека.

Резолуција Другог конгреса инжењера и техничара Југославије донета је према смерницама и програмској поставци Петог конгреса Комунистичке партије Југославије у којој су наведени и постављени задаци свим друштвима.⁶⁸ Први задатак, као што је већ наведено, била је иницијатива за извршење Петогодишњег плана свих техничких кадрова као и њихова међусобна координисаност у раду.⁶⁹

Стручни кадар је био у обавези да преноси теоријска сазнања на нове чланове и да активно учествује у „техничкој пропаганди“ коју организују пројектне и синдикалне организације. Политички аспект деловања ДИТ-а који је приказан резолуцијом био је да инжењери и техничари требају да се боре за „чишћење науке“ од идеолошког застрањивања и наслеђа капитализма.

Улога друштава и организација кретала се и у оквирима повећања продуктивности рада и побољшања квалитета рада. То се требало постићи праћењем привредног и индустријског развоја и коришћењем нових метода рада. Привреда Југославије развијала се плански, а размештај производних погона у градовима и селима имао је за циљ истовремено побољшање привредне и културне заосталости, нарочито сеоских подручја.

⁶⁶ Žarko Vincek, „Drugi kongres društva inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Arhitektura*, br. 11-12 (1948): текст из насловне стране.

⁶⁷ Видети: „Zaključci sa prvog kongresa sekcije inženjera i tehničara arhitektonske grane“, *Tehnika*, br.10-12 (1948):226.

⁶⁸ Видети: „Rezolucija II. Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije o izvršenju Petogodišnjeg plana i zadacima tehničkih stručnjaka“, *Arhitektura*, br. 13-17 (1948):113 -114.

⁶⁹ Andrija Mendelson, „O istorijatu inženjera i tehničara NR Srbije“, *Tehnika*, br. 10-12 (1948):314.

Размештај индустрије у архитектонско-урбанистичком погледу представљао је озбиљан задатак. Савез ДИТЈ формирао је стручно-научну комисију која се бавила проблемима планирања размештаја производних снага и урбанистичким планирањем. Један део њиховог рада представљала је израда перспективних планова развитка насеља, а у домен тога спадали су перспективни планови привредних области. Ово је пре свега битно јер је задатак ових планова било регулисање развитка сеоских насеља. На основу тога омогућено је територијално усклађивање развитка појединих делатности као што је на пример усаглашавање пољопривредне производње са потрошњом.⁷⁰

Посебан пажња стручњака била је усмерена на задатке у вези са социјалистичким преображајем пољопривреде. Друштва су имала обавезу да организују предавања и семинаре на којима се расправљало о свим научним и техничким питањима из области пољопривреде (агротехничким мерама, хидротехници, машинству, итд.).

За инжењере и техничаре од пресудне важности је била адекватна политичка активност и технички приступ постављеним задацима. Такође треба напоменути да се у оквиру Другог конгреса ДИТ-а расправљало о могућности расписивања конкурса у области привреде и других области инжењерско-техничког рада по узору на конкурсну праксу у домену архитектуре и урбанизма.⁷¹

У циљу стручног и техничког образовања широких народних маса улога стручних организација била је неизоставна. Низак степен техничког знања, недостатак стручног кадра издвојили су позицију ових организација као руководећу у техничком образовању. Задаци друштава након Трећег конгреса изменили су првобитни курс наступањем нових политичких односа са Совјетским Савезом. Политичко образовање младих инжењера и техничара, добило је обриси новонастале политичке ситуације.⁷² Учешће у јавном политичком животу на даље је настављено.⁷³

⁷⁰ „О привредном и урбанистичком планирању“, *Tehnika*, br. 4 (1951):126.

⁷¹ „Rezolucija II. Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije o izvršenju Petogodišnjeg plana i zadacima tehničkih stručnjaka“, *Arhitektura*, br. 13-17 (1948): 114-115.

⁷² Видети: „Rezolucija III kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika*, br.8 (1952):492-493.

⁷³ Исто, 493.

Извршење задатака Петогодишњег плана износило је бројне изазове пред стручне организације. Отежавајуће околности биле су дефинисане у технократском приступу задацима, како сматра Ненадовић, и недовољно критичком односу према техничких и научним тенденцијама са Запада. Важан фактор представљало је и потцењивање сопствених могућности.⁷⁴

О технократском приступу Ненадовић истиче да такав приступ у пракси представља крут систем рада постављајући нереалне захтеве. Такође наводи да бирократизам у раду омогућава појединцима да се оgrade од одговорности за извршење планом предвиђених задатака. У складу са основним задацима Ненадовић сматра да се недовољно овладало марксистичко-лењинистичком филозофијом. Таква ситуација је доприносила можда несхватању и неразумевању појединих ствари у раду. Несхватање да се, на пример, израдом појединих планова не губи толико времена и не отежава рад, колико се могу спречити одређене негативне конотације.

Друштвени значај ДИТ-а огледао се у испуњавању бројних задатака петогодишњег плана. Један од тих задатака било је организовање „Недеље технике“ где су се бројним предавањима и изложбама промовисана техничко-технолошка достигнућа и резултати рада стручних организација. Највећи број тих акција био је усмерен ка селу у циљу бржег техничког оспособљавања становништва.⁷⁵ Учесници радионица, организованих у оквиру недеље технике, добијали су посебна стручна сазнања и вештине које су могли примењивати у свом даљем раду.

У погледу организовања предавања и семинара тематски оквир био је разноврстан. Само у области архитектуре могле су се препознати теме које су се бавиле одређеним проблемима са историјског, уметничког или урбанистичког аспекта.⁷⁶ Такав приступ био је користан за оне који су похађали ова предавања јер су за реалативно кратко време добијали неопходно знање, како би се могли укључити у извршавање планова од друштвеног значаја.

⁷⁴ Vladimir Nenadović, „O zadacima inženjera i tehničara u izvršenju Petogodišnjeg plana“, *Arhitektura*, br.13-17 (1948): 117.

⁷⁵ Milan Radojković, „Izveštaj o rezultatima “Nedelje tehnike”, *Tehnika*, br.7-9 (1949): 395.

⁷⁶ „Predavanja inženjera i tehničara u aprilu i maju 1952. godine“, *Tehnika*, br.3 (1952): 264.

3.2.2 Усаглашеност стручних организација са принципима званичне политике Комунистичке партије Југославије

Рад стручних организација био је под директним утицајем Комунистичке партије Југославије (КПЈ). Рад ДИТ-а зависио је углавном од одлука КПЈ. Прихватајући директиве Политбироа Централног комитета КПЈ и Савезне владе на II Конгресу инжењера и техничара Југославије усвојена је Резолуција у оквиру које су донети бројни закључци који су усмерили даљи рад у друштвима и секцијама у свим југословенским републикама.⁷⁷ Подизање политичке свести инжењера и техничара и њихово укључивање у јавни политички живот сматрано је неопходним пре свега због улоге који су они имали у реализацији државних планова.⁷⁸ Само правилно схватајући политичку и економско-друштвену реалност улога инжењера и техничара је могла бити оправдана у изградњи социјализма.

Резолуција је предвиђала увођење критике и самокритике у раду. Поред тога јавила се потреба расправе о појединим питањима са којима се сусретало у пракси. Часописи и стручна периодика настојали су развијати теоријска сазнања о одређеним питањима. Недостатак квалификоване радне снаге успоравао је реализацију великих задатака у области пољопривреде, индустрије и инфраструктуре, зато је било неопходно пружити основна сазнања из одређених области.

План друштвене изградње морао је бити свима јасан, а пре свих онима који руководе његовом реализацијом. Подизање не само стручне него и опште културе радника и сељака биле су обавезе инжењера и техничара и издавачке делатности стручних организација. Важно је било пробудити интерес за потпуније сазнање код народа како би се могло непосредно учествовати у реализацији усвојених планова и развоја социјалистичке културе.

Друштвени преображај и политичка култура у ФНРЈ развијали су се на економским основама, као одразу материјалних односа који могу утицати на

⁷⁷ Видети : „Rezolucija sekcije arhitekata na II kongresu inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Arhitektura*, br.13-17 (1948): 5.

⁷⁸ „Uloga i zadaci inženjera i tehničara u izvršenju društvenog plana za 1952 godinu“, *Tehnika*, br.3 (1952): 207.

друштвено културни развој. Из тог разлога формирање политичке свести стручњака није требало препустити случају тј. стихијском деловању материјалних чиниоца.⁷⁹

Социјалистичка пропаганда и изрицање различитих парола „власт народу“, „техника народу“ и томе слично утицала је на развој свести да појединац радник, инжењер не може остати индиферентан, заузимајући се искључиво за своју зараду.⁸⁰ Изрицање парола имало је за циљ да мотивише појединца чиме је овај постајао свестан своје улоге у процесу социјалистичког преображаја друштва. Инжењери и техничари су се тим поводом усагласили по питању извршења задатака Петогодишњег плана и обавезали да ће унапређивати своје залагање на изградњи социјализма у Југославији.⁸¹

У стручној штампи и часописима овог периода често је било писања и обраћања представника ДИТ-а руководећем кадру Партије. На тај начин стварана је атмосфера заједничке борбе и настојања да се реализују заједнички циљеви.⁸²

Стручна и техничка литература, а нарочито часописи, поседовали су двоструки карактер. Популаризација технике, сматрао је Благојевић, доприносила је приближавању разноврсног знања широким народним масама које су на тај начин развијале заинтересованост за њу. Са друге стране, кроз стручне часописе и осталу штампу вршена је масовна обука кадрова који су своје знање стечено курсевима и предавањима допуњавали.⁸³ Благојевић такође наводи да су то били разлози зашто је развијана разноврсна издавачка делатност обухватајући све области у оквиру различитих месечних, недељних и дневних публикација.

Ширење политичког утицаја и укључивање у јавни политички живот након 1948. године условило је новине у раду стручних организација. У писму савеза ДИТЈ видимо пример мешања спољне државне политике са радом ДИТЈ. Резолуција Информбироа изнела је тврдње да је однос према совјетским стручњацима у

⁷⁹ Исто, 209.

⁸⁰ Исто, 208.

⁸¹ „Sa II kongresa DITJ Centralnom komitetu“, *Arhitektura*, br.13-17 (1948): 3.

⁸² „Maršalu Jugoslavije Josipu Brozu Titu“, *Arhitektura*, br.13-17 (1948): 4.

⁸³ Božidar Blagojević, „Četiri godine rada narodne tehnike na tehničkoj izdavačkoj delatnosti“, *Tehnika*, br.2 (1951): 63.

нашој земљи неприхватљив. Наиме, сматрало се да „совјетски грађански специјалисти“ уживају „посебан режим“ у смислу да су окружени непријатељским намерама југословенске стручне и научне јавности.

У одбрану свог интегритета Друштво инжењера и техничара истиче у писму упућеном ЦК КПЈ наводе да су бројна предавања у ДИТ-у одржавали управо руски стручњаци. Такође се наводи пример инжењера Колоколова који је учествовао на конкурс за Савски мост у Београду. Он је, као и многи други совјетски стручњаци, захваљујући свом залагању био носилац Ордена рада и других одликовања.⁸⁴ Професор Абрамов, са друге стране, сматран је равноправним чланом ДИТЈ.

Савез ДИТЈ у свом обраћању ЦК КПЈ упућује критику против резолуције Информбироа КП у којој наводе да је неистина да совјетски стручњаци имају у негативном смислу „повлашћен статус“. Као пример додају чињеницу да су 20% писаног материјала у часопису Техника заузимали чланци совјетских аутора.

Одговор на оптужбе Информбироа представљало је једну врсту одбране стручне јавности од покушаја лицемерног политичког потеза и да се јавности упуту порука да социјалистички курс остаје непромењен упркос одређеним политичким превирањима између двеју држава. Поводом „клеветничке кампање“ ДИТЈ у том тренутку доноси резолуцију у којој се правдају да су совјетски стручњаци имали идентична права као и наши стручњаци.⁸⁵ Међутим чињеница је да се у наредним бројевима стручних часописа број текстова који су се тicali совјетске праксе рапидно смањивао.

Скупштина ДИТ-а НР Србије је поводом резолуције информбироа у неколико наврата осуђивала нападе СССР-а, сматрајући их клеветамa. Готово сваки број стручних часописа у оквиру једног годишта (1948-1950) поседовао је текстове којима је јасно исказиван политички став ДИТ-а. У неким од текстова наводи се пример да је велики број инжењера и техничара, чланова ДИТ-а НР Србије

⁸⁴ Видети: „Pismo saveza DITJ Centralnom komitetu Komunističke partije Jugoslavije“, *Arhitektura*, br.11-12 (1948): 53-54.

⁸⁵ Видети: „Rezolucija povodom klevetničke kampanje koja se vodi protiv naše zemlje, naših naroda, KPJ i njenog rukovodstva“, *Arhitektura*, br.13-17 (1948):115.

учествовао у планирању и изградњи капиталних објеката у области привреде и инфраструктуре у Албанији. Напуштањем совјетског политичког модела југословенски стручњаци у тој земљи су притварани и суђено им је као „империјалистичким слугама“.⁸⁶

У оквиру Трећег конгреса Савеза друштва инжењера и техничара Југославије јасно је било дато до знања да је ситуација у радним колективима настала у вези резолуције ИБ превазиђена управо захваљујући чињеници јер су били под управом Партије.⁸⁷ Тиме је правдана политичка веза ДИТ-а и КП.

У погледу архитектуре ФНРЈ стручњаци су се сагласили да се у будуће она мора развијати као део постинформбироовске културе у Југославији.⁸⁸ Архитектонска пракса Совјетског Савеза након идеолошко-политичког неслагања дефинише се као лош пример приказујући западање у формализам као резултат идеолошког догматизма и ревизионистичког схватања марксистичке филозофије. Закључцима саветовања између осталог договорена је реорганизација радних организација које више не одговарају новонасталој политичкој ситуацији. Наступањем измењених друштвено-политичких односа радне организације требају изменити и допунити своје циљеве. Као недостатак у досадашњем раду између осталог истицано је недостатак личне одговорности и непостојање везе између пројектанстких бироа и градилишта.

У предлогу новог Статута ДИТ-а, који је уследио након измењених друштвено-политичких услова и проширивањем делокруга струке, уочава се прелазак на другачији систем социјалистичке изградње у Југославији.⁸⁹ Конгресни реферат, који једним делом анализира четворогодишњи мандат између II и III конгреса ДИТ-а, у својим уводним напоменама описује новонасталу политичку ситуацију након 1948. године.⁹⁰ Пре било каквих приказивања будућих задатака струке,

⁸⁶ „Rezolucija Četvrte godišnje skupštine inženjera i tehničara Narodne republike Srbije povodom kleveta naše zemlje”, *Tehnika*, br. 5-6 (1949): 203.

⁸⁷ „Društvene vesti, III kongres Saveza društava inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika*, br.5 (1952): 317.

⁸⁸ „Zaključci savetovanja arhitekata FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, *Tehnika*, br.1 (1951): 11,12.

⁸⁹ „Vesti iz društava“, *Tehnika*, br.8 (1951):259.

⁹⁰ Видети: „Kongresni referat“, *Tehnika*, br.8 (1952): 482.

неопходно је било разумети политички аспект њихове поставке, што иде у прилог остваривању политичког утицаја.

Остваривање такозване социјалистичке демократије у раду инжењера и техничара било је присутно у сваком сегменту друштвено-културног и политичког живота. Ширење званичних политичких ставова ЦК КПЈ из године у годину је узимало простора у издавачкој делатности. Стручни часописи су утицали на подизање личног и колективног самопоуздања указујући на значај њиховог деловања у процесу социјалистичког преображаја друштва и одбране од спољашњег непријатеља. На тај начин стварани су услови који су иницирали непрестано унапређивање политичке свести која је пратила званичну политику ЦК КПЈ.⁹¹

3.2.3 Идеолошко- политичка пропаганда у оквиру техничке издавачке делатности

Идеолошко-политичка индоктринација стручног кадра сматрана је неопходном из неколико разлога. Свакако најважнији је координисање стручњака различитог профила у духу социјалистичких вредности, с циљем даљег унапређења научно-стручних сазнања.

Штампа је представљала главно средство у борби за остварење социјализма и стварање нових друштвених односа. Као таква у потпуности је била подређена агитпропу који је садржај уређивао према директивама Партије.⁹² Улога штампе је сматрана друштвено одговорном.⁹³ Сваки облик штампе био је под надзором Партије. Илустрације ради, у току 1945. године у Југославији излази 97 листова, 1946. године 146 листова, 1947. године 216 листова, а 1948. године 248. Само мали број часописа међу њима није био под идеолошко-политичким утицајем Комунистичке партије (као на пример црквени).⁹⁴ Главни мотив борбе за Партију

⁹¹ О начину укључивања у јавни политички живот видети: „Šesti plenum uprave Saveza društava inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika*, br.3 (1952):207; „Rezolucija“, *Tehnika*, br.3 (1952): 212.

⁹² Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Knjiga III (Beograd: Nolit, 1988), 121.

⁹³ Josip Broz Tito, „Zadaci Saveza komunista u vezi sa međunarodnom situacijom i unutrašnjim razvojem socijalističke izgradnje Jugoslavije“, АЈ, Ф 507, ЦК СКЈ, VII конгрес КПЈ 1958. I/V II– K.1/ 5

⁹⁴ Милован Ђилас, „Извештај о агитационо – пропагандном раду ЦК КПЈ“, АЈ, Ф507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948. I/V – K.2/ 5

је представљала борба против безидејне информативности и сензационалистичких тенденција.

Агитационо-пропагандни рад међу сеоским становништвом посебно је истицан. Првенствено јер су сељаци чинили, како је тврдио Милован Ћилас, људску и материјалну снагу народноослободилачке борбе. У оквиру масовних културних манифестација на селу вршен је идеолошко-политички утицај. Приредбе, фестивали, позоришта, биоскопи били су у потпуности у функцији агитпропа. Важну функционалну садржину задружних домова, као првих објеката грађених на селу после рата, чинила је универзална сала која је служила управо одржавању наведених пропагандних манифестација.

Стручна штампа у почетку заговара развој социјалистичког реализма у архитектури. Разлог томе свакако представља политичка спрега са Совјетским Савезом. После резолуције Информбироа она почиње заговарати другачији концепт који совјетску праксу означава подједнако напредну као и савремене тенденције у архитектури Запада.

Марксистичко учење у циљу свеобухватног преображаја друштва требало је овладати у сваком сектору друштвеног деловања. Стручна штампа у овом периоду сматрана је координатором техничког кадра у чијем раду је теорија аполитичности третирана као јерес.⁹⁵ Корист стручне штампе у погледу ширења техничког искуства била је међутим од непроцењиве вредности. Специфичности са којима су се сусретали стручњаци приликом изградње одређених објеката публиковани су, чиме је развијана техничка свест друштва и омогућавано превазилажење истих или сличних проблема у другим случајевима.⁹⁶

Од техничких стручњака захтевало се да буду окупљени око часописа како би могли брзо и ефикасно дискутовати о актуелним техничким и научним проблемима са којима су се суочавали у раду. На тај начин формирана је база која се бавила најразличитијим проблемима у изградњи од изградње индивидуалних

⁹⁵ Видети: „Rezolucija II. Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije o stručnoj štampi“, *Arhitektura*, br.13-17 (1948): 114.

⁹⁶ Bruno Tartaglia, „Fundiranje zgrade industrijske škole u Zenici“, *Tehnika*, br. 5 (1955): 824-827.

кућа, стамбених блокова, домова културе на селу и у граду, школа па све до планирања индустријских постројења и пољопривредних објеката. Поред графичких прилога који су се односили на приказе грађевина увек је постојало и теоретско образложење рада са одређеним смерницама неопходним за изградњу.

Задаци стручне штампе били су усклађени са општом политичком индоктринацијом у Југославији. Неке од главних смерница представљало је превођење стране литературе (са посебним освртом на совјетску), уздизање стручног кадра из редова радничке класе и популаризација домаће стручне литературе.⁹⁷ Библиографија стручних часописа била је веома разнолика и тангирала је готово све могуће области. (Табла III: слика 3.8а – 3.8 г)

Покретање часописа *Архитектура* представљено је као прека потреба нове друштвене реалности.⁹⁸ У тексту редакције у првом броју наводи се да часопис треба постати организатор свеукупне борбе архитектонске делатности. Стручна штампа, међу којима и наведени часопис *Архитектура*, бележили су напоре државно-пројектантских организација на подручју послератне реконструкције и изградње земље.

Стручна штампа у Загребу и Београду објављивала је понекад идентичне текстове и чланке који су се тицали одређених актуелних проблема или научних сазнања.⁹⁹ Конгресна заседања и закључци ДИТЈ излазили су како у београдској *Техници*, тако и у загребачкој *Архитектуре*. У овим писањима често се указивало на архитектонско-урбанистичку праксу СССР-а на коју би наши архитекти требало да се угледају. Главни циљ био је у ствари стварање здраве теоријске поставке (социјалистичке) која ће послужити као идејна основа југословенској архитектури.

⁹⁷ „Rezolucija II. Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije o stručnoj štampi“, *Arhitektura*, br.13-17 (1948): 115.

⁹⁸ Видети текст редакције часописа, *Arhitektura*, br.1-2 (1947): 3.

⁹⁹ У начину успостављања нове југословенске архитектуре владало је јединство мишљења тако да су поједини текстови чланова ДИТ –а одређених република публиковани у оквиру стручних часописа у издању ДИТ-а осталих република. Видети на пример: Krajger, Mira. „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Tehnika*, br.6 (1947): 288-291; Krajgher, Mira. „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Arhitektura*, br. 13-17 (1948): 126 - 129.

Поред узора на СССР југословенска архитектура је требала бити лишена сваког облика унифицираног дизајна, стварана на тај начин да исказује социјалистички карактер југословенског друштва у оквиру националних мотива сваке републике посебно. Употреба елемената наслеђа свих југословенских република требала је постати почетна тачка, где би каснију прекретницу и водиљу требао представљати технички потенцијал тј. индустрија.¹⁰⁰ Са друге стране, потребно је навести да су писања у периодици након резолуције ИБ доживела промену у правцу напуштања совјетских начела.

Часопис *Техника*, у настојању да постане централни орган Савеза ДИТ-а, условио је формирање редакцијских одбора у свим југословенским републикама. На тај начин је прикупљана разноврсна грађа која је касније публикована. Селекцију прикупљеног материјала вршио је Централни редакциони одбор чиме је било омогућено присуство текстова аутора сваке од република.¹⁰¹ Руковођење из једног центра стручној штампи је обезбедило уређивачку политику у складу са потребама државног апарата.

Поједини бројеви београдске *Технике* и загребачке *Архитектуре* публиковани су као тематска и посебна издања. Такав приступ омогућавао је разматрање и анализу одређених проблема у ширим оквирима техничке струке, репрезентујући притом јавности решења појединих задатака. Треба напоменути да је структура часописа *Техника* од 1955. године била подељена на неколико различитих целина. Свака од њих односила се посебно на одређене области добијајући форму зборника чији су се текстови односили на унапређење техничког знања у области грађевинарства и индустрије, па све до начина утврђивања и организовања рада у циљу веће продуктивности.¹⁰²

Стручна штампа имала је пресудну улогу и утицај у развоју теоријске поставке нове југословенске архитектуре. Можда већи од остале литературе. Часописи су публиковали писања бројних аутора и по правилу она су се односила на задатке и

¹⁰⁰ Видети текст редакције часописа, *Arhitektura*, br.1-2 (1947): 3.

¹⁰¹ „Konferencija pretstavnika Društava inženjera i tehničara narodnih republika održana u Beogradu 23-25. II. 1946.“, *Tehnika*, br. 1 (1946): 104.

¹⁰² Структура садржаја часописа *Tehnika*: 1. техника, 2. наше грађевинарство, 3. рударство и металургија, 4. хемијска индустрија, 5. прехранбена индустрија, 6. организација рада. Видети садржај: *Tehnika*, br.1 (1955)

циљеве стручних организација и друштава. Успостављање критике и самокритике у раду доприносила је развоју социјалистичке архитектуре на здравим основама и то на начин да се не одбацују сва техничка достигнућа са Запада као *ad hoc* декадентна него да се критички усвоје и искористе њихова позитивна искуства.

У оквиру тражења модела социјалистичке архитектуре у Југославији у часописима су, у првим годинама нарочито, изношена мишљења бројних аутора по питању правца у ком се треба развијати југословенска архитектура. Андрија Мохоровичић је сматрао да поред бројних истраживања у свету није постојало јединствено гледиште на основне проблеме архитектуре. Архитектура је представљала комплексну проблематику из разлога што учествује у различитим сегментима живота.¹⁰³

Анализирајући писање Мохоровичића, Бранко Максимовић је изнео мишљење да је било неопходно указати да се декадентност архитектуре функционализма састојала у томе што је била рефлексивна социјално-економских односа капиталистичког друштва. Максимовић идеолошку основу функционализма види као неискрену јер занемарује стварност.¹⁰⁴ Он није сагласан са Мохоровичићем по питању обједињавања капиталистичког и социјалистичког друштва појмом „савремено друштво“ сматрајући да постоје огромне разлике у наведеним друштвеним системима. Такође, Максимовић сматра и као пропуст непомињање достигнућа совјетске праксе чија би позитивна искуства требала искористити нова југословенска архитектура.

Мохоровичић износи став да савремена архитектура не треба поседовати историјске елементе, сматрајући да треба трагати за новим изражајним облицима. Максимовић критички одбацује став Мохоровичића да треба занемарити сваки облик архитектонског наслеђа и радити независно од свега што је до тада у прошлости грађено.¹⁰⁵ Одбацивање вредности архитектонског наслеђа под

¹⁰³ Andrija Mohorovičić, „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“, *Arhitektura*, br. 1-2 (1947): 6.

¹⁰⁴ Поводом одговора на текст Андрије Мохоровичића „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“ видети: Branko Maksimović „Ka diskusiji o aktuelnim problemima naše arhitekture“, *Arhitektura*, br.8-10 (1948): 74.

¹⁰⁵ Branko Maksimović, „Ka diskusiji o aktuelnim problemima naše arhitekture“, *Arhitektura*, br.8-10 (1948): 75.

изговором напредних схватања, Максимовић види као назадно. Он је са друге стране сматрао да се савремена архитектура може стварати надограђивањем постојећих сазнања и критичким усвајањем здравих основа будућег развоја.

Дискусија о теми идеолошке поставке будуће архитектуре Југославије репрезентује актуелизацију задатака КПЈ у писаном облику, а која се односи на критику и самокритику. У тексту редакције часописа наведена дискусија се оцењује као практична, јер је доприносила реализацији правилне основе развоја социјалистичке архитектуре.¹⁰⁶

Друштво инжењера и техничара Југославије формирало је неколико различитих комисија које су уређивале рад друштва. Једна од комисија посебно се бавила проблемима техничке штампе, што сведочи о томе да је то представљало важан сегмент рада читаве организације. Бројна предавања организована од стране друштва односила су се на различите теме, од вртова и паркова, преко архитектонског наслеђа ренесансе и средњовековне архитектуре у Србији па све до актуелних проблема који су се тicali изградње станова, домова културе, хидроцентрали итд.¹⁰⁷

Од доношења Резолуције Информбироа и стављања Југославије у један специфичан положај рад стручних организација је променио правац свог деловања који је сада водио другачијем развоју југословенског идентитета. Југославија је, према речима Љупчо Арсова председника Савета за грађевину и грађевинску индустрију Владе ФНРЈ, „прокрчила“ свој нови пут у социјализам. Политички утицај у оквиру техничке издавачке делатности, све учесталији, исказиван је с циљем да мотивише целокупно друштво и стручну јавност усмеравајући њихову снагу и знање на реализацију задатака постављених Петолетком.¹⁰⁸ Поклонички однос према државној идеологији и политици учинио је сложним и јединственим организације архитектонске струке на путу изградње

¹⁰⁶ Видети напомене редакције уз текст Бранка Максимовића, *Arhitektura*, br.8-10 (1948): 76-80.

¹⁰⁷ „Vesti iz društva“, *Tehnika*, br.6 (1951): 199.

¹⁰⁸ „Pozdravna reč druga Ljupčo Arsova“, *Tehnika*, br. 1 (1951): 3.

новог социјалистичког живота који ће доћи до изражаја у оквиру нове архитектуре.¹⁰⁹

Инсистирања на „остваривању стварне функције пројектованог објекта“¹¹⁰ изместило је архитектуру ФНРЈ из оквира дотадашњег социјалистичког реализма. Подређена намени и садржају она се почиње даље развијати у правцу функционализма попримајући одлике модерних покрета.

У погледу организације рада стручни часописи, чији је издавач ДИТ, након 1955. године публикују различите текстове у оквиру посебне целине. Организација рада анализира се као посебна вештина из различитих аспеката. Један од најчешћих је психолошки.¹¹¹ Све мање простора заузимају теме из архитектуре и урбанизма, а све више проблеми индустријске производње и технолошка достигнућа у погледу опреме. Структуру садржаја часописа сада чини шест делова који су подељени према привредној делатности на технику, грађевинарство, рударство и металургију, хемијску индустрију, прехранбену индустрију и организацију рада.

Другачији правац развоја техничког знања види се у све већој сарадњи са различитим међународним организацијама.¹¹² Технички стручњаци из Југославије учествују све више на међународним конгресима. Предности овакве праксе биле су укључивање у савремене токове техничко-технолошких достигнућа и сагледавање позитивних и негативних искустава других земаља.

Након истека рока Првог петогодишњег плана створен је простор да се сагледају и резултати који су учињени на пољу издавачке делатности. Поједини чланови удружења сматрали су да се техничка дешавања, којима су стручњаци свакодневно били окружени, недовољно презентују народу.¹¹³ Парола „техника народу“ није добила свој жељени ефекат који је требала постићи у оквиру

¹⁰⁹ „Telegram upućen Centralnom komitetu komunističke partije Jugoslavije i drugu Titu“, *Tehnika*, br. 1 (1951): 5.

¹¹⁰ „Pozdravna reč druga Ljupčo Arsova“, *Tehnika*, br. 1 (1951): 3.

¹¹¹ Видети: Mirko Pibrovec, „Psihološka osnova organizacije rada“, *Tehnika*, br.1 (1955): 135-136; D Štambik, „Ocena radnih mesta sa stanovišta psihofiziologije“, *Tehnika*, br.1 (1955): 137-138; Marjan Frank, „Tehnike vođenja sastanka“, *Tehnika*, br.1 (1955): 121-125; Mirko Ferencak, „Psihologija boja (boje i njihov učinak na radnog čoveka)“, *Tehnika*, br.4 (1955): 632-633.

¹¹² „Zaključci X plenuma Saveza inženjera i tehničara FNRJ“, *Tehnika*, br. 4 (1955): 484; „Međunarodne veze Saveza inženjera i tehničara FNR Jugoslavije“, *Tehnika*, br. 5 (1955): 642-645.

¹¹³ Božidar Blagojević, „Četiri godine rada narodne tehnike na tehničkoj izdavačkoj delatnosti“, *Tehnika*, br.2 (1951): 63.

техничке штампе. Благојевић је истицао да у будуће треба посвећивати више простора дискусији јер се само на тај начин могу отклонити недоумице по одређеним питањима.

У реферату Трећег конгреса предложено је да часопис *Техника* мора пружити идејну, политичку и стручну линију рада друштва. Приказивање политичког аспекта у оквиру издавачке делатности друштва доприноси претпоставци вршења политичке пропаганде. Политичка индоктринација струке обезбеђивала је активност у погледу праћења политичких промена на глобалном нивоу. Идеолошко-политичка улога струковних удружења, на шта је раније указано, била је посебно истицана напуштањем совјетског модела друштвеног и културног развоја, условљавајући нови правац развоја југословенског социјализма.

Након 1950. године у издавачкој делатности осећа се благи помак ка западним техничким достигнућима и генерално архитектури. Осетно је учесталије дистанцирање од совјетске праксе која је сада представљала пример злоупотребе марксистичке теорије.

Релевантност анализе стручне литературе огледа се разумевању друштвено-културног амбијента у коме је настајала југословенска архитектура. Анализом стручних часописа могу се дефинисати услови који су одредили правац њеног развоја, али и политичке одреднице којима је вођен рад различитих стручних организација. На основу приказа међународних конференција може се расправљати о степену укључивања југословенске архитектуре у савремене токове. Целокупна грађа у суштини генерише различита сазнања која могу бити предмет бројних истраживања у предстојећем периоду.

3.3. Сеоска архитектура као одраз културе агитпропа

Утицај Комунистичке партије на сеоско становништво у идеолошком погледу пре рата био је врло слаб. Из тог разлога један од основних задатака Партије у предстојећем периоду представљало је ширење социјалистичке идеологије у циљу обезбеђивања подршке широких народних маса.¹¹⁴ Непосредно по ослобођењу започело се са интензивним ширењем социјалистичке пропаганде. Тај период дефинисан је као најважнији у борби за изградњу социјализма у Југославији.¹¹⁵ Комунистичка партија Југославије ширила је културну политику најчешће у оквиру одржавања бројних културних манифестација. Обезбеђивањем подршке међу различитим друштвеним слојевима јачала је своје упориште у народу.

У развоју југословенског социјализма Партија је посебно истицала улогу радничке класе. Тим поводом КПЈ је у првим годинама своје идеолошко-политичке праксе свој рад заснивала на изучавању Стаљинових дела као што су *О основама Лењинизма и Историја СКПБ*.¹¹⁶ Према подацима архивске грађе НР Србија је представљала специфичан пример развоја социјалистичке идеологије. Ђилас је у свом реферату о агитационо-пропагандном раду изнео настојање да треба непрестано водити борбу против великосрпских хегемонистичких тенденција које су биле еквивалент хрватском буржоаском шовинизму. Сеоско становништво, које је било најбројније, било је у великој мери под утицајем четничке пропаганде окренуто монархији, што је за КПЈ чинило велики изазов.¹¹⁷

О значају ширења политичког утицаја међу сеоским становништвом сведочи и развој политичке агитације међу омладином. Закључци Пленума Централног комитета Народне омладине Југославије били су да свако село мора имати политичку организацију и да се политичка агитација мора подједнако спроводити у оквиру задруга и школа. У колико има више одељења свако одељење мора

¹¹⁴ „*Politički izveštaj CK KPJ (Josip Broz Tito)*“, АЈ, 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948., I/V – К.2/1

¹¹⁵ Милован Ђилас као руководилац агитационо – пропагандног деловања у ФНРЈ агитпроп праксу дели на три дела: први део обухвата период непосредно пре и после Пете конференције, други период народноослободилачког рата и трећи период после рата који је предвиђен за дефинисање социјалистичких основа. Видети у: АЈ, 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948., Милован Ђилас, „Извештај о агитационо – пропагандном раду ЦК КПЈ“, I/V – К.2/ 5

¹¹⁶ Исто

¹¹⁷ Исто

поседовати посебну групу док на нивоу школе мора постојати школски комитет.¹¹⁸ На тај начин била је уређена хијерархија ширења политичке пропаганде међу омладином различитих узраста.

Посебну улогу у политичком образовању и формирању политички прихватљивих ставова имали су учитељи. У учитељској школи у Светозареву (Јагодини) учитељи су похађали курсеве за идеолошко-политичко уздизање које је организовало Министарство просвете НР Србије. Годишње је кроз ове курсеве пролазило око 3000 учитеља који су затим распоређивани по разним местима широм Србије.¹¹⁹

Организације Народне омладине у предузећима, селима, државним пољопривредним добрима морале су укључивати своје чланове у клубове технике и разне друштвене организације. Предавањима и курсевима које су похађали улога технике код омладине је добијала на значају.

Истицање достигнућа у области архитектуре и уметности у СССР-у представљало је део културног модела који је КПЈ интегрисала као део борбе за ослобођење. Идеолошки рат након ослобођења представљао је комплексан систем деловања. Идеолошко васпитање усмеравано је радом масовних организација, покретањем и развојем штампе, издавачком делатношћу па све до научног, просветног и културног живота. Значај агитпропа представљала је чињеница да је чинио важан део партијског апарата.¹²⁰

Основни задаци у борби за активизацију маса у изградњи социјализма заснивали су се, између осталог, на организацији масовних радних акција. Сходно томе било је неопходно учврстити и проширити социјалистичке позиције на селу. Нарочито појачаним унутрашњим политичким радом у новоформираним задругама.¹²¹

¹¹⁸ Видети: „Закључци Пленума централног комитета Народне омладине Југославије“, *Политика*, 3. јул, 1949.

¹¹⁹ „Наши учитељи на течају за идеолошко-политичко уздизање“, *Политика*, 5. јул, 1949.

¹²⁰ Милован Ђилас „Извештај о агитационо-пропагандном раду ЦК КПЈ“, АЈ, 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948, I/V – К.2/ 5

¹²¹ „Rezolucija V kongresa o osnovnim narednim zadacima organizacije KPJ“, АЈ, 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948, I/V – К.2/ 17

Поводом оптужби Совјетског Савеза да је Југославија изневерила свој социјалистички правац развоја V конгрес КПЈ добијао је телеграме подршке бројних друштвених организација и колектива народа Југославије. То је, са друге стране, представљало посебан метод ширења пропаганде чиме је пружана подршка активној политици коју води КПЈ, под паролом одбране демократичности друштва. Приказивањем да је једини прави пут заправо пут који одређује КПЈ, укључивање бројних друштвених организација директно је утицало на придобијање јавности у погледу одбране званичне државне политике. Телеграме подршке поред републичких комитета југословенских република упућивали су привредна удружења, антифашистички покрети жена свих југословенских република, синдикати, омладинске организације и други.¹²²

На Другом пленарном заседању ЦК КПЈ истакнут је незадовољавајући идејно-политички рад, нарочито на селу. Захтевано је појачање политичког деловања преко штампе и других средстава јавног информисања, са посебним освртом на социјалистички преображај села чиме се требало учврстити спровођење партијске политике на селу.¹²³ Предузимање потребних мера је подразумевало, између осталог, пријем индустријских радника и сељака у партију.

Агитпроп је у суштини представљао пројекат спровођења и актуелизације марксистичко-лењинистичке идеологије код народа, све у циљу њиховог идеолошког васпитавања. Интензивним пропагандним деловањем настојале су се приказати вредности социјалистичког друштвеног уређења, док би се са друге стране прикривале његове негативне одлике. Он је представљао део партијског апарата којим је требало утицати на формирање јединствене идеолошке основе у циљу наступајућег социјалистичког препорода југословенског друштва.

Грађевине друштвено-културног, образовног и привредног карактера као што су задружни домови, школе, пољопривредни објекти и индустријски погони у насељима вишег реда припадали су јединственој архитектонској пракси. Занемарујући њихову диференцијацију према намени репрезентовали су наслеђе

¹²² „Поздравни телеграми“, АЈ, 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948, I/V – К.14/ 2

¹²³ „Rezolucija o tekućim organizacionim i agitaciono – propagandnim zadacima partije, II plenum СК КРЈ“, АЈ, 507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса 1949, II/6

социјалистичке културе које је настојало преобразити традиционалне оквире у архитектури заступљене на селу.

Стварање нове градитељске традиције представљало је важан искорак у будућем просторном и урбанистичком планирању сеоских насеља. У састав тога на даље се предвиђају различити садржаји који ће композицију насеља, првенствено у функционалном погледу, усмерити ближе урбаним центрима. Уређење и реконструкција сеоских насеља након тога постају предмет бројних студија у наредном периоду.¹²⁴

3.4. Такмичење као метод успостављања социјалистичких вредности

Подизање материјалног и културног нивоа југословенских народа после рата представљало је својеврстан изазов за нову комунистичку власт. Акценат је био усмерен на побољшање продуктивности рада, што је са друге стране било немогуће извести без подршке народа. Борба за продуктивност постала је опсесија из које се требала створити стручно и технички оспособљена радничка класа која би социјализам у ФНРЈ учинила реалним.¹²⁵

Учешће великог броја радних организација, међу којима су се посебно истицали Народни фронт (НФ) и Народна омладина (НО), имало је за циљ пружање неопходне помоћи у обнови земље. Како би се подстакао рад масовних организација и одржао ентузијазам учесника ЦК КПЈ је дефинисао програм по којем су одређене организације деловале. Метод рада заснивао се на међусобном такмичењу. Подстичући радни ентузијазам и елан код широких народних маса такмичење је прожимало све сфере друштвених односа доприносећи општем прогресу југословенског друштва. Посебан акценат је био на омладини, а

¹²⁴ У погледу решавања проблема уређења сеоских насеља и правцу њиховог будућег развоја видети: Бранислав Којић, *Сеоска архитектура и руризам* (Београд: Грађевинска књига, 1973), 186-204.

¹²⁵ „Prvi maj 1946“, *Tehnika*, br.1 (1946): 107.

програмом је био обухваћен идеолошко-политички утицај који је требало ширити у оквиру радних акција.¹²⁶

На иницијативу Јосипа Броза Извршни одбор Народног фронта Југославије усвојио је једну од најважнијих радних акција Народног фронта.¹²⁷ Изградња задружних домова на селу представљала је окосницу развоја сеоских насеља. Разлог таквом схватању био је неопходни културни развитак али и обавеза да се омогући несметани развој задругарства и пољопривреде.

Радне акције Народног фронта и омладине нису се само односиле на изградњу конкретних грађевина у селима. Оне су представљале носиоце развоја и уређења путне инфраструктуре, сеоских путева, јавних површина али и електрификације. Добровољним радом су помагали постављању електромереже испуњавајући задатке петогодишњег плана.¹²⁸

Села су се такмичила међусобом које ће пре изградити задружни дом или школу. Такође један од начина такмичења односио се на то које ће село премашити планиране квоте приноса одређених пољопривредних производа.¹²⁹ Стварање слике о сопственим могућностима имало је за циљ јачање свести код народа. Међусобна конкурентност је подстицала истрајност у изградњи социјализма.

Окупљање великог броја људи истакло је значај Народног фронта у ширењу социјалистичког утицаја. Комунистичка партија Југославије је схватила предности које пружа такав систем рада за пласирање нових политичких и идеолошких вредности.¹³⁰ Решавањем егзистенцијалних и животних проблема послужило је пласирању нових схватања која требају постати оквир будућег привредног, културног, друштвеног и политичког развоја. Такмичењем се

¹²⁶ Видети: „Нови програм идеолошко-политичког рада Народна омладина ће проучавати заједно са осталим масовним организацијама“, *Борба*, 17. јул, 1947.

¹²⁷ Видети: „Изградња задружних домова – велики задатак Народног фронта“, *Борба*, 9. децембар, 1947.

¹²⁸ Видети: „Гркиња – село које служи за пример“, *Борба*, 23. новембар, 1947.

¹²⁹ Видети: „Социјалистички сектор на селу предњачи у предаји вишкова жита“, *Политика*, 8. август, 1949; „Многа села такмиче се да још више премаше расписану суму“, *Политика*, 6. септембар, 1950.

¹³⁰ Видети: „Идеолошко – васпитни рад у организацијама Народног фронта“, *Политика*, 8. јануар, 1950.

постигао развој колективне свести народа о значају социјалистичке изградње као јединог правца благостања у том тренутку.¹³¹

Међутим поред методе такмичења не треба заборавити да је постајао и терор Партије спровођен на селу. Слобода говора и мишљења, супротног Партији, није постојала. Ако би се неко супроставио званичној политици систематски је сврстан у неку од друштвено неприхватљивих категорија. Масовна хапшења сељака навела су органе државне власти, међу њима и УДБ-е, да испитају овакве појаве. Тим поводом у истражним радњама су установљене злоупотребе самих представника локалне власти и чланова КПЈ.¹³² Установљено је да су малтретирали обичне сељаке, остајући при томе некажњени или благо кажњени. Момчило Павловић, у том смислу наводи да је највише таквих казни било изречено у НР Србији, и то чак 87% у односу на ФНРЈ.

¹³¹ Видети: „Такмичење метод рада народних власти“, *Политика*, 24. јануар, 1946.

¹³² Момчило Павловић, *Српско Село 1945 – 1952 – откуп* (Београд: ИСИ, 1997), 124.

4. ИДЕОЛОГИЈА ЈУГОСЛОВЕНСТВА У АРХИТЕКТУРИ СТАРЕ И НОВЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Идеологија југословенства је кроз различита друштвено-културна и историјска дешавања представљала полазиште националног препорода јужнословенских народа. Етничка, културна и језичка сродност представљали су увек погодну основу за развој заједничке идеологије. Југословенство предратне Југославије, сматра Игњатовић, функционисало је као политички мотивисано знање које је настајало у институционалним оквирима.¹ Снежана Тошева у свом истраживању сматра да се јединство културних, религијских и националних разлика једино могло постићи политичким деловањем као доминантним фактором.² Искуства краљевине и касније социјалистичке републике приказују идеологију југословенства идеалним оквиром за ширење политичког утицаја.

Краљевина Југославија као држава заснивала се на идеји интегралног југословенства, што је подразумевало ширење наднационалних, надрелигијских и надетничких тенденција у циљу успостављања јединствене културне и етничке основе јужнословенских народа. Стварање јединствене основе у том тренутку, посредством историјских околности, представљало је једини начин очувања специфичности ових народа од њихове асимилације са другим културама. Према мишљењу Дејана Ђокића јужнословенски народи су на основу својих карактеристика заправо припадали различитим племенима једне нације. У културном погледу разлике међу њима биле су минималане. Наметање југословенске идеје у контексту Краљевине Југославије, нарочито у периоду шестојануарске диктатуре, негирање специфичности националних, културних и религијских одлика народа, припадало је покушају да се разлике што је могуће више превазиђу и занемаре.³ И поред радикалних настојања оне су остале непомирљиве.

¹ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904 -1941* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 12.

² С. Тошева, „Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата“, (докторска дисертација, Архитектонски факултет Београд, 2013), 17.

³ Dejan Djokić, *Yugoslavism: Histories of a Failed Idea, 1918 – 1992* (London: C.Hurs & Co., 2003)

Политички утицај је представљао легитимно средство у датом тренутку. Материјална немогућност да се југословенска култура промовише на начин на који би требало, учинило је политичко деловање прихватљивим моделом.⁴ Успостављање јединствене политичке идеологије и заједничких циљева којима треба тежити синтетизовало је форму предратног југословенства. Стварање јединствене националне основе на друштвено-културном нивоу резултирало је успостављањем једног централизованог државног апарата, који се без обзира на остале специфичности друштвеног уређења могао контролисано развијати.

Решавање питања југословенства Игњатовић препознаје у настојању јужнословенских народа да се културно интегришу у своје матичне државе.⁵ Наиме, он питање југословенства види као решавање националног и културног јединства свих народа Југославије, без обзира на њихове појединачне историјске специфичности.

Историјске околности су у великој мери допринеле стварању идеје југословенства. Геополитичке промене крајем 19. и почетком 20. века, биле су један од главних разлога активирања ове идеје. Буђење националне свести код јужнословенских народа било је покренуто слабљењем хабсбуршког и османлијског царства. У 19. веку идеја југословенства је развијана на различитим друштвеним нивоима. Формирање јединствене државе јужнословенских народа имало је за циљ очување традиционалних и културних вредности како се не би изгубиле услед урушавања феудалних односа некадашњих великих држава Турске и Хабсбуршке монархије.⁶ Развој југословенске идеологије тиме је значајно очување културног идентитета јужнословенских народа распоређених између Истока и Запада. Очување њиховог културног идентитета на Балкану било је могуће искључиво синергијом свих културних одредница чиме би се заједничким настојањима могло одупрети утицајима великих сила и избегао процес асимилације.

⁴ Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918-1941* (Београд: Стубови културе, 1997), 86-87.

⁵ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904 -1941* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 35.

⁶ Branko Petranović, „Kraljevina Jugoslavija 1914-1941, Knjiga I“, *Istorija Jugoslavije 1918-1988* (Beograd: Nolit, 1988), 3-4.

Настанак нове државе, младе краљевине, према Игњатовићу представљало је идеалан тренутак и за развој нове архитектонске праксе која ће бити одраз југословенских мултикултурних и мултинационалних претензија. Модернизам као анти историцистички правац представљао је погодну основу за развој југословенске архитектуре, дефинисане тражењем националног стила у овом периоду. Предност модернистичког приступа кретала се у границама негирања националних и културних обележја.

Тражење националног стила није било само својствено југословенском културном контексту већ је то била пракса већине европских држава које су настојале у том моменту изградити сопствени архитектонски израз као национално обележје.⁷ Највећи допринос таквог приступа представљала је употреба традиционалних и културних вредности који су у синергији са модерним настојањима иницирали стварање специфичних облика архитектонске праксе. Модерна архитектура која истовремено може бити регионална и универзална.⁸

Приликом конструисања, идеологије поседују одредницу социјалног идентитета која се рефлектује у култури. Игњатовић истиче да архитектура као нераскидив сегмент културе утиче у одређеној мери на успостављање колективних идентитета на исти начин као и политичка пракса.⁹ Једина разлика је у томе што је архитектура материјална представа усвојене идеологије.

Формирање идентитета у основи генерише различите приступе. Истородна култура и језик доприносе прихватању јединствене културне основе која захтева проналажење заједничког система у коме ће свака култура бити равноправно заступљена. Култура као основ сваке државе и народа, од пресудног значаја је за правац њиховог развоја. Културом се исказују различити параметри који подстичу будући развој.

⁷ Наводимо пример тражења националног у стваралаштву Алвара Алта и спајању модернистичких принципа са елементима и вредностима нордијске традиције. Видети: „Alvar Alto i nordijska tradicija: Nacionalni romantizam i dorski senzibilitet 1895-1957.“, *Moderna istorija, kritička istorija*, Kenet Frempton (Beograd: Orion art, 2004), 192-202.

⁸ Видети: “Alvar Alto: Iracionalnost i standard”, *Prostor, vreme, arhitektura*, Zigfrid Gidion, (Beograd: Građevinska knjiga, 2002), 24, 376-406.

⁹ Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904 -1941* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 19.

На успостављање предратног југословенског идентитета утицале су бројне друштвене промене, политички и културни међуодноси.¹⁰ Из тог разлога за разумевање југословенског идентитета је неопходно разумети појединачне културне одреднице јужнословенских народа.

Југословенство је највише било распрострањено међу српским народом као најбројнијим у Југославији. Тежње осталих народа у ширењу југословенства су биле резервисане можда из страха да ће се њихове културе интегрисати у југословенску и српску. Српски уметници и архитекти су у свом раду у том периоду били инспирисани идеалистичким приступом, како наводи Игњатовић. Хрватски аутори, са друге стране, били су свесни површних формалних сличности српске и хрватске културе. Зато су, кад су могли, одбијали сарадњу за заједничким деловањем.¹¹

Интегрално југословенство генерисало је неколико основних полазишта. Идеја о „народном јединству“ заснивала се на анти историцистичкој основи негирајући специфичности историјског развоја јужнословенских народа појединачно.¹² Негирање историјских али и религијских вредности и наслеђа који су се могли искористити против оваквог концепта јасно указују на политички значај ове идеје.

За конструисање југословенског идентитета био је неопходан јединствени културни контекст. Елементи друштвеног и културног наслеђа нису некритички прихватани и морали су поседовати заједничке специфичности. Нешто што ће их објединити и што неће нарушити њихову равнотежу.

Основно полазиште југословенске архитектуре, према већини домаћих истраживања, представљао је модернизам.¹³ Због свог универзалног архитектонског израза одговарао је различитим друштвеним захтевима. Усавршавање модернистичке основе према начелима југословенства извршено је

¹⁰ A. Ignjatović, *Исто*, 27.

¹¹ A. Ignjatović, *Исто*, 255.

¹² A. Ignjatović, *Исто*, 32.

¹³ T. Damjanović, „The Question of National Architecture in Interwar Yugoslavia: Belgrade, Zagreb, Ljubljana“ (doctoral dissertation, Ithaca: Cornell University, 2003); Ljiljana Blagojević, *The Elusive Margins of Belgrade Architecture 1919-1941* (Cambridge: MIT press, 2003); Zoran Manević, *Pojava moderne arhitekture u Srbiji* (doktorska disertacija, odbranjena 1970 na Filozofskom fakultetu u Beogradu); Милош Перовић, *Српска Архитектура XX века: Од историцизма до другог модернизма* (Београд: Архитектонски факултет, 2003)

елементима преузетим из специфичности регионалних култура, јер су оне најискреније репрезентовале наслеђе јужнословенских народа, ослобођено политичких значења. Такав приступ доприносио је, како наводи Игњатовић, конструисању различитости „националне традиције“.

Тражење националног стила у архитектури карактерисало је преузимање облика из народног градитељства и фолклорних мотива југословенских народа. Синкретички приступ равноправним је чинио употребу културног наслеђа. Идеализацију наслеђа балканске фолклорне архитектуре и средњовековног градитељства Игњатовић дефинише као југословенски *ethnoscape*. Као парадигму архитектонског представљања југословенског идентитета.¹⁴ Главна карактеристика овог правца била је флексибилност примене у различитим подручјима специфичних културних и регионалних обележја.

Универзална основа модернизма постала је један од главних дискурса репрезентовања југословенства. Контрадикторни однос детерминисан је анти националним настојањима који су доприносили националној унификацији југословенске архитектуре. Реинтерпретација културног наслеђа је касније у архитектонској пракси Србије представљала почетак неких нових дешавања на пољу архитектуре.¹⁵

Архитектура социјалистичке Југославије у принципу се заснивала на истој основи. Идеја о једном народу, социјалној, расној и етничкој једнакости изузев религијске, није у потпуности напуштена. Једина разлика била је у томе да је ново југословенство било артикулисано идеологијом социјализма. Послератна дешавања иницирала су успостављање нових културних образаца који су имали отворени пут у процесу дефинисања нових друштвених и културних вредности. Социјализам као доктрина био је на страни победника и тиме је разумњив његов свестран утицај који је остваривао у различитим областима, нарочито у уметности и архитектури.

¹⁴ Употреба наслеђа народног градитељства у функцији стварања југословенског архитектонског израза видети у: Aleksandar Ignjatović, *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904 -1941* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 173 -231.

¹⁵ Милош Перовић, *Српска Архитектура XX века: Од историцизма до другог модернизма*, (Београд: Архитектонски факултет, 2003), 164 – 200.

Велики изазов је представљао смиривање националних тензија међу јужнословенским народима. Бранко Петрановић у том смислу наводи пример утицаја ватиканске дипломатије која је одувек била против развоја и јачања јужнословенских народа, нарочито Србије као највеће и најбројније нације, јер би то значило потискивање католичке вере са ових простора. Користећи се методом ширења националних тензија међу овим народима спутавао је њихов културни напредак. Са друге стране, Петрановић такође сматра да је национализам јужнословенских народа оптерећивао њихове међуодnose иницирајући бројне друштвено-културне и економске последице. Евентуалним потискивањем националних тензија било је могуће поново остварити идеју југословенства. То се могло извести искључиво снажним политичким утицајем који је требало успоставити, а којим би се омогућило остваривање одређених интереса свих јужнословенских народа.

Архитектура у Југославији након Другог светског рата настајала је с циљем да превазиђе идеализовану народну традицију и југославизоване историјске обресе који су сматрани буржоаским наслеђем. Она је требала бити ближа народу, како се у литератури често наводи, истичући њен утилитаран карактер. Архитектура социјалистичке Југославије сада се заснивала на правилном методу развоја совјетске архитектуре, националне по форми и социјалистичке по садржини.¹⁶ Разноликост њеног културног наслеђа ишла је у прилог бројним могућностима развоја.

Догматски утицај социјалистичке идеологије у архитектури ФНРЈ требао је обезбедити напуштање традиционалистичког и националистичког приступа који је био својствен поборницима монархије. Националне конотације у оквиру социјалистичког реализма као совјетског модела представљале су само начелну одредницу која је временом стављена у други план. Након Резолуције Информбироа 1948. године и идеолошког сукоба Тита и Стаљина, социјалистичка садржина југословенске архитектуре попримала је све више обресе модернистичког настојања својственог западним културама. Наравно у оноликој

¹⁶ Видети: N.P. Bilikin, „Neposredni zadaci nauke o arhitekturi i građevinarstvu“, *Tehnika*, br.6 (1947): 180-181.

мери колико је то одговарало социјалистичком преображају архитектуре. Након 1948. године долази до конструисања одређенијих критеријума, приступа и стилских одлика архитектонске праксе. У предстојећем периоду долази до остваривања дуго заговараних принципа нове југословенске архитектуре, која је према својим карактеристикама и особеностима остала позиционирана између Истока и Запада.

Прво саветовање архитеката и урбаниста у Дубровнику 1950. године, као што је у првом поглављу речено, већина аутора сматра званичним напуштањем совјетског модела у архитектури. Оно што је очигледно у југословенској пракси након овог скупа је видљива разлика у погледу обликовања.¹⁷ Стамбена изградња, изградња друштвених објеката, уређење градова, решавање урбанистичких проблема и улога архитеката у индустријском планирању добија нови правац размишљања. Важно је напоменути да изградња села и пољопривредна архитектура, као саставни делови социјалистичког преображаја пољопривреде, коначно постају део научно-теоријске праксе архитеката.¹⁸

Послератна изградња у Југославији представљала је отелотворење народноослободилачке борбе и прилику за формирање социјалистичких вредности. Стварање народне архитектуре вршено је директним учешћем народа у изградњи одређених грађевина, чиме је развијана радна дисциплина и стваран утисак непосредне изградње социјализма. Репрезентујући идеју егалитаризма сваки облик раскоши у архитектонском обликовању био је неприхватљив.

На основу свега наведеног може се закључити да су идејну основу архитектуре старе и нове Југославије чинила модернистичка настојања. Универзална, идеолошки неутрална, без наглашавања историјских мотива, прилагођавајући се сваком друштвено-културном контексту својим основним обележјем тј. функционалним рационализмом. Без обзира на различите идеолошко-културне одреднице двеју држава, архитектура и уметност су поседовали једну заједничку

¹⁷ Дијана Милашиновић Марић, „Архитектонски бирои“, *Српска енциклопедија* (Нови Сад-Београд: Завод за уџбенике, 2010), 350-351.

¹⁸ Бранислав Којић, „Руризам и пољопривредна архитектура“, *Реферати са првог саветовања архитеката и урбаниста Југославије у Дубровнику 1950. год.* (Београд: Научна књига, 1950), 153-160.

карактеристику. Оно што је било својствено архитектама и уметницима обе Југославије било је тенденциозно и искључиво репрезентовање културне и идеолошке реалности југословенског друштва које се одувек налазило у непрестаном консолидовању.

4.1. Архитектура на селу и друштвено-културни контекст

Истраживања у области сеоске архитектуре на територији Србије заснивала су се већином на историјским и етнографским чиниоцима где су главни ослонац радова представљале студије нашег географа Јована Цвијића. Професор и архитекта Ђорђе Симоновић је, као познавалац прилика на селу, већину истраживања у каснијем периоду приписивао такозваним „кабинетским“ студијама које су изнова користиле претходна сазнања.

Предмет каснијих истраживања углавном је био усмерен на наслеђе стамбене архитектуре, која је временом постала резултат друштвено неконтролисаног деловања.¹⁹ Анализирана са становишта просторне концепције, обликовних карактеристика и примењених грађевинских материјала, утицала је на чињеницу да каснија истраживања у својој целини чине корпус вредности традиционалног наслеђа, које се може искористити у развоју новог архитектонског израза.

Недостатак искуства и недовољна изграђеност сеоских подручја у предратном периоду иницирали су интензиван развој села после рата. Грађевински фонд села пре рата није био адекватно документован и анализиран. То је један од разлога зашто се у истраживању могло ослањати искључиво на индивидуална истраживања различитих аутора. Просторна и техничка заосталост села углавном су посматране кроз становање, али су се као таква разликовала на читавој територији Југославије. Разлог томе били су различити физичко географски, друштвено-културни и политички чиниоци који су утицали на стварање јединствених услова.

¹⁹ Milorad Ribar, *Seosko stanovanje centralne Srbije* (Beograd: Arhitektonski fakultet, 1995), 2.

Разорене друштвене и културне заједнице широм европског континента формирале су јединствено поље за активирање различитих студија. У периоду од 1945. до 1950. године стечена су значајна искуства за даље планско развијање. У домену пољопривредне архитектуре то се огледа извршеном типизацијом пројеката различитих пољопривредних зграда.²⁰

Изградња јавних грађевина на селу често је приказивана у оквиру других истраживања која су се пре свих односила на шире тумачење генерално југословенске архитектонске праксе. Предратну архитектонску праксу су карактерисала стремљења ка проналажењу јединственог (националног) стила, који је чинио општи тренд у том периоду.²¹ Са друге стране после Другог светског рата долази до промене друштвеног, политичког и културног система, па је било логично очекивати да ће уследити корените промене на пољу архитектуре.

Већину насеља у Србији чинила су села где је живео велики број популације којој је требало сада предочити идеје о новом друштвеном поретку. Највећи број сеоских насеља припадао је функционалној категорији примарних сеоских насеља, као основном облику. Садржина примарног облика сеоског насеља је најједноставнија јер оно не поседује друштвено-културне и привредне објекте, изузев оних на индивидуалним домаћинствима.²² Као најбројнија категорија насеља доводи до закључка да је веома мали број села уопште поседовао грађевине од друштвеног значаја. Урбанистичко-техничким интервенцијама у каснијем периоду ова насеља су прелазила у категорије више развијених заједница развијајућу мрежу нових функција на селу.²³

Анализирајући типолошку поделу сеоских насеља очигледно је да су садржаји унутар њихове структуре имали пресудан значај. Разноврсност друштвено-

²⁰ Бранислав Којић, „Руризам и пољопривредна архитектура“, *Реферати са првог саветовања архитеката и урбаниста Југославије у Дубровнику 1950. год.* (Београд: Научна књига 1950), 143.

²¹ Видети: Александар Кадиевић, *Један век тражења националног стила у српској архитектури*, (Београд: Грађевинска књига, 2007)

²² Бранислав Којић, *Сеоска архитектура и руризам* (Београд: Грађевинска књига, 1973), 187.

²³ Ђорђе Симоновић и Милорад Рибар, *Уређење сеоских територија и насеља* (Београд: ИБИ, 1993), 211-216.

историјских услова, према мишљењу Симоновића и Рибара, утицало је на формирање и развој сеоских насеља на простору Србије.²⁴

Изменом друштвених и културних односа после рата јавила се потреба за изградњом нових грађевина на селу које ће доприносити њиховом даљем развоју. Основне функције сеоског насеља после рата представљају основна школа, задружни дом, продавнице, амбуланте или здравствени домови, апотека, пошта, банка, месна заједница, железничка односно аутобуска станица, пијаца, биоскоп, занатске радионице и сл.²⁵ У послератној архитектонској пракси на селу постојала је могућност обједињавања више функција под једним кровом чиме би се смањили материјални трошкови изградње. Дobar пример оваквих грађевина представљали су задружни домови који су поред функција задруге поседовали још универзалну салу, библиотеку, пошту и месну канцеларију.

4.2. Предратно наслеђе сеоске архитектуре и њене националне аспирације

Сеоска архитектура пре Другог светског рата у истраживањима је врло често уврштана у домен анонимног стваралаштва и наслеђа народног градитељства. Традиционална сеоска архитектура настајала је као производ локалних занатлија и мајстора. Сељак је градио сопственим средствима на основу личног искуства. На тај начин сеоско становништво је решавало своје потребе у оквиру становања и бављења пољопривредом као основном делатношћу. Организациона структура пољопривредне производње, сматрао је Којић, има непосредног утицаја на архитектуру и руризам, где се под појмом „руризам“ подразумева сеоска архитектура мимо оквира пољопривредне архитектуре. Пољопривредна архитектура и привредне зграде због своје функције нису поседовале одређене

²⁴ Типологија сеоских насеља: 1.-типологија по генези, 2.- типологија по урбанистичко - морфолошкој структури, 3.- типологија по величини, 4.- типологија по функцијама. Видети у: Ђорђе Симоновић и Милорад Рибар, *Уређење сеоских територија и насеља* (Београд: ИБИ, 1993), 150.

²⁵ Ђорђе Симоновић и Милорад Рибар, *Уређење сеоских територија и насеља* (Београд: ИБИ, 1993), 167.

вредности у обликовно-естетском погледу, па су из тог разлога репрезенте традиционалне архитектуре на селу представљале традиционалне сеоске куће.²⁶

Развој сеоске архитектуре до средине 20. века у Србији био је усмерен на стамбену архитектуру и решавање проблема сеоске куће. Главну реч на том пољу водио је Хигијенски институт НР Србије.²⁷ Основни циљ његовог залагања представљало је побољшање услова живота на селу и уређења индивидуалног домаћинства (стамбене зграде, економске зграде, уређење дворишта). (Табла IV: слика 4.15, 4.16)

Националне аспирације у српској архитектури са почетка 20. века и тражење националног стила као универзалног архитектонског израза у Краљевини Југославији углавном је било усредсређено на грађевине јавне намене у већим градовима и престоничку архитектуру. У таквим настојањима истраживања домаћих аутора последњих година била су изузетно усмерена на архитектуру периода између два рата.

Изградња у Краљевини Југославији била је усмерена на неколико већих градова. На тај начин сеоска подручја постајала су све удаљенија, нарочито у функционалном погледу. Лоши услови живота на селу додатно су оптерећивали градове чији се број становника захваљујући сеоској популацији повећавао. Неки од разлога одласка радне снаге са села били су, између осталог, пољопривредна заосталост и примитивна средства за рад.

Заосталост и културно-економска маргинализација села била је више резултат непостојања планске друштвене регулативе него незаинтересованости стручне и техничке јавности. Стручна јавност и архитекти Краљевине Југославије нису се много бавили проблемом сеоске архитектуре и уређења сеоских територија, јер

²⁶ Бранислав Којић, *Архитектура српског села : развој од XVIII века до данас : Шумадија и Поморавље* (Београд: Технички факултет, 1941); Александар Дероко, *Фолклорна архитектура у Југославији* (Београд: Научна књига, 1964)

²⁷ Ђорђе Симоновић и Милорад Рибар, *Уређење сеоских територија и насеља* (Београд: ИБИ, 1993), 138.

није било ни услова ни потреба за њеном разрадом.²⁸ Према наводима Бранислава Којића, нешто мало објеката изграђених на старим државним пољопривредним добрима или индивидуалним газдинствима представљали су пресликане примере из иностране литературе, неприлагођене локалном контексту. Лоша ситуација у селима предратне Југославије настављена је и након завршетка Другог светског рата. Уситњеност и уситњавање обрадивих пољопривредних поседа после рата били су потпомогнути процесом индустријализације који је битно утицао на смањење пољопривредне делатности и егзодус становништва из сеоских средина.²⁹

Интересовање за сеоску архитектуру на ширем подручју Србије, сматра Бранислав Миленковић, почело је 1933. године кроз индивидуална или колективна теренска истраживања архитеката, привлачећи пажњу стручне и културне јавности.³⁰ Огроман научно-истраживачи напор у области начинио је професор и архитекта Бранислав Којић који је 1939. године основао Семинар за пољопривредну архитектуру на београдском Техничком факултету, где се до данас изучавају теме из области сеоске архитектуре.³¹ Којић је сматрао да је опште интересовање за проблематику села закаснило и да будући развој сеоске архитектуре треба посматрати кроз деловање нових друштвених чинилаца.

Предратно село у Србији није могло привредно и културно напредовати пре свега јер није поседовало адекватну инфраструктуру.³² Саобраћајна инфраструктура и путеви одувек су чинили мерило и степен развијености одређеног насеља. На тај начин се на пример не може пласирати пољопривредна роба на пијаце у градовима и варошицама, што би донекле обезбедило материјалну сигурност људима на селу.

²⁸ Бранислав Којић, „Руризам и пољопривредна архитектура“, *Реферати са првог саветовања архитеката и урбаниста Југославије у Дубровнику 1950. год.* (Београд: Научна књига, 1950), 159-160.

²⁹ Аграрна насељеност тј. однос броја становника и пољопривредне површине коју обрађује рапидно се смањивао од 1931 – 1961. године. Најчешћи разлог томе наводи се прелазак сеоског становништва у друге привредне гране. Видети у: Бранислав Којић, *Сеоска архитектура и руризам* (Београд: Грађевинска књига, 1973), 10.

³⁰ Branislav Milenković, *Učitelji* (Beograd: Eparhijska radionica, 2011), 39.

³¹ В. Milenković, *Исто*, 40.

³² Лазар Радивојевић, „Село и његове комуникације“, *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, (Београд: Савремена општина, 1929), 149.

У Србији пре Другог рата путна инфраструктура углавном је била сведена на профил малих – локалних саобраћајница којима су се кретала запрежна кола. Мрежа тих локалних путева није настајала плански већ спонтано према потребама локалног становништва.³³ Неплански развој путева, са друге стране, често је био на штету заузимања плодног пољопривредног земљишта.

Друштвени и културни аспект развијености путне инфраструктуре огледа се у чињеници да се омогући повезивање различитих категорија насеља, умањујући социјалне разлике међу њима. На тај начин сеоска насеља би била у могућности да се економски integriшу са градом, доприносећи бољој материјалној ситуацији.

У погледу просторног уређења сеоских подручја и њихових регулација нису постојале никакве мере за унапређење села и живота у њима. Закон о местима у Србији који је био на снази од 16.01.1866. године односио се на сеоска насеља тек када би се она преображајем превела у категорију варошица. Тада је требало изградити нивелациони и регулациони план који су имали за циљ спречавање насумичне градње, успостављање одређених услова за градњу, али и одређивање места за грађевине опште јавне потребе.³⁴

Наредбом Министарства грађевина Краљевине Југославије општине су биле у обавези да саме израде регулационе планове. С обзиром на материјалне немогућности ових подручја и становништва које живи у њима, она су остајала запостављена и изузета из свих планских прописа и регулатива. Удружење инжењера и архитеката покренуло је иницијативу после Првог светског рата за изградњу и развој села и планова, али се то тада сматрало споредним питањем у ратом разореној земљи.³⁵ Уређење села није било могуће без израђеног плана. Пред Први светски рат био је израђен један законски нацрт који се тицао грађевинских прописа за целу земљу али је рат спречио његову примену, изузев подручја Београда.³⁶

³³ Л. Радивојевић, *Исто*, 150.

³⁴ Јован И. Обрадовић, „О регулацији села“, *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, (Београд: Савремена општина, 1929), 159.

³⁵ Ј. И. Обрадовић, 160.

³⁶ Ј. И. Обрадовић, 160.

У Србији у том периоду нису постојали ни катастарски планови. Потребна за регулацијом села сматрала се подједнако важном као за градско подручје, јер добро регулисање села при његовом планирању чини лакшим евентуално касније уређење насеља. Анализирајући социјалистичку архитектонско-урбанистичку праксу у односу на предратни период, она је ишла корак напред, јер је новим садржајима у оквиру сеоских насеља утицала на формирање сеоских центара.³⁷

Села у Војводини, Срему, Хрватској, Славонији и Словенији имала су прописом установљене границе, па су се сходно томе она правилније развијала од села у ужој Србији. Министарство грађевине издало је Правилник за израду регулационих и нивелационих планова тек 1925. године и то је омогућило израду катастарских планова од стране државе.³⁸ У овом периоду такође је покренута иницијатива о формирању посебног Одсека при Министарству грађевина које би се бавило израдом планова регулације и нивелације.

Планска насеља у Војводини настала у 18. веку од стране аустроугарске монархије поред тога што су била прва оваква насеља у Европи била су специфична и по томе што су имала јединствене парцеле које су обједињавале сеоски трг или главну раскрсницу. Од садржаја трг је генерисао стан за свештеника и парохијску канцеларију, школу, станове за официре и подофицире (углавном у пограничним крајевима) са зградом за стражу, управну зграду и кафану.³⁹

Регулација села у Србији представљала је потребу како би се на време могла одредити позиција тргова, пијаца али и позиција грађевина јавне намене (нпр. општинска судница, црква, школа, итд.).⁴⁰ Центар села и јавног живота у селу у предратном периоду требала је бити општинска зграда која би формирала већи трг за разноразна друштвена догађања као што су вашари, сајмови и простори за одржавање других културних манифестација. Недостатак материјалних могућности државе и локалне власти одложили су реализацију ове замисли.

³⁷ Бранислав Којић, *Сеоска архитектура и руризам* (Београд: Грађевинска књига, 1973), 190.

³⁸ Јован И. Обрадовић, „О регулацији села“, *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, (Београд: Савремена општина, 1929), 161.

³⁹ Бранислав Којић, *Сеоска архитектура и руризам* (Београд: Грађевинска књига, 1973), 180.

⁴⁰ Б. Којић, *Исто*, 162.

Планирање и изградња у предратној Југославији била је координисана од стране Министарства грађевина. У склопу организационе структуре министарства постојало је опште, инжењерско, архитектонско и рачунско одељење.⁴¹ У оквиру рада архитектонског одељења постојали су различити одсеци као на пример Одсек за монументалне грађевине, споменике и уметничко уређење градова и насеља, Одсек за школе и богомоље, Одсек за привредне и индустријске зграде и др. Сеоска архитектура и уређење сеоских насеља нису по својој намени спадали у посебан делокруг. Изградњу на селу министарство је спроводило само по питању црква, школа и пољопривредних зграда.

У овом периоду су такође били заступљени типски пројекти за изградњу објеката на селу. Израда типских пројеката била је резултат великих потреба и смањених могућности за њихову реализацију.⁴² Министарство грађевина, тачније архитектонско одељење, највише је радило на изради типских пројеката школа различитог профила. Један од основних задатака представљала је изградња црква у селима које су грађене према типским пројектима.⁴³ У склопу црква планирани су и парохиски домови као типске грађевине. И они, као и остали пројекти, у свом обликовању су поседовали тенденцију националног јединства протканог јединственим архитектонским изразом.

Покушај да се уведе архитектонско-урбанистичка пракса на селу видљив је након доношења Грађевинског закона 1931. године, сматра Тошева. Увођењем законске регулативе типски пројекти сеоских кућа и других објеката на селу добили су плански основ. Одређујући критеријуме за њихову изградњу морали су одговарати локалним и климатским приликама, грађевинском материјалу који се налази у непосредном окружењу места где се гради али и потребама становништва одређеног поднебља. Увид у типске пројекте овог периода је непотпун чиме је онемогућена њихова даља валоризација. Постоје међутим неки примери на основу којих се може закључити правац у коме су се требала развијати сеоска насеља. (Табла IV: слика 4.5) Посредством модернистичких

⁴¹ С. Тошева, „Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата“, (Докторска дисертација, Архитектонски факултет, Београд, 2013), 44-48.

⁴² С. Тошева, *Исто*, 133.

⁴³ С. Тошева, *Исто*, 134.

тенденција таква настојања детерминисала су потпуно другачији пројектантски приступ који избијањем рата и другим дешавањима никада није реализован.

4.2.1. Планирање јавних грађевина на селу у предратној Југославији

У погледу техничког уређења села није много урађено у Србији. Постојала је литература у виду приручника за одређене грађевине али директних покушаја на уређењу сеоских насеља може се констатовати није било. Изузимајући категорију планских и ушорених насеља у Србији, која су настајала као уређене групације, већину су чинила насеља разуђеног типа. Такве околности сигурно представљају један од разлога, јер су она својим морфолошким карактеристикама то онемогућавала.

Јавне грађевине на селу нису биле у толикој мери реализоване све до 1930-их година. Писало се о идеји њихове изградње и предностима које би пружале сеоском становништву (мислећи пре свих на културно-просветне установе) и квалитету њиховог живота. Поред финансијских и економских потешкоћа разлог њиховог нереализовања лежи и у бурном историјском раздобљу Србије. Непрестана настојања великих сила и превирања у српском друштву водила су независну Србију у нове ратове и страдања тако да није било могуће реализовати замисли о планском уређењу села.

Разбијеност сеоских насеља такође је било наслеђе ранијег феудалног система.⁴⁴ Разуђеност насеља онемогућавала је државним институцијама планирање различитих грађевина јер је тиме требало изградити у великом броју насеља поприличан број грађевина јавне намене за релативно мали број становника.

Село као главни носилац економског и политичког живота у Краљевини Југославији није било припремљено за ту улогу. Нарочито не у послератним приликама.⁴⁵ Сеоска насеља су поседовала само основну школу те стога не чуди непросвећеност и висок степен неписмености. Број писменог становништва у

⁴⁴ Branko Maksimović, *Urbanizam u Srbiji* (Beograd: Izdavačka knjižara Koste Mihailovića, 1938), 61-70.

⁴⁵ Милош Московљевић, „Основна школа и наше село“, *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, (Београд: Савремена општина, 1929), 283.

целој Југославији 1921. године износио је читавих 48%. Основне школе по селима Србије остале су на нивоу школа које су грађене према узору на аустроугарске, чији је основни задатак био продукција чиновника као поданика монархије.⁴⁶ Као пример Московљевић наводи Бугарску која је 1836 године имала 189 основних школа, а након ослобађања од Турака дошла до бројке од 1658, док је Србија у том смислу знатно заостајала.⁴⁷

Недовољан број школских зграда свакако иде на терет држави која је бригу о њиховом подизању препустила општинама које су махом биле сиромашне. Држава почиње тек 1922/23. године издвајати новац за школске зграде и то је трајало кратко. Већ 1929. године средства државе су преполовљена.⁴⁸

У оквиру идеје просвећивања села постојала је идеја о формирању „домаћичких“ школа које су биле усмерене на женску популацију. Једна таква грађевина отворена је у селу Кнежевац код Београда 1906. године.⁴⁹ Избијање ратова прекида ову акцију која је настављена тек 1922. године. Настава у овим школама одржавана је у виду курсева. Једина слабост програма била је та што су етнографске и географске специфичности подручја Југославије изискивала рад по различитим програмима.⁵⁰

Уредба о уређивању „домаћичких“ школа 17. 9. 1920. године имала је важност закона. У оквиру тога предвиђене су одредбе о школској згради која треба да поседује поред учионице и станове, канцеларију, кухињу, оставу, млекар, перионицу, простор за мешање хлеба и пећ.⁵¹ Због своје намене предвиђено је да поседује и стаје, живинарник, воћњак, виноград и све што је неопходно за познавање рада на домаћинству. Министарство просвете је међутим успело да отвори само седам оваквих школа и то у насељима Александровац, Штимље, Штрбац, Земуника, Паковраћа, Жејевица и Стари Град.

⁴⁶ М.Московљевић, *Исто*, 284.

⁴⁷ М.Московљевић, *Исто*, 285.

⁴⁸ М.Московљевић, *Исто*, 286.

⁴⁹ Анђелка Иванић, „Домаћичке школе“, *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, (Београд: Савремена општина, 1929), 296.

⁵⁰ А. Иванић, *Исто*, 299.

⁵¹ А. Иванић, *Исто*, 300.

Након Балканских и Првог светског рата у селима су се интензивно градили цркве. Разлог томе многи виде као повратак религији након преживљених ратних страхота. Црква, школа и општинска кућа представљале су прве јавне грађевине на селу. Сеоска насеља у северним областима Краљевине Југославије имала су већином цркву и школу, док је општинска зграда зависила од политичке организације.⁵² За разлику од севера јужни делови земље мање су поседовали ове грађевине. Што се тиче цркава ови крајеви поседују бројне средњевековне цркве и манастире који имају и улогу споменика културе, тако да зидање нових није представљало приоритет у том периоду.

После рата су се градили школске зграде, једино што су то биле „амбициозно-монументалне сандучаре“ рађене без студија и анализа у односу на контекст у коме су се требале изградити. Јавне грађевине попут ових обично су биле у композиционом смислу отворене ка раскрсници код насеља збијеног типа и као такве заједно са локалним извором који се налазио у непосредној близини чинила центар будућег развоја тргова и пијаца.⁵³ Школске зграде су углавном биле правоугаоног облика и поседовале су трем који су у погледу обликовних и естетских карактеристика украшавали лукови. (Табла IV: слика 4.13)

За пројектовање и изградњу државних установа, а тиме и школа, после Првог светског рата у Србији било је задужено Министарство грађевина. Сеоске школе су пројектоване по узору на архитектонско наслеђе чијем подручју припадају. У обликовању ових грађевина врло често су се могли препознати различити етнографски мотиви. Акценат у обликовању био је на луковима који су асоцирали на моравску кућу.⁵⁴ Типски пројекти који су рађени у предратном периоду били су инспирисани градитељском традицијом и наслеђем подручја за која су планирани. Поштовање локалних вредности представљало је главни критеријум у типолошкој подели грађевина.

Типски пројекти рађени су за сеоске основне школе, пољопривредне школе са интернатским зградама и учитељским становима, амбуланте, поште, цркве,

⁵² Пера Поповић, „О селу са естетично-техничке стране“, *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, (Београд: Савремена општина, 1929), 145.

⁵³ П. Поповић, *Исто* 145.

⁵⁴ Снежана Тошева, „Даница Којић (1899-1975)“, *Годишњак Града Београда*, књ. XLIII (1996): 111.

парохијске долове, надгробна обележја за војна гробља, путарске кућице и сл.⁵⁵ Истражујући рад архитектонског одељења Министарства грађевина Краљевине Југославије, Тошева наводи да је сачуван највећи број пројеката основних школа на селу, црква, зграда поште и пољопривредних објеката. Разлог томе види као последицу реалних животних потреба у том тренутку.

Упркос чињеници да су објекти на селу грађени од стране архитеката који су били заговорници модерног правца у архитектури, они су настајали у складу са принципима локалне градитељске традиције. Овде треба напоменути да је Бранислав Којић као један од оснивача Групе архитеката модерног правца (ГАМП) израдио велики број типских пројеката пољопривредних зграда на селу, чинећи прве кораке у погледу изучавања наслеђа сеоске архитектуре.

Иако је постојао солидан број израђених типских пројеката већина њих никада није била реализована. Разлог томе поред тешке материјалне ситуације била је и глобална економско-политичка ситуација. Атмосфера која је сваког тренутка могла ескалирати у рат.

Изградња школских зграда на селу такође је била регулисана Законом о народним школама из 1930. године. Законом су предвиђени параметри за њихову изградњу и опремање.⁵⁶ Изградња школа због великог броја планираних објеката и недостатка стручног кадра ишла би јако споро зато је израда типских пројеката била неопходна.

У погледу просторно-функционалне организације сеоске школе су представљале једноставне грађевине. У архитектонском обликовању поседовале су мотиве који асоцирају на традицију и градитељско наслеђе одређеног поднебља. Основа је најчешће била симетрична, издужена у једном правцу. Главни мотив на фасади био је трем и његова обрада најчешће пропраћена раније поменутих моравским луковима.

⁵⁵ С. Тошева, „Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата“, (Докторска дисертација, Архитектонски факултет, Београд, 2013), 137.

⁵⁶ С. Тошева, *Исто*, 143.

У архиви Министарства грађевина КЈ постоје типски пројекти поштанских зграда за различита подручја као што су панонска област, косовско-метохијска и сл. Поред поште предвиђале су стан за чиновника и друге садржаје у зависности од величине. У погледу архитектонског обликовања сматра Тошева, биле су репрезентативније и китњасте од школа, међутим према доступним подацима на селу нису грађене.

Пољопривредне зграде су захваљујући свом утилитарном карактеру такође представљале једноставне грађевине без неких претераних индиција у погледу естетског украшавања и архитектонског обликовања. Међутим постојала су и атипична решења која су својом архитектонском композицијом знала да одударају од дотадашњих искустава.

4.3. Архитектонска пракса у оквиру социјалистичког преображаја села

Развој села после рата објективно је био резултат општег социјалистичког преображаја друштва и пољопривреде као основне делатности. Усвајањем нацрта о генералном плану изградње градова и села установљено је да убрзани индустријски развој захтева и плански приступ изградње села и градова. Уредба се односила на сва насеља без обзира на њихов карактер. Разлог томе, наводи се, била је могућност развоја и планирања привреде на сваком подручју.⁵⁷

Прелазак сеоског у индустријско друштво било је резултат социјалистичког преображаја. Лефевр у том смислу овај процес види само као једну етапу у уређењу руралних подручја. Различита мешања и неједнакости у развоју доприносила су стварању „критичних фаза“ које су са друге стране иницирале непланиране промене.⁵⁸ Наводећи пример културне револуције у Кини, Лефевр истиче да је марксистичко-лењинистичка идеологија заправо била средство на

⁵⁷ Видети: „Израђен је nacрт уредбе о generalnom planu izgradnje gradova i sela“, *Arhitektura*, br.23-24 (1949): 6-7.

⁵⁸ Anri Lefevr, *Urbana revolucija*, prev. Mirjana Vukmirović-Mihailović, (Beograd: Nolit, 1974), 37.

путу као општој урбанизацији друштва. Урбанизацији која је међутим као планетарни феномен довела до урбанизације села и „посељачења“ градова.⁵⁹

Социјалистичка култура је преображајем монополизовала сеоску, пољопривредну културу. Уместо да су се разлике село-град довеле на минимум, сеоска подручја су постала више него икад подређена граду. Поред културне подређености то се негативно одразило и на економски оквир чиме су сеоска подручја у потпуности била контролисана од стране политичких центара моћи оличених у институцијама смештеним у градовима.

Типизација архитектонских пројеката и грађевина на селу, са друге стране, представљала је легитиман приступ у ФНРЈ јер није било довољно архитеката који су били стручни на овом пољу. На тај начин вршила се штедња већ приликом самог пројектовања. Покретачи ове акције били су Министарство пољопривреде ФНРЈ и Грађевински институт Министарства грађевина ФНРЈ. Бројна заседања стручних организација и конференције различитих струка подстакли су израду преко 60 типова разноразних пољопривредних објеката.

Негативна страна оваквог приступа била је дефинисана нефлексибилном и тешком прилагођавању програма конкретним срединама, које су оскудевале у располагању грађевинским материјалом, што ће се касније најбоље приказати на примеру изградње задружних домова. Такође треба напоменути да су типски објекти карактерисани као једнообразне грађевине без неких нарочитих естетско-техничких вредности.

Ангажовање стручних и техничких организација у изради типских пројеката уследило је као легитиман резултат убрзаног развоја и изградње земље. Постало је јасно да планирање и уређење насеља у будуће треба да постане један од основних задатака ових организација како би се адекватно одговорило савременим захтевима и потребама друштва. Пољопривредна архитектура генерално никад није кроз историју поседовала одређена естетска својства.⁶⁰

⁵⁹ A. Lefevr, *Исто*, 129.

⁶⁰ Бранислав Којић, „Руризам и пољопривредна архитектура“, *Реферати са првог саветовања архитеката и урбаниста Југославије у Дубровнику 1950.* (Београд: Научна књига, 1950), 160.

Углавном се одликовала рационалном и здравом реализацијом, заснованом на правилним функционалним захтевима.

Сеоска насеља која су се развијала постепено и без регулационих одредница сада постају предмет планског развоја читаве земље. Акумулирајући велики проценат популације она су била погодна за ширење социјалистичке пропаганде. Архитектонско наслеђе села није било на нарочитом нивоу што је учинило планирање и уређење према социјалистичким замислима врло брзо прихватљивим.

Формирање задруга и социјалистички преображај пољопривреде као последицу је имао изградњу различитих друштвено-услужних и привредних објеката на селу. Улогу јавних друштвених објеката на себе су преузели задружни домови. Изградњом задружних домова у великој мери се утицало на формирање сеоских центара. Као економски и културни стожер свакодневног сеоског живота простор око домова почео је попримати нове обресе. У структури новоформираних сеоских центара се појављује већи број занатских радњи, продавница и угоститељских објеката. Свако село веће од 1000 становника добија оформљен центар, а у групи мањих села функцију центра има једно насеље.⁶¹

У погледу урбанистичких карактеристика насеља основна структура насеља се није много променила и још увек доминантан елемент насеља представља стамбена зона. Сеоска архитектура није показивала напредак током година, како сматра Ђорђе Симоновић, задржавајући безизразне естетске карактеристике, док је новину представљао искључиво колорит фасада.

Привредни објекти на селу углавном су припадали категорији пољопривредне архитектуре и састојали су се у изградњи стаја за говеда, овчарника, живинарника и томе сл. Најчешће су планирани као саставни елементи државних пољопривредних добара и сељачких радних задруга. Превазилажењем последица

⁶¹ Видети: теренско истраживање обављено 14-16. маја 1972. године које су обавили професор Бранислав Којић арх. и проф. арх Ђорђе Симоновић. Истраживање је обухватило сеоска насеља и варошице у околини Београда, Смедерева, Велике Планае, Свилајнца, Деспотовца, Светозарева, Рековца, Варварина, Ниша, Прокупља, Браде, Бруса, Александровца, Књажевца, Краљева, Крагујевца, Раче, Смедеревске Паланке, Азање, Младеновца. Ђорђе Simonović, „Izveštaj o studijskom putovanju po centralnoj Srbiji“, *Saopštenja IAUS* br.4 (1975): 13-15.

рата југословенско друштво је дошло у позицију након педесетих година да увиди резултате послератне праксе која се односила на дотадашњу изградњу у сеоским насељима. Период између 1960-70. године, са друге стране, створио је простор за другачију архитектонску праксу ослобођену послератних негативних утицаја, али сада оптерећену другим проблемима.

Анализирајући контекст уже Србије број становника у селима рапидно је опадао. У временском интервалу од 1961-71. године, према прелиминарним резултатима Пописа становништва и станова из 1971. године број становника у градовима се повећавао, а у селима смањивао.⁶² Према тим сазнањима број становника који живе у селима променио се са индексом опадања од 97%. Разлози за то били су многобројни.

Миграције сеоског становништва ка градовима углавном су биле подстакнуте лошим условима за бављење пољопривредом, али и чињеницом да су им омогућена већа права и бољи услови живота ван оквира пољопривреде. Институт за архитектуру и урбанизам Србије (ИАУС) извршио је неколико теренских истраживања у рејону Смедеревског поморавља, Левча, Доње Груже, и Златибора констатовајући ова померања релевантним у 35 од истраживаних 37 села.

Логично је било за очекивати да ће механизацијом рада и процес свеобухватне индустријализације друштва допринети смањењу удела пољопривредног становништва. Требало је обуздати у том тренутку велики притисак на градове. Оно што је међутим представљало велики проблем је покушај државе да увођењем индустрије у сеоске средине и варошице подстакне становништво да остане да живи на селу. Политика спречавања пораста градова и задржавања становништва на селима генерисала је неколико предлога.

Бранислав Којић је сматрао да је ужа Србија у идеалном положају за тако нешто јер нема довољно развијене велике градове и налази се на почетку

⁶² Branislav Kojić, „Uticajni činioci na odnos ruralnog i urbanog stanovništva i na profesionalnu strukturu ruralnog stanovništva“, *Saopštenja IAUS* br.4 (1975): 51.

индустријализације, али и урбанизације села. Разумњиво је било да пољопривреда као основна делатност на селу одреди услове за перспективан развој насеља.⁶³

Индустријализација југословенског друштва, са друге стране, за последицу је имала изградњу индустријских погона различите намене широм земље. Социјалистички преображај села односио се с тога на индустријализацију и механизацију пољопривреде.⁶⁴ Разуђеност сеоских насеља и мали број становника у њима успоравали су развој тих насеља и нису одговарали реализацији планова о општем пољопривредном преображају.

Изградњом индустријских прехрамбених погона постигано је јачање економске основе села, али није био подстакнут даљи развој пољопривредне производње. Погони су се углавном односили на прераду пољопривредних производа (млекаре, кланице, шећеране, винарије, прехрамбена индустрија и сл.) и чинили део индустријске зоне великих градова.

Доступност школовања као основа социјалистичког друштвеног система допринело је поправљању порушених и изградњи нових школа. Изградња школских зграда на селу постаје проблем који треба под хитно решити јер је велики проценат становништва на селу неписмен. С обзиром да се школство формирало на социјалистичким основама јавила се потреба да нове школе буду функционалном и обликовном смислу чиниоци новог културног напредовања у Југославији.

Поставком „национално по форми, социјалистичко по садржини“, архитектонско наслеђе на селу добило је посебну улогу. Проширењем делокруга архитектата на социјалистички преображај села, употреба фолклорних елемената требала је постати део националних обележја у архитектури социјалистичке праксе. С обзиром на карактер пољопривредних и индустријских објеката њихово

⁶³ Неки од предлога су били: увођење индустрије у вароши и варошице у циљу отварања нових радних места, преквалификација вишка радне снаге, развијање саобраћајне инфраструктуре која ће омогућити становништву да се запошљава у граду али да остане да живи на селу, развој центра заједница села и сеоских центара увођењем нових садржаја (култура, забава, и сл.), развој туризма и специјализованих установа. Видети у: Branislav Kojić, „Uticajni činioci na odnos ruralnog i urbanog stanovništva i na profesionalnu strukturu ruralnog stanovništva“, *Saopštenja IAUS* br.4 (1975): 54.

⁶⁴ Branislav Kojić, „Problemi malog seoskog naselja“, *Saopštenja IAUS* (1972): 75.

обликовање није било у толикој мери захваћено овом идејом, што се не може тврдити за друге грађевине на селу.⁶⁵

4.3.1. Планирање и изградња привредних објеката опште намене

Сеоска и пољопривредна архитектура представљали су скромни део архитектонске праксе пре рата. Ширење идеје југословенства у домену архитектуре углавном се односило на велике градове. Наравно постојала је литература која се односила на традиционалну сеоску архитектуру и изградњу пољопривредних зграда, али је политичка воља у том тренутку била усмерена на стварање јавних репрезентативних грађевина младе краљевине.

Бројни примери пољопривредних типских пројеката у литератури односили су се на решења преузета из иностраних часописа и публикација пресликаних без осврта на локалне услове и потребе нашег села. Израду пројеката сеоских пољопривредних зграда у предратној Југославији радили су поред министарства грађевина Краљевине Југославије и Санитарно-техничко одељење у Београду (1931-1935), Хигијенски завод и Централни хигијенски завод као и пољопривредни одсек Банске управе у Новом Саду (1937-38).⁶⁶ Као што је у први мах јасно, акценат је био на обезбеђивању адекватних хигијенских и здравствених услова не улазећи претерано у домен архитектонског пројектовања и обликовања.

С обзиром на услове, у научном и теоријском смислу су учињени одређени кораци, али је мало тога било доступно сеоском становништву. За разлику од наслеђа старе Југославије, нова власт и Министарство грађевина ФНРЈ преко Петогодишњег плана спроводили су социјалистички преображај пољопривреде који је подразумевао изградњу различитих објеката на селу. Поред теоријског рада држава је у послератном периоду приступила раду на терену, укључујући у тај процес све доступне стручне кадрове, међу којима и архитектонску струку. На

⁶⁵ Žarko Vincek, „Poljoprivredni objekti u svjetlu arhitektonskog nasleđa“, *Referati sa prvog savetovanja arhitekata i urbanista Jugoslavije u Dubrovniku 1950.*, „Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950 – ih, (ur). Branislav Krstić (Beograd: Atom štampa, 2014), 307.

⁶⁶ Видети: Pavao Jušić, „Kapitalna izgradnja u poljoprivredi“, *Arhitektura*, br. 1-12 (1951): 6.

Другом пленуму ЦК КПЈ југословенско руководство донело је одлуку о развоју државних пољопривредних добара и економија у циљу повећања пољопривредне производње. Материјална ситуација ни после рата није била на завидном нивоу, али је организовање масовних радних акција допринело релативном остваривању зацртаних планова. Социјалистички преображај пољопривреде, између осталог спроводио се изградњом у пољопривреди на неколико нивоа. Први ниво чинила је изградња на савезним и републичким пољопривредним добрима, други изградња у оквиру сељачких радних задруга, док је трећи био резервисан за објекте индивидуалне економије у оквиру домаћинства.⁶⁷ Реализација задатака предвиђених планом која се односила на развој пољопривреде није била могућа без улагања у конкретне грађевине пољопривредног карактера. Наравно не треба занемарити ни примену савремених агротехничких мера, мелиорацију земљишта и других мера унапређења пољопривредне производње.

У оквиру изградње привредних објеката треба посебно навести објекте прехранбене индустрије и производне погоне (индустријске млекаре, винске подруме, пекаре, кланице, фарме, фабрике за прераду воћа и поврћа и томе сл). Ови погони били су резултат социјалистичке индустријализације друштва, а промене које су узроковане њиховом изградњом могу се данас сагледати. Политика развоја пољопривреде и укрупњавање поседа створило је потребу да се изграде производни погони у непосредном окружењу пољопривредног земљишта. Њихова изградња имала је за циљ развој и јачање пољопривредне делатности на селу и пружање нових могућности за запослење. Негативна страна социјалистичког преображаја пољопривреде међутим, била је дефинисана успостављањем сељака индустријских радника чиме је смањиван из године у годину број радно способног становништва у пољопривреди и индивидуалним домаћинствима на селу.

Архитектонске вредности привредних и индустријских објеката углавном су се огледале у решењу конструкције која је могла допринети елегантнијем решењу. Утилитарни карактер ових грађевина наглашавао је првенствено задовољавање функционалних потреба. Основни критеријум приликом њиховог планирања

⁶⁷ Р. Јушић, *Исто*, 3.

представљала је рационалност. У зависности од делатности и конструкције погона ту је свакако један од најважнијих критеријума представљао распоред маса. Узимајући у обзир позиционирање погона, најчешће у руралним срединама, распоред маса и композиција погона омогућавали су рационално функционисање садржаја унутар погона и уклапање у непосредно окружење.

Важан услов приликом изградње објеката у оквиру пољопривредних добара било је повезивање са његовим капацитетима производње. Повећање производње представљало је императив социјалистичког друштва.⁶⁸ Општи значај изградње пољопривреде види се у колективној борби и залагању свих расположивих друштвених капацитета. Поред ангажовања стручног кадра на изради пројеката било је неопходно обезбедити грађевински материјал који је био дефицитаран. Обавезу да га обезбеде на себе су преузимале задруге и сељаци по систему трампе. Предавањем пољопривредних производа у замену су добијали одговарајући грађевински материјал.

Министарство пољопривреде и Министарство грађевина ФНРЈ израдили су 63 типска пројекта за различите садржаје који би се налазили на пољопривредним добрима и сељачким радним задругама.⁶⁹ Објекти су планирани са одређеним специфичностима како би одговарали различитим условима климе и локације. Интензиван узгој животиња био је покренут с циљем да се обезбеде довољне количине хране у градовима чији је број становника рапидно повећаван из године у годину. Пројектовање различитих типова стаја поред правилног стручног и техничког рада доприносило је унапређивању сазнања у области пољопривредне архитектуре пратећи савремене тенденције. Анализа обављања одређених технолошких процеса у оквиру иностраних примера и наслеђеног знања из ранијег периода разматрана је на широко, доприносећи усвајању неких нових принципа и правила пројектовања пољопривредних објеката.⁷⁰

⁶⁸ Р. Јушић, *Исмо*, 5.

⁶⁹ Božidar Vesković „Kapitalna izgradnja u našoj poljoprivredi“, *Tehnika*, br.4 (1949): 127.

⁷⁰ Видети: Zvonimir Pavešić „Poljoprivredno graditeljstvo“, *Urbanizam-arhitektura*, br. 9-12 (1951): 14-15; Zvonimir Pavešić „Staje za konje“, *Urbanizam-arhitektura*, br. 9-12 (1951): 15-18; Zvonimir Crnokrak „Staje za goveda“, *Urbanizam-arhitektura*, br. 9-12 (1951): 19-24; Žarko Vincek, „Staje za svinje“, *Urbanizam-arhitektura*, br. 9-12 (1951): 24-28.

Државна пољопривредна добра у предратној Југославији услед недостатка пољопривредних машина бавила су се искључиво екстензивном пољопривредом. Оријентисаност је више била усмерена ка профиту него унапређењу пољопривреде, а као прилог томе Иво Вукотић наводи чињеницу да је највеће пољопривредно добро у том тренутку „Беље“ било под управом министарства финансија уместо пољопривреде.⁷¹

У послератној изградњи државних пољопривредних добара чињени су такође бројни пропусти. На неким пољопривредним добрима градили су се привредни објекти који нису одговарали потребама и одговарајућим стандардима. У функционалном и обликовном смислу често су одударали нерационалним поставкама. Тако је на пољопривредном добру „Годомин“ у Смедереву живинарник био смештен у раднички ресторан.⁷²

Развојем пољопривредних добара јављала се потреба унапређивања техничког знања и изградње различитих привредних објеката. Такође спровођење аграрне реформе која је конфискацијом проширивала обрадиве површине ишло је у прилог изградњи нових и проширивању постојећих производних капацитета. У том тренутку планирају се и бригадни домови који не припадају примарним објектима економских дворишта пољопривредних добара и сељачких радних задруга. (Табла IV: слика 4.8) Међутим, како наводи Ђорђе Симоновић, временом се производња проширивала па је уследио тренутак да се поред производних објеката отпочне са пројектовањем других грађевина.⁷³ Поред осталих у оквиру пољопривредних добара планиране су ветеринарске амбуланте које су требале обезбедити здрав узгој животиња омогућујући ветеринарским службеницима квалитетне услове за обављање посла.⁷⁴

Масовни прелазак радне снаге у индустријску и државну пољопривредну производњу допринео је развоју нових садржаја, који су настајали у непосредној

⁷¹ Ivo Vukotić, „Uloga državnih poljoprivrednih dobara u rekonstrukciji poljoprivrede“, *Tehnika*, br. 4 (1949): 136.

⁷² Božidar Vesković, „Kapitalna izgradnja u našoj poljoprivredi“, *Tehnika*, br.4 (1949): 120.

⁷³ Đorđe Simonović, „O izgradnji brigadnih domova na ekonomskim dvorištima SRZ“, *Tehnika*, br.2 (1952): 86.

⁷⁴ Zvonimir Crnokrak, Zvonimir Strunjak, „Veterinarske ambulante“, *Urbanizam-arhitektura*, br.9-12 (1951): 36-37.

близини индустријских погона или у склопу пољопривредних добара. Намена будућих објеката кретала се у границама од привредне до друштвено-културне. Решење о одобрењу идејног пројекта дечијих јасли на пољопривредном добру „Соња Маринковић“ у Вршцу иде у прилог овој тези. Министарство пољопривреде НР Србије одобрило је израду пројекта уврштавајући га у свој инвестициони план. Такође треба напоменути да је Пројектни завод Војводине израдио неколико оваквих објеката. Пројекат дечијег обданишта са јаслама за предузеће „Варда“ у Лаћарку урађен је на име инвеститора Главне дирекције дрвне индустрије министарства шумарства и одобрен од стране Комисије за ревизију пројеката НР Србије.⁷⁵

Интензивна индустријализација и механизација пољопривреде као део социјалистичког преображаја села, утицали су на промене у сеоским насељима. Последице ових дешавања дефинисанесу економско-демографским показатељима, условљавајући даље промене у погледу изградње на селу. Колективизација пољопривреде у СССР-у заснивала се добрим делом на примени пољопривредних машина. Колхози (задруге) свој значај су могле исказати само уз помоћ паралелног индустријског развоја.⁷⁶ Изградња индустријских погона у ФНРЈ одразила се на промене у функционалном садржају насеља. Индустријализација је представљала главни разлог гравитирања сеоског становништва према индустријским центрима и варошицама, што је имало за последицу друштвено-економска померања која су у будуће утицала на промену категорија сеоских насеља.⁷⁷ Упркос настојањима власти да „преопороче“ пољопривреду према социјалистичким вредностима сељаци су масовно постајали индустријски радници. У просторно-урбанистичком погледу такав тренд се одразио на будуће уређење сеоских насеља увођењем нових садржаја.⁷⁸

⁷⁵ АС, фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије, *Комисија за ревизију пројеката, 1947-50*, Ф 45, бр. 13,17.

⁷⁶ Stevan Sinanović, „Uloga mehanizacije u preobražaju naše poljoprivrede“, *Tehnika*, br.4 (1949): 141.

⁷⁷ Индустријске зоне планиране су према совјетском моделу у руралним подручјима која се граниче са градским насељима, што је доприносило стварању категорије приградских сеоских насеља. Видети: Milorad Ribar, „Planska transformacija seoskih dvorišta“, *Izgradnja*, br. 7 (1984): 16.

⁷⁸ Број становништва које се бави пољопривредом на селу износио је 65% од укупног броја у 1953. години. Већ 1961. године 54,2%, 1971. године 43%, а према Попису становништва и станова из 1981. године свега 26,55%. Видети: Milorad Ribar, „Planska transformacija seoskih dvorišta“, *Izgradnja*, br. 7 (1984): 17.

4.3.2. Планирање и изградња објеката друштвене намене на селу

Планска изградња села на социјалистичким основама заснивала се на међусобном повезивању села са градом. Разлог томе био је економски фактор и обезбеђивање основних животних намирница градском становништву и индустријским радницима. Просторну разуђеност сеоских насеља на читавом југословенском простору требало је првенствено концентрисати, како би се могли развијати бољи услови живота у погледу увођења електричне енергије или на пример унапређењу друштвено-културног живота и томе сл.

Домови културе грађени у периоду после рата, по свом садржају, представљају социјалистичку тековину која је била очигледан пример развоја архитектонског израза социјалистичког по својим одликама. Домови културе који су предвиђани за сеоска подручја обједињавали су уједно и садржаје задруге па су тиме добили назив задружни домови. Свако насељено место поседовало свој дом културе.⁷⁹ Настојање државе било је усмерено на ширење свести код народа о предностима новог социјалистичког поретка.

Најмасовнија изградња домова културе односила се на изградњу задружних домова, који су чинили посебан део задатка Првог петогодишњег плана. Грађени иницијативом Народног фронта и добровољним радом инжењера и техничара свих југословенских република представљали су најмасовнију градитељску акцију икад спроведену на селу. Карактер овим грађевинама давале су просторије и садржаји намењени културним активностима, а њихова урбанистичка диспозиција у насељу је симболизовала победу социјализма.

Изградња школских зграда, са друге стране, као образовних институција такође је поседовала својеврстан архитектонско-урбанистички значај за сеоска подручја. Велики број основних школа порушен је и спаљен током рата тако да је тим поводом Министарство просвете НР Србије 1948. године расписало општи југословенски конкурс за планирање различитих типова сеоских школа.⁸⁰ Заједно са задружним домовима школске зграде су добиле значајно место у социјалистичком селу.

⁷⁹ „Društveni arhitektonski objekti“, *Tehnika*, br.3 (1952): 180.

⁸⁰ *Исто*, 185.

У разговору са представницима Савезног Министарства грађевина председник Тито је наложио да сеоском становништву треба уступити планове на основу којих ће сељаштво „самостално“ градити село. Замисао је била формирање просторне целине која ће допринети изградњи прихватљивог културно–политичког живота.⁸¹

Централно место будућег социјалистичког села требале су представљати јавне грађевине друштвено-услужног карактера, где је тим поводом значајна улога поверена задружним домовима и школским зградама. Развијенија сеоска насеља тј сеоске варошице су поред ових генерисала и друге садржаје. Идеја је била да се села поделе у три зоне и то на стамбену, зону јавних установа и привредно–задружну зону.⁸² (Табла IV: слика 4.6, 4.9, 4.14)

Груписање по зонама подстицало је у основи могућност етапне изградње. С обзиром на тренутне услове и ситуацију у селима није се могло очекивати да се толики број сеоских насеља одједном преобрази и урбанизује. Социјалистичка изградња села представљала је у суштини процес који се требао спроводити годинама. Разлог томе био је првенствено у стручној и материјалној немогућности да се обухват плана реализује на великом броју сеоских насеља која су опет по својим карактеристикама и положају припадала различитим типовима.

Пресудну улогу у планском уређењу села имала је, у истраживању претходно анализирана, Аграрна реформа. Одузимање имовине стварало је простор и друге могућности за спровођење планираног зонирања. По својим карактеристикама и просторној организацији планиране реконструкције постојећих насеља подсећале су на војвођанска планска насеља, али и на праксу која је спровођена у СССР-у. (Табла IV: слика 4.7) Организовање предавања од стране ЈНОФ-а почетком 1945. године у том погледу отворило је неколико питања. Планска изградња сеоских насеља постала је увелико прихваћена као идеја, али поред излагања бројних стручњака овај курс је остао окарактерисан као неуспешан.⁸³

⁸¹ „Maršal Tito o našem radu i našim zadacima“, *Tehnika*. br. 2 (1946): 33-34.

⁸² Zlatko Selinger, „Izgradnja sela“, *Tehnika*. br. 1 (1946): 11.

⁸³ Saša Sedlar, „Pitanje planske izgradnje sela u Srbiji“, *Tehnika*. br. 4 (1946): 129.

Непостојање квалификованих архитеката уско специјализованих за област сеоске архитектуре није омогућавало израду прихватљивих решења. Пројекти јавних грађевина и уређења јавних површина нису били у довољној мери простудирани. Главни проблем је представљао то што нису били усклађени са условима живота на селу. У тексту Саше Седлара о питању планске изградње сеоских насеља у Србији наводи се да чак ни предавачи на курсевима нису били довољно оспособљени по питању знања из области сеоске архитектуре, тако да није било реално очекивати замишљени преображај села.⁸⁴

Недовољно разумевање услова и развојних токова у друштву утицало је на недовољно дефинисан правац развоја сеоских насеља. Са друге стране, сувише радикалне промене и амбициозни планови изградње у великој мери су само одлагали реализовање идеја. Развој задругарства и аграрна реформа делимично су успоставили појединачне елементе који ће условити даљи ток развоја насеља. На иницијативу секције архитеката ДИТ-а НР Србије у фебруару 1946. године установљен је курс за изградњу села којим је руководило Министарство грађевина Србије. У том периоду започета су масовна теренска истраживања која су допринела реалнијем приказу стања у сеоским насељима.

Социјалистичка изградња села генерално се заснивала на свеопштој типизацији. Типски пројекти су омогућавали бржу изградњу по намени различитих објеката испуњавајући одређене просторно-функционалне и хигијенско-санитарне услове. Израда типских грађевинских елемената (конструкције, опреме) директно је утицала на развој индустријске производње чиме реализација петогодишњег плана није довођена у питање.

⁸⁴ S. Sedlar, *Исто*, 130.

5. АНАЛИЗА АРХИТЕКТОНСКОГ ПРИСТУПА ИЗГРАДЊЕ ТИПСКИХ ОБЈЕКТА НА СЕЛУ

Традиционално народно градитељство на селу одувек је карактерисала рационалност у погледу архитектонског обликовања и функције. Рационалност у смислу употребе расположивог грађевинског материјала и правилне организације архитектонских елемената и садржаја. Традиционални приступ представљао је једну етапу развоја разумне архитектуре која није штетила просторној и функционалној организацији објекта.

После рата у Југославији више него икада критеријум економичности представљао је основу и полазиште развоја. Дефицит у погледу грађевинског материјала и стручног кадра био је незаобилазан. Захтевало се од инжењера да штедња у грађевинарству почне већ у фази пројектовања.¹ Говорећи о уштедама посебно се требало водити рачуна о задовољавању минималних техничких стандарда. У складу с тим типизација одређених грађевинских елемената представљала је у том тренутку добар начин да се одговори на потребе друштва.

Социјалистичка изградња друштва иницирала је одређене промене у дотадашњој организацији пољопривредне производње. Повећање пољопривредне производње захтевало је изградњу великог броја нових објеката са већим капацитетима који ће бити способни да прате убрзани развој. Велики број сеоских насеља, различитих по својим географско-топографским и климатским карактеристикама, као и мали број стручњака (архитеката) за ову област успоравао је реализацију петогодишњег плана. Једини начин решавања ових проблема представљала је изградња типских пројеката који су у просторно-функционалном смислу припадали универзалним решењима применљивим за више конкретних случаја. У том смислу израда типских пројеката је представљала рационалан приступ у погледу утrophка расположивог знања и средстава.

¹ Видети: Vladimir Potočnjak, „Štednja u građevinarstvu”, Referati za Prvo savetovanje arhitekata i urbanista Jugoslavije u Dubrovniku 1950. godine, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950 – ih*, (ur.) Branislav Krstić (Beograd: Atom štampa, 2014), 257-263.

Пољопривредна архитектура, која се у предратној Југославији није толико развијала, након саветовања у Дубровнику 1950. године коначно постаје актуелна тема. У оквиру саветовања договорено је да у погледу архитектонског обликовања у будуће треба посветити више пажње проучавању архитектонског наслеђа села.

Решавање проблема у овој области, према закључцима саветовања, било је дефинисано у оквиру решавања проблема израде типских пројеката. Метод израде типских пројеката представљао је основни корак у погледу изградње пољопривредних објеката на селу. Грешке које су настајале у раду односиле су се на учестале немогућности усаглашавања пројеката са тереном, климатским и другим условима, али и применом иностраних модела и примера грађевина које нису одговарале условима у ФНРЈ. Према закључцима саветовања, типски пројекти требали су представљати шематски приказ на основу кога би се вршила даља разрада пројекта и његова изградња.²

Тешки материјални услови успоравали су израду самих пројеката. Грађење објеката задржавала је израда програма, затим израда идејног и главног пројекта, услови локације и уопште процедура од добијања услова за изградњу до завршетка радова.³ Појединачни проблеми са којима се сусретало у раду најефикасније су се могли решити њиховим обједињавањем и типизацијом.

Израда типских пројеката, са друге стране, у раду инжењера и техничара представљала је императив из неколико разлога. Увођење механизације у пољопривредну производњу и употреба савремених агротехничких мера настојали су утицати на ширење постојећих капацитета пољопривредних добара и сељачких радних задруга. Убрзани темпо рада онемогућавао је стручњаке да правилно и ефикасно решавају бројне проблеме у области планирања.⁴

² Видети: „Zaključci savetovanja arhitekata FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, *Tehnika*, br.1 (1951):15.

³ Pavao Jušić, „Kapitalna izgradnja u poljoprivredi“, *Arhitektura*, br. 1-12 (1951): 11.

⁴ M.L. „Tipizacija poljoprivrednih objekata“, *Tehnika*, br. 4 (1949): 159.

Сарадња Министарства пољопривреде ФНРЈ са пројектантским организацијама резултирала је 1948. године израдом неколико типова пољопривредних објеката. Међутим убрзана индустријализација, економске, друштвене и културне промене утицали су да већ наредне године планирани објекти нису одговарали намени.⁵

Измена техничко-технолошких и пољопривредних услова захтевала је флексибилнији приступ приликом планирања. Министарство грађевина ФНРЈ у сарадњи са Министарством пољопривреде ФНРЈ већ 1949. године израђује 55 типских пројеката, а на радним конференцијама и састанцима у Београду 15-17.10. 1949., Новом Саду 7-10. 11. 1949. и Скопљу 5-9. 12.1949. године донешени су и усвојени програми за даљу израду типских пројеката.

Сарадња различитих стручњака (архитеката, агронома, ветеринара и сл.) унапређивала је постојеће нацрте типских пројеката који су ишли у корак са савременим тенденцијама. По узору на рад ДИТ-а организовање скупова и предавања омогућавало је дискутовање о различитим проблемима, што је на један транспарентан начин давало увид у тренутно стање ствари. Главни критеријум за израду типских пројекта била је примена локалног материјала. Одређени пројекти поседовали су варијантна решења што им је омогућавало лакше интегрисање у контекст.

У погледу обликовних и естетских карактеристика пољопривредне архитектуре није се много расправљало. Њихов утилитарни карактер представљао је основно идејно полазиште. Са друге стране пројекти друштвено-културног карактера, као што су задружни домови и школе, имали су „обавезу“ да у визуелном смислу репрезентују вредности социјалистичког друштва.

Типски објекти су често излагани критици због своје једноличности и дизајна, али треба разумети да су у датом тренутку представљали једино изводљиво решење.⁶ Узимајући у обзир друштвене и економске околности у периоду у коме су настајали, архитектонске вредности ових објеката треба тумачити као

⁵ М.Л., *Исто*

⁶ Dijana Milašinović Marić, „Razvojni tokovi u srpskoj arhitekturi od 1945. do 1961. godine“, *Arhitektura i urbanizam*, br. 33 (2011): 5; Милан Просен, „О соцреализму у архитетктури и његовој појави у Србији“, *Наслеђе*, бр. VIII (2007): 95-118.

равноправан одраз тренутних друштвених потреба и материјалних могућности. Из данашњег угла гледано негативна страна оваквог приступа је наставак праксе израде типских објеката у каснијем периоду. У том смислу можда је требало избећи мегаломански однос социјалистичке праксе чиме би се обликовни формализам ових грађевина заменио архитектонским вредностима сврсисходнијим конкретном друштвеном контексту, културном наслеђу и реалним потребама сеоског становништва.

5.1. Задружни домови као тековина социјалистичке културе

Друштвене и политичке трансформације одувек су доприносиле развоју нових традиција у оквиру грађења. Успостављање задруга иницирало је значајне утицаје у промени просторно-функционалне организације сеоских садржаја. Друштвени и културни контекст села у послератном периоду суочавао се са великим егзистенцијалним проблемима. Рат и немаштина учинили су да структуру тадашњег села чини велики проценат неписменог и необразованог становништва.⁷ Велики проценат становништва живео је у сиромаштву и на рубу свакодневне егзистенције. Низак културни ниво карактерисао је готово свако село у НР Србији.

Убрзана послератна индустријализација изискивала је радикалну реконструкцију и преображај пољопривреде, као основне делатности на селу. У истраживању раније поменути Пети конгрес Комунистичке партије Југославије успоставио је тада образце нове социјалистичке културе где је велика важност у јавности била усмерена на изградњу задружног села и задружних домова. Бројне архитектонске и грађевинске организације давале су предлоге за њихову реализацију. Бројка од преко 1600 задружних домова који су били у изградњи у НР Србији у 1948. години сведочи о општем друштвеном прихватању ове идеје.⁸

⁷ Branislav Kojić, „Uloga arhitekata u izgradnji zadružnog sela“, *Arhitektura*, br. 5-6 (1950): 66.

⁸ Видети: Jovan Krunić, „Učešće sekcije arhitekata DIT-a Beograda u akciji izgradnje zadružnih domova“, *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 98-99.

5.1.1. Улога задружних домова у социјалистичком преображају села

Формирање земљорадничких задруга је после Другог светског рата представљало најпрактичнију форму економског уједињавања малог пољопривредног произвођача и газдинстава, све у циљу подизања пољопривреде на виши ниво.⁹ Већина југословенских поседа у овом периоду била је уситњена. Према предратним подацима из 1931. године око 2/3 поседа није имало ни 5 хектара обрадиве пољопривредне површине, док су са друге стране постојала велика пољопривредна газдинства са преко 20 хектара, која су била наслеђе некадашњег феудалног система.¹⁰ Земљорадничке задруге су за плански развој села биле од прворазредног значаја, јер би се економским уједињавањем уситњених поседа омогућило сеоском становништву да побољша свој животни положај.

Упоредо са формирањем земљорадничких задруга почела је и изградња задружних домова која је покренута у циљу економског и културног развоја сеоских насеља, директно повезаних са задацима основног закона Првог петогодишњег плана.¹¹ Темељни друштвено-економски и социо-политички преображај тадашње Југославије могао се спровести искључиво колективним заузимањем друштва и привреде. Друштвени аспект истраживања анализира управо колективну форму рада која је дала важан допринос изградњи социјализма.

Задружни домови грађени су у центрима сеоских насеља, где су у оквиру своје структуре обједињавали садржаје задружне организације са садржајима просветно-културних институција. Грађевине овог типа никада нису постојале у селима, тако да је то било још један од разлога који је доприносио великом ентузијазму и посвећености овој идеји.

Поред задатака одређених петогодишњим планом, нарочито после Другог пленарног заседања ЦК КПЈ, све је било усмерено на социјалистички преображај села. Социјалистички преображај села био је дефинисан преласком са ситне робне

⁹ Видети: Milorad Macura, „Zadružni domovi na teritoriji NR Srbije“, *Arhitektura*, br. 11-12 (1948): 27.

¹⁰ Branislav Kojić, „Uloga arhitekata u izgradnji zadružnog sela“, *Arhitektura*, br. 5-6 (1950): 65.

¹¹ Jovan Krunić, „Učešće sekcije arhitekata DIT-a Beograda u akciji izgradnje zadružnih domova“, *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 98.

производње на задружно пољопривредно газдинство, а прву етапу у том социјалистичком преображају села требала је чинити изградња задружних домова како би се омогућило несметано функционисање земљорадничких сеоских задруга. Економски аспект истраживања односи се управо на улогу задружних домова у контролисању производње и продаје пољопривредних производа као и новој (старој) организацији рада на селу.

Један од начина функционисања задруге очигледан је на примеру конкретне изградње задружних домова. У акцији грађења домова закључивани су уговори са грађевинским предузећима која су требала обезбедити материјал који се није могао наћи на лицу места. Куповина цемента, арматуре, ексера, тер хартије, столарије остваривана је продајом пољопривредних производа сеоског становништва, тако да је друштвено колективна форма рада већ давала прве резултате.

Колективно залагање, радне акције и ентузијазам успоставили су праксу тада да се села такмиче између себе које ће од њих најбрже изградити задружни дом. Свеобухватна посвећеност становништва у дневној штампи је карактерисана борбом за остваривање социјалистичког преображаја села. Иако то у пракси можда и није тако функционисало.

С обзиром на улогу домова у идеолошком просвећивању сељаштва, односно садржаја које су поседовали, задружни домови су у културалном погледу дуго година после рата носили епитет образовних институција на селу. Чињеница је да су представљали једино место за културно-забавни и друштвени живот у селима. У њима и око њих одвијале су се најразличитије манифестације народног живота, као што су задругарски живот, трговина, културно-просветни живот на селу, па између осталог и рад друштвено политичких организација. Изузимајући њихов агитпроповски карактер, домови несумњиво представљају споменичко наслеђе једне епохе где су заузимали важну улогу у културном развоју руралних подручја.

Такође не треба занемарити допринос њихове изградње у образовању будућег грађевинског и техничког кадра, ангажујући велики број стручних организација широм тадашње Југославије по том питању. Чланови струковних организација

одржавали су бројна предавања и курсеве како би сеоско становништво добило потребна сазнања која нису била везана само за изградњу домова.

Задружно село као такво није поседовало архитектонско наслеђе тако да је истовремено створен идеалан терен за успостављање нових архитектонских вредности у оквиру сеоских насеља. Позиционирање задружних домова великом броју насеља представљало је зачетке формирања будућих сеоских центара. (Табла V: слика 5.10) Вођени идејом да репрезентују препород села, задружни домови су захваљујући својој позицији утицали да се насеље у односу на њих даље развија, представљајући први корак у будућем уређењу насеља.¹²

Због недостатка грађевинског материјала, који је у старту био дефицитаран, наложена је употреба и веће искоришћавање отпадака од конструкције и коришћење грађе са рушевина објеката у окружењу. Овоме у прилог често је ишло коришћење рушевина надгробних споменика и других остатака сакралног и профаног културног наслеђа.¹³

Учешће сеоског становништва у изградњи домова поседовало је двоструки допринос. Поред конкретне изградње објеката развијана је политичка свест сељака, чиме је иницијално стваран осећај личног учествовања у изградњи социјализма. Изградња задружних домова чинила је базу будућег економског и културно-политичког преображаја села.¹⁴

Намера каснијег културно-политичког уздизања јасно је уочљива у потпуној подређености задружних домова садржајима попут универзалне дворане, канцеларија за састанке, различитих просторија друштвено-политичких организација (месна заједница, социјалистички савез, савез комуниста и сл.).¹⁵

¹² Branislav Kojić i Đorđe Simonović, *Seoska naselja Srbije* (Beograd: ICS, 1975), 90.

¹³ Goran Babić, „Zaštita i revitalizacija zgrada zadružnih domova kao vid revitalizacije sela“, *Glasnik društva konzervatora Srbije*, br.25 (2001): 42.

¹⁴ Видети: Jovan Krunic (ur.) *Zadružni domovi: Zbirka projekata masovne izgradnje na teritoriji uže Srbije, Autonomne Pokrajine Vojvodine i Autonomne Pokrajine Kosovsko Metohijske oblasti u 1948. godini*, (Beograd: Zadružna knjiga, 1948), прва страна после насловне.

¹⁵ Ђорђе Симоновић и Милорад Рибар, *Уређење сеоских насеља територија* (Београд: ИБИ, 1993), 332.

Ангажовање широке стручне јавности и величање улоге неимара представљали су свакодневицу у дневној и стручној штампи у овом периоду. Посебно место у друштву тада су заузимали радници, техничари и инжењери грађевинске струке који су својим несебичним залагањем учествовали у директној изградњи социјализма.¹⁶ Својим знањем, истицало се, они су успевали да транспонују традиционалне народне елементе у један нови архитектонски израз који ће ићи у корист будућем социјалистичком преображају села.

5.1.2. Изградња задружних домова у прилог развоју пољопривреде

Иако су грађени за потребе земљорадничких задруга, задружни домови нису могли директно да утичу на пољопривредну производњу, али су зато могли да изврше бољу организацију рада у пољопривреди и контролу купо-продајне политике. То се постизало у оквиру задружних садржаја који су чинили основни сегмент задружних домова.

Један од доприноса изградње задружних домова представља едуковање будућег пољопривредног кадра. У задружним домовима су се одржавали курсеви који су поред едуковања пољопривредника служили и за популаризовање политике КПЈ. Овде су изношене различите политичке паролe које су требале окупити сељаке око испуњења заједничких циљева.

Колективно залагање државе и друштва у изградњи домова у свести сеоског становништва побуђивало је победнички ентузијазам који је са фронта сада преношен у домен пољопривреде. Успостављање задруга у селима као новог - старог организационог модела изискивало је нове садржаје који би објединили њену функцију на нивоу насеља. Задружни домови су тиме постајали незаобилазан фактор у развоју будућег социјалистичког села.

Доношењем новог Закона о земљорадничким задругама 1949. године дефинисано је да будуће земљорадничке задруге представљају посебну привредну грану. На

¹⁶ „Govor druga Veljka Zekovića, Člana CK KPJ na II Kongresu saveza radnika i nameštenika građevinske industrije i građevinara Jugoslavije“, *Tehnika*, br .5-6 (1949): 167.

овај начин требала се постићи заштита задругара. Закон о земљорадничким задругама у суштини је омогућавао неометан прелазак радне снаге (пролетеријата) у друге привредне секторе, нарочито у сектор индустрије. Оваква могућност није представљала добро решење јер је на тај начин дат додатни подстицај сеоском, радно способном, становништву да напусти своје домове.

И поред усвајања новог Закона о земљорадничким задругама, који је доносио одређене погодности, остваривање прихода у оквиру задруга није било једноставно. Накнада се исплаћивала тек након подмиривања трошкова производње, разноразних административних трошкова у оквиру задруге, државних кредита и томе сл.¹⁷

Повећавање броја задруга свакако је ишло у прилог даљем наставку акције изградње задружних домова. Као циљ предстојеће борбе народа представљено је унапређење пољопривреде помоћу синдикалних организација које би контролисале однос производње и потрошње.¹⁸ Предвиђено је да се просторије ових синдикалних организација налазе у оквиру садржаја новосаграђених домова.

Пољопривреда предратне Југославије била је једна од заосталијих у Европи. У послератном периоду у циљу економског опоравка земље борба је вођена у два правца. Један је био усмерен на изградњу велике и јаке индустрије, а други је био усмерен на унапређење пољопривредне производње и социјалистички преображај села.

Унапређење пољопривредне производње, развој сточарства, подизање приноса по јединици обрадиве површине и сл. било би немогуће ако пре тога не би постојали адекватни услови за њен даљи развој. Неопходно је било изградити објекте који би служили за откуп и складиштење пољопривредних производа, али и њихову продају.

¹⁷ Видети: Ј. Живанчевић, „Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси“, (докторска дисертација, Архитектонски факултет, Београд, 2012), 423.

¹⁸ Видети: Ljubomir Veljković, „Unapređenje poljoprivredne proizvodnje i socijalistički преображај нашег села кроз земљорадничко задругарство“, *Tehnika*, , br.4 (1949): 121.

Изградња задружних домова позитивно је утицала на покретање изградње осталих пољопривредних објеката на селу, која је нарочито изражена после педесетих година. У овом периоду на селу је извршена типизација објеката и започело се са публикавањем различитих приручника који су се односили на даље унапређивање пољопривреде.¹⁹

У циљу даље изградње социјализма у селима решења су представљена стварањем великих пољопривредних добара и крупних задружних сељачких газдинстава која су била једина способна да применом напредне технике и методе рада повећају и прошире пољопривредну производњу.²⁰ Циљ је био колективним радом унапредити животни стандард сеоског становништва.

Задружни домови су као централне грађевине будуће задружне организације на селу требали охрабрити увођење напредније организације рада и односа на селу. Стално је потенцирано повећавање површина обрадиве земље и подизање пољопривредне производње. Међутим, просечни принос у сељачким радним задругама није надмашивао приносе индивидуалних газдинстава у Србији.

Између осталог као последица аграрне политике сада се појавио други проблем. Он се односио на депопулацију сеоских подручја. Индустрија је са собом повлачила велики број радничке класе која је долазила са села, и тиме стварала додатне проблеме пољопривреди која се сада суочавала и са недостатком радне снаге.

Број сељачких радних задруга на крају 1948. године износио је 1318 са 65 456 домаћинстава и укупном пољопривредном површином од 323 984 ha. Већ наредне године у јуну овај број се попео на 4 535 са 226 000 домаћинстава и 1 241 065 ha укупне пољопривредне површине.

У периодици послератног периода често су изношени нетачни подаци у вези са пољопривредним напретком. Примери повећања обрадивих пољопривредних површина и употреба механизације нису били онакви каквим су приказивани.

¹⁹ Branislav Kojić, „Rurizam i poljoprivredna arhitektura“, *Urbanizam -arhitektura*, broj 9-12 (1951): 46.

²⁰ Видети: Ljubomir Veljković, „Unapređenje poljoprivredne proizvodnje i socijalistički preobražaj našeg sela kroz zemljoradničko zadrugarstvo“, *Tehnika*, , br.4 (1949):122.

Задружни сектор у пољопривреди се највише развијао на подручју Војводине, што је чинило својеврстан идеолошки оквир за остала насеља у Србији. У том смислу само је природ код војвођанских сељачких радних задруга био већи у просеку од 13 – 60 %.²¹

У другим случајевима на територији Србије највећи проценат засејаних површина и сточног фонда за период 1945-51. године имала су индивидуална газдинства.²² Предратно стање из 1939. године није било достигнуто, а камоли надмашено. (Табла V: табела 5.4) Овде треба напоменути и значај другог дела социјалистичког сектора у пољопривреди. Пољопривредна добра, како наводи Момчиловић, такође нису у том смислу имала пресудан значај за пољопривредну производњу. Разлог томе била је чињеница да су заузимаала свега 2,5% укупних обрадивих површина.

О крупним резултатима у подизању и обнови пољопривреде није се могло одмах размишљати, пре свега због лоше економске ситуације у целој земљи, али и погрешне аграрне политике. На основу постигнутих резултата ништа више није било учињено ни на плану колективизације села, изузев војвођанских насеља. Социјалистички преображај села и пољопривреде у пракси се није кретао у замишљеним оквирима.

5.1.3. Улога стручно-техничких организација у изградњи задружних домова

Изградња у првим послератним годинама била је инспирисана победом у борби против окупатора. Овај период карактерисао је велики ентузијазам људи с циљем обнове друштвених вредности и није било времена ни прилике да се изгради колективни критички однос према политици коју је наметала Комунистичка Партија (КП). Што не значи да га у појединачним случајевима није било.²³

Велики утицај политике КПЈ на инжењере и техничаре у том периоду доприносио је чињеници да се они активно залажу за спровођење задатака донетих у оквиру

²¹ Jugo Bogdan, „Naša poljoprivreda kroz Zagrebački velesajam“, *Tehnika*, br. 10-11 (1949): 360.

²² Момчило Павловић, *Српско село 1945 – 1952 – откуп* (Београд:ИСИ, 1997), 45.

²³ Dragoljub Jovanović, *Sloboda od straha* (Београд: Naučna knjiga, 1991)

Петогодишњег плана. Прихватајући директиве Политбироа Централног Комитета КПЈ и Савезне Владе, секција инжењера и техничара архитектонске струке је усвојила одмах по ослобођењу задатке за даљи рад, а један од најважнијих задатака у предстојећем периоду био је „саживети се са политичким и економским животом наше стварности и активно учествовати у њему“.²⁴

Архитектонска струка је у социјалистичком преображају села имала важну улогу. Свака радничка задруга морала је поседовати један центар и место око кога ће се одвијати свакодневни задругарски живот. Израдом многобројних типских пројеката задружних домова у свим републикама ФНРЈ учињен је значајан корак у ширењу делокруга струке у овом периоду.²⁵ С обзиром да је у државној акцији спроведеној 1948. године на изради планова задружних домова учествовао велики број инжењера и техничара архитектонске и грађевинске струке, анализиран је њихов утицај у социјалистичком преображају села и ширењу партијске идеологије на примеру организовања конкретне изградње.

У истраживању се поново подсећа да је у Београду 11. новембра 1944. године одржан заједнички скуп инжењера и техничара где је уједно основан Југословенски народно-ослободилачки фронт (ЈНОФ) инжењера, архитеката и техничара. Организовње јединствених друштава инжењера и техничара по свим народним републикама имало је за циљ окупљање свих стручњака и њихово заједничко залагање у обнови земље.²⁶

Задаци ових организација били су многобројни. Превасходно се од њих очекивало да активно учествују у економској обнови земље и њеном будућем развоју, али и да помогну у стручном и научном уздицању њених чланова.

Оснивањем Друштва инжењера и техничара Народне Републике Србије (ДИТ НР Србије) додатно су учвршћени циљеви Првог петогодишњег плана који су се односили директно на изградњу задружних домова. У циљу још већег успеха грађевинских и пројектантских организација њихов рад је координисан и

²⁴ „Zaključci sa prvog Kongresa Sekcije inženjera i tehničara arhitektonske grane“, *Tehnika*, br. 10-12 (1948): 226.

²⁵ Branislav Kojić, „Uloga arhitekata u izgradnji zadružnog sela“, *Arhitektura*, br 5-6 (1950): 66.

²⁶ Видети: Andrija Mendelson, „O istorijatu društva inženjera i tehničara NR Srbije“, *Tehnika*, Br. 10-12 (1948): 314.

обједињен заједничким задацима који су допринели реализацији идеје о формирању Савеза Друштва инжењера и техничара ФНРЈ.²⁷

Резолуција II Конгреса инжењера и техничара Југославије дефинисала је још један важан задатак, а то је било „активно учествовање“ у техничкој пропаганди, коју ће партијске и синдикалне организације водити за све раднике и трудбенике. Циљ је био развијање иницијативе за извршење и реализацију задатака петогодишњег плана. У обраћању Драже Марковића, тадашњег министра грађевине НР Србије, пред стручним организацијама био је велики задатак, који се превасходно огледао у подизању културног нивоа нашег народа стварањем нових техничких кадрова.²⁸

Једну од највећих акција Друштва представљала је изградња задружних домова. О значају акције изградње сведочи чињеница да је била уврштена у основне задатке бројних грађевинских секција, друштава инжењера и техничара у том периоду.²⁹ Организација ДИТ-а планирање задружних домова је сматрала својим приоритетом у наредном периоду, а организовање акције изградње задружних домова искоришћено је у циљу општег друштвеног преображаја, како стручно-техничког тако и друштвено-политичког.

Основни задатак инжењера и техничара био је да као образовани кадар у потпуности буду на располагању свом народу.³⁰ У складу с тим неопходно је било пре тога извршити њихово стручно али и идеолошко уздизање. Колективно стручно уздизање произилазило је из идеје да се сазнања и искуства појединаца поделе како би постала својина свих техничких кадрова. То је касније доприносило подизању квалификација целокупног техничког кадра, а колективно залагање стручне јавности ишло у прилог овладању општим законитостима у релативно кратком временском периоду.³¹

²⁷ Bratislav Stojanović, „Prvi kongres inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika*, br. 1 (1946): 109.

²⁸ „Govor Draže Markovića, ministra građevine NR Srbije, na IV godišnjoj skupštini Društva inženjera i tehničara NR Srbije“, *Tehnika*, br. 4 (1949): 154.

²⁹ „Zaključci sa savetovanja predstavnika DIT-a NR Srbije“, *Tehnika*, br. 1 (1949): 36.

³⁰ Видети: Miloš Jarić, „Uloga i zadatak DIT-a NR Srbije“, *Tehnika*, Beograd, br. 10-12 (1948): 317.

³¹ M. Jarić, *Исто*, 318.

Чланови ДИТ-а били су увек у непосредној сарадњи са представницима других масовних организација. Друштво инжењера и техничара НР Србије организовало је бројне стручне курсеве за градитеље, које је пре тога захтевало припрему теоријског и практичног материјала.

Велики број одржаних стручних предавања наишао је на огромно интересовање у јавности. У акцији за изградњу задружних домова на простору НР Србије Секција архитеката града Београда пружила је велику помоћ приликом састављања програма, у изради и жирирању пројеката, позиционирању домова на терену и стручној помоћи приликом грађења, писању чланака са упутствима за изградњу итд.³² У оквиру ове организације највише су се истицали Јован Крунић, Милорад Мацура, Миодраг Милићевић и Никола Гавриловић.

Већина инжењера и техничара, међу којима и наведени, више пута је добијала похвале и одликовања као што је орден Народног фронта ФНРЈ. То је давало својеврстан подстицај осталим члановима друштва да се још више заузму за реализацију постављених задатака, али и да се остали стручњаци, који не припадају ни једној од организација, укључе у даљи рад неке од њих.

Велики допринос стручно техничких организација у акцији изградње задружних домова био је дефинисан и у оквирима вешто организоване пропаганде. Између осталог дужност чланова ДИТ-а била је да као стручни сарадници што више учествују у дневној и стручној штампи, давајући своје предлоге који се тичу конкретно изградње задружних домова. Када је постојао неки проблем у реализацији појединих задатих циљева стручна и дневна штампа су коришћени с циљем решавања проблема, методом јавне расправе.

На конференцији ДИТ-а одржаној у Београду 23-25 2. 1946. године у оквиру Првог Конгреса инжењера и техничара Југославије донети су закључци по питању издавања будуће стручне литературе и часописа. Наложено је да се по питању стручне штампе укаже на најкориснији начин издавања и да се одреде

³² „Zaključci sa savetovanja pretstavnika DIT-a NR Srbije“, *Tehnika*, br. 1 (1949): 37.

приоритети материје која би се публиковала, а која би наравно била инструкисана плановима и одлукама ЦК КПЈ.³³

У сваком броју стручних часописа из тог периода публиковани су предлози решења задружних домова са пратећим програмским образложењима за одређене типове насеља. Читава акција о важности и значају изградње указивала је сада на темељан социјалистички преображај села.

Свакако да је ангажовање стручних организација имало и својеврстан допринос у едукацији будућег техничког кадра. Због сложене ситуације у послератном периоду овај начин образовања будућег стручног и техничког кадра био је идеалан. Сеоско становништво иначе раније није имало могућност било каквог стручног школовања.³⁴

Друштво инжењера и техничара је преко Народног Фронта у првим годинама свог рада пружио огромну помоћ у изградњи задружних домова. Израдом планова за задружне домове, од стране различитих организација, постигнут је одређени ниво едукације будуће грађевинске струке, а методом колективног рада почињала је епоха нове културе у грађењу.³⁵

Анализирајући напоре стручних и других масовних организација може се констатовати да је организовање акције изградње задружних домова успело у намери културно-политичког уздизања становништва. Један нов и другачији облик стручно-политичког образовања предочавао је идеје о важности изградње задружних домова сеоском становништву и формирао свест код широких народних маса о значају радног ентузијазма.

³³ Видети: Bratislav Stojanović, „Prvi Kongres inženjera i tehničara Jugoslavije“, *Tehnika*, br. 1 (1946): 109.

³⁴ Видети: B. Stojanović, *Исто*

³⁵ Видети: Marjan Tepina, „Planiranje traži nove metode projektiranja“, *Tehnika*, br.1 (1946): 111.

5.1.4. *О архитектуре задружних домова*

Задружни домови представљају део социјалистичке традиције, јасно указујући на друштвене, културалне, и економске околности контекста у коме су настајали. Изградња задружних домова у послератном периоду ишла је у прилог конституисању нових друштвено-културних вредности. Њихова архитектура карактерисана је народном, а циљ јој је био репрезентовање културног препорода села. У својим настојањима представљала је прву фазу у будућем планирању и уређењу сеоских насеља.

Архитектура и уметност у оквиру тоталитарних режима одувек су били инспирисани политичким идеологијама и тежњом за креирањем нових традиција. Може се рећи да оне имају јасан циљ, а то је настојање власти да утиче на сваког појединца, предочавајући му слику бољег живота. Наметање политичких идеологија доводи до стварања јединственог система, као што је речено у претходним поглављима.

Развој и генерисање уметности у оваквим друштвено-политичким околностима утицао је на социјалистички преображај југословенског друштва, успостављајући нов начин живота, нове потребе и нову културу. После утврђивања плана привредно-економског развоја уследила је потреба за успостављањем нових начела архитектуре.

Нова начела архитектуре требала су да предоче визију новог социјалистичког човека и да својим грађевинама допринесу његовом убрзаном културном уздицању. Култура и културни објекти, у овом случају задружни домови, требали су постати својина народа, тј. да служе интересу народа и да их има у изобиљу како би се масе могле њима користити.³⁶

Културни преображај села после Другог светског рата ишао је у прилог репрезентовању идеолошких принципа политике социјализма и КП међу сеоским становништвом које је у том периоду чинило већински део популације у ФНРЈ. Културни преображај, који је најочигледнији у области архитектуре, ослањао се

³⁶ Видети: Bratislav Stojanović, „О неким питањима архитектуре код нас“, *Tehnika*, br.5-6 (1949): 190.

на оне елементе наслеђа који су могли бити искоришћени као полазишта у новом општем друштвено-културном препороду.

Уметност и архитектура као репрезенти одређене културе утицали су на убрзани развој друштва. Нова архитектура послератне Југославије, често је истицано, по својој величини, облику и значају превазилазила је све што је до тада грађено у њој.³⁷

Изградња задружних домова може послужити као идеалан пример такве тврдње. Грађевине овог типа никада нису грађене на селу и тиме су представљале први корак у његовом будућем социјалистичком развоју. Несумњив допринос изградње домова позициониран је у домену репрезентовања победе социјалистичког друштва и културно-економског препорода села.

Инспирисана начелима социјализма, социјалистичка садржина ових објеката посебно је била наглашавана. Доминација садржаја намењених културно политичком уздизању сељака у основи најбољи је пример за то. (Табла V: слика 5.5 – 5.15)

За испуњавање захтева нове архитектуре социјалистичког друштва била је потребна јака привреда и довољан број стручњака из различитих области. Убрзана индустријализација, активно учешће стручњака, инжењера и техничара из различитих области, учешће масовних организација, сведочи о општеприхваћеној друштвеној пракси.

Специфично поље рада социјалистичке културе представљао је систематски развој индустрије, изградња станова, задружних домова и томе сл.³⁸ Организовање акције изградње задружних домова послужило је подизању свести народа о значају заједничке борбе, која је усмеравана у различитим правцима изградње социјалистичког друштва. У том периоду требало је предочити предности социјалистичког преображаја неуком и необразованом народу са села, а један од бољих начина представљала је акција изградње конкретних објеката.

³⁷ Видети: Bratislav Stojanović, „O arhitekturi nove Jugoslavije“, *Tehnika*, br. 2-3 (1947): 41.

³⁸ Mira Krajger, „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“, *Tehnika*, br.6 (1947): 289.

5.1.5. Програм и типологија задружних домова

Архитектонски програм задружних домова израђиван је типски према узору на руске колхоз домове. Како не би представљали једнообразне грађевине разноврсност програма постигнута је различитим решавањем функције, обликовања и употребом елемената из наслеђа који карактеришу одређена поднебља у ФНРЈ. По својој структури задружни домови су се састојали из два дела: привредног који је одговарао купопродајној функцији задруге, са пратећим магацинима и продавницама индустријске робе, и културно-просветног који је имао улогу у културно-политичком уздизању сељака.

Културно-просветни садржаји у пројекту су били дефинисани пре свих универзалном салом затим различитим просторијама намењених културним активностима, читаоницом и библиотеком која је предвиђана за домове већег капацитета. Ови садржаји чинили су такозвану социјалистичку садржину домова.

Типологија задружних домова је вршена према економској снази насеља и броју становника које живи у њему.³⁹ Идентична типологија коришћена је и у подели сеоских насеља где је постојало осам типова сеоских насеља и за сваки од њих израђиван је специфичан тип задружног дома. (Табла V: табела 5.3б) На пример села у Војводини која су се плански развијала предвиђала су због своје величине веће, тзв. „супертипове“ домова. (Табла V: слика 5.51)

Основну одредницу типолошке поделе није представљала задруга, што би негде и било логично, него универзална сала. Диференцирање домова према капацитету универзалне сале оправдало је њену централну позицију коју је заузимала у пројектима. Универзална сала као највећи и најрепрезентативнији елемент задружних домова служила је одржавању различитих културно уметничких манифестација, курсева у циљу образовања пољопривредника, али и за одржавање бројних скупова друштвено политичких организација.

³⁹ Видети: Milorad Macura, „Zadružni domovi na teritoriji NR Srbije“, *Arhitektura*, br. 11-12 (1948): 27.

Садржаји задруге најчешће су се налазили на једном крају грађевине и били су, можда због своје намене, неупадљиви на први поглед. За разлику од њихове неупадљивости, улаз у универзалну салу на фасади је био наглашаван луковима и аркадама, а у већини случајева је доминирао у висинској регулацији изнад осталих садржаја који су се налазили у центру насеља.

Велика пажња приликом пројектовања и извођења била је усмерена на добру организацију и капацитет просторија. Иако влада уверење да су домови с намером грађени већи него што је требало постојала су и решења која су због премашивања капацитета искључивана из даље употребе. Такав пример је задружни дом типа 5 пројектанта Рајка Татића за који је Јован Крунић рекао да више подсећа на некакав планинарски него на задружни дом (Табла V: слика 5.13). Као такав он је био неприхватљив за разбијена и мала планинска насеља којима је био намењен, јер је у идеолошком смислу архитектура задружних домова требала веродостојно приказивати прилике, могућности и потребе контекста у коме се гради.

Поред већ установљене типологије домова према капацитету постојале су и друге потподеле. Концепција задружних домова била је врло разнолика тако да су предвиђани различити типови основе Г, Т, ЗЕТ.⁴⁰ Такође је постојало и неколико типова у односу на позицију дома тј. да ли је објект у низу, на углу или на тргу. На овај начин остварен је покушај да се за свако одређено место предвиди адекватан тип грађевине, али се то на крају показало узалудним пре свега због великог броја локација и услова које је свака од њих појединачно диктирала. Домови су углавном предвиђани тако да остављају простора за формирање слободних површина и тргова који су представљали први корак у будућем просторном уређењу села.

Избор типова за изградњу углавном су вршили локални представници задружних организација, тако да се на основу броја извођења одређеног типа не може расправљати о његовој архитектури тј. да су се најбољи пројекти највише изводили. Критеријуми на основу којих је вршен одабир пројеката за изградњу

⁴⁰ Видети: Jovan Krunic, „Učesće sekcije arhitekata DIT-a Beograda u akciji izgradnje zadružnih domova“, *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 99.

није био јасно дефинисан, па су захваљујући томе и прављени чести пропусти. Главни параметар приликом избора решења за изградњу представљала је индивидуална допадљивост пројекта локалним представницима задружних организација.⁴¹

Да би пројекти могли бити реализовани морали су пре свега да поседују добру организацију основе, која би била праћена минималним утрошком материјала. Архитектонска форма је прилагођавана народној архитектури, а материјал локалним условима. Проблем оваквог приступа представљао је међутим недостатак квалификоване радне снаге која је могла извести одређене пројектом предвиђене елементе, али и недостатак материјала којим је требало извести поједине радове.

5.1.6. Задружни домови на територији НР Србије

Архитектура задружних домова углавном се кретала у границама две крајности. С једне стране заснивала се на самој структури грађевине и њеним садржајима, а са друге на елементима украшавања као очигледног средства репрезентовања нове културе. Пројекти који су успевали да избегну ове крајности одговорили су постављеним захтевима задруге.

Највише реализовања имали су мали и средњи типови задружних домова зато што је у НР Србији постојао велики број ових насеља. Просечан број извођења по пројекту био је 28 пута. Највише извођења имао је задружни дом типа 4, архитекте Драгомира Симића, који је изграђен чак 132 пута.⁴² (Табла V: слика 5.14) Симићевим пројектом је предвиђен капацитет сале до 350 корисника, канцеларија и приручни магацински простор за потребе задруге, магацин за пољопривредне производе и подрум. У оквиру пројекта налазила се и читаоница са библиотеком која није била програмом предвиђена за овај тип објекта. (Табла V: табела 5.36)

⁴¹ Видети: J. Krunić, *Исто*

⁴² Jovan Krunić (ur.), *Zadružni domovi: Zbirka projekata masovne izgradnje na teritoriji uže Srbije, Autonomne Pokrajine Vojvodine i Autonomne Pokrajine Kosovsko Metohijske oblasti u 1948. godini*, (Beograd: Zadružna knjiga, 1948), 107.

На примеру задружног дома типа 1, аутора Димитрија Маринковића, другог по реду најчешће реализованог пројекта, уочљива је јасна доминација социјалистичке садржине у основи. (Табла V: слика 5.11) Универзална сала са пратећим садржајима који иду у прилог културно политичком уздизању сељака према својој површини заузимала је највећи део основе. Са друге стране у архитектонском обликовању искоришћени су елементи и мотиви из народног градитељства како би се социјалистичка садржина прилагодила локалном контексту. Асоцирајући на кућу моравског типа ово решење је омогућавало несметано уклапање у структуру већине села у Србији. По питању архитектуре није се могло много замерити јер су функција и обликовање пројектованих садржаја релативно одговарали различитим ситуацијама на терену.

Циљ изградње задружних домова испуњен је самим организовањем акције изградње која је мобилисала читаво друштво и стручне организације. Масовно залагање народа у акцијама изградње често је тумачено од стране чланова КПЈ као свестрана подршка Партији, а не као жеља да се изврши културни и економски препород села и обезбеди егзистенцијална сигурност домаћинстава.⁴³

Каснијим напуштањем идеје о социјалистичком преображају друштва пред крај 20. века, социјалистичка садржина задружних домова постала је безвредна. Задружни домови су прерасли у споменике социјалистичке културе. Данас када је и већина села у процесу нестајања, домови представљају руине у сеоским центрима од којих се веома мали број користи или је адаптиран у неку другу сврху. Од организовања акције њихове изградње, преко вишегодишње употребе, па до њиховог незавидног положаја данас, видимо да је идеолошка поставка домова ишла у прилог више остваривању тренутних политичких циљева него што је реално успела да допринесе развоју пољопривреде и економски препороди село. Да је којим случајем пољопривреда у предвиђеној мери унапредовала можда би они и данас представљали неизоставан сегмент свакодневног живота на селу.

⁴³ Видети: Dimitrije Bajalica, „Izgradnja zadružnih domova u našoj zemlji“, *Jugoslavija SSSR*, br. 35 (1948): 6-8.

Поред тога не треба умањити и занемарити њихову улогу у обнови села послератном периоду. Упркос недостатку финансијских и других средстава изградња задружних домова представљала је јединствену акцију изградње и обнове села која ни до данас није превазиђена.

5.1.7. Од идеје до реализације

Задружни домови су представљали прве вишенаменске објекте у селима. Од идеје о њиховој изградњи па до реализације често је долазило до разноразних одступања, а у неким случајевима и до одустајања од коначне реализације. На основу тих одступања спроведена је анализа идеолошке поставке чиме су дететковани одређени недостаци.

Задружни дом је у оквиру своје намене обављао и улогу репрезентативне грађевине у селу. Вођени идејом да својом величином и лепотом доминирају насељем, задружни домови су често били предимензионисани.⁴⁴

Такође су постојали случајеви где домови нису одговорили основној намени, односно потребама задруге. Пример овакве грађевине је задружни дом типа 5 пројектанта Симе Папкова. (Табла V: слика 5.15) Прегледом пројекта може се установити да овај тип задружног дома сигурно није могао адекватно допринети развоју пољопривреде из разлога што није поседовао велики магацин за потребе складиштења пољопривредних производа. Ово представља велики пропуст ако имамо у виду да су домови грађени између осталог за потребе задруга чије је функционисање на овај начин било отежано. Овакав недостатак међутим није умањио број реализовања овог решења, што повлачи са собом питање избора решења за изградњу. Поред овог може се навести и пример задружног дома типа 6, Ћирлић Жарка, који такође није поседовао програмом предвиђену просторију, али и друга решења која су одступала од предвиђеног програма.

Убрзани привредни развој захтевао је одговарајуће кадрове којих је било мало. Приликом грађења није се приступало анализи социолошких, економских,

⁴⁴ Видети: Dragan Илић, „Домови културе у Савезној Републици Србији”, *Саопштења ИАУС*, бр.2 (1969): 20.

демографских, географских и других фактора неопходних у утврђивању будуће програмске структуре домова.⁴⁵ Можда то и не представља неки недостатак, јер би се организовање акције и изградње доста теже спроводило када би постојало више различитих параметара који би утицали на програмску поставку.

Недостатак квалификоване радне снаге онемогућавао је извођење појединих елемената. Пројектом предвиђена репрезентативност тиме се није могла у потпуности изразити. Највећи губитак остваривала је национална форма која је требала да локализује социјалистичку садржину.

Домови културе су после рата преузели улогу на себе да у првом периоду спровode политику образовања, организације културно-уметничких манифестација и томе сл. И поред великог броја изграђених објеката, домови су у каснијем периоду губили своју позицију на селу. Један од разлога била је и чињеница да домови никад нису били комплетно завршени. Културно-просветни садржаји никад нису били приведени крају, а најчешће су били реализовани само делови предвиђених задружних просторија. Као што смо видели на примеру задружног дома типа 5 једног од најчешће извођених објекта. Библиотеке и читаонице, које припадају већим типовима, у великом броју случаја нису ни биле у употреби, првенствено јер нису биле адекватно опремљене како би служиле сврси.

Још један од недостатака који је касније ишао у прилог пропадању задружних домова је то што они нису имали тенденцију проширивања садржаја. Крута програмска поставка преузета од совјетских домова културе резултирала је смањеним могућностима каснијег адаптирања објеката у неку другу сврху.

⁴⁵ D. Ilić, *Исто*, 21.

5.2. Развој школства и изградња школских зграда на селу

Пропагирање социјалистичке идеологије поседовалао је различите облике. Милован Ђилас је истицао да је културни преображај Југославије био остварив само под условима да тековине савремене културе буду доступне свим друштвеним групама, мислећи пре свих на децу и омладину односно на школе и образовне установе.⁴⁶ Након Другог светског рата поред стварања јаких и здравих темеља економског развоја, важно је било успостављање јаког образовног система који би се заснивао на социјалистичким основама. Проценат неписменог становништва, нарочито у сеоским подручјима, био је изузетно велики, као што је раније напоменуто. Са друге стране, Првим петогодишњим планом предвиђена индустријализација југословенског друштва не би била могућа да се паралелно с њом није спроводило просвећивање народа, односно стварање стручног кадра способног да преузме изазове у изградњи социјалистичког друштва. Закључци комисије школства ФНРЈ били су да се до краја Првог петогодишњег плана предвиде средства за изградњу нових школа.⁴⁷

Развој школства у ФНРЈ у целини је разматран и установљен на Трећем пленуму ЦК КПЈ у Београду 1949. године. Привредни и културни развој иницирао је усвајање нових основа будућег образовања омладине у ФНРЈ. У погледу наставног програма више пажње је посвећивано природно-техничким наукама и политичкој економији. Такав однос није ни мало чудио када се узме у обзир жеља за стварањем радничке класе која је у начелу требало да представља ослонац југословенског друштва. Наставни програм основних сеоских школа, са друге стране, предвиђао је након завршетка четвртог разреда наставу везану за упознавање пољопривредне делатности и рада на пољопривредним машинама и томе сл.

Револуционарни дух ослободилачке борбе у Југославији искоришћен је у најбољем смислу за развој идеолошких принципа који су представљали

⁴⁶ Bratislav Stojanović, „О неким питањима архитектуре код нас, povodom konkursa za tipove školskih zgrada na selu“, *Tehnika*, br. 5-6 (1949): 190.

⁴⁷ Видети: „Zaključci komisije po pitanju školstva, III plenum SK KPJ, 29-03.12. 1949.“ АЈ, Ф 507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, II/7

полазиште првенствено у образовном систему. Формирање јаког социјалистичког образовног система значило је виши степен образованости будуће радне снаге васпитаване за одбрану постављених циљева. Један од основних циљева у идеолошко-политичком и просветно-културном домену представљао је агитпроп као директивно-централистички систем рада координисан руководством Партије.⁴⁸

Стање школства у ФНРЈ није било задовољавајуће у првим годинама. Велики проблем је представљала чињеница што није било довољно квалификованих наставника. Ту треба додати и слаб квалитет наставе који није био могућ без одговарајућих уџбеника и адекватног простора предвиђеног за наставу.⁴⁹ На примеру села копаоничког среза Петар Стамболић у погледу школства је истицао недостатак дрва за огрев и различитог школског прибора. Осврћући се на проблем школства Светозар Вукмановић је указивао на чињеницу да се брже развијају предузећа од стручног кадра, чиме се успорава реализација зацртаних планова. Развој школства требао је да прати привредни развој како не би били угрожени општи планови развоја. Кроз школе је требало стварати савесне градитеље социјализма.

Успостављање нових друштвених вредности и померања у послератном периоду утицала су на формирање другачијих школских система и установа које ће одговарати потребама савременог југословенског друштва. Значајну улогу социјалистичко друштво наменило је управо савременој школи. У програмском смислу нова школа није имала додирних тачака са старим образовним системом предратне Југославије. Најважнији задатак школа по њиховом формирању био је што пре подићи ниво општег образовања становништва.⁵⁰

Сеоске школе углавном су били приземни објекти који су својом архитектуром и положајем чинили упечатљив део новог просветно-културно-задружног центра као будућег носиоца развоја. Њихова изградња била је резултат заједничке акције

⁴⁸ Branko Petranović, „Socijalistička Jugoslavija 1955-1988, Knjiga III“, *Istorija Jugoslavije 1918-1988* (Beograd: Nolit, 1988), 120.

⁴⁹ Видети: „Stenografske beleške, III plenum CK KPJ, 29-03.12. 1949.“, АЈ, Ф 507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, II/7

⁵⁰ Danica Nola, „Suvremena nastava traži i suvremenu školsku zgradu“, *Arhitektura*, br.5 (1952): 18.

и рада локалног становништва. У односу на школске зграде у градовима, сеоске школе су у просторном и обликовном смислу представљале једноставне грађевине. (Табла V: слика 5.24, 5.25) Поред учионица предвиђане су просторије за учитеља, предпростор испред учионице и у ретким случајевима санитарни чвор. Предпростор је најчешће био полуотвореног типа као саставни део трема који је имао функцију заклона.

У погледу изградње сеоских основних школа требало је искористити добровољни фронтоски рад чиме би сељак увидео предности свога рада доприносећи образовању сопствене деце. У складу с тим Кидрич је истицао да се може рачунати на грађевински материјал који сеоско становништво може релативно брзо обезбедити.

Планирање и изградња школа на селу није била једноставна. Својеврстан изазов представљао је велики број насеља разбијеног типа у Србији, географско-топографске одлике, неприступачност терена и непостојање саобраћајне инфраструктуре. Специфичност услова одређеног контекста иницирала је израду одговарајућих решења у том смислу.⁵¹

5.2.1. Друштвени значај школа у развоју сеоских насеља после рата

Развој архитектуре школских зграда одвијао се под сложеним друштвено-културним и привредно-политичким условима у Југославији. Зоран Бајбутовић истиче да су друштвене промене у другој половини 20. века, успостављајући нове друштвене циљеве образовања, утицале на развој нових педагошких метода и потреба за новим облицима школског простора.⁵² Архитектура школских зграда из тог разлога недвосмислено је била одраз друштва и времена у коме је настајала. Интерес за развојем школских зграда у овом периоду постајао је све већи у свим земљама, зато што су школски објекти морали одговарати савременом степену друштвеног развоја.

⁵¹ Видети у ком обиму демографске, просторне и функционалне карактеристике могу утицати на изградњу школских зграда на селу: Mate Bajlon, *Škole* (Beograd: Građevinska knjiga, 1972), 193.

⁵² Zoran Bajbutović, *Arhitektura školske zgrade* (Sarajevo: Svjetlost, 1983), 7.

Основу социјалистичког образовног система представљала је доступност образовања широким народним масама. Југословенско друштво се у целини образовало по многим аспектима. Од идеолошко-политичког, културног и стручног које се у почетку састојало у преношењу знања и искустава старијих колега на млађе. Успостављањем новог друштвеног система после рата, долази до реформе васпитно образовних система. Планирање школских зграда постало је одраз стратешких циљева југословенског друштва у односу на културни и привредни развој као референтне показатеље друштвених односа.⁵³

Образовну улогу у друштву у ранијим периодима је имала црква, која је поред тога вршила и религијски утицај на становништво. Средњевековне школе чиниле су саставне делове верских комплекса и манастира.⁵⁴ Искористивши тренутак непосредно по ослобођењу социјалистичко руководство је учинило значајне кораке по том питању. Школске зграде поред задружних домова постале су средиште друштвено-културног живота и мерило развоја сеоских насеља. Школа као институција заузела је важно место у образовању социјалистичког човека.

Школовање на вишим и високим школама омогућавало је стицање различитог знања радничке класе, креирајући слику активног учешћа народа у управљању друштвеним ресурсима.⁵⁵ Школовање није више представљало привилегију богатих него је постала нужност која је стајала у одбрану социјалистичке идеологије. Добијајући важну улогу у васпитавању „социјалистичког човека“⁵⁶ један од важних задатака непосредно после рата представљала је израда наставних планова и програма за све врсте школа. Њихов циљ био је да се поред образовања васпитавају „слободни и одлучни социјалистички људи са широким и свестраним схватањима, као свестрано развијени градитељи и браниоци социјализма“.⁵⁷

⁵³ Z. Bajbutović, *Исмо*, 32,33.

⁵⁴ Видети: Mate Bajlon, *Školske zgrade* (Beograd: Građevinska knjiga, 1958), 19; Zoran Bajbutović, *Arhitektura školske zgrade* (Sarajevo: Svjetlost, 1983), 27-29.

⁵⁵ „Razvoj školstva i uzdizanje stručnih i tehničkih kadrova“, *Tehnika*, br. 3 (1952): 198.

⁵⁶ „У југословенским школама данас се васпитавају свесни градитељи мира и демократије у свету“, *Политика*, 15. август, 1949.

⁵⁷ „Razvoj školstva i uzdizanje stručnih i tehničkih kadrova“, *Tehnika*, br. 3 (1952): 199.

Доступност школовања свим друштвеним слојевима имала је поред образовног и други значај. На тај начин, из године у годину повећавао се број ученика и студената што је представљало важан корак у јачању и одбрани социјалистичке идеологије међу млађом популацијом.⁵⁸ Тенденција петогодишњег плана била је да образовање буде свима подједнако доступно, у буквалном смислу. Предвиђено је било на сваких 20 км одређене територије изградити по једну основну школу с тим да ученицима не буде удаљенија од 2 км.⁵⁹

5.2.2. Планирање и изградња основних школа на селу

Друштвени услови који су настали после рата иницирали су другачији модел развоја школства. У том смислу школске зграде добиле су другачију улогу у образовању и просвећивању народа него до тада. Посредством званичне политике Комунистичке партије њихова изградња подразумевала је и значај у погледу културно-политичког образовања.

Школство у ФНРЈ требало је усвојити савремене духовне и материјалне тековине свих народа чиме би се подстакао сопствени развој. Идеолошко-политичко васпитавање се није односило само на децу и омладину већ се најпре требало спровести преваспитавањем наставног кадра. Улога Партије имала је пресудан утицај у развоју југословенског школства нарочито у првим годинама по окончању рата. Јединствени систем школства и руковођења школама није постојао тако да је различите организационе и програмске проблеме решавала КПЈ. Задаци Партије између осталог били су рад на стручном подизању наставног кадра, подизање рада ученика, материјално обезбеђивање школа и наставничког кадра, као и део који се односио на обнову и изградњу школских зграда.⁶⁰

Потреба за школским простором утицала је на расписивање конкурса за типове основних школа на селу 1948. године. Програмом је била предвиђена израда

⁵⁸ Исто, 200.

⁵⁹ „Петогодишњи план и школе“, *Борба*, 22. јул, 1947.

⁶⁰ Видети: Милован Ђилас, „Проблеми школства у борби за социјализам у нашој земљи“, Стенографске белешке, Реферат на III пленуму ЦК КПЈ, 29-03.12. 1949. АЈ, Ф 507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, II/7

планова за три типа школских зграда које би се разликовале по броју учионица. Први тип предвиђао је две, други четири, а трећи седам учионица. Сваки од наведених типова поседовали су и подтипове предвиђене за равничарска и брдска насеља.

Пројекти који су пристигли на конкурс имали су, према процени комисије, озбиљне недостатке у архитектонско-техничком и обликовно-естетском погледу. Архитектура пристиглих радова декларисана је као непримерена за село.⁶¹ Поред тога што је подсећала на зграде рађене пре рата пројектанти су често приказивали равничарски тип школе као брдски, и обрнуто. Такав приступ није поговдао поштовању топографских и климатских услова који су се кретали између две крајности.

Неуспех конкурса био је, како сматра Братислав Стојановић, разлог да се организују састанци секције архитектата у оквиру ДИТ-а Југославије чиме би се поново истакао значај изградње школа. На њима је расправљано генерално о архитектури тих грађевина указујући на ком нивоу и под којим условима треба да се граде. У архитектонском смислу главна замерка на пристигле пројекте била је недовољна изражајност зграде, која је према својим обликовним карактеристикама више подсећала на припадност градским наместо сеоским срединама. Ту се поставља и проблем недостатка квалификоване радне снаге и мајстора који би могли извести пројектом предвиђене замисли пројектанта, као и употреба локалних материјала на којима се инсистирало. Поред архитектонских пропуста и замерки постојале су и оне које су се односиле на функционални карактер објекта. Међу њима свакако најважнији пропорционални однос садржаја у основи који је у већини случаја резултовао дугачким ходницима. (Табла V: слика 5.19 – 5.22)

У распису конкурса, Министарство просвете НР Србије је захтевало да школе на селу буду израз социјалистичке културе. Нова архитектура није требало да се своди само на једноставно решавање утилитарних проблема. Предвиђено је да у

⁶¹ Bratislav Stojanović, „O nekim pitanjima arhitekture kod nas, povodom konkursa za tipove školskih zgrada na selu“, *Tehnika*, br. 5-6 (1949):186.

функционалном и обликовном смислу, као важне грађевине у насељу, имају улогу репрезента нових естетских вредности архитектуре на селу.⁶²

Школске зграде на селу требало је да одражавају револуционарне промене социјалистичког преображаја села. У том погледу подразумеване су мере КПЈ за културно-политичко уздизање села. Стојановић наводи да је основни циљ таквог схватања било да будућа архитектура школских зграда треба да буде одраз продирања културе на село, где ће се визуелни приказ ових грађевина разликовати од сеоских кафана, привредних зграда и задружних домова.⁶³

Прекретницу у изградњи школа, према мишљењу Мате Бајлона, представљао је Закон о школству из 1958. године. Убрзани развој науке и технике, опште културе и просвећености народа пратио је индустријски развој и утицало на формирање новог система школовања адекватног условима социјалистичког друштва.⁶⁴

Решеност власти ФНРЈ по питању школства видела се у порасту броја школа различитих профила у читавој земљи. У односу на предратно стање већ у првим годинама тај проценат је премашивао 50%.⁶⁵ Развој школства није био могућ без свестране подршке народа и његовог масовног залагања у изградњи. Тешка материјална ситуација и жеља да се реализује што више планом предвиђених задатака, истицала је улогу друштвене праксе као једне од битних одлика новог друштвеног уређења у Југославији.

Капитална изградња у области индустрије тицала се и изградње стручних школа са интернатима и становима за раднике.⁶⁶ На тај начин стварана су нова насеља у којима је било обезбеђено образовање будућег стручног кадра и радне снаге. Зато су планиране у непосредној близини одређених индустријских погона или

⁶² В. Stojanović, *Исто*, 187.

⁶³ В. Stojanović, *Исто*, 188.

⁶⁴ Мате Бајлон, *Škole* (Београд: Грађевинска књига, 1972), 45.

⁶⁵ У предратној Југославији број школа је износио 10 445, док је 1948 /49 достигао бројку од 15 003, а на крају 1951. године 16 504. Видети у: „Развој школства и уздизање стручних и техничких кадрова“, *Техника*, бр. 3 (1952): 198.

⁶⁶ Видети : „План капиталне изградње савезне индустрије у 1947. години“, АЈ, Ф17 Министарство индустрије ФНРЈ, 1946-47., Одељење за капиталну изградњу, фасцикла бр. 170

пољопривредних добара.⁶⁷ Такав однос државе је, са друге стране, иницирао развој различитих функција у оквиру новопланираних насеља. Повећање броја и разноврсности друштвено-културних садржаја, занатских радњи и продавница било је последица потребе становништва.

5.2.3. Анализа архитектонско-урбанистичких и обликовно-естетских карактеристика типских пројеката сеоских школа

Велики број типских пројеката сеоских школа израдио је Пројектни завод Србије. Поједини пројекти су предвиђани као потпуно нове грађевине а неки као модел за реконструкцију делимично срушених објеката. Велики број сеоских школа у току Другог светског рата је запаљен и порушен где су најчешће страдали кровна конструкција, таваница и остали елементи од дрвене грађе. Уколико је конструкција носећих зидова остајала стабилна овакве школе су се могле брже обновити уместо да се зидају нове.⁶⁸ Неке од тих школа обновљала је омладина јер нису захтевале претерану стручну помоћ.⁶⁹

Типологија сеоских школа извршена је према броју учионица. Постојали су типски пројекти сеоских основних школа који су предвиђали две учионице, канцеларију и стан за учитеља као на пример тип I-а. (Табла V: слика 5.16, 5.18) Тип I-б је у својој просторно-функционалној организацији генерисао 4 учионице, канцеларију и два стана, а тип I-ц 3 учионице, канцеларију и стан за учитеља. Ови типски пројекти школских зграда предвиђани су за мања сеоска насеља, а број учионица зависио је од броја деце, односно броја становника у насељу. У зависности од капацитета и садржаја школе су пројектоване као правоугаоне грађевине или у облику ћириличног слова „Г“ као што је случај са пројектом типа

⁶⁷ Видети: АС, фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије, Комисија за ревизију пројеката, 1948-50, Ф 43, бр.1; АС, фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије, Комисија за ревизију пројеката, 1948-51, Ф 42, бр.9

⁶⁸ АС, фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије, Комисија за ревизију пројеката, 1947-49, Ф 44, бр.5

⁶⁹ Видети: „Омладина села Врбовна подигла зграду за основну школу“, *Борба*, 6. новембар, 1947.

III-а који је поседовао 6 учионица, канцеларије и два стана.⁷⁰ Такође су посредством капацитета и садржаја предвиђане и као спратне грађевине.

Типски пројекти школских зграда које су израђивале друштвене пројектантске организације били су усклађени према параметрима које је постављала комисија Министарства грађевина у сарадњи са Министарством просвете. Упутства планске комисије НР Србије односила су се на различите аспекте. Углавном се тицало уштеда у грађевинском материјалу (цемент, гвожђе, стругана грађа) које није било довољно. Велике промене су тим поводом вршене у одређеним позицијама предрачуна.⁷¹

Типски пројекти сеоских школа нису само представљали идејни нацрт по коме треба градити. У архивској документацији Комисије за ревизију пројеката Министарства грађевина НР Србије, постоји захтев грађевинског предузећа „Будућност“ из Бора које је доставило елаборат за грађење основне школе у Бељевини у атару села Злота. Између осталог наводи се да месни одбор није тражио типски план од надлежних власти, али да је пројекат усклађен у просторно-функционалном и архитектонском погледу са стандардима типских пројеката. Без обзира на очигледно подударање идејног решења пројекат није прихваћен јер није припадао решењу које је одобрило државно руководство.⁷²

Главни критеријум приликом оријентације и позиционирања сеоских школа на терену био је постављање учионица на тај начин да прозори буду оријентисани у правцу између истока и југа. Сходно приликама на селу, које нису условљавале постојање тоалета унутар објекта, његова позиција је била предвиђена на доњој страни парцеле, што даље од објекта и бунара. Приземни типови сеоских школа (I-а, I-б, II) нису на пример поседовали у својој структури армирани бетон. У потпуности су се ослањали на дрво и опеку као материјале за конструкцију. Унутрашњост зграда опремана је скромно у складу са могућностима. Подови су

⁷⁰ АС, фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије, Комисија за ревизију пројеката, 1947-49, Ф44, бр.6.

⁷¹ АС, фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије, Комисија за ревизију пројеката, 1947-49, Ф44, бр.4.

⁷² АС, фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије, Комисија за ревизију пројеката, 1947-50, Ф45, бр.6

били од дрвета изузев комуникација које су рађене од бетона за веће типове школских зграда.

У оквиру техничког извештаја планске комисије НР Србије давани су предлози за темељење објеката и његову заштиту од влаге. С обзиром да су у питању биле сеоске школе наводило се да је у недостатку одређеног материјала било могуће направити изузетке. Недостатак цемента и гвожђа на пример решаван је употребом дрвене грађе за премошћивање распона. Хоризонтални и вертикални олуци су се могли у овом случају потпуно изоставити јер се објекат налази у природном окружењу па се дубином стрехе вода може одвести подаље од објекта.

У погледу архитектонског обликовања зграде су биле потпуно идентичне, без икаквих детаља и посебне обраде зидова у виду ниша, шпалетни и томе сл. Све се сводило на равномеран распоред прозорских оквира са акцентом на улазни трем и лукове који су га украшавали. Сличност архитектонског израза са зградама задружних домова огледала се у чињеници да треба да представљају репрезентативну осовину друштвено-културног развоја сеоских насеља.

У архитектонско-урбанистичком погледу генерално постоје три типа школских зграда: ходнички, холски и павиљонски тип.⁷³ Сеоске школе у Србији за већа насеља углавном су припадала ходничком типу у неким случајевима и павиљонском. Пример сеоске школе у Тршићу која је грађена у каснијем периоду, архитекте и професора Мате Бајлона, репрезентује слободнији приступ у погледу просторне организације.⁷⁴ Школа припада павиљонском типу предвиђеном за 150 ученика нижих разреда (1-4) са могућношћу повећања њеног капацитета. Предвиђена је за више околних насеља. У погледу урбанистичке поставке објекат прати изохипсе терена што му омогућава поделу на неколико целина, тачније три, које могу независно функционисати. (Табла V: слика 5.23)

У архитектонском погледу школске зграде у Југославији нису заостајале за естетско-обликовним карактеристикама школа у Европи и шире. Ако се за архитектонску праксу соцреализма може тврдити да је једнолична и безизразна, школске зграде су у погледу програмске и архитектонско - урбанистичке поставке

⁷³ Мате Бајлон, *Škole* (Београд: Грађевинска knjiga, 1972), 201, 223.

⁷⁴ М. Бајлон, *Исто*, 195-200.

пратиле савремене тенденције тог периода. Примена индустријских префабрикованих елемената у њиховој изградњи односила се углавном на веће објекте у већим насељима и градовима. На тај начин обезбеђивала се могућност проширивања капацитета за већи број ученика. Сеоске школе са друге стране, биле су мањег капацитета тако да примена технолошки напредних система градње није имала значаја.

У архитектонско-обликовном смислу школске зграде за разлику од других грађевина социјалистичког реализма нису представљале изразито монументалне грађевине строгог архитектонског израза. Нарочито не у селима. Такав архитектонски приступ је требало избећи. Разлог томе, сматра Даница Нола, лежи у чињеници да строга и монументалност грађевине могу бити контрапродуктивне у смислу да изазову одбојност код деце.⁷⁵

Општи Закон о школству из 1958. године одредио је начине планирања и изградње школа. Просвећивање сеоског становништва, као један од задатака социјалистичког преображаја друштва, представљало је окосницу развоја насеља. Сеоска насеља која нису имала основну школу у ретким случајевима су поседовала развијену функционалну мрежу унутар насеља. Деца из оваквих средина гравитирала су према центрима заједница села, која су захваљујући развијеној просветно-образовној функцији постајала центар свакодневног живота већем броју сеоских насеља. Мате Бајлон је сматрао да ће временом потреба за сеоским школама у мањим насељима престајати, а као разлог томе наводи процес урбанизације. Насеља више категорије и варошице одвлачиће становништво из својих матичних насеља поседовањем основних функција насеља као што су школе.

Сеоско становништво је масовно помагало изградњу школа, на тај начин што је обезбеђивало одређене количине грађевинског материјала попут шљунка, цигле, дрвене грађе и томе сл. заменом пољопривредних производа.⁷⁶ И поред колективног залагања одређених друштвених групација и стручних организација, реализовање ових објеката ишло је тешко. Слично искуствима изградње

⁷⁵ Danica Nola, „Suvremena nastava traži i suvremenu školsku zgradu“, *Arhitektura*, br.5 (1952):19.

⁷⁶ D. Nola, *Исто*, 18.

задружних домова недостајала је квалификована радна снага која је била способна извести пројектом предвиђене замисли.

На крају треба истаћи да је улога школе у ширењу социјалистичке идеологије на селу била од изузетног значаја. Образујући младе нараштаје у оквиру редовне наставе развијана је свест код деце о величини, снази и способности социјалистичког друштва народа Југославије. Генерације које су школоване по оваквом образовном систему чиниле су културни одраз социјалистичке идеологије.

5.3. Утицај социјалистичке праксе на формирање и уређење сеоских центара

Просторне промене у селима настале су као последица промене друштвених односа. Социјалистички културни и економски преображај утицао је на измене у погледу урбанистичко-морфолошке структуре насеља. Планирање и изградња појединачних грађевина доприносила је усвајању другачијих вредности које су се првенствено односиле на архитектуру. Следећи Бодријара појединачне грађевине су заправо преводиле тренутне друштвене вредности чинећи их стварним.⁷⁷ Као такве имале су улогу да репрезентују идеолошка начела социјализма.

Већина сеоских насеља није поседовала плански оформљене центре, ако изузмемо војвођанска села која припадају групи плански насталих насеља.⁷⁸ Сеоски центри у општем смислу речи су дефинисани на основу функционалних и урбанистичко-морфолошких карактеристика. У зависности од величине насеља и броја становника зависила је површина која је предвиђана као нови или реконструисани сеоски центар.⁷⁹ Сеоски центри могу се сврстати у две групе. Прву чине тргови (плански или спонтано настали), а другу центри формиран на основу уличног система и могу бити праволинијски или на раскрсницама.⁸⁰

⁷⁷ Jean Baudrillard i Jean Nouvel, *Singularni objekti – Arhitektura i filozofija* (Zagreb: AGM, 2008), 88.

⁷⁸ Branislav Kojić i Đorđe Simonović, *Seoska naselja Srbije* (Beograd: Izdavačko – informativni centar studenata, 1975), 21.

⁷⁹ Milorad Ribar, „Stanje i problematika uređenja seoskih centara u selima Srbije“, *Izgradnja*, br.1 (1984): 42,43.

⁸⁰ Ђорђе Симоновић и Милорад Рибар, *Уређење сеоских територија и насеља* (Београд: ИБИ, 1993), 184.

Развојем југословенског друштва јавила се потреба за увођењем различитих садржаја и њиховог позиционирања унутар насеља. Централно место окупљања у селу раније је било резервисано за простор око цркве, а касније је развојем задругарства и социјалистичке праксе та улога припала задружним домовима. Специфичност послератне изградње огледа се и у чињеници да је изградња сада била поверена стручним организацијама.

Мрежа функција у оквиру сеоских насеља једна је од основних одредница типологије насеља. Анализирајући однос сеоских насеља и проблема њихове просторне организације, Ђорђе Симоновић развијеност функција такође сматра доминантним критеријумом.⁸¹ Изградња грађевина јавне намене на селу је с тога имала свој несумњив утицај у будућем уређењу и планирању сеоских насеља у Србији.

Масовна изградња школских зграда и задружних домова допринела је да се спонтано настала насеља функционално и просторно обједине око централног простора у насељу, који је генерисао различите садржаје добијајући на значају као место окупљања и јавног живота на селу. Релевантност њихове изградње поред намене представља и уређење урбанистичке матрице насеља која иде у прилог правцу будућег планирања. Интервенисање у простору је у том смислу имало утицаја на обезбеђивање бољих хигијенских услова, проветравања и инсолације.

Поред своје улоге у типологији насеља изградња грађевина јавне намене имала је свој допринос и у урбанистичком смислу. Саставне делове пројектованих објеката представљале су слободне површине који су планиране у прилог одвијању активности у непосредном окружењу. Наравно треба напоменути да није само развијеност садржаја унутар насеља утицало на њихову поделу. Свакако ту постоје и друге друштвене и привредне одреднице.⁸²

⁸¹ Типологију сеоских насеља у Србији Симоновић врши према развијености мреже функција унутар насеља. На тај начин издваја три групе: примарно сеоско насеља, сеоско насеље као седиште старе општине које карактерише делимична развијеност просветно културних и привредних функција, и центри заједница села као насеља вишег реда која генеришу више разнородних функција. Видети у: Ђорђе Симоновић, *Центри заједница села у Србији, Сеоске варошице и сеоске чаршије* (Београд: Грађевинска књига, 1970), 9,10.

⁸² Видети: Ђорђе Симоновић, *Центри заједница села у Србији, сеоске варошице и сеоске чаршије* (Београд: Грађевинска књига, 1970), 16.

Слободне површине су постојале и раније у сеоским насељима али као такве нису биле уређене. Поплочавањем и урбаним мобилијаром учињено је да ови простори постану репрезентативна места окупљања у насељу.

Нови тренд после рата представљало је формирање нових општина што је имало за циљ проширивање територијалне надлежности.⁸³ Такав систем био је изузетног значаја за интегрисање социјалистичких вредности у руралне просторе. Територијално обједињавање већином разбијених по типу сеоских насеља доприносило је бољем административном управљању и ширењу жељеног идеолошко-политичког утицаја међу сеоским становништвом.

Према истраживањима Бранислава Којића и Ђорђа Симоновића, као познавалаца прилика на селу, изградња објеката, који према својим карактеристикама не припадају категорији традиционалне архитектуре, представљала је зачетке формирања будућих привредних и друштвених центара јавног живота на селу. У ту групу спадају задружни домови, основне школе, објекти услужне делатности продавнице, апотеке, здравствене установе и сл. Сеоске варошице или центри заједница села, како их дефинише Симоновић, имали су поште као засебне зграде али је код већине насеља пошта улазила у састав задружних домова. Задружни домови и сеоске школе као најважније грађевине друштвено-образовног карактера, имали су за циљ пружање различитих услуга и просвећивање сеоског становништва.

Планирање и изградња школских зграда и задружних домова имали су свој вишеструки значај. У буквалном смислу, ове грађевине су преводиле вредности социјалистичког друштвеног уређења и културе унутар привредно и културно заостале сеоске средине. Својим постојањем постали су репрезенти социјалистичке културе и места која су утицала на идеолошко-политичко образовање сеоског становништва.⁸⁴

⁸³ Branislav Kojić i Đorđe Simonović, *Seoska naselja Srbije* (Beograd: Izdavačko-informativni centar studenata, 1975), 19.

⁸⁴ Видети: „На чврстом темељу великих демографских тековина Ослободилачког рата и Народне револуције све се више уздижу творевине милиона наших одушевљених градитеља и уједињују у величанствену зграду социјалистичке Југославије, Говор члана Политбироа ЦК КПЈ Моша Пијаде“, *Политика*, 8. јул, 1949.

У пројектантском смислу, потреба за уређивањем простора у непосредном окружењу ових грађевина ишла је у прилог планираним садржајима. С обзиром да је државна регулатива и политичко руковођење масовну изградњу задружних домова приказало као важан део борбе за социјалистички преображај села и развој задругарства, постала је пракса да већа сеоска насеља у оквиру своје урбанистичко-морфолошке структуре integriшу сеоске центре као уређење просторне амбијенте.

Груписање грађевина јавне намене најчешће је вршено с циљем да се обједини друштвени, културни и привредни живот на селу. Простор око ових грађевина представљала је слободна површина која је третирана као трг. Трг је био позициониран дуж главних саобраћајница, на њиховом пресеку или као слободни простор између зграда које га формирају. Такви простори често су били само делимично оформљени. Постојале су и слободне површине у централним зонама насеља које су иницирале изградњу објеката као што су на пример задружни домови. Таква пракса је утицала да сеоска насеља Србије добију урбанистичке обресе.

Сеоска насеља у Србији, ако се изузму насеља у Војводини која су настала као планска насеља, нису поседовала просторно и урбанистички дефинисане тргове. Простор око цркава („порта“) и школа спонтано је настајао с циљем да се омогући адекватан приступ овим грађевинама. У већини сеоских насеља у Србији без обзира на њихову структуру, ако изузмемо школе и цркве које није поседовало свако село, задружни домови су касније представљали почетак урбанистичке праксе. Сеоске цркве и школске зграде пре рата често су биле позициониране једна до друге па је зато постојала пракса да их обједињује заједнички простор као место јавног окупљања.

Позиција новоизграђених задружних домова генерално је зависила од урбанистичко-морфолошке пројекције насеља. Издужени облик насеља је иницирао позиционирање домова дуж главне саобраћајнице, а код типа „округлих насеља“⁸⁵ која поседују одлике централно груписаних формација у центру

⁸⁵ Branislav Kojić i Đorđe Simonović, *Seoska naselja Srbije* (Beograd: Izdavačko – informativni centar studenata, 1975), 21.

сучељавања главних саобраћајних праваца. Диспозиција домова пратила је остале друштвене објекте уколико постоје у насељу, што је утицало на формирање сложенијих по функцији сеоских центара. Разлог оваквом приступу огледао се у чињеници да домови морају по сваку цену представљати репрезентативне грађевине на селу, чиме би се исказала намера социјалистичког преображаја. Такође садржаји задруге морали су бити свима подједнако доступни, омогућавајући одвијање свакодневног живота на селу управо око ових грађевина.

Таква пракса била је нарочито изражена у развијенијим сеоским насељима, центрима заједница села како их дефинише Симоновић. Обједињавање различитих садржаја за последицу је имало гравитирање сеоског становништва околних насеља, што је касније допринело развоју ових насеља до нивоа урбаних средина. Садржаји су били готово истоветни у већини насеља, једино је урбанистичко-морфолошка структура насеља утицала на другачију диспозицију ових грађевина унутар насеља. (Табла V: слика 5.49)

Школе као културно-образовне установе и задружни домови као објекти који генеришу више различитих функција од културних садржаја, библиотеке, задруге, поште и сл., добили су улогу референта просторног развоја насеља. Артикулисање свакодневног живота око нових садржаја тенденциозно је резултирало формирањем сеоских центара у просторном погледу, практично доприносећи њиховој узајамној функционалној повезаности.

5.4. Индустијски и пољопривредни објекти

У оквиру индустријских и пољопривредних објеката истраживањем су обједињени погони прехранбене индустрије, складишта (силоси), и пољопривредне зграде грађене у оквиру пољопривредних добара и земљорадничких сеоских задруга. Разлог томе лежи у чињеници што су заузимали посебно место у Првом петогодишњем плану.⁸⁶ Велика новчана средства обезбеђивана су управо за планирање и изградњу објеката прехранбене

⁸⁶ „Закон о Петогодишњем плану развита народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947 - 1951“, *Борба*, 1. мај, 1947.

индустрије, првенствено јер је требало обезбедити довољне количине хране градском становништву чији се број рапидно повећавао.

Погони прехранбене индустрије планирани су углавном у непосредној близини урбаних центара са циљем да омогуће што бржи трансфер робе. У већим, административно обједињеним, срединама и сеоским насељима грађени су силоси који су омогућавали несметан откуп и складиштење пољопривредних сировина. Велике потребе за храном изградњу магацина и силоса стављали су у први план.

Пољопривредне зграде, са друге стране, грађене на пољопривредним добрима и у оквиру економских дворишта сеоских задруга, практично настављајући тренд започет пре рата. У погледу планирања објеката пољопривредне архитектуре јасно је било изражено настојање да се у великој мери унапреди пољопривредна производња нарочито у сточарству, чиме је много полагано на обезбеђивању првенствено адекватних хигијенских услова. Стручне организације у сарадњи са Министарствима пољопривреде и грађевина НР Србије и Југославије су поводом тога израђивале велики број типских пројеката који су публиковани у различитим стручним часописима и литератури овог периода.

Промена начина рада на селу и увођење механизације допринели су већој улози индустријализације у развоју сеоских насеља.⁸⁷ Социјалистички привредни развој је поседовао тенденцију истовременог економског и културног преображаја с циљем бржег и масовнијег прихватања нових вредности. Интензивна индустријализација је у таквом систему оставила бројне последице које се огледају у пољопривредној стагнацији. Према мишљењу Јована Ћирића у знатној мери је утицала на деаграризацију села и прелазак сељака у индустријске раднике.⁸⁸ Нов начин живота је поред смањења радне снаге у пољопривреди допринео и ширењу урбаних навика које су у одређеној мери условљавале просторне промене у оквиру насеља. Првенствено су те промене биле уочљиве на индивидуалним газдинствима.

⁸⁷ Dragoljub Simonović, *Transfer jugoslovenskih seljaka u radnike* (Beograd: Zadržna knjiga, 1971), 31.

⁸⁸ Jovan Ćirić, *Sociologija naselja i sociologija sela* (Niš: Gradina, 1979), 145-146.

5.4.1. Ефекти индустријализације на селу: сељаци индустријски радници

Нагли индустријски развој после рата допринео је изградњи, по намени, различитих објеката. Сеоска подручја почињу се плански развијати, све више испољавајући и неке негативне тенденције урбаног развоја.⁸⁹

Прихватање совјетског модела индустријализације било је један од главних разлога интегрисања индустрије у сеоска насеља. Прелазак на планску привреду за инжењере и техничаре је значио увођење нових метода рада. (Табла V: слика 5.28) Развојем индустрије они су били у обавези да своје вештине у пројектовању непрекидно ажурирају и допуњују. Технолошки напредак иницирао је употребу нових материјала који су поседовали боље техничке карактеристике. Тиме је вршена такозвана „ликвидација техничке заосталости“ и припрема друштва за потпуну победу социјализма.⁹⁰

У складу са социјалистичком идеологијом огромна материјална средства и радна снага били су од првог тренутка усмерени на развој индустрије. Она је требала постати окосница социјализма у Југославији и фактор сигурности социјалне и економске егзистенције радничке класе. Планска привреда заснивала се на интензивној индустријализацији чинећи је водећом привредном граном која је у периоду од 1947. до 1974. године расла у просеку за 10% на годишњем нивоу.⁹¹ У односу на стање из 1939. године удео индустрије био је 14 пута већи.

Потпуна посвећеност државе и друштва, са друге стране, индустријском развоју умањивали су значај других привредних грана. Потребе за храном у ратом разрушеној Србији биле су огромне чиме је пољопривреда заузимала важно место у развојним плановима. Материјална ситуација и подређеност индустрији међутим, утицали су на успорен раст пољопривреде.

⁸⁹ У Резолуцији о основама политике урбанизације СР Србије из 1967. године наведене су последице којима је допринео убрзани друштвено- привредни развој. Решавање бројних проблема насталих у претходном периоду ширио је оквир деловања струке која се никада није у потпуности изборила са новонасталим проблемима односећи се пре свих на неконтролисану (дивљу) изградњу нарочито у приградским сеоским насељима. Видети: Dragiša Dabić, „Problemi uređenja seoskih naselja“, *Saopštenja IAUS* (1972): 36.

⁹⁰ Vladimir Nenadović, „O zadacima inženjera i tehničara u izvršenju Petogodišnjeg plana“, *Arhitektura*, br.13-17 (1948): 118.

⁹¹ Branko Petranović, „Socijalistička Jugoslavija 1955-1988, Knjiga III“, *Istorija Jugoslavije 1918-1988* (Beograd: Nolit, 1988), 418.

Индустријализација је обухваћена истраживањем из разлога што је првенствено у великој мери утицала на промене унутар демографске структуре сеоског становништва, а потом и на просторно-функционалне промене насеља. Размере интензивне индустријализације огледају се учешћем у друштвеном производу 1952. године са 22%, док се 1984. године тај број попео на 42%.

Индустријализација југословенског друштва спроводила се захваљујући једном, можда и најважнијем основу, јефтиној радној снази. Велики део индустријализације негативно се односио на сеоска насеља која су акумулирала највећи проценат радне снаге. Са друге стране, поштравање услова откупа пољопривредних производа допринело је формирању другачијег односа сељака према задругама и политици на селу.

У пројектантском смислу Одељење за капиталну изградњу Министарства индустрије ФНРЈ имало је значајну улогу у оквиру преласка на планску привреду. Координисањем великог броја одељења унутар министарства оно је било одговорно за планирање и изградњу најразличитијих по намени објеката у индустрији. Поред обезбеђивања планских нацрта и њихове ревизије њихов рад се заснивао на обезбеђивању инвестиција за предвиђену изградњу.

Изградња индустријских погона углавном се у истраживању односи на објекте прехранбене индустрије. Разлог томе лежи и у остваривању директне везе са пољопривредом која је у доброј мери зависила од постојања ових погона. Као део „директивног планирања“ погони су планирани у оквиру приградских сеоских насеља чиме су формирали индустријску зону. Размештај индустријских погона вршен је на основу критеријума који су утицали на цену произведене робе, као и других фактора. Друге факторе су дефинисали извор сировина, енергенти, вода, транспорт, стручна радна снага и томе сл.⁹²

Изградња индустријских погона остварила је знатан утицај у погледу промене структуре становништва приградских села, остављајући последице на будући развој насеља. Повећање броја непољопривредног становништва у овим подручјима иницирао је трансформисање организационо-функционалне шеме

⁹² „Оријентациони план индустријске изградње у ФНРЈ по републикама“, АЈ, Ф17, Министарство индустрије ФНРЈ 1946-47, фасцикла бр. 172

сеоских дворишта што се касније одразило и на просторне промене у оквиру насеља.

Предратна Југославија је била велики извозник сировина.⁹³ Скоро 80% становништва Краљевине Југославије се у 1921. години бавило пољопривредом. Посредством ратова и тешке материјалне ситуације индустрија је била тек у повоју.⁹⁴ Индустријализација у ФНРЈ, са друге стране, имала је за циљ стварање нове материјалне базе која је требала обезбедити егзистенцију целокупном становништву. Паралелно са тим процесом вршен је и општи културни преображај југословенског друштва заснован на марксистичкој идеологији, детерминисан као неодвојиви сегмент економског развоја.

Изградња индустријских погона поред обезбеђивања економске основе домаћинства имала је и неке друге позитивне стране. Интегрисањем погона у непосредној близини сеоских насеља унапређивана је комунална опремљеност насеља. Предност изградње индустријских погона у овим срединама представљале су просторне могућности за евентуално проширивање њихових производних капацитета. Таква настојања се могу препознати на примеру градова као што је Београд где је планирање индустрије у рубним зонама града позитивно утицало на успостављање идеалног односа места становања и запослења. (Табла V: слика 5.29 – 5.30) Временом је савладаван празан простор између индустријске зоне и града, планирањем радничких насеља и стамбених целина, што је опет утицало на контролисано ширење града.⁹⁵

Сеоска подручја уместо некадашњег аграрног карактера постају насеља где индустрија доминира у структури привређивања. Индустријски погони у оквиру сеоских насеља добили су улогу нуклеуса будућег развоја, која ће се касније испоставити неодрживом. Процес убрзане индустријализације све више је утицао на сеоско становништво да се запошљава у фабрикама, па је тиме остајало мање радне снаге да се бави озбиљном пољопривредном производњом. Са друге стране

⁹³ Богатство предратне Југославије у сировинама било је велико. Скоро 94% боксита, 74,5% бакра, 63,4% руде гвожђа извозило се у друге земље, а увозили готови производи и роба по десет и више пута већој цени. Видети: Ervin Šalamon, „Teška industrija kao uslov povišenja društvenog standarda“, *Tehnika*, br. 7-9 (1949): 235.

⁹⁴ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988* (Beograd: Nolit, 1988). 40.

⁹⁵ Tomić Velimir, „Izgradnja, razvoj i razmeštaj industrije“, *Izgradnja*, br. 9-10 (1984): 96-97.

индустрија је на овај начин добијала велики број неквалификоване радне снаге. Такав систем је створио нове проблеме који су се сада односили на стручно образовање радника.

Интегрисање индустријских погона у непосредној близини насеља поседовало је одређене недостатке у погледу угрожавања животне средине. Поред здравствених услова живота индустријски погони у градовима често су представљали сметњу у урбанистичком погледу јер су на пример захтевали одређене инфраструктурне услове који су у битној мери утицали на околну изградњу и развој насеља. Као последица предратних индустријских градова интегрисаних у оквиру градског језгра процес индустријализације се после рата проширио на варошице и сеоска подручја. Децентрализација индустрије, како наводи Антолић, није представљала некакав одраз социјалистичке праксе него је и у другим европским градовима то представљало узрок бројних хигијенских и урбанистичких проблема.⁹⁶

Како би се смањило урбанистичко нарушавање градова индустријализација, која је била у замаху, своје погоне је измештала ван оквира урбаних подручја. Главни предуслов за тако нешто било је постојање адекватне инфраструктуре али и географско-топографски и економски услови који би оправдали исплативост оваквог подухвата.

О условима развоја индустријских погона Антолић истиче обезбеђивање нормалног свакодневног живота за раднике и чланове њихових породица. Могућност развоја културног живота људи, образовање, здрава средина за живот, развијена саобраћајна мрежа били су неопходни.⁹⁷ У противном живот ван места запослења утицао би деморалишуће, угрожавајући менталне способности и свест становништва.

Децентрализација индустрије није међутим зависила искључиво од наведених фактора. Врло често су на њен развој утицали стратешки, политички али и локал-патриотски фактори наводи Антолић. Измештање индустрије у сеоска подручја имало је свој „социјалистички“ значај. На овај начин била је настављена идеја

⁹⁶ Vlado Antolić, „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem“, *Urbanizam-arhitektura*, br. 9-12 (1951): 52.

⁹⁷ V. Antolić, *Исто*, 53-54.

изједначавања града и села. Радничка класа са села тако је добијала могућност избора, односно запошљавања ван оквира пољопривреде.

Социјалистичке земље су свој привредни развој заснивале на тешкој индустрији, и с тога су у каснијем периоду имале озбиљних проблема да се прилагоде новим захтевима тржишта и новонасталим измењеним економским условима.⁹⁸ Основ југословенске привреде и социјалистичког система чинила је тешка индустрија која је тежила непрестаном повећању продуктивности рада. Слично Совјетском Савезу радничка класа је на тај начин могла да сагледа све предности живота у социјалистичком друштву које обезбеђују економску и социјалну егзистенцију радника.

Негативни аспекти интензивне индустријализације одразили су се на одређени начин и у оквиру архитектонско-урбанистичке праксе. Изградња и планирање индустрије ван граница насељеног подручја иницирало је потребу за изградњом већ поменутих радничких насеља. Настајући као нове агломерације, пројектовање ових насеља је поседовало бројне негативне одлике.⁹⁹ Са друге стране, она су ипак репрезентовала социјалистички карактер друштвене стварности, како наводи Момчиловић.

Посредством развоја индустрије у сеоским срединама одређена насеља су попримала обресе урбаних насеља временом постајући варошице. Железник, село надомак Београда се изградњом погона „Иво Лола Рибар“ за производњу машина и тешких алата почео мењати у погледу урбанистичко-морфолошке структуре и садржаја. Сеоско насеље је постало мали раднички град.¹⁰⁰

У периоду социјалистичке изградње Железник је постао независна заједница у функцији индустријског развоја. Добио је епитет новог града као индустријског центра Београда. У оквиру насеља градили су се раднички станови, домови културе, хотели, основне школе, обданишта, уређивали се паркови и зелене површине. У брзом развоју и уређењу овог села учествовао је велики број

⁹⁸ Видети: Mari-Žanin Čalić, *Istorija Jugoslavije u 20. veku* (Beograd: Clio, 2013)

⁹⁹ Dragoljub Momčilović, „Rudarska i industrijska naselja“, *Arhitektura*, br.23-24 (1949): 38.

¹⁰⁰ Видети: „Читав град ниче у Железнику“, *Борба*, 5. новембар, 1947.

масовних организација. Чланови Народног фронта Београда својим добровољним радом су се међу њима највише истицали.¹⁰¹

Основне одлике совјетског урбанизма, индоктринираног циљевима комунистичког партијског руководства, кретале су се у оквирима да се спречи пренасељавање градова. Међутим упркос таквом настојању број становника се из године у годину повећавао. Слично томе југословенска пракса је показала да становништво које је спознало организационе услове и предности живота и рада у фабрикама знатно утицало на повећање аспирације код преосталог сеоског становништва да напусти пољопривреду као основну економију. Поред индивидуалних настојања, званична политика и државна регулатива охрабривале су таква настојања.¹⁰²

Масовна индустријализација друштва утицала је на стварање других проблема у погледу обезбеђивања одређених услова њеног развоја. Посебан задатак урбаниста у овом периоду представљало је планирање индустријских насеља. Нагла социјалистичка изградња и индустријализација иницирали су да се паралелно њима одвија планирање нових стамбених насеља понекад и на потпуно неизграђеним подручјима.¹⁰³ Михајло Митровић у прилог томе наводи неколико насеља насталих у Црној Гори управо на местима која су била неприступачна и забачена. (Табла IV: слика 4.10 - 4.12; 4.3, 4.4)

Антолић у оваквом приступу уочава недостатак у економском смислу. Наиме, масовна изградња широм југословенских република одлагала је завршетак појединачних индустријских погона, па су новонастајала насеља често остајала без основне комуналне опреме и решених основних урбанистичких проблема. Он је сматрао да треба избегавати стварање индустријских насеља и потпуно се усмерити на инвестирање у постојећим местима. Као главни аргумент истицао је

¹⁰¹ Видети: „2 500 чланова Народног фронта Београда на добровољном раду у Железнику“, *Борба*, 10. децембар, 1947.

¹⁰² Видети: „Народна скупштина изгласала је Основни закон о земљорадничким задругама“, *Политика*, 27. мај, 1949; „Народна скупштина јуче је усвојила Закон о петогодишњем плану развитка народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947 - 1951“, *Борба*, 29. април, 1947.

¹⁰³ Видети: Mihajlo Mitrović, „O nekim problemima projektovanja naselja“, *Urbanizam-arhitektura*, br. 5-8 (1951): 60-63.

да се укупна инвестиција оваквог подухвата само 10-15% односила директно на изградњу индустријског погона и објеката, док су преостала средства која су иначе била у дефициту трошена узалуд.¹⁰⁴

5.4.2. Развој индустрије и увођење нове архитектонске праксе

Развојем индустрије утицало се не само на привредни развој него и опште уређење сеоских насеља. Почињу се издвајати простори који добијају различите намене. Увођењем нових садржаја улога архитеката и урбаниста је добила на значају. Индустријска архитектура није улазила у домен архитеката до Другог светског рата. У складу с тим улога архитеката у планирању индустријских објеката није била на неком нарочитом нивоу. У широком кругу стручњака она је, сматра Стјепан Гомбош, често била оспоравана. Разлог томе види у чињеници да индустријски објекти нису још увек били достигли ниво једнаковредних грађевина.¹⁰⁵

Главну улогу приликом пројектовања имали су углавном конструктори и статичари. Гомбош тврди да је разлог њихове „запостављености“ у предратном периоду било недовољно популарисање у оквиру штампе и културних дешавања. Са друге стране социјалистичка Југославија као „народна држава“ овај сегмент архитектонске праксе подигла је на виши ниво. Међутим и у ФНРЈ улога архитеката у планирању и изградњи индустријских објеката није била нарочито запажајућа. Разлог таквој ситуацији Гомбош види у чињеници да би они својим амбициозним настојањима успоравали сам процес индустријализације у Југославији.

Главни проблем послератне индустријализације представљала је изградња и обнова погона који би производили машине и алат. Без тога реализација

¹⁰⁴ Vlado Antolić, „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem“, *Urbanizam-arhitektura*, br. 9-12 (1951): 60.

¹⁰⁵ Stjepan Gomboš, „Industrijska arhitektura“, *Arhitektura*, br.1-2 (1950): 13-19.

петогодишњег плана била је немогућа. Зато је било неопходно усмерити све расположиве снаге и техничку струку у домен индустрије.¹⁰⁶

Улога архитеката у почетку је била усмерена на обликовање и завршну обраду фасадних омотача зграда тако да нису утицали на технолошки процес пројектовања. Анализа примера и искустава других држава је из тог разлога допринела успостављању једног новог облика архитектонске праксе.¹⁰⁷ Делокруг југословенских архитеката полако се почео допуњавати знањем из области индустријске архитектуре чиме је њихова позиција добијала на значају.

Индустријализација Југославије првенствено се односила на изградњу базичне индустрије. Други облици привредне и индустријске делатности су стагнирали, што се нарочито односило на прерађивачку индустрију и пољопривреду.¹⁰⁸ У реферату Јосипа Броза Тита за VII конгрес СКЈ износе се недостаци у раду појединих чланова на спровођењу одлука и задатака VI конгреса, у области привредног развоја. Између осталог истиче се да је одређени број комунистичких руководиоца прилазио решавању привредних проблема искључиво са локалног аспекта.

Пољопривреда је из године у годину све више стагнирала. Индустријска производња је, са друге стране, у односу на стање из 1939. године, већ 1957. била три пута већа.¹⁰⁹ Проблем пољопривреде није се односио само на сеоске средине. Заостајање у пољопривреди је стварало велике проблеме по питању снабдевања свих становника пољопривредним производима. Из тог разлога развој пољопривреде убрзано је настављен сада са још већим уделом индустријских елемената.

Изградњу индустријских погона као последице индустријализације југословенског друштва требало је координисати у оквиру струке. Војислав Дамјановић је констатовао да се од 1945. до 1968. године нису формирале

¹⁰⁶ Tadija Popović, „O mogućnostima industrijalizacije naše zemlje“, *Tehnika*. br. 4 (1946): 114.

¹⁰⁷ Andrija Mendelson, „Uloga arhitekata i urbanista u izgradnji industrije“, *Tehnika*. br. 11/ 12 (1946): 324-326.

¹⁰⁸ Josip Broz Tito, „Zadaci Saveza komunista u vezi sa međunarodnom situacijom i unutrašnjim razvojem socijalističke izgradnje Jugoslavije“, AJ, Ф 507, ЦК СКЈ, VII конгрес КПЈ 1958, I/V II– K.1/ 5

¹⁰⁹ Исто

специјализоване пројектантске организације на пољу индустријске архитектуре. Непостојање адекватних прописа, са друге стране, допринело је индивидуалном решавању проблема приликом пројектовања различитих по намени индустријских погона.¹¹⁰

Прикупљање података о досадашњој индустријској изградњи у Србији у оквиру рада *ИАУС*-а требало је допринети критичком сагледавању дотадашњих искустава. Међутим, како наводи Дамјановић, велики део архивске грађе и материјала који се односи на индустријско наслеђе је изгубљен. Непостојање грађе недозвољава у потпуности анализу садржаја што би могло допринети свестранијем сагледавању последица послератне индустријализације.

Поред осталих погона који су грађени ван градских насеља треба посебно издвојити прехранбено-прерађивачке индустријске погоне који су директно зависили од откупа пољопривредних сировина. У индустријским зонама интегрисаним око великих урбаних центара и приградских сеоских насеља и варошица, грађене су млекаре, пекаре, кланице и слични објекти који су у буквалном смислу градовима обезбеђивали храну. Као самосталне грађевине нису постојале у сеоским насељима Ужје Србије. Њихова главна одлика у архитектонском погледу била је конструкција која је доприносила разбијању монотоности великих зидних површина. (Табла V: слика 5.32, 5.35а,б,в, 5.36)

Изградња индустријских млекара вршена је на основу њихове намене и места на коме ће бити грађене.¹¹¹ Рађене су према типским пројектима, а главни критеријум представљала је величина насеља. Пројектоване су најчешће као рејонске или сабирне. Градска насеља су у том погледу поседовала централне млекаре.

Укључивање архитеката у послератној индустријској изградњи представљало је синергију разноврсног техничког знања које се упоредо развијало на основу

¹¹⁰ Неке од пројектанских организација које су израђивале планове индустријских постројења су „Енергопројект”, „Трудбеник”, „Простор”, Архитектонски факултет из Београда и др. Видети: Vojislav Damjanović, „Organizacija i obrada dokumentacije izgradnje industrije u Srbiji od 1945. godine do danas“, *Saopštenja IAUS*, 1972, 16.

¹¹¹ Према месту грађења и намени могу бити сабирне, рејонске и централне. Видети у: Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси* (Београд: Грађевинска књига, 1978), 139,140.

сопственог искуства. Публиковање различитих типских пројеката унапређивало је не само знање струке него и јавности. Израда типских пројеката различитих индустријских погона поверавана је бројним пројектантским организацијама широм ФНРЈ. Недостатак искуства у овој области пројектовања, учинила је прихватљивим искуства других држава. Пројекти су рађени према узору на искуства других земаља чиме је успостављана југословенска пракса у домену индустријске архитектуре.¹¹²

Посредством искуства других земаља и развојем пољопривреде јављају се потребе изградње различитих прехранбено-прерађивачких погона. Почињу се градити погони за прераду воћа и поврћа. У југословенску праксу тим поводом уводи се изградња винских подрума. Комплексност технолошког процеса прераде грождја захтевало је укључивање великог броја стручњака у процес пројектовања погона, међу којима поред архитектата треба истаћи технологе, машинске и грађевинске инжењере.

У друштвеном и економском погледу експанзија производно-прехранбених погона значила је формирање економског јединства претежно разбијених сеоских насеља Србије. Без обзира на карактер, већина насеља су посредством изградње индустријских погона добијала улогу економских и културних центара. Обезбеђивање материјалне егзистенције становништва иницирало је увођење нових садржаја. Политички интерес њихове изградње огледао се у стварању радничке класе, која је представљала покретачку снагу социјалистичког друштвеног уређења. Стварањем већих могућности социјалне и материјалне сигурности држава је охрабривала прелазак радне снаге из пољопривреде у индустрију. Последице такве политике могу се препознати данас када је већина индустрије наслеђене из периода социјализма пропала, а сеоска подручја остављена на рубу егзистенције.

Ширење пропаганде о неопходној индустријализацији земље за последицу је имало велике друштвене, економске и културне промене на селу. Развој социјалистичке привреде утицао је добрим делом на напуштање сеоских подручја

¹¹² Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси* (Београд: Грађевинска књига, 1978), 154-155.

у потрази за послом. То је са друге стране, условљавало неконтролисано ширење градова који се нису могли у датом тренутку адекватно изборити са овом појавом.

Стварање сељака индустријских радника под геслом смањивања разлика између села и градова представљало је по себи политички циљ. Драгиша Дабовић сматра да су последице таквог односа према развоју сеоских подручја сагледиве одређеним просторним и економским променама. Из информација о раду на Просторном плану СР Србије из 1970-те године препознаје се тежња за општом урбанизацијом југословенских република. Делујући помало утопијски, стварање таквог односа би поред уклањања разлика село-град иницирало нову типолошку поделу сеоских насеља.¹¹³

Урбано друштво је сасвим сигурно представљало утопију социјалистичког друштвеног уређења и опсесију марксистичких филозофа. Оно се рађало из процеса индустријализације који је у потпуности надвладао пољопривреду.¹¹⁴ Економски раст и индустријализација који су истовремено узроци и највиши циљеви развоја проширили су своје деловање на свим подручјима и територијама. Као резултат такве праксе Анри Лефевр је у научној теорији констатовао да се сеоска подручја као традиционалне средине масовно преображавају и посредством „урбаног феномена“ преводе у насеља више категорије.

У погледу планске и бирократске регулативе Лефевр је сматрао да су се социјалистички градови развијали као и њихови опоненти у капиталистичком друштвеном уређењу. Сеоска подручја, са друге стране, упркос својим првобитним настојањима везаним за пољопривреду подстицала су индустријализацију друштва и стварање пролетеријата који је на крају и уништио село.¹¹⁵ Систематски спровођено стагнирање села у погледу пољопривредне делатности постигано је индустријализацијом и механизацијом што је резултовало масовним превођењем сељака у индустријске раднике.

¹¹³ Dragiša Dabić, „Problemi uređenja seoskih naselja“, *Saopštenja IAUS* (1972): 36.

¹¹⁴ Anri Lefevr, *Urbana revolucija*, prev. Mirjana Vukmirović-Mihailović (Beograd: Nolit, 1974), 9-11.

¹¹⁵ A. Lefevr, *Исто*, 128.

5.4.3. Погони прехрамбене индустрије

Перспективни план развоја прехрамбене индустрије је на основу података Министарства индустрије ФНРЈ везаних за период реализације Првог петогодишњег плана предвиђао убрзани развој ове индустријске гране. У циљу постизања зацртаних планова било је неопходно уложити велики напор у њихову изградњу. Процентуално највише је у 1947. години у ФНРЈ улагано у прехрамбену индустрију што износи неких 112%.¹¹⁶ Ово се посебно односило на погоне за прераду воћа и поврћа којих у предратној Југославији није било или нису били у потпуности развијени. Поред индустријских погона планиране су изградње хладњача у свим насељеним центрима Југославије који имају преко 25000 становника.¹¹⁷

Развој пољопривреде и њено повезивање са индустријом доприносило је ширењу нове праксе по питању изградње. У овом периоду почињу се градити производни индустријски погони различитих намена. Вински подруми као погони прехрамбене нису до тада нигде грађени на територији Југославије, па су као узор коришћена искуства Француске и других земаља.¹¹⁸ Идеалан модел сједињавања индустријске и пољопривредне производње је поред одређених економских и материјалних погодности развио нову традицију изградње у руралним подручјима.

Унапређење виноградарства представљало је посебан задатак Првог петогодишњег плана. Предвиђени капацитет за 1951. годину износио је 14,2% приноса грожђа док је перспективни развој предвиђао обухватање 30% овог приноса. Пројектовани приноси су временом повећани за неких 47 пута јер је планирана изградња винских подрума. Поред постојећих у Београду и на Фрушкој Гори, вински подруми су пројектовани за градове Неготин, Ниш и Вршац, што је

¹¹⁶ Видети: Извештај о извршењу плана капиталне изградње за 1947. годину савезне и републиканске индустрије, АЈ, Ф17 Министарство индустрије ФНРЈ, 1946-47, Одељење за капиталну изградњу, фасцикла бр.170

¹¹⁷ Повећање градског и индустријског становништва повећало је потраживања за пољопривредним производима. Производња млека на пример планирана је за 46% више него у односу на стање из 1939. године, биљних уља за 161,5% и сл. Видети о прехрамбеној индустрији: АЈ, Ф17 Министарство индустрије ФНРЈ, 1945-48., Одељење за капиталну изградњу, фасцикла бр. 162

¹¹⁸ Vanja Žanko, „Vinarije (Vinski podrumi)“, *Urbanizam-arhitektura*, br. 9-12 (1951): 48.

имало за циљ да повећа производњу и откуп грожђа у ширем подручју ових регионалних центара. (Табла V: слика 5.33, 5.34)

Оправданост изградње винских подрума заснива се на чињеници да се 50% винограда Југославије налазило у Србији.¹¹⁹ (Табла V: слика 5.54) У погледу технолошких процеса који се обављају у њима ови објекти су постали наслеђе савремених тековина. У зависности од намене пројектовани су као производни, складишни и комбиновани, а према положају на терену могли су бити подземни, надземни и комбиновани. Изградња ових погона почетком 50-их година дефинисала је правац развоја и полазиште будућих приступа у пројектовању винских подрума.¹²⁰ (Табла V: слика 5.55-5.59) Према својој намени, положају и капацитетима представљали су типске грађевине. У зависности од подручја за које су планирани архитектонски израз је поседовао другачије обресе.

На основу плана индустријализације ФНРЈ објекти прехранбене индустрије као што су месокомбинати, хладњаче, пекаре и слично распоређивани су углавном око великих градова, урбаних регионалних центара као што су Београд, Нови Сад, Скопље, Сарајево, Бањалука, Загреб, Љубљана.¹²¹ У зависности од намене у оквиру петогодишњег плана је планиран раст одређених производа за период од 1947. до 1951. године. Индустријска производња позиционирана у рубним деловима административних граница градова иницирала је запошљавање радне снаге из града и са села, што је у другом случају условило, већ поменути, пораст градског становништва.

Развој прехранбене индустрије после рата имао је за циљ задовољење потреба становништва. Повећање броја градског и индустријског становништва непрестано је померало границе потреба пољопривредних производа и поред постојеће пољопривредне стагнације. У оквиру прехранбених погона планирана су такође индустријска товилишта за стоку. Оријентациони план индустријске изградње имао је за циљ да у грубим цртама прикаже стање производње и

¹¹⁹ Predrag Zrnić, „Podaci za projektovanje vinarskih podruma“, *Zbornik arhitektonskog fakulteta u Beogradu*, sveska III, (1956/57): 1.

¹²⁰ P. Zrnić, *Исто*, 6.

¹²¹ АЈ, Ф17 Министарство индустрије ФНРЈ, 1945-48., Одељење за капиталну изградњу, Прехрамбена индустрија, фасцикла бр. 162

потреба, међусобни однос различитих индустријских сектора, проблеме стручне радне снаге и сл.¹²²

У образложењу Министарства индустрије НР Србије интересантна је чињеница да је кредит који је одобрен за капиталну изградњу 1947. године преко 80% био утрошен, а да је при томе веома мали број објеката био у потпуности завршен. Од планираних 191 објеката доградње завршено је свега 78.¹²³ Разлози такве ситуације су били разнородни чиме су изазвали стагнирање планираног привредног развоја већ на почетку. Поред поменуте недовољне организације грађевинских предузећа пресудни су били касно одабирање земљишта за изградњу и касно започињање градње као последице техничко-технолошких недостатака. Од појединих објеката се одустајало због непостојања адекватне техничке документације коју није имало ко да изради. Материјална средства која су обезбеђивана била су недовољна за амбициозну реализацију задатака предвиђених петогодишњим планом. Таква ситуација је узроковала повлачење нових кредита који су били пет и више пута већи од добијеног новца.

5.4.4. Пољопривредна архитектура

Типски пројекти су израђивани за најразличитије садржаје на селу. Према типовима пољопривредних зграда Министарства грађевина ФНРЈ из 1950. године, они су првенствено требали обезбедити бржу изградњу која би се заснивала на социјалистичким принципима пољопривредне производње.

Једне од ретких таквих грађевина представљала су складишта. Као привредни објекти у конструктивном и технолошком систему захтевали су улагање знатних новчаних средстава. У циљу повећања приноса потреба за њиховом изградњом била је и више него очигледна. Складишта су најчешће била позиционирана дуж саобраћајних коридора чиме се омогућавао неометан транспорт робе. Сходно

¹²² Видети: „Оријентациони план индустријске изградње у ФНРЈ по републикама“, АЈ, Ф 17, Министарство индустрије ФНРЈ, 1946-47., фасцикла бр. 172

¹²³ Видети: Индустрија НР Србије, књига II, Извештај о извршењу плана капиталне изградње за 1947. годину савезне и републиканске индустрије, АЈ, 17 Министарство индустрије ФНРЈ, 1946-47., Одељење за капиталну изградњу, фасцикла бр. 170

својој намени у архитектонском смислу главно обележје представљала је њихова монолитна структура, нарочито код типа ћелијских складишта (силоса). (Табла V: слика 5.1a – 5.1 г, 5.48)

Министарство грађевина НР Србије је било у надлежности да ревидира и одобри све пројекте од капиталног значаја које изводи грађевинска оператива, а предвиђени су петогодишњим планом. Постојали су међутим и индустријски погони који су спадали у домен савезног органа.¹²⁴ Савет за грађевинарство и грађевинску индустрију Владе ФНРЈ радио је ревизију важних инвестиционих објеката чиме се обезбеђивала радна снага. Оно што је важно напоменути у овом случају је да се у закључку извештаја из 1950. године наводи изражена тенденција опадања радне снаге у односу на прошлу декаду.¹²⁵ Радна снага добрим делом одлази са села, а она која је остала да живи насељу није у довољној мери ангажована по том питању. Последице интензивне индустријализације постајале су све израженије.

Интензиван индустријски развој и настојање за повећањем пољопривредне производње утицали су на увођење нових садржаја у оквиру државних пољопривредних добара. Како би се задовољили одређени хигијенски и здравствени услови узгоја стоке и живине, започело се са праксом пројектовања ветеринарских објеката. (Табла V: слика 5.73)

Часописи послератног периода публиковали су различите примере типских пројеката свињаца, живинарника и стаја за говеда. (Табла V: слика 5.60 – 5.72) Такође су анализирани примери функционисања економских дворишта, објашњавајућу кроз цртеже и шеме правилну методу планирања и позиционирања истих у оквиру насеља. У текстовима су била сублимирана знања различитих струка, чиме се тежило свеобухватнијем приказу начина планирања и изградње пољопривредних објеката.

Пољопривредна архитектура у ФНРЈ је добила нову димензију у каснијем периоду све масовнијим публикавањем у стручним часописима и литератури.

¹²⁴ АС, фонд Г-106, *Министарство грађевина НР Србије*, Савет за индустрију и грађевинарство НР Србије, 1951, фасцикла бр. 1

¹²⁵ *Исто*

Пројектантски бирои су израђивали идејна решења за различите типове пољопривредних зграда које су предвиђане за различите климатске и географско-топографске услове. (Табла V: слика 5.39 – 5.47)

Обезбеђивање довољних количина хране после рата представљало је основни егзистенцијални проблем. Зато се посебно приступало планирању пољопривредних објеката. Требало је обезбедити адекватне услове за складиштење пољопривредних производа. Предузеће „Житопромет“ је тим поводом представљало добар пример једне организације која је учинила много на плану изградње бројних типских пољопривредних зграда.¹²⁶

5.4.5. Архитектура као одраз утилитарности

Архитектонско обликовање пољопривредних и индустријских зграда се све више сводило на развој грађевинске индустрије и употребу монтажних елемената који првенствено морају одговарати функционално-техничким захтевима. У погледу просторне композиције индустријски погони формиран су као самостални индустријски објекти, као индустријски комплекси и индустријски комбинати. Индустријске зоне планиране су, као што је раније наведено, у приградским сеоским насељима. Узрок томе свакако су биле инфраструктурне погодности и непосредна близина насеља која је омогућавала запошљавање великог броја радне снаге.

Просторна организација погона зависила је од производне делатности, услова локације, климе, производних капацитета и томе сл. На основу тога постојали су павиљонски, блоковски и мешовити системи. Најфлексибилнији систем представља павиљонски јер погодује сваком облику индустријске производње.¹²⁷ Важан критеријум код свих система представљало је одвајање комуникација производње и кретања радника. Разлог томе је правилан развој шеме технолошког процеса. (Табла V: слика 5.27)

¹²⁶ „Изградња кошева за кукуруз у Поморављу“, *Борба*, 24. септембар, 1947.

¹²⁷ Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси* (Београд: Грађевинска књига, 1978), 44.

Индустријски објекти, како се често наводи, представљали су основни задатак у плановима капиталне изградње ФНРЈ, па је сходно томе индустријска архитектура постала важан сегмент архитектонске праксе.¹²⁸ У изградњи индустријских погона акценат је стављан на развој конструктивних система начина грађења и употребу савремених, технички напреднијих материјала. Све то ишло је у прилог могућности проширивања производних капацитета и предности да се овакви објекти граде етапно.

Након саветовања у Дубровнику улога архитеката је постала од пресудног значаја по питању планирања и позиционирања ових погона. Важан део будућег рада архитеката на овом пољу, из тог разлога, представљало је упознавање са техничко-технолошким процесима различитих индустријских погона. Овакав приступ знатно је утицао на ширење сазнања и деловања архитектонске струке.

Пројектовање индустријских погона користило је у првом реду искуства Совјетског Савеза, а затим и других земаља као што су Енглеска, Немачка и др. Правилник Министарства рада ФНРЈ прописивао је потребне површине и услове које треба испунити приликом пројектовања одређених индустријских погона.¹²⁹

Усвајању одређених стандарда и норматива ишло је у прилог проучавање управо стране стручне литературе. Такве публикације су представљале индивидуалне студије случаја чиме су утицале на унапређивање теоријско-научних сазнања у домену индустријске изградње. Детаљним објашњењима у оквиру тих публикација пружана је могућност сагледавања различитих процеса индустријске производње чиме се индиректно доприносило плану будућег пројектовања.

Анализа страних примера различитих индустријских погона и њихова позитивна и негативна искуства имала су за циљ да утичу на правилан развој југословенске индустрије. Тумачењем бројних технолошких процеса стварана је база различитих сазнања и искустава.

¹²⁸ Видети: „Zaključci savetovanja arhitekata FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“, *Tehnika*, br.1 (1951): 14.

¹²⁹ Војислав Дамјановић, „Величина изграђене површине зграда лаке индустрије“, *Зборник Архитектонског факултета*, књига III, (1956 / 57): 5.

Полазиште пројектантских проблема у југословенској индустрији представљало је радно место. Разлог томе, како истиче Дамјановић, била је чињеница јер оно представља основну јединицу технолошког процеса. Анализа радног места и односа према целокупној организационој целини доприноси успешном решавању пројектантских проблема.¹³⁰

Стручна литература у области пољопривредне архитектуре 1949. године постаје богатија за неколико издања која су уједно представљала приручнике за изградњу различитих типова пољопривредних зграда. Детаљан приказ технолошких процеса који се одвијају у различитим привредним објектима допуњаван је анализом других знања и вештина из домена архитектуре, пољопривреде, и других инжењерских наука. Бранислав Којић је истицао значајним скуп у Дубровнику јер је однос архитектата и инжењера према сеоском уређењу добио другачији призив. Задаци стручњака у будуће су требали бити усмерени на просторно-урбанистичка питања уређења сеоских насеља. Важан део тог планирања представљале су управо индустријске и пољопривредне зграде.

Утилитарни карактер индустријских и пољопривредних зграда међутим није иницирао развој некаквог специфичног архитектонског израза. Намена објеката остала је основна одредница обликовног израза. Позиционирање индустријских погона, са друге стране, зависило је од много фактора. Један од најважнијих је саобраћајна и инфраструктурна повезаност са насељима вишег реда што иде у прилог економској оправданости. Међутим како је технолошки развој транспорта напредовао, тако је смањиван утицај саобраћајне инфраструктуре на планирање ових погона.¹³¹

Позиционирање индустријских погона зависило је наравно и од предвиђене делатности погона. Лака прерађивачка индустрија планирана је уз градове и насеља, а тешка и енергетска ван насеља, првенствено због еколошких последица. Треба напоменути да је у случају планирања великих индустријских комплекса

¹³⁰ Војислав Дамјановић, „Радно место у индустрији – елеменат архитектонске композиције“, *Зборник Архитектонског факултета*, књига III, 1956 / 57, 1.

¹³¹ Војислав Дамјановић, *Индустријски комплекси и зграде* (Београд: Грађевинска књига, 1990), 15.

ван насеља било неопходно планирање радничких колонија намењених смештају радника и њихових породица.¹³²

На крају закључак је да је велику, ако не и пресудну, улогу у лоцирању индустријских погона ипак је имао поменути политички фактор. Југословенска послератна индустријализација била је управо одраз таквих тенденција. Индустријски погони често су планирани и грађени у подручјима где није постојала економска, техничко-технолошка и друга оправданост. Они су грађени да постану „нуклеуси будућих индустријских центара“.¹³³ Економска неисплативост је у неким случајевим вештачки одржавала привредну делатност, али се тренд преласка радне снаге у друге секторе индустрије и поред тога повећавао из године у годину, остављајући село без расположивих људских капацитета неопходних одрживом развоју.

¹³² В. Дамјановић, *Исто*, 16.

¹³³ В. Дамјановић, *Исто*, 18.

ЗАКЉУЧЦИ И ПРАВЦИ ДАЉИХ ИСТРАЖИВАЊА

Анализа архитектонске праксе у послератној Југославији допринела је доношењу закључка да су друштвено-политички односи директно одређивали правац њеног развоја. Као резултат друштвено-културних и политичких дешавања, југословенска архитектура је представљала одраз социјалистичке идеологије прилагођене потребама изградње јединственог културног простора. Истраживање је углавном обухватало анализу архивске грађе и докумената који су се односили на рад Централног комитета Комунистичке партије Југославије и одлуке које је КПЈ доносила на конгресима и пленумима. Такав истраживачки приступ је референтан управо из разлога јер је Партија била координатор јавног и културног живота, па је сходно томе анализа политичких одлука била неопходна за тумачење односа архитектонске праксе и друштвено-политичких дешавања у Југославији у том тренутку.

Специфичности културно-историјског и друштвено-политичког контекста условили су развој специфичне архитектонске праксе у Југославији и њеним републикама. Увођењем нових садржаја на селу после рата успостављена је нова етапа у развоју и уређењу сеоских насеља. Грађевине јавне намене на селу постале су наслеђе социјалистичке културе, стилски и обликовно независне од карактеристика традиционалног сеоског наслеђа. Одсуство орнаментике и обраде детаља на фасадама, били су подједнако резултат соцреалистичких тенденција, али и недовољног стручног знања мајстора и градитеља.

Послератна архитектура јавних грађевина у селима је поседовала вишеструки значај. Поред утилитарне улоге и стилских карактеристика, репрезентовала је социјалистичке вредности, симболизујући дух југословенства овековечен социјалистичком идеологијом и прогресивност социјалистичког друштвеног уређења и вредности које је агитпропом утврђивао ЦК КПЈ.

У општем смислу формирања социјалистичког поретка у Југославији, архитектонска обележја и саме грађевине су сматране симболима новог времена и културе. Наслеђе социјализма требало је охрабрити надолазеће нараштаје да истрају у свеобухватној изградњи и очувању социјализма. Репрезентативни

карактер конкретних грађевина нарочито је био од пресудног значаја на селу, јер се тиме директно исказивала „способност“ социјалистичког руководства. Изградња задружних домова и основних школа на селу представљала је путоказ ка усвајању нових друштвених вредности које су првенствено допринеле народноослободилачкој борби. Политичка одредница југословенске архитектуре из тог разлога је категорише наслеђем архитектуре агитпропа.

Комплексност друштвених, културних и идеолошко-политичких тенденција резултирали су покретањем бројних питања у истраживању која се у будуће могу кретати у оквиру изучавања социјалистичког наслеђа Југославије. Значајан допринос рада представља приказ општег развоја југословенске архитектонске праксе која допуњује постојећа сазнања из ове области.

Истраживање свакако највише иде у прилог изучавању наслеђа сеоске архитектуре послератног периода. Димензионисање, типологија објеката и параметри на основу којих је извршена изградња, избор решења, публикације и стручна литература социјалистичке епохе заједно чине корпус сазнања који пружа увид у специфичности југословенске архитектонске праксе.

Методолошки приступ истраживања имао је за циљ да истакне утицај политичке идеологије у домену архитектуре. Свестраније и слободније тумачење одређених политичких дешавања у овом периоду омогућено је захваљујући историјској и политичкој дистанци. Из тог разлога, у истраживањима послератног периода постоје различита мишљења која су архитектуру у Југославији делила на ону до Резолуције Информбироа и ону која је уследила у наредном периоду. Сваки од ова два приступа поседовао је својствене естетске, обликовне и функционалне карактеристике, али им је социјалистичка садржина као детерминанта увек остајала непромењена.

Један од доприноса истраживања, у методолошком смислу, заснива се и на промени досадашњих приступа. Антрополошки приступ научно утемељен на студијама Јована Цвијића, који је артикулисао правац претходних истраживања у домену сеоске архитектуре, замењен је анализом идеолошко-политичких и културних показатеља наведених друштвених односа. Анализа југословенске

архитектонске праксе послужила је провери различитих марксистичких и научно-теоријских поставки с циљем разумевања изградње на селу у датом периоду. Тумачење званичне државне идеологије, одлука политичких организација и Централног комитета Комунистичке партије Југославије, допринели су бољем разумевању развојног тока архитектонске праксе демистификујући однос архитектуре и политике у ФНРЈ.

Компаративна анализа предратне и послератне архитектонске праксе у Југославији, у истраживању је имала за циљ да прикаже сличности и разлике у планирању и изградњи на селу. Систем израде типских пројеката, карактеристичан за обе Југославије, представљао је идеалан начин за решавање вишегодишњих проблема по питању уређења сеоских насеља у Србији. Потребе за интегрисањем различитих садржаја са једне, и смањене материјалне могућности са друге стране, одувек су биле приказ ситуације на српском селу.

Развој задругарства и аграрна реформа у раду су дефинисане као основе ширења идеолошког утицаја КПЈ и социјалистичког преображаја села. Идеолошки утицај на селу вршен је масовним формирањем сељачких радних задруга, као резултат спровођења репресивне аграрне политике. У прилог томе треба навести и организовање радних акција на изградњи задружних домова и сеоских школа где је читав процес од планирања до извођења појединачних објеката поседовао очигледне одлике агитпропа, што иде у прилог основној претпоставци истраживања.

Друштвено-политички услови у истраживању социјалистичког наслеђа у архитектури показали су се значајним одредницама за дефинисањем функционалног и естетског оквира југословенске архитектуре. Подређеност политичкој доктрини свакако је ограничавала стваралачке слободе. Ипак треба напоменути да је суздржаност у том смислу, значила истовремено спречавање непотребног западања у кич.

Интензивна индустријализација, са друге стране, у Југославији је оставила бројне последице на српском селу. У демографском смислу то се исказује опадањем броја радне снаге. Овакав сплет околности ланчано је утицао на измене у погледу

просторно-функционалне организације сеоских насеља, где се из године у годину број пољопривредног становништва повећавао.

Прелазак и запошљавање сељака у индустрију био је омогућен Основним законом о земљорадничким задругама. Законска регулатива и лоша аграрна политика практично су охрабривали депопулацију сеоских подручја, остављајући бројне последице у пољопривредном сектору које су и данас на снази.

Социјалистички културно-економски преображај села никада није спроведен до краја. Колективизација је напуштена 1953. године, пољопривредна производња није достигла планиране оквире, али је зато масовни прелазак сељака у индустријске раднике добрим делом резултовао променом начина живота на селу, подређујући се потпуно индустријским тенденцијама развоја.

Анализа индустријског наслеђа, која се првенствено односи на погоне прехрамбене индустрије у приградским селима, иде у прилог сагледавању последица које је такав приступ оставио на сеоска насеља у демографском погледу. Дисертација у основи генерише идејно полазиште будућих истраживања у области сеоске архитектуре, приказујући последице социјалистичког преображаја села.

Иако наслеђе социјалистичке архитектуре поседује одређене негативне конотације не треба међутим оспорити чињеницу да су задружни домови, на пример, упркос томе дуго година представљали једино место у коме су се организовале различите културно-уметничке манифестације на селу. Анализом постигнутих резултата у области пољопривреде видимо да домови опет нису могли у толикој мери да утичу на њен развој и унапређивање.

Компаративном анализом најчешће извођених пројеката задружних домова у НР Србији установљене су предности и недостаци у оквиру њихове идејне и програмске поставке. Указивањем на њихову позицију у изворном и савременом контексту створен је простор који пружа сагледавање могућности адаптирања ових грађевина у складу са новим програмским захтевима и потребама савременог друштва.

Анализа рада стручних организација из овог периода у истраживању је релевантна из разлога што су удружења имала важну улогу у реализацији петогодишњих планова. Усаглашеност циљева и задатака стручних организација са задацима и одлукама КПЈ иде у прилог претпоставци истраживања да је изградња бројних грађевина имала већу улогу у ширењу политичке идеологије него што је доприносила просторном и економском развоју села. Ангажовање стручних организација било је са циљем покренуто како би се могла остварити замишљена координација и плански идеолошко-политички развој друштва. Њихова ангажованост сигурно је највише приказана организовањем изградње, раније поменутих, задружних домова.

Образовање и усавршавање стручног кадра и ширење делокруга архитектонске и грађевинске струке, дефинисано Првим петогодишњим планом, представља са друге стране позитиван пример социјалистичке праксе. Иако су тешка материјална ситуација и недостатак грађевинског материјала додатно отежавале оспособљавање радне снаге, усвајање система израде типских пројеката који су практично обележили Прву петолетку допринело је образовању техничког кадра. Израда типских пројеката пољопривредних зграда, школа и задружних домова у свим југословенским републикама представљала је значајан корак у ширењу делокруга архитеката, где се конкретно приступало решавању проблема сеоске архитектуре и уређења сеоских насеља.

Пројектантски приступ у оквиру израде типских пројеката одликовало је одсуство индивидуалних архитектонских способности. Рационалност, као главни критеријум у процесу пројектовања, била је резултат колико тренутних могућности друштва толико и тенденција соцреализма у архитектури. Негативна страна таквог приступа односила се међутим на једнообразност архитектонског израза, али и чињеницу да није у потпуности следила одредницу „национално по форми“.

Наслеђе социјалистичке архитектуре је посредством своје идеолошко-политичке димензије било прихватљиво искључиво у изворном контексту и друштвеним односима својственим социјализму. Урушавање социјалистичког друштвеног уређења и одсуство традиционалних елемената инспирисаних богатим

етнографским наслеђем постало је главни критеријум неприхватљивости овог правца у каснијем периоду. Превазилажење социјалистичке идеологије довело је до одбацивања свих садржаја који су били у корелацији са социјализмом. У даљој архитектонској анализи, нарочито на примеру задружних домова, створен је утисак грађевина непримерених датим условима и потребама становништва.

Планирање јавних грађевина попут задружних домова и школских зграда опет је несумњиво утицало на будуће уређење сеоских насеља. Као стожери социјалистичког развоја представљали су централне објекте око којих је организован свакодневни живот на селу. Велики број сеоских насеља настајао је спонтано па је изградња друштвених објеката у насељу представљала почетак свеобухватног увођења урбанистичких елемената у сеоска насеља. Централни јавни простори развијали су се управо око задружних домова и школа формирајући нове уређене амбијенте.

У прилог претпоставци истраживања, архитектура ових грађевина није толико занемаривала потребе становништва у датим околностима, али је одсуством традиционалних обриса у архитектонском изразу, како је већ наведено, постала јединствена у покушају успостављања нових архитектонских вредности у сеоским подручјима.

Репрезентујући социјалистичке вредности на селу, грађевине јавне намене у савременом контексту представљају споменике културе који могу допринети хронолошком прегледу културног развоја одређених сеоских насеља. Анализом конкретних примера може се одредити и степен њиховог економског развоја у датом периоду. Даљом анализом могу се такође сагледати начин и покушаји урбанистичког уређења појединих сеоских насеља.

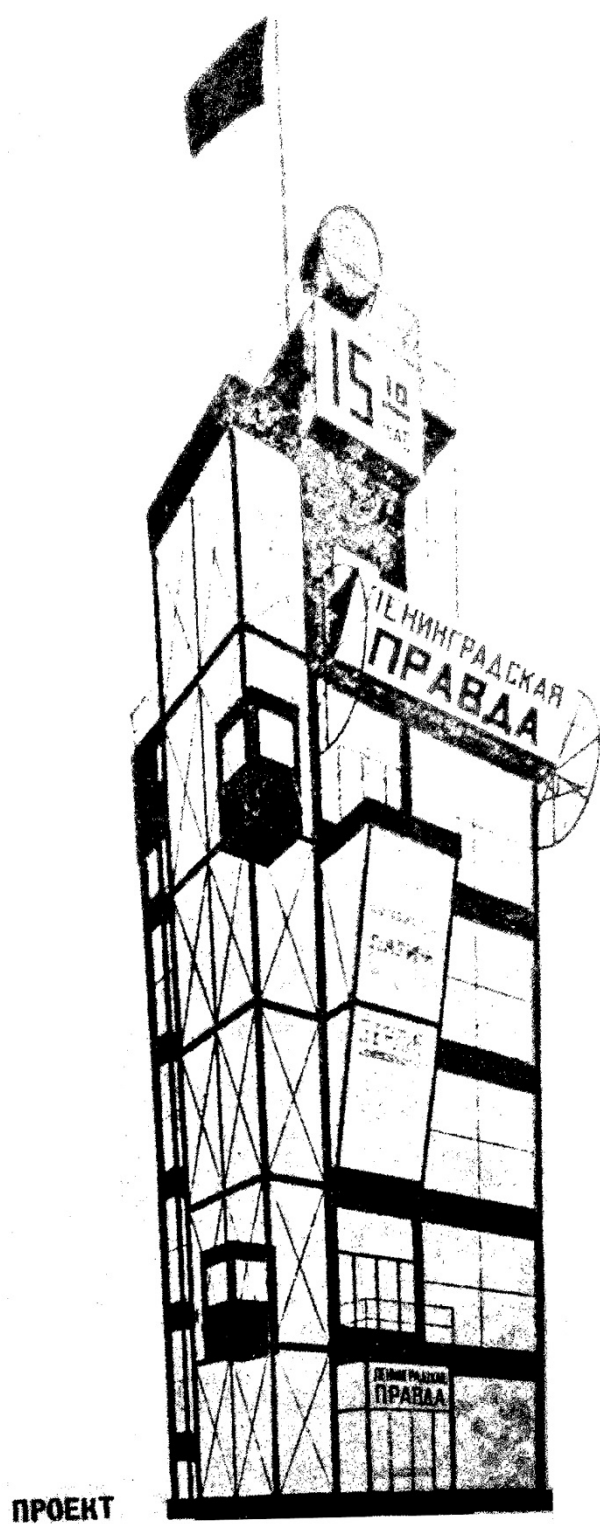
Формирање јединственог теоријског дискурса истраживања омогућило је релевантан преглед друштвених, културних и економско-политичких фактора који су условили развој сеоске архитектуре у Србији у истраживаном периоду. Идеолошки оквир, садржина и структура предметних грађевина, првенствено задружних домова, све до данас остали су јединствени покушај да се села према одређеним друштвеним потребама изједначе са градом.

ПРИЛОЗИ

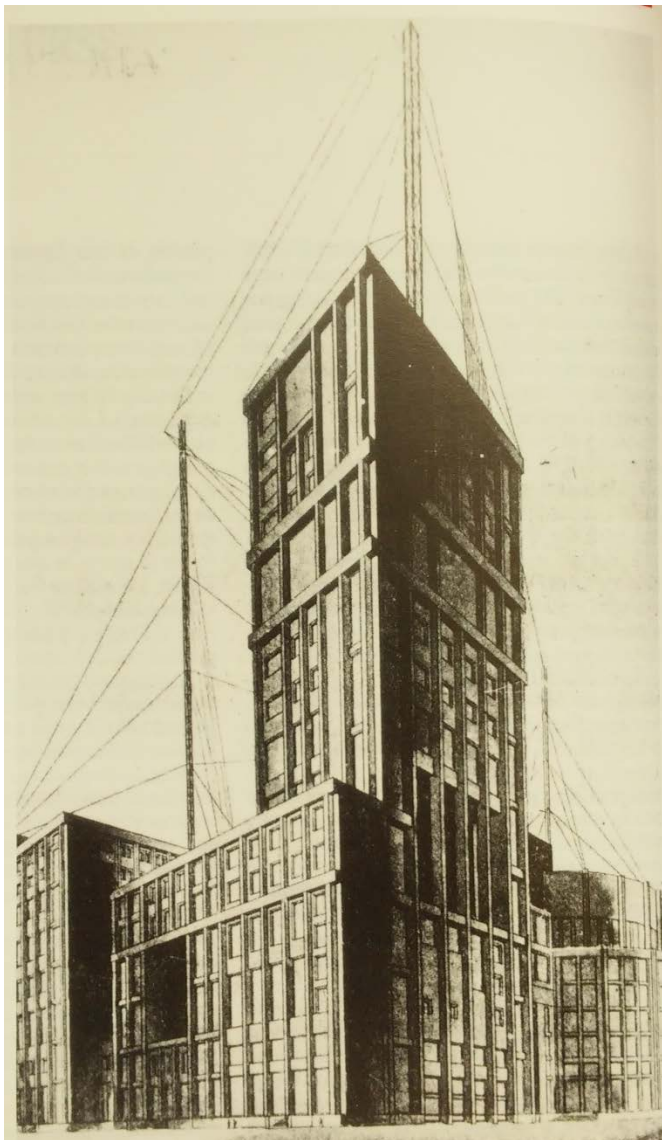
ТАБЛА I

Слика 1.1 - Владимир Татљин, Споменик Трећој интернационали, 1919-1920.
Čarls Dženks, *Moderni pokreti u arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 99.

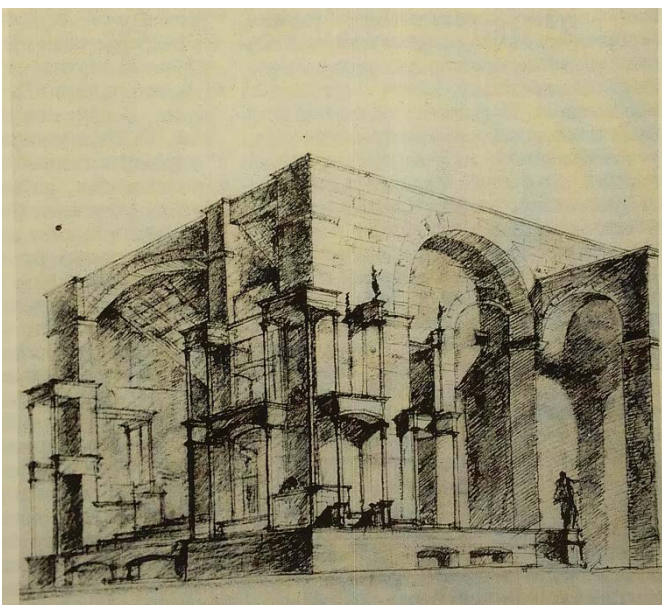

Слика 1.2 - Браћа Веснини, Пројекат зграде „Правде“, 1923.
Čarls Dženks, *Moderni pokreti u arhitekturi* (Beograd: Građevinska knjiga, 2007), 438.

Слика 1.3
Конкурсни пројекат за Палату рада
у Москви, 1923.
Аутори: браћа Веснини

Andrej Ikonnikov, „Settant’ anni di
architettura in USSR“, *l’Arca*,
no.27 (1989):10.

Слика 1.4
Пројекат Меуерхолд театра у Москви, 1933.
Аутор: Г. Голтс

Andrej Ikonnikov, „Seventy years of
Architecture in the USSR“, *l’Arca*,
no.27 (1989): 17.

Слика 1.5 - Русаков клуб у Москви, 1927 – 29. Аутор: К. Мељников.
 Andrej Ikonnikov, „Settant’ anni di architettura in USSR“, *l’Arca*, no.27 (1989):12.

Слика 1.6 - Зграда Зуев клуба, 1927-29.
 Аутор: И. Голосов
 Andrej Ikonnikov, „Settant’ anni di architettura in USSR“, *l’Arca*, no.27 (1989):12.

Слика 1.7 - Пројекат Палате Совјета у Москви,
 Аутори: Борис Јофан, Владимир Гелџфрејх и Владимир Шчуко.
 Kazimir Ostrogović, „Arhitektura SSSR 1917. – 1947. Povodom 30. godišnjice Oktobarske revolucije“, *Arhitektura*, br 4-6 (1947/48):3.

Слика 1.8 - Виша Војна академија „Фрунзе“ у Москви,
 Аутори: Лав Рудњев и Владимир Мунц.
 Kazimir Ostrogović, „Arhitektura SSSR 1917. – 1947. Povodom 30. godišnjice Oktobarske revolucije“, *Arhitektura*, br 4-6 (1947/48):6.

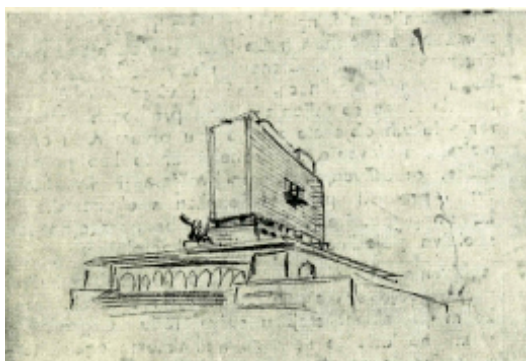
Слика 1.9 – Административна зграда уз Црвени Трг у Москви, лауреат Стаљинске награде, арх Чечулин.
Neven Šegvić „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, *Arhitektura*, br. 5-6 (1950): 22.

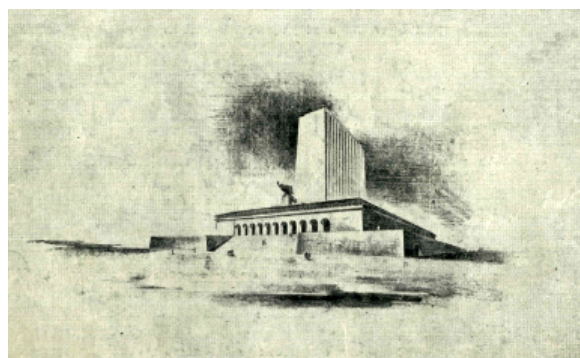
Слика 1.10 – Јавна библиотека „Лењин“ у Москви, Аутори: арх Владимир Шчуко и Владимир Гељфрејх.
Kazimir Ostrogović, „Arhitektura SSSR 1917. – 1947. Povodom 30. godišnjice Oktobarske revolucije“, *Arhitektura*, br 4-6 (1947/48):5.

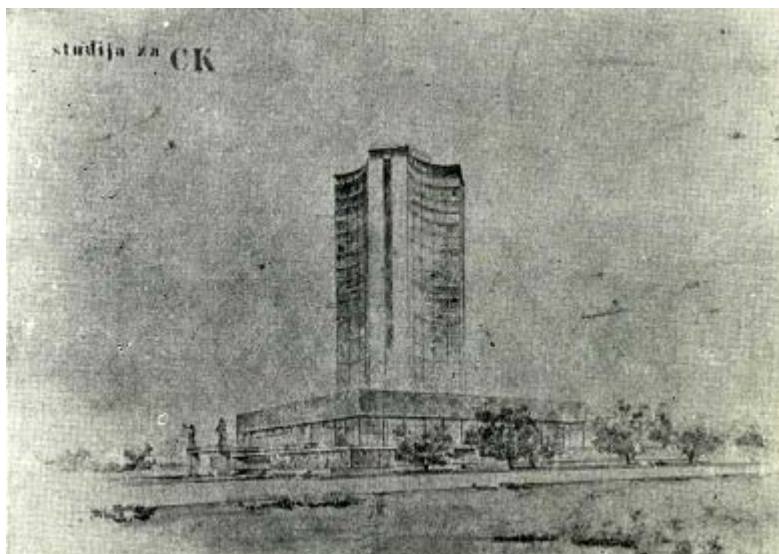
Слика 1.11 - Дом синдиката Југославије, Аутор: Бранко Петричић, 1951.
Милан Просен, „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији“, *Наслеђе*, бр.8 (2007):100.

Слика 1.12а - Предконкурсна студија
за зграду ЦК КПЈ,
Аутор: Невен Шегвић.
Neven Šegvić, „Stvaralačke komponente
arhitekture FNRJ“, *Urbanizam –
Arhitektura*, br. 5-6 (1950): 32.

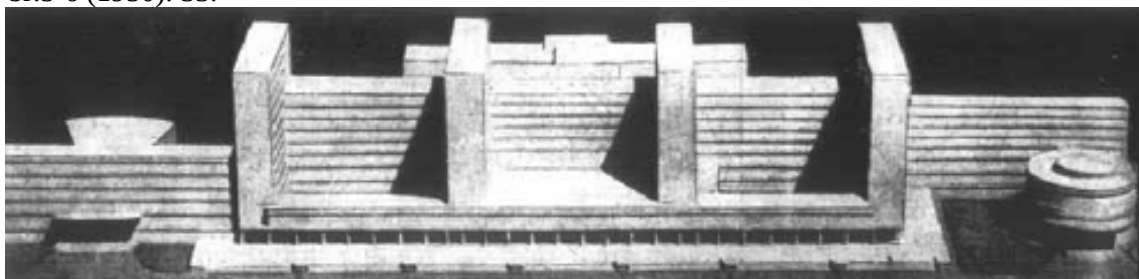
Слика 1.12б - Конкурсни пројекат за
зграду ЦК КПЈ,
Аутори: Шегвић, Бон и Галић.
Neven Šegvić, „Stvaralačke komponente
arhitekture FNRJ“, *Urbanizam –
Arhitektura*, br. 5-6 (1950): 32.

Слика 1.13 – Конкурсни пројекат за зграду ЦК КПЈ.
Аутори: М. Каузларић, В. Хорват, Ј. Саисел, Синковић.
Neven Šegvić „ Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, *Urbanizam – Arhitektura*, br. 5-6 (1950): 33.

Слика 1.14 – Конкурсни пројекат за зграду ЦК КПЈ.
Аутори: Neumann, Поточњак, Перак и Васиљевић.
Neven Šegvić „ Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“, *Urbanizam – Arhitektura*, br.5-6 (1950): 33.

Слика 1.15 – Конкурсни пројекат Председништва владе, 1947.,
Аутори: М. Мацура, Ј. Кортус, П. Анагности, П. Илић.
Дијана Милашиновић Марић, „Развојни токови у српској архитектури од 1945. до 1961. године“, *Архитектура Урбанизам*, бр. 33 (2011):7.

Слика 1.16 – Стамбени павиљони у Крагујевцу, 1956-57.
 Дијана Милашиновић Марић, „Развојни токови у српској
 архитектури од 1945. до 1961. године“, *Архитектура*
Урбанизам, бр. 33 (2011):5.

Слика 1.17 – Техничка школа у Нишу, 1948-49.
 Аутор: А. Медведев.
<http://www.skola12februarnis.edu.rs> (преузето: 1.12.2015)

ТАБЛА II

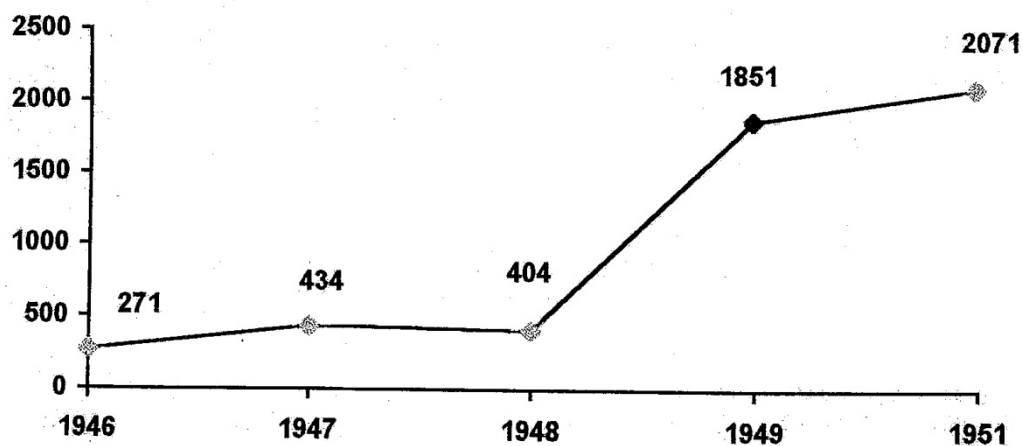
Табела 2.1 – Сточни фонд приватних пољопривредних газдинстава према Попису из 1951.
Момчило Павловић, *Српско село 1945-1952-откуп*, (Београд: ИСИ, 1997), 36.

	НРС	Ужа Срб.	Војвод.	Космет
Број газдин.	862.056	588.653	198.582	74.821
Коња	313.113	120.130	169.871	23.112
Говеда	1.505.951	1.189.327	96.443	220.181
Оваца	4.186.749	3.623.901	194.408	368.440
Свиња	1.117.837	805.051	301.785	12.001

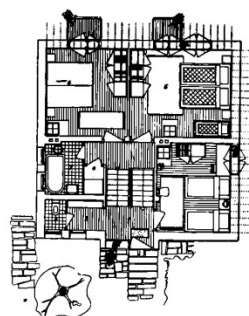
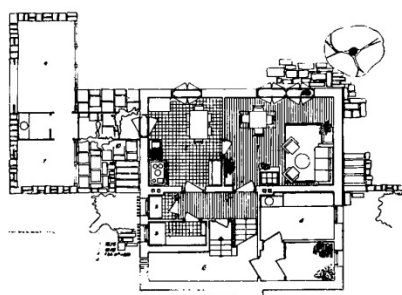
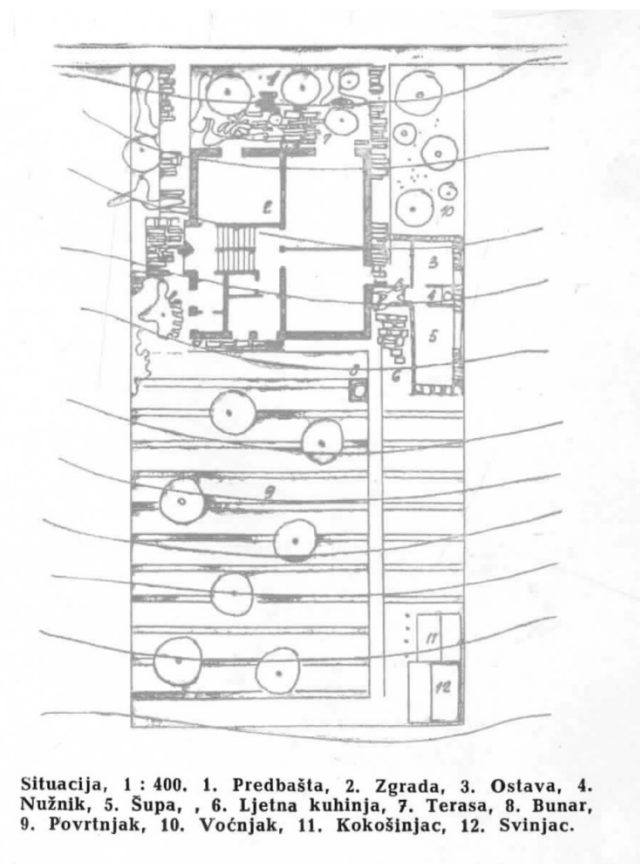
Табела 2.2 – Послератна колективизација у НР Србији
Момчило Павловић, *Српско село 1945-1952-откуп*, (Београд: ИСИ, 1997), 38.

Развој колективизације у НРС:

	крај 1946.	крај 1947.	крај 1948.	крај 1949.	крај 1951.
Број СРЗ	271	434	404	1.851	2.071
Бр. домаћ	19.571	31.631	34.120	140.728	162.279
Индекс	100	162	174	717	829
Повр. у ха	91.854	162.739	179.074	803.969	962.002
Индекс	100	177	195	875	1.047

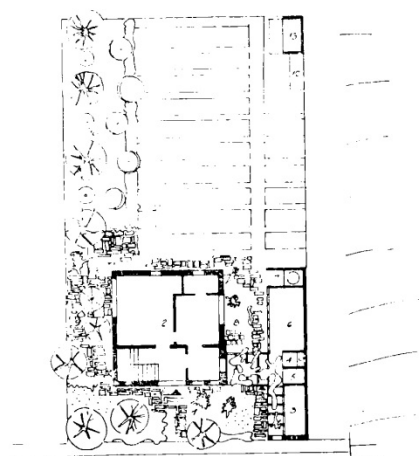
ТАБЛА III

Слика 3.1 - Конкурс за породичне зграде у НР Србији, Индивидуална стамбена једноспартница,

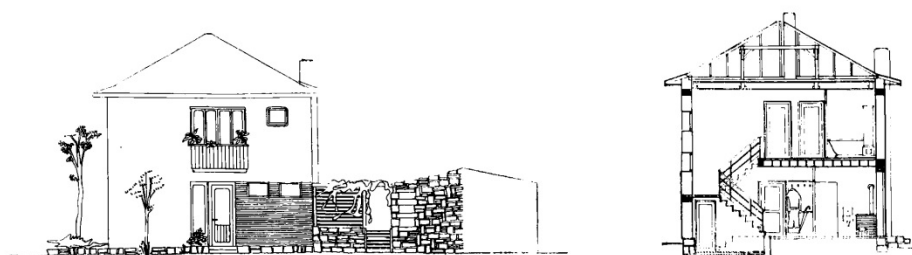
Аутори: Иво Куртовић, Ђорђе Стефановић и Иво Антић.

„Natječaj za obiteljske zgrade u NR Srbiji“, *Arhitektura*, br. 4 (1952):7.

PROJEKT — 14141 - II b
 PROJEKT INDIVIDUALNE STAMBENE JEDNOKATNICE
 Arh. IVO KURTOVIĆ, Arh. ĐORĐE STEFANOVIĆ i Arh. IVO ANTIĆ

Situacija, 1: 100. 1. Predhašta, 2. Zgrada, 3. Sušion, 4. Nužnik, 5. Alati, 6. Šupa, 7. Bunar, 8. Ljetna kuhinja, 9. Terasa, 10. Voćnjak, 11. Povrtnjak, 12. Kokošinjac, 13. Svinjac.

Слика 3.2 - Конкурс за породичне зграде у НР Србији, Индивидуална стамбена једноспартница,

Аутори: Иво Куртовић, Ђорђе Стефановић и Иво Антић

„Natječaj za obiteljske zgrade u NR Srbiji“, *Arhitektura*, br. 4 (1952):8.

	Na 100 ha oranice:
1. Bugarska	116
2. Jugoslavija	114
3. Rumunija	97
4. Poljska	91
5. Italija	90
6. Mađarska	72
7. Austrija	64
8. Cehoslovačka	70
9. Nemačka	52
10. Francuska	48
11. Danska	36
12. Amerika	17
13. Kanada	11
14. Engleska	oko 30

Табела 3.3 - Упоредни преглед бројног стања становника појединих држава запослених у пољопривреди

Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje* (Beograd: Kultura 1960), 117.

Табела 3.4 - Упоредни преглед броја стоке према пољопривредној површини на примеру бројних земаља

Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje* (Beograd: Kultura 1960), 119.

	Nemačka	Austrija	Danska	Francuska	Mađarska	Italija	Engleska	Švajcarska	Čehoslovačka	SAD	Jugoslavija
% površine obradive zemlje pod krmnim biljem	19,5	19,7	42,0	27,7	15,0	18,6	36,0	64,0	20,0	21,0	4,7
Broj konja u 1000 komada	3,430	261	552	2,742	798	796	859	139	704	11,445	1,273
Na 1 ha obradive zemlje	0,2	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3	0,1	0,1	0,2
Broj goveda u 1000 komada	20,469	2,348	3,084	15,755	1,750	7,286	6,761	1,568	4,596	66,448	4,225
Na 1 ha obradive zemlje	1,1	1,2	1,2	0,7	0,3	0,6	1,9	3,1	0,8	0,5	0,6
Na 1 ha krmnog bilja	5,4	6,0	2,8	2,7	2,1	3,0	2,5	4,8	3,9	2,2	11,7
Na 1 ha livada i pašnjaka	2,4	1,0	7,0	1,4	1,1	1,3	0,8	0,9	2,0	—	0,7
Broj ovaca u 1000 komada	4,684	263	187	9,994	1,484	9,095	13,740	175	592	52,588	10,153
Na 1 ha livada i pašnjaka	0,54	0,11	0,42	0,86	0,91	1,56	1,6	0,10	0,25	—	1,64
Broj svinja u 1000 komada	23,805	2,823	3,066	1,117	2,624	2,814	3,940	876	3,900	42,948	3,504
Na 1 ha obradive zemlje	1,22	1,43	1,16	0,33	0,46	0,21	1,1	1,74	0,66	0,31	0,46

Табела 3.5 - Подаци о уделу пољопривредних култура пре рата, изражено у процентима

Edvard Kardelj, *Problemi naše socijalističke izgradnje* (Beograd: Kultura 1960), 116.

Država	пшеница	Кukuruz	Кромпир	Šećerna repa	Duvan	Хмелј
Nemačka	22,6	31,7	191,5	344,8	24,0	11,0
Austrija	15,2	28,1	148,0	242,3	—	—
Danska	28,5	—	164,1	382,0	—	—
Francuska	14,2	16,1	103,6	265,6	—	13,5
Mađarska	13,0	22,9	86,4	214,2	14,0	10,0
Italija	15,5	23,3	73,6	258,6	12,6	—
Engleska	20,6	30,5	172,4	201,1	—	16,0
Švajcarska	23,5	23,1	179,6	360,0	15,7	—
Čehoslovačka	16,4	—	160,1	331,0	14,5	10,5
Amerika	9,1	17,7	—	260,8	9,9	14,6
Jugoslavija	11,0	19,8	62,7	190,0	10,0	7,4

Табела 3.6 - Удео пољопривредног становништва у Југославији
Jovan Ćirić, *Osnove sociologije naselja i sociologija sela* (Niš: Gradina, 1979), 146.

Jugoslavija godina	s t a n o v n i š t v o u %			
	Poljoprivredno	nepoljoprivredno	seosko i mešovito	gradsko
1948.	67,2	32,8	80,2	19,8
1953.	60,9	39,1	78,3	21,7
1961.	49,6	50,4	71,6	28,4
1971.	38,2	61,8	61,4	38,6
1985. (procena)	22,6	77,4	36	64
2000. (procena)	14—15	86—85	23—24	77—76

Табела 3.7 - Број инжењера и техничара у Југославији након завршетка рата
Nada Vuksan Grkinić, „Stručni kadrovi“, *Tehnika*, br.1 (1946): 3.

S T R U K A	Beogradska inženjerska komora	Zagrebačka inženjerska komora	Ljubljanska inženjerska komora	Novosadska inženjerska komora	Split inženjerska komora	S v e g a
Građevinski inženjeri	252	100	50	57	28	487
Inženjeri arhitekture	124	45	26	20	12	227
Mašinski inženjeri elektromašinski inženjeri	128 41	49 41	29	15	15	324

S T R U K A	Beograd	Zagreb	Ljubljana	Novi Sad	Split	S v e g a
Građevinski inženjeri	155	65	32	21	20	293
Inženjeri arhitekture	98	40	21	9	9	172
Mašinski i elektromašinski inženjeri	81	67	31	9	9	185

Слика 3.8а – Библиографија југословенских часописа у послератном периоду „Bibliografija jugoslovenskih tehničkih časopisa“, *Tehnika*, br. 7 (1952): 868-871.

Слика 3.8 6 – Библиографија југословенских часописа у послератном периоду
„Bibliografija jugoslovenskih tehničkih časopisa“, *Tehnika*, br. 7 (1952): 868-871.

bor za redakciju: Prof. ing. Slavko Macarol, prof. dr Nikola Neidhardt, dr ing. Nikola Čubranić, geom. Bruno Ungarov, geom. Sostan Čok, geom. Mirko Tomić, ing. Stjepan Vlak, ing. Stevo Jednak, ing. Slavko Cimerman, stud. geod. Janko Martinović. Izdaje: Geodetska sekcija Društva inženjera i tehničara NR Hrvatske, Zagreb, V (28), 1951, 24×17. Ranije: Bilten geodetske sekcije DIT-a za Hrvatsku.	Ranije: List graditelja hidrocentrale na Neretvi i Rami.		105
Gradbeni vestnik 117 Glasilo Sveta za gradbene in komunalne zadave LRS ter Društva gradbenih in inženirjev in tehnikov LRS. Urejuje uredniški odbor. Odgovorni urednik ing. Ljudevit Skoberne, Ljubljana, IV, 1951, 30×21.	Higijena 127 Časopis za higijenu, mikrobiologiju, epidemiologiju i sanitarnu tehniku. Izlazi šest puta godišnje. Glavni i odgovorni urednik dr. Grujica Žarković. Redakcioni odbor: Prof. dr Miloš Aranicki, dr Stanko Zajevec, dr Lunaček — Kristan Sava, prof. ing. Muvojev Petrik, dr Miroslav Radovanović, prof. dr Sergije Ramzin, dr Aleksandar Terzin, dr Pavle Tomašić, dr Otmar Frausmiller i prof. dr Božidar Vajić. — Savez lekarskih društava. Izdaje »Medicinska knjiga«. Zagreb, 1952, IV, 24×17.		106
Gradimo 118 Glasilo tehničkih baz. Izlazi svak mesec. Izdaje Ministarstvo za gradnje u Ljubljani. Urejuje osek za tisk Ministarstva za gradnje. Ljubljana, 1946, I, 24×17.	Informativni bilten 128 Tehničke sekcije uprave za puteve, tehnička sekcija Osijek, 1952, 20×14.		107
Gradimo sveučilišni grad 119 List omladinskih radnih brigada. Izdaje Glavni štab omladinskih radnih brigada na izgradnji Sveučilišnog grada. Urednik Stipetić Radovan stud. arhitekture, Zagreb, 1950, I, 59×34.	Inženjerac 129 List inženjerske brigade. Izdanje propagandnog oteka I inženjerske brigade, 1945, I, 28×20.		108
Graditelj 120 List Vojno-gradevinskog preduzeća »Simo Solaja« u Bugojnu. Izlazi jedanput mesečno. Odgovorni urednik major Jovo Morača. Bugojno, 1950, I, 46×32.	Izgradnja 130 Časopis Ministarstva građevina NR Srbije. Službeni organ. Odgovorni urednik ing. Živa M. Đorđević pomoćnik Ministra građevina NR Srbije. Beograd, 1951, V, 28×20. U 1947 i 1948 g. »Građevinski bilten«.		109
Gradevinar 121 Časopis Glavne direkcije građevinarstva NR Hrvatske. Uređuje Redakcioni odbor. Glavni urednik ing. Franjo Simić. Zagreb, IV, 1952, 20×14. Ranije: Organ Ministarstva građevina NR Hrvatske.	Izbor iz strane stručne literature 131 i prikaz geodetskih radova u inostranstvu. Izdaje Savez finansijskih službenika — Centralna uprava. Sekcija za geodetsku struku. Beograd, 1946, 20×17. — Litografisano.		110
Gradevinarstvo 122 Stručni časopis. Izlazi svaka dva meseca. Odgovorni urednik ing. Jože Valentinčič. Izdaje »Građevinska knjiga«, Preduzeće za izdavačku delatnost NR Srbije. Beograd, 1952, VI, 29×20. Ranije: Službeni organ Saveta za industriju i građevinsku službu FNRJ. Izlazi mesečno.	Jadranski gradevinar 132 Organ radnog kolektiva Vojno-gradevinskog poduzeća »Ivan Lavčević«. Izlazi jedanput mesečno. Odgovorni urednik kapetan Danilo Drljević. Split, II, 49×34.		111
Gradevinarstvo u svetu 123 Izbor članaka iz svetskih vodećih časopisa. Izlazi povremeno. Uređuje redakcioni odbor. Glavni i odgovorni urednik ing. Milutin Maksimović. Urednik Vojislav Ž. Popović. Tehnički urednik Ljubica Z. Ilić. Vlasnik i izdavač »Građevinska knjiga«. Beograd, 1952, II, 24×17.	Junski plan 133 Bilten graditelja »Autoputa« o izvršenju janskog plana. Izdaje Takmičarski odbor graditelja Autoputa »Bratstvo-Jedinstvo«. Odgovorni urednik Stanko Tomić. Nova Gradiška, 1950, 35×22.		112
Gradevinski bilten 124 Vlasnik i izdavač Ministarstvo građevina NR Srbije. Odgovorni urednik Mika Maksimović. Izdaje »Građevinska knjiga«, preduzeće za izdavačku delatnost Ministarstva građevina NR Srbije. Beograd, 1948, II, 25×18. Od 1949 »Izgradnja«.	Kablovi 134 Bilten graditelja fabrike kablova u Svetozarevu. Izlazi desetodnevno. Izdaje Glavni štab omladinskih radnih brigada Svetozarevo. Urednik Cvetomir Čerović, Svetozarevo, 1952, II, 35×25.		113
Gradevinski radnik 125 Izdaje Centralni odbor Sindikata građevinara Jugoslavije. Odgovorni urednik Miloš Stepanović. Izlazi dva puta mesečno. Beograd, 1951, 46×31.	Majeveica 135 Bilten frontovskih brigada za radilište građevinskog preduzeća »Majeveica« — Lukavac. Izdaje Glavni štab frontovskih radnih brigada u Lukavcu. Izlazi dvaput nedeljno. Lukavac, 1950, 29×21. Ranije: Organ Glavnog štaba frontovskih brigada.		114
Hidrogradnja 126 List sindikalnog odbora Jablanica. Izlazi jedanput mesečno. Uređuje redakcioni odbor. Glavni i odgovorni urednik Nazif Redžić. Jablanica, 1950, I, 41×29.	Majeveica 136 Organ Vojno- građevinskog preduzeća »Majeveica«. Izlazi jedanput mesečno. Izdaje redakcioni odbor. Glavni i odgovorni urednik poručnik Miljovski Mihailo. Mostar, 1950, I, 31×29.		115
Majski plan 137 Bilten o takmičenju graditelja »Autoputa« za izvršenje operativnog plana za mesec maj. Urednik Stanko Tomić. Izdaje Takmičarski odbor graditelja Autoputa »Bratstvo-Jedinstvo«. Nova Gradiška, 1950, 35×23.	Majski plan 137 Bilten o takmičenju graditelja »Autoputa« za izvršenje operativnog plana za mesec maj. Urednik Stanko Tomić. Izdaje Takmičarski odbor graditelja Autoputa »Bratstvo-Jedinstvo«. Nova Gradiška, 1950, 35×23.		116

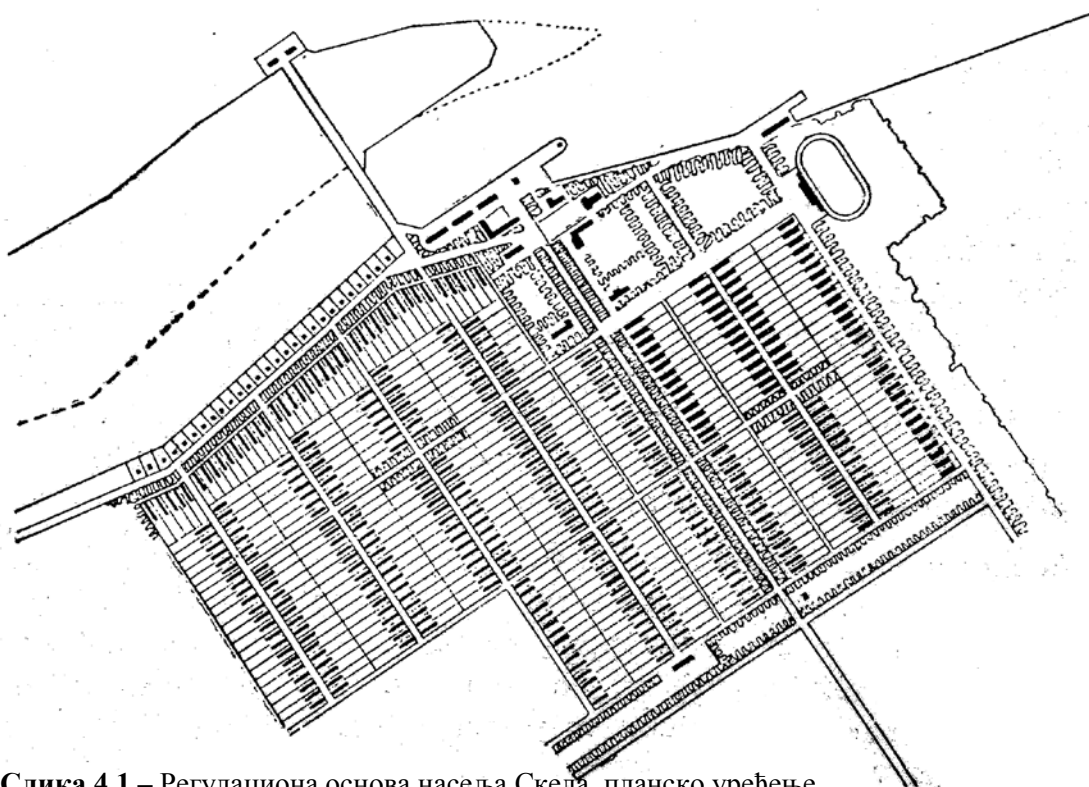
Слика 3.8в – Библиографија југословенских часописа у послератном периоду „Bibliografija jugoslovenskih tehničkih časopisa“, *Tehnika*, br. 7 (1952): 868-871.

		Mečava	
	113	138 Organ radnog kolektiva Vojno-građevinskog preduzeća »Petar Mečava«. Izlazi jedanput mesečno. Uređuje redakcioni odbor. Travnik, 1951, II, 41×29.	
		Mladi graditelj	122
	114	139 Organ omladinskih radnih brigada na izgradnji Beograda. Uređuje Redakcioni odbor. Beograd, poslednji broj 85. 1950, 29×20. Ranije: Bilten Glavnog štaba omladinskih radnih brigada na izgradnji Beograda.	123
		Napred u borbu za izgradnju socijalizma	
		140 Organ Vojno-građevinskog preduzeća »Napred«. Uređuje Redakcioni odbor. Glavni i odgovorni urednik Čedomil Huber poručnik J. A. Beograd, 1950, II, 42×29.	
		Naše delo	
		141 Izdaje Glavni štab omladinskih radnih brigada na izgradnji kombinata Sevojno. Izlazi svakog drugog petka. Glavni i odgovorni urednik Petar Stojanović. Sevojno, 1946, I, 46×31.	124
	115	Naše građevinarstvo	125
		142 Službeni organ Saveta za građevinarstvo i građevinarsku industriju Vlade FNRJ. Izlazi svakog 15-og u mesecu. Odgovorni urednik ing. Jože Valentinčič, Beograd, 1950, IV, 29×21. Ranije: Službeni organ Ministarstva građevina FNRJ.	
	116	Novator građbene proizvodnje	
		143 Uređuje uredniški odbor. Odgovorni urednik ing. Ljudevit Skoberne. Izdaje Ministarstvo za gradnje LRS, Ljubljana, 1950, III, 27×20.	
		Novi Beograd	
		144 List radnog kolektiva na gradnji Novog Beograda. Izlazi utornikom. Urednik Vojislav Đukić. Novi Beograd, 1950, 42×28.	
		Novi građevinar	
		145 Organ Sindikalne podružnice građevinskih radnika preduzeća »Majevica«. Izlazi svakih 15 dana. Uređuje Redakcioni odbor. Tuzla, 1950, I, 41×29.	126
	117	Omladinska fabrika	127
		146 List omladinskih radnih brigada na izgradnji fabrike »Ivo Lola Ribar«. Izlazi svake subote. Izdaje Glavni štab omladinskih radnih brigada na izgradnji F.T.M. A., Beograd — Železnik, 1948, 46×29. Prva četiri broja izašla pod naslovom: Bilten omladinskih radnih brigada na izgradnji fabrike »Ivo Lola Ribar« u formatu 30×22.	
	118	Omladinska pruga	
		147 List omladinskih radnih brigada na gradnji pruge Brčko—Banovići. Izdaje štab radnih brigada na gradnji pruge Brčko—Banovići. Odgovorni urednik Nusret Seferović, Brčko, 1946, 46×30.	128
		Omladinska pruga	129
		148 List graditelja pruge Banja Luka—Doboj. Izdaje Glavni štab omladinskih radnih brigada. Izlazi petkom. Urednik Behudin Krajinić, Doboj, 1951, 41×27.	
	119	Planum — u borbi za ispunjenje plana	
		149 Organ radnog kolektiva Vojno-građevinskog preduzeća »Planum«. Izlazi jedanput mesečno. Uređuje odbor. Odgovorni urednik kapetan J. Čmelik, Zemun, 1950, II, 48×33.	
	120	Posavski kanal	
		150 List omladinskih radnih brigada u Posavini. Izdaje štab O.R.J. na sektoru Ob-	130
	121		131

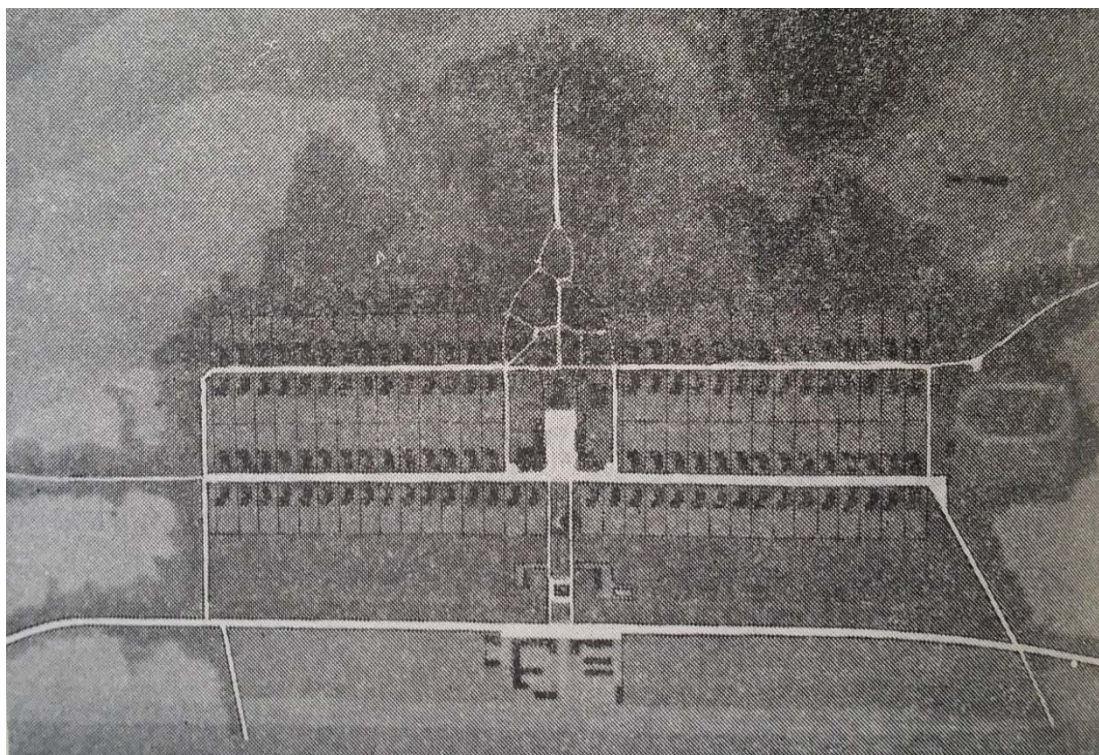
Слика 3.8г – Библиографија југословенских часописа у послератном периоду
 „Bibliografija jugoslovenskih tehničkih časopisa“, *Tehnika*, br. 7 (1952): 868-871.

	132	Poslednji udar	151 Bilten o takmičenju graditelja »Autoputa« u čast godišnjice V Kongresa KPJ. Odgovorni urednik Stanko Tomić. Izdaje takmičarski odbor graditelja Autoputa »Bratstvo-Jedinstvo«. Nova Gradiška, 1950, 35×23.	
	133	Primorje	152 Organ radnog kolektiva Vojno-građevinskog preduzeća »Primorje«. Izdaje radni kolektiv VGP »Primorje«. Glavni i odgovorni urednik Dušan Đurić, poručnik. Rijeka, 1950, II, 42×29.	
	134	Snaga	153 List radnog kolektiva građevinskog preduzeća »Ratko Mitrović«. Izlazi jedanput mesečno. Odgovorni urednik Dragan Kralj. Čačak, 1950, I, 40×29.	
	135	Tempo	154 Organ Vojno-građevinskog poduzeća »Tempo«. Izlazi mesečno. Glavni i odgovorni urednik kapetan Nail Redžić, Zagreb, 1950, II, 48×34.	
	136	Urbanizam i arhitektura	155 Časopis za arhitekturu, urbanizam i primenjenu umjetnost. — Revue de l'architecture, de l'urbanisme et de l'art appliqué. Izdavač Sekcija arhitekta Saveza DITJ-a. Glavni i odgovorni urednik Neven Segvić. Urednik za urbanizam ing. arh. Josip Seissel. Republički urednici: akad. arh. Veljko Kauzarić (NR Hrvatske), ing. arh. Oliver Minić (NR Srbije), ing. arh. Marjan Šorli (NR Slovenije), ing. arh. Esad Kapetanović (NR B i H), ing. arh. Krsto Filipović (NR Crna Gora), ing. arh. Slavko Löwy (NR Makedonija). Tehnički urednik Ivan Tepeš. Sekretar redakcije Boro Poslović. Upravitelj ing. arh. Josip Seissel. Godišnje izlazi šest dvobroja. Zagreb, 1950, IV, 19 × 27.	
	137	Varstvo spomenikov	156 Izhaja dvakrat letno u dvojini številki. Izdaje in urejuje ga Zavod za spomeniško varstvo LRS. Odgovorni urednik E. Turnher, upravni ravnatelj zavoda. Ljubljana, 1950, 24 × 17.	
	138	Vlasina	157 Bilten graditelja sistema hidrocentrala. Urednik Sveta Tadić. Izlazi desetodnevno. Izdavač Glavni štab omladinskih brigada na Vlasini. Niš, 1952, I. Ranije: Bilten omladinskih radnih brigada.	
	139	Vodoprivreda	158 Časopis za vodoprivredu i hidrotehniku. — Vodoprivreda — Revue d'aménagement des eaux. Institut za vodoprivredu NR Srbije. Institut des eaux de la République populaire Serbie. Redakcioni odbor: ing. Milenko Marjanov, ing. Stojan Turajlić, ing. Jovan Djerić, ing. Josip Tucović, ing. Petar Jakovljević, ing. Čeda Janković, Predrag Dimitrijević. Glavni i odgovorni urednik ing. Stojan Turajlić. Tehnički urednik Voja Z. Popović. Vlasnik i izdavač Institut za vodoprivredu NR Srbije, Beograd, 1952, III, 28 × 20.	
	140	Vojni građevinar	159 Vojno-građevinsko preduzeće »Vranica«. Izlazi jedanput mjesečno. Uređuje Redakcioni odbor. Sarajevo, I, 49 × 34.	

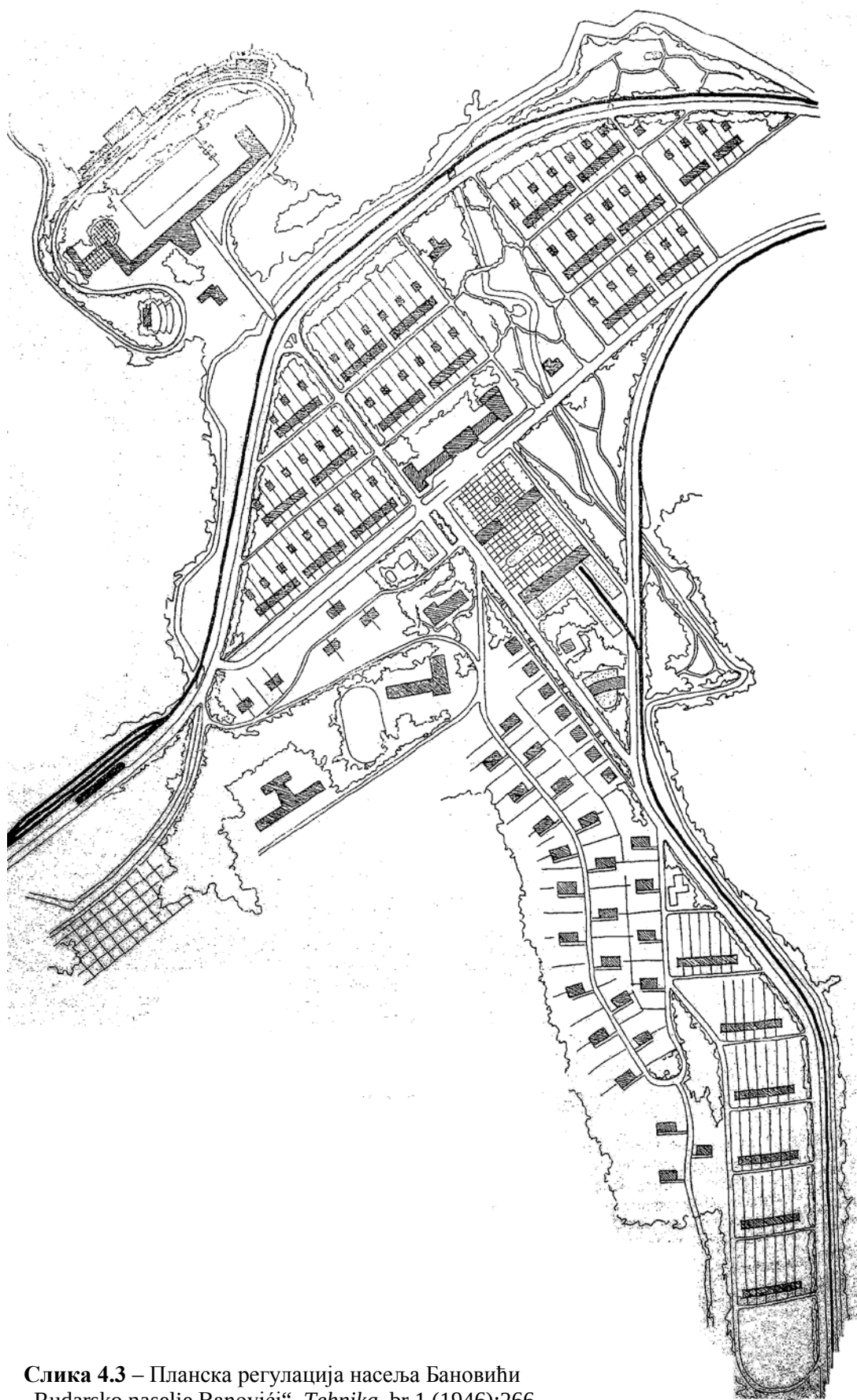
ТАБЛА IV

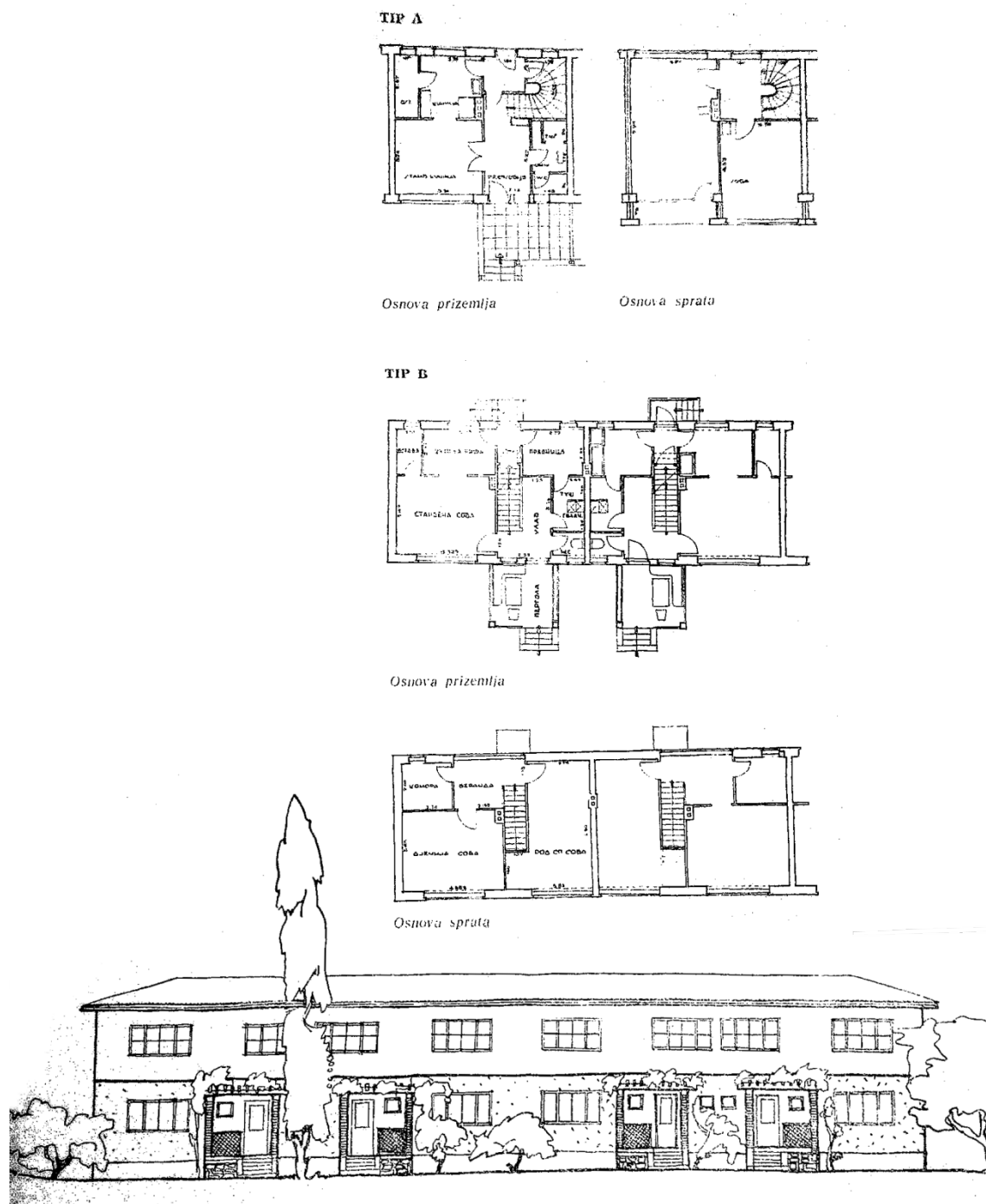
Слика 4.1 – Регулациона основа насеља Скеља, планско уређење
Saša Sedlar, „Pitanje planske izgradnje sela u Srbiji“, *Tehnika*, br.1 (1946):129.

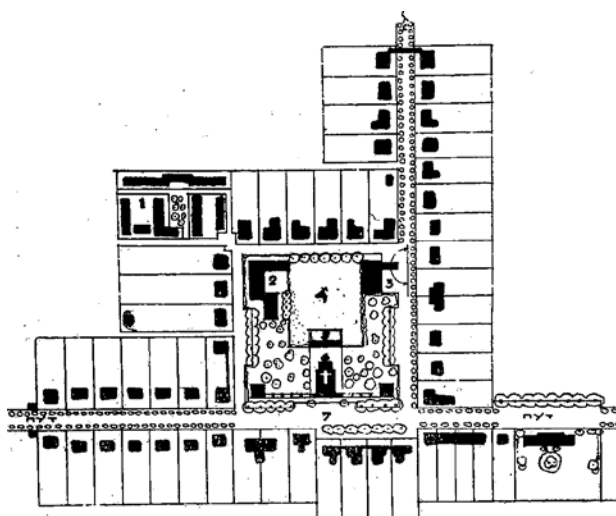
Слика 4.2 – Реконструкција постојећег сеоског насеља Врело
Saša Sedlar, „Pitanje planske izgradnje sela u Srbiji“, *Tehnika*, br.1 (1946): 130.

Слика 4.3 – Планска регулација насеља Бановићи
„Rudarsko naselje Banovići“, *Tehnika*, br.1 (1946):266.

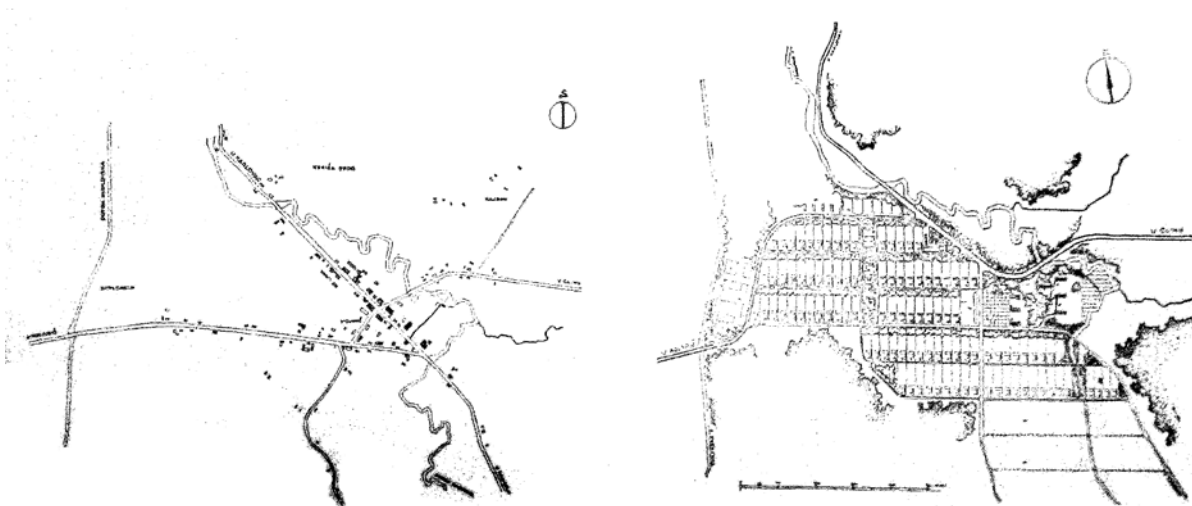
Слика 4.4 – Пројекат типских стамбених јединица
„Rudarsko naselje Banovići“, *Tehnika*, br.1 (1946):267.

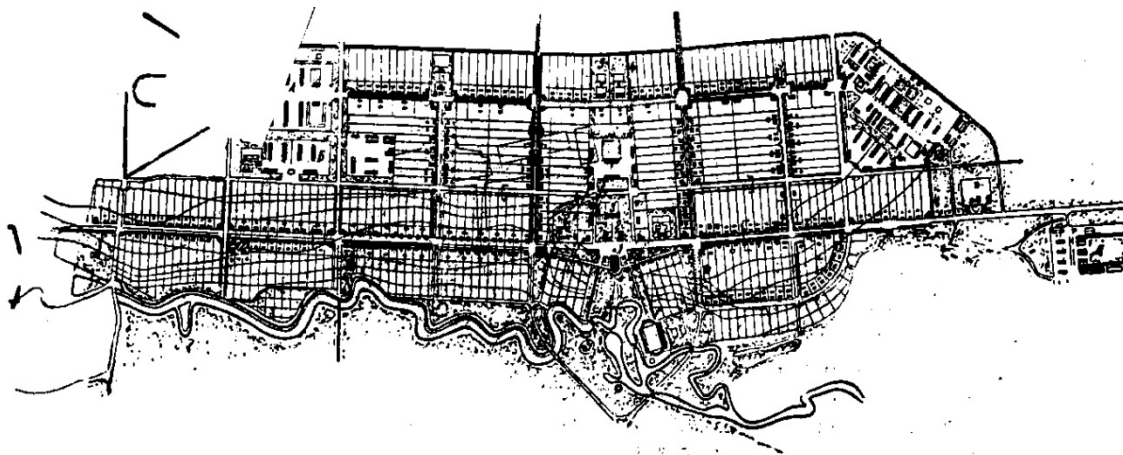
1. Раднички станови,
2. Школа,
3. Задругарска зграда,
4. Игралиште за децу и омладину,
5. Базен за купање,
6. Црква,
7. Сеоски трг.

Слика 4.5 – Пројекат савременог села,
Аутор: арх. Јан Дубови.

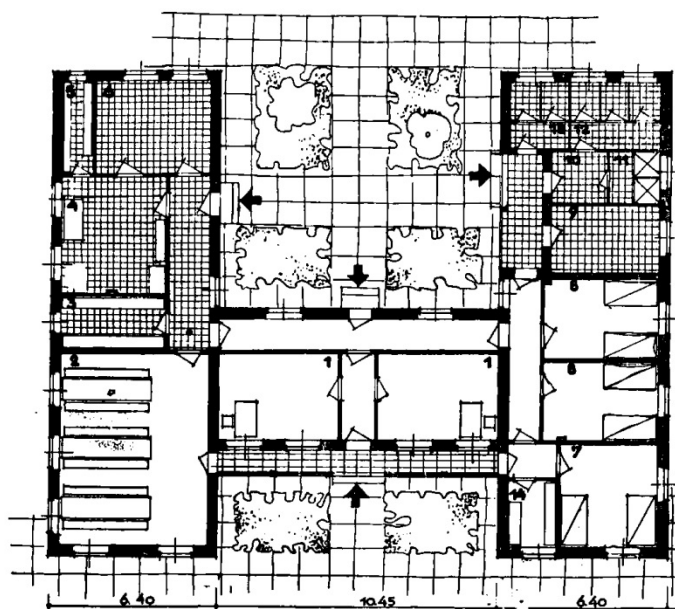
Милослав Стојадиновић (ур.) *Наше село* (Београд: Савремена општина, 1929), 502.

Слика 4.6 – Реконструкција сеоског насеља Војнић.
Zlatko Selinger, „Izgradnja sela“, *Tehnika*, br. 1 (1946):11.

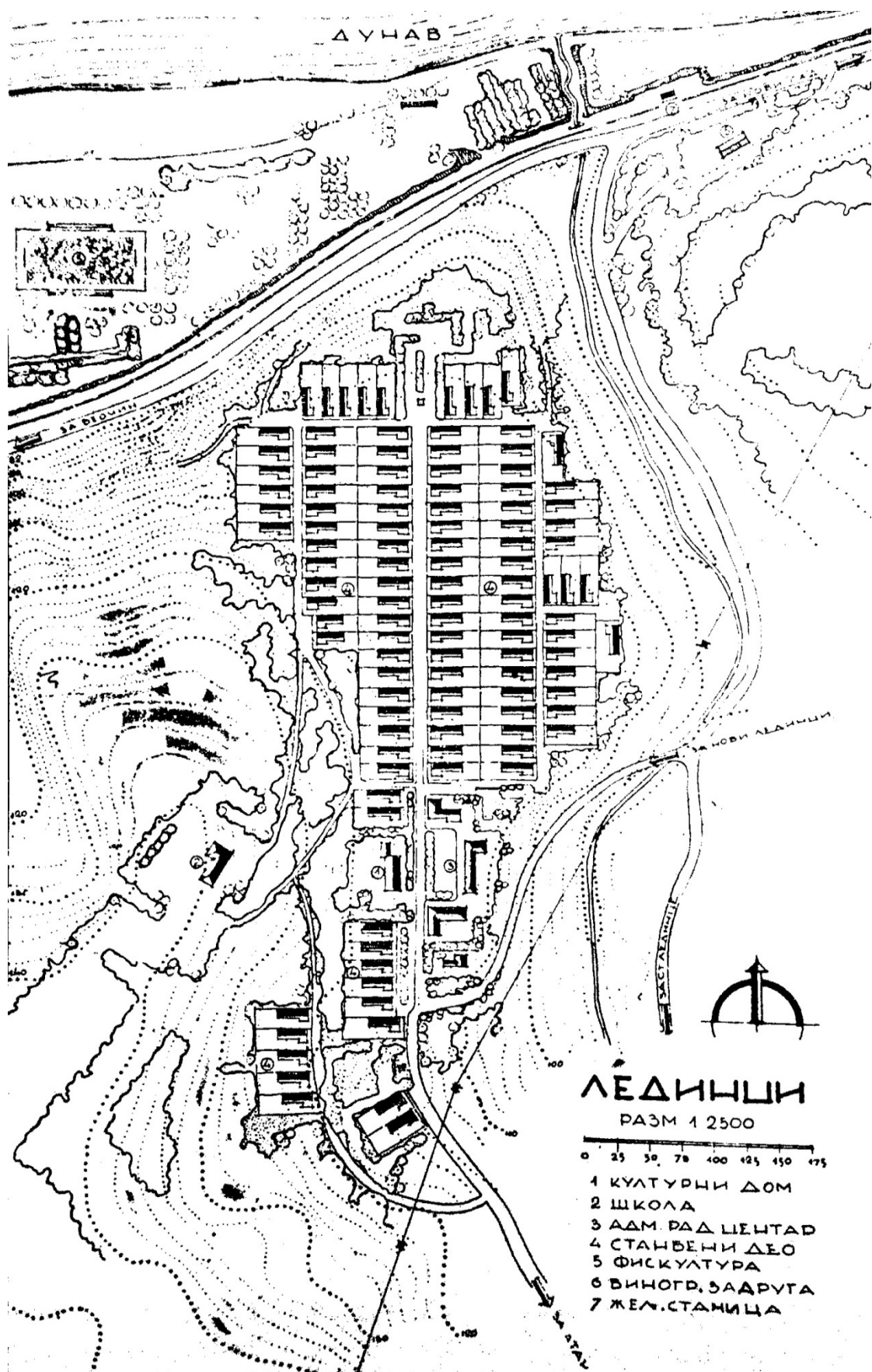

Слика 4.7 - Генерални план сеоског насеља Јурте у колхозу „Гигант“, Новосибирск
 Аутор: арх. К.И. Трапезников и др.
 Kazimir Ostrogović, „Arhitektura SSSR 1917. – 1947. Povodom 30. godišnjice Oktobarske revolucije“, Arhitektura, br 4-6 (1947/48): 13.

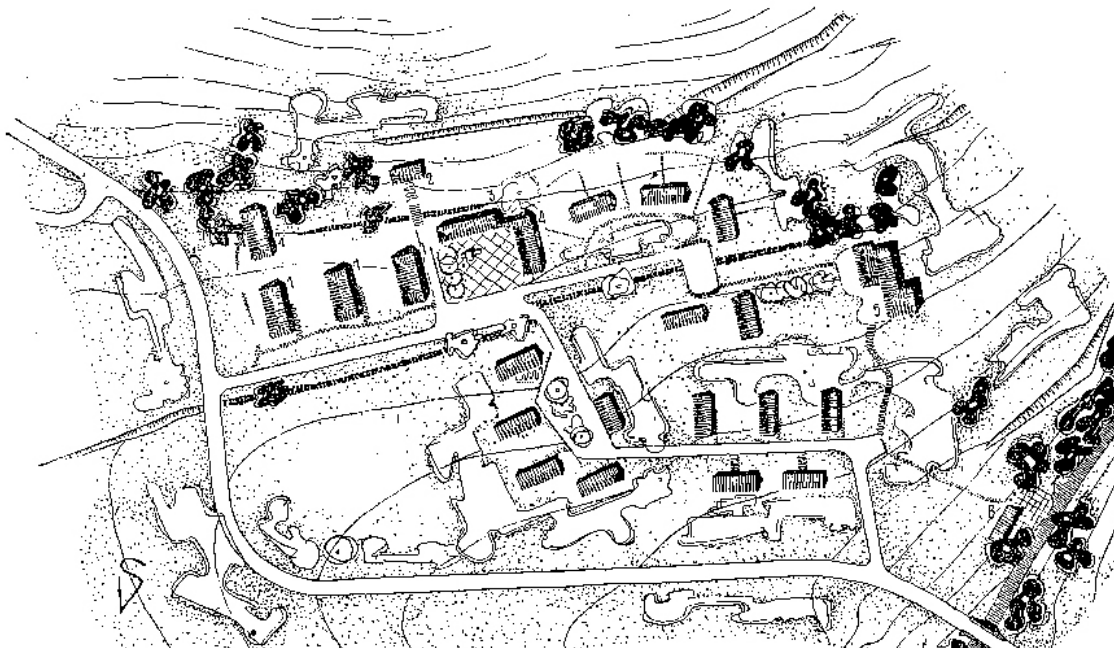

Brigadni dom veće seljačke radne zadruge za ravničarske krajeve: 1. kancelarije ~ 2. trpezarija i sala za sastanke
 – 3. ostava za torbice sa hranom – 4. sezonska kuhinja
 – 5. ostava – 6. magacin hrane – 7. i 8. sobe za spavanje – 9. magacin sitnog alata – 10. garderoba –
 11. tuševi – 12. WC za muške – 13. WC za ženske –
 14. ostava veterinarskog materijala

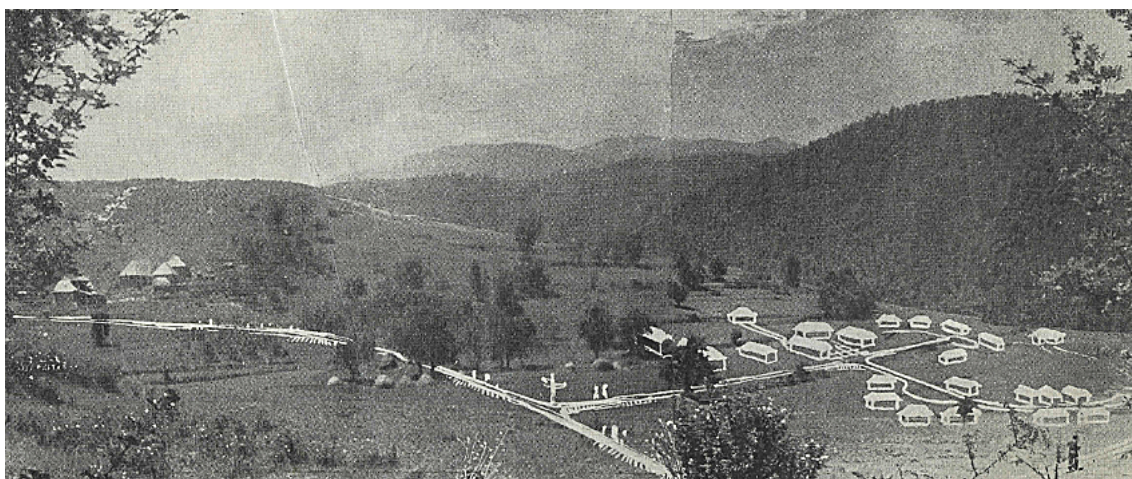
Слика 4.8 – Пројекат бригадног дома у оквиру сељачке радне задруге.
 Ђорђе Симоновић, „О изградњи бригадних домова на економским двориштима SRZ“, Tehnika, br. 2 (1952): 167.

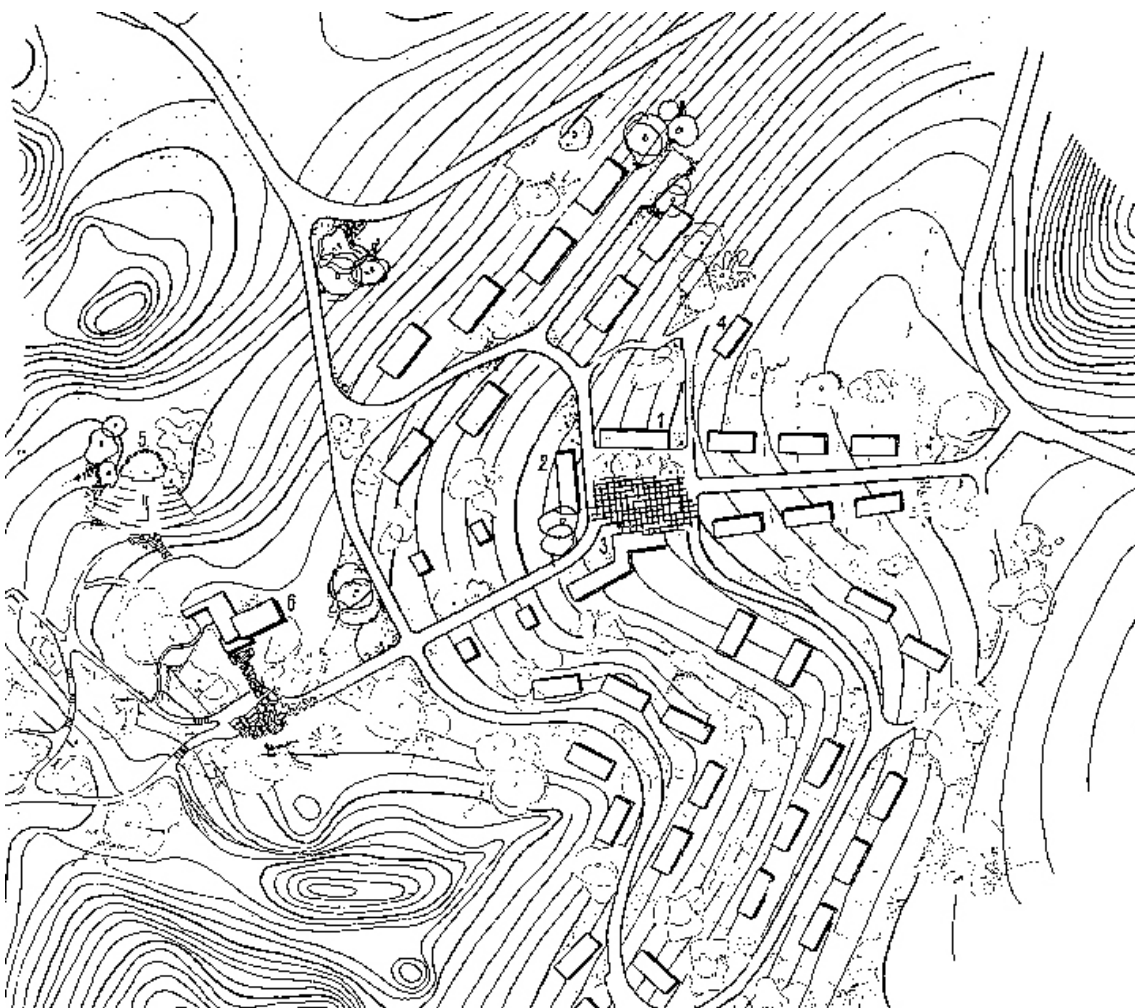
Слика 4.9 – Реконструкција сеоског насеља Лединци на Фрушкој Гори.
Saša Sedlar, „Питање planske izgradnje sela u Srbiji“, *Tehnika*, br.1 (1946):130.

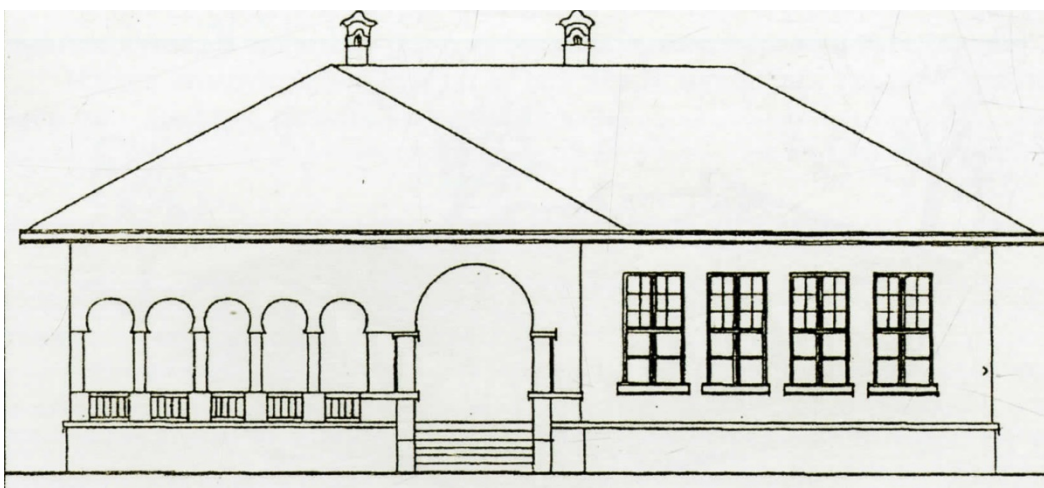
Слика 4.10 – Регулациони план стамбеног насеља Градац, Црна Гора
 Аутор: Михајло Митровић.
 Mihajlo Mitrović „O nekim problemima projektovanja naselja“,
Urbanizam –Arhitektura, br. 5-8, (1951): 60.

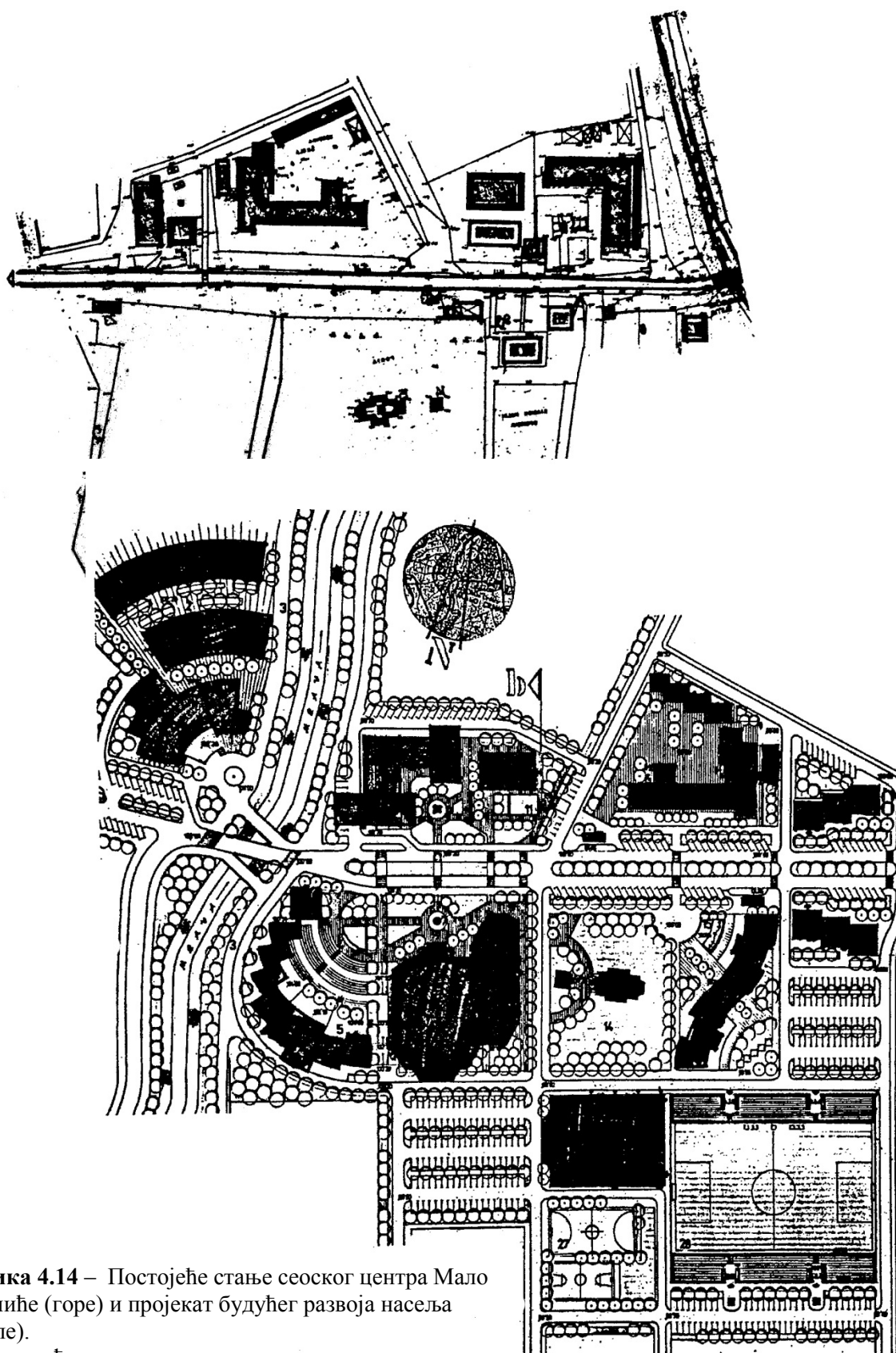
Слика 4.11 – Позиција планираног насеља Градац у односу на конфигурацију терена,
 Аутор: Михајло Митровић,
 Mihajlo Mitrović „O nekim problemima projektovanja naselja“,
Urbanizam –Arhitektura, br. 5-8, (1951): 61.

Слика 4.12 – Регулациони план стамбеног насеља Шупља Стијена, Црна Гора
 Аутор: Михајло Митровић
 Mihajlo Mitrović „O nekim problemima projektovanja naselja“, *Urbanizam –Arhitektura*,
 br. 5-8, (1951): 62..

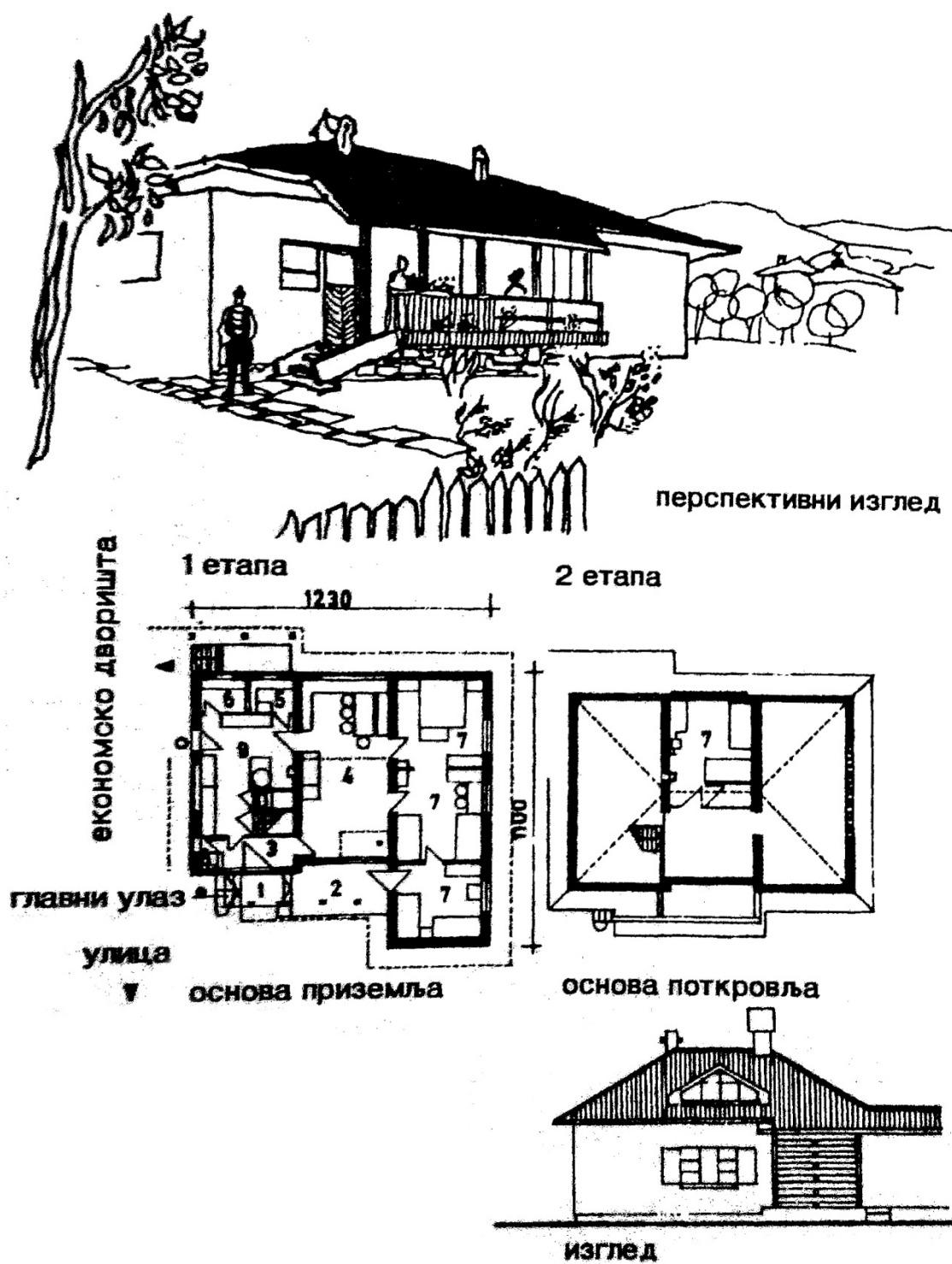
Слика 4.13 – Пројекат сеоске школе у Србији пре Другог светског рата, у обликовном смислу акценат је на трему кога украшавају лукови у виду аркада.
 Nadežda Pešić Maksimović, *Moravska kuća Srbije* (Beograd:DKS, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 2014), 82.

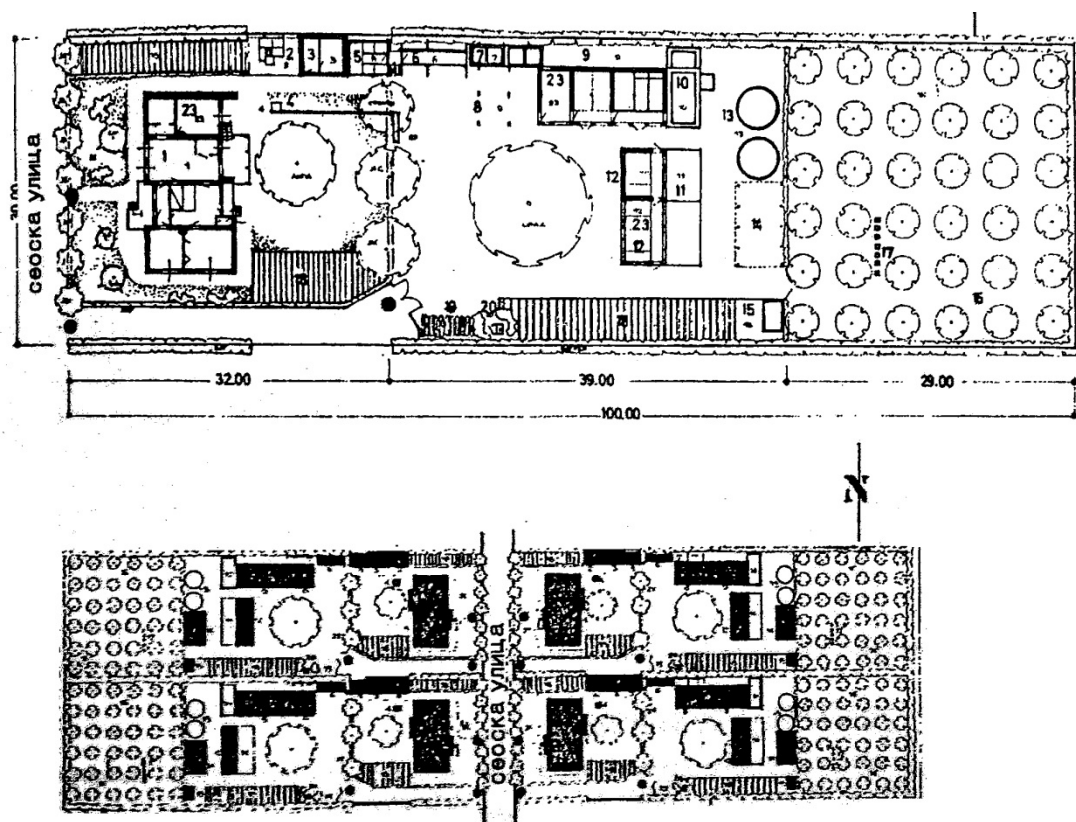
Слика 4.14 – Постојеће стање сеоског центра Мало Црниће (горе) и пројекат будућег развоја насеља (доле).

Јавне грађевине на селу као елементи просторне организације насеља.

Ђорђе Симоновић и Милорад Рибар, *Уређење сеоских насеља и територија* (Београд: ИБИ, 1993), 252-253.

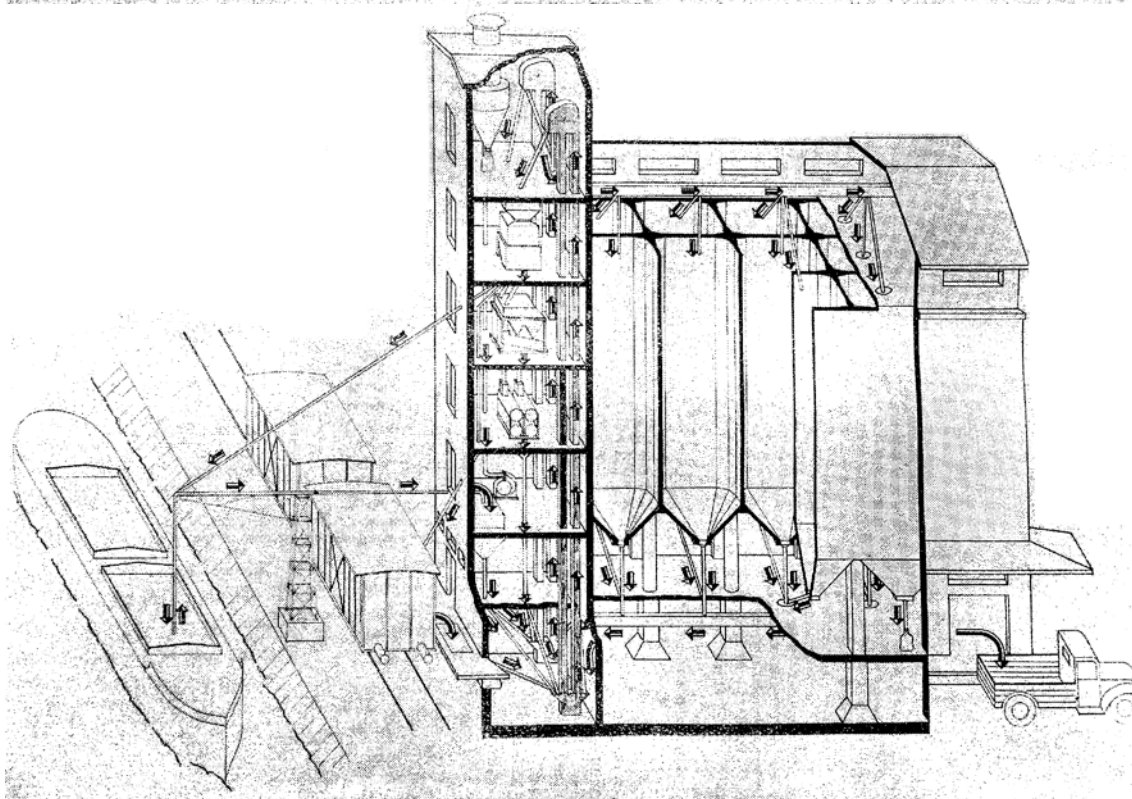
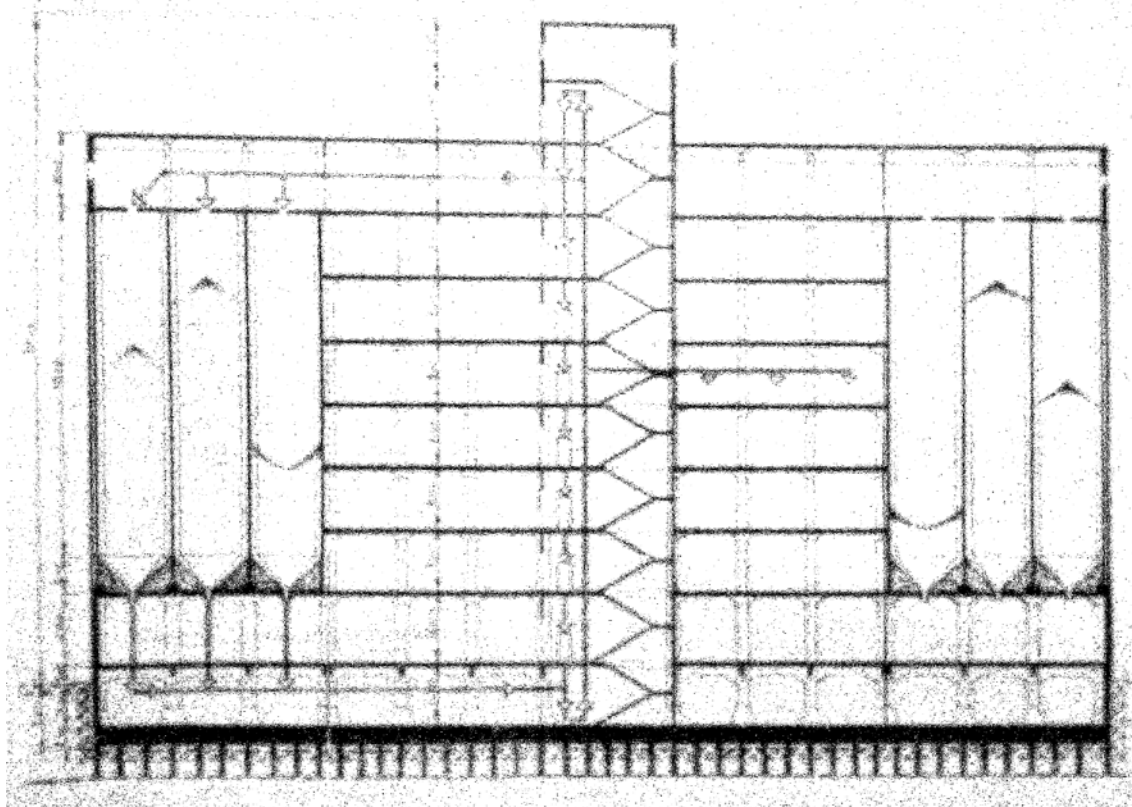

Слика 4.15 – Предлог за типски план сеоске куће у равници, 1954.
 Пројектант: арх. Бранислав Миленковић
 Ђорђе Симоновић и Милорад Рибар, *Уређење сеоских насеља и територија*
 (Београд: ИБИ, 1993), 141.

Слика 4.16 – Нацрт за сеоску кућу и окућницу у равници, 1953.
 Пројектант: арх Зоран Петровић.
 Ђорђе Симоновић и Милорад Рибар, *Уређење сеоских насеља и територија*
 (Београд: ИБИ, 1993), 139.

ТАБЛА V

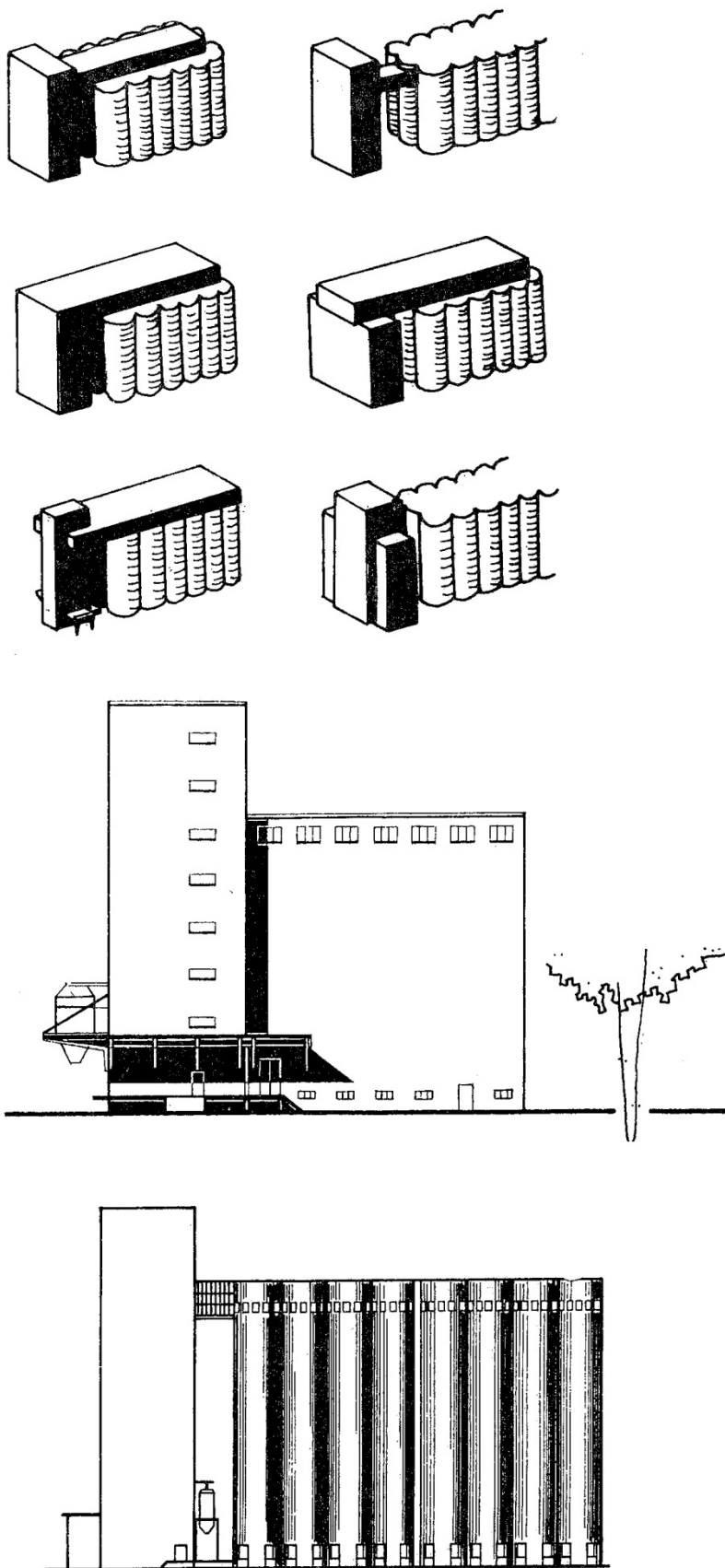

Слика 5.1a - Пресек комбинованог силоса у Сиску.

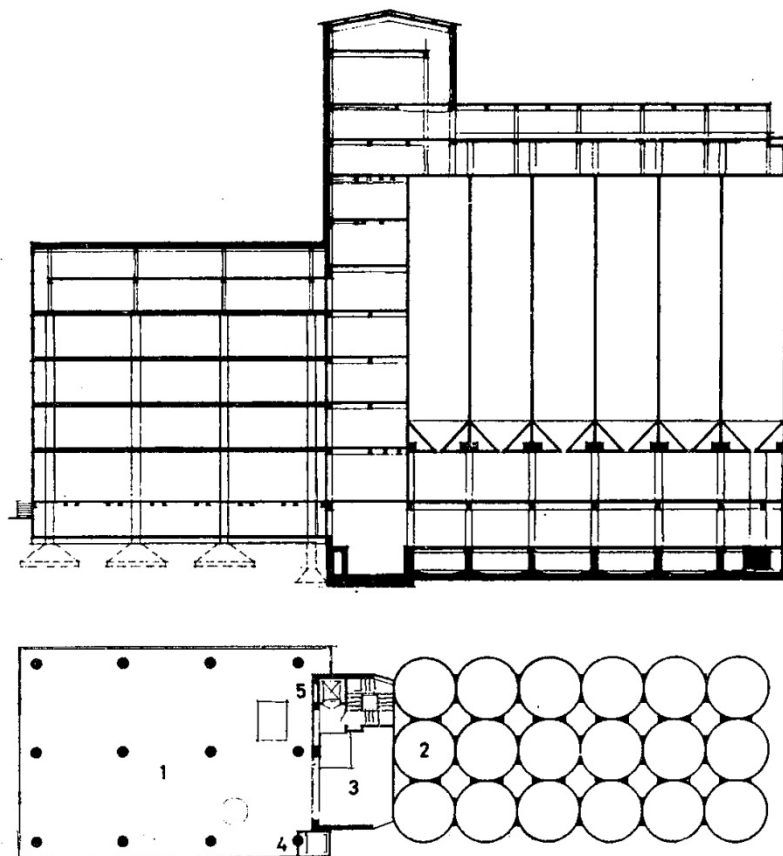
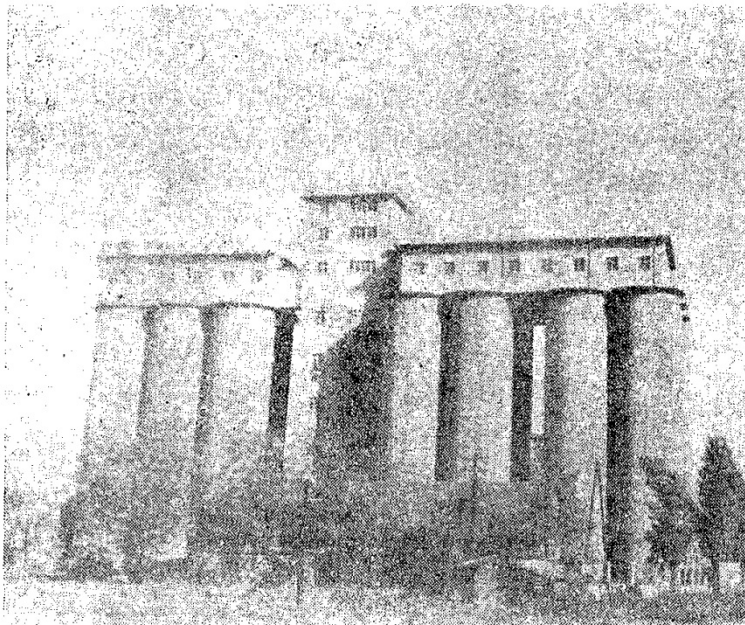
Milutin Jerotijević, „Iskustvo iz dosadašnje tehnike građenja silosa“, *Tehnika*, br.11-12 (1946): 294.

Слика 5.1б – Функционална шема силоса.

Emil Matić, „Elektro – mašinska postrojenja silosa“, *Tehnika*, br.11-12 (1946):332.

Слика 5.1в – Неколико начина композиције елемената силоса.
Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси*
(Београд: Грађевинска књига, 1978), 80.

Слика 5.1 г – Силос у Сенти.
Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси*
(Београд: Грађевинска књига, 1978), 76.

Табела 5.2 – Број израђених типских пројеката задружних домова.
Jovan Krunić, „Učešće секције архитеката DIT-a Beograda u акцији изградње задружних домова“, *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 98.

T A B L I C A									
Urbanistički zavod NRS dao je 9 projekata koji se izvode na 810 mesta									
Projektantski	"	"	"	"	9	"	"	"	291
Projektantski	"	IONO-a	"	"	6	"	"	"	80
Projektantski	"	FNRJ	"	"	8	"	"	"	26
Tehnička velika škola	"	"	"	"	2	"	"	"	13
Ostali	"	"	"	"	1	"	"	"	182
Svega projekata 30					Svega izvođenja 852				

Табела 5.3а – Учесће секције архитеката Београда ДИТ-а НР Србије у акцији изградње задружних домова.

“Učešće секције архитеката Beograda DIT-a NR Srbije u акцији изградње задружних домова“, *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 97.

U prostorijama Društva inženjera i tehničara NR Srbije u Beogradu održan je 27 aprila 1949 godine svečan plenarni sastanak секције архитеката na коме su predana odlikovanja i pohvale Narodnog fronta arhitektima koji su se istakli u radu na izgradnji задружних домова u Srbiji. Odlikovani su i pohvaljeni sledeći drugovi:

- I) Ordenom Narodnog fronta FNR Jugoslavije
- 1) arh. Miličević Miodrag
 - 2) arh. Krunić Jovan
- II) Ordenom Narodnog fronta NR Srbije
- 1) arh. Macura Milorad
 - 2) arh. Gavrilović Nikola
 - 3) arh. Lalić Nikola
 - 4) tehn. Petrušić Petar
 - 5) Stanko Mandić
 - 6) arh. Oliver Minić
 - 7) arh. Damjanović Boginja
 - 8) arh. Kortus Jozef
 - 9) arh. Anagnosti Petar
 - 10) arh. Bogojević Nada
 - 11) arh. Trišić Radan
 - 12) arh. Ristić Đorđe
 - 13) arh. Simić Jovan
 - 14) arh. Tatić Rajko
- III) Pohvaljeni su sledeći drugovi:
- 1) arh. Simić Dragomir
 - 2) arh. Marinković Dimitrije
 - 3) arh. Milosavljević Aleksandar
 - 4) arh. Vihrov Sergije
 - 5) arh. Vučković Jevrem
 - 6) arh. Kojić Branko
 - 7) arh. Marinković Branislav

- 8) arh. Singer Vera
- 9) arh. Kimer Vjekoslav
- 10) arh. Kliska Stanko
- 11) arh. Hruška Vladimir
- 12) arh. Krat Ljudmila
- 13) arh. Racković Hristifor
- 14) arh. Momčilović Dragoljub
- 15) arh. Ignjatović Bogdan
- 16) arh. Bombardeli Vuko
- 17) arh. Mađarević Ratislava
- 18) arh. Šarčević Miodrag
- 19) arh. Pujić Dimitrije
- 20) arh. Šnajder Jovan
- 21) arh. Andrejević Marko
- 22) inž. Dobrosavljević Milan
- 23) tehn. Stojanović Jovan
- 24) arh. Brajković Vera
- 25) arh. Gligić Veselin
- 26) arh. Davidović Milorad
- 27) arh. Đorđević Momčilo
- 28) arh. Janjatović Nedeljka
- 29) arh. Jeftanović Jovanka
- 30) arh. Jovanović Spasoje
- 31) arh. Klepinjin Aleksandar
- 32) arh. Krstić Milan
- 33) arh. Lazarević Atanasije
- 34) arh. Markov Boris
- 35) arh. Maksimović Vladeta
- 36) arh. Mirković Bajo
- 37) arh. Nastasijević Sema
- 38) arh. Stojković Vlakko
- 39) arh. Smiljanić Olga
- 40) arh. Tadić Jovan
- 41) arh. Čirković Vera
- 42) arh. Filipović Dragoljub

Beogradska секција архитеката издаће uskoro knjigu posvećenu plodnoj акцији u изградњи задружних домова.

Табела 5.36 – Програмски садржај задружних домова.

Jovan Krunic (ur.) *Zadružni domovi: Zbirka projekata masovne izgradnje na teritoriji uže Srbije, Autonomne Pokrajine Vojvodine i Autonomne Pokrajine Kosovsko Metohijske oblasti u 1948. godini* (Београд: Задружна knjiga, 1948), трећа страна после насловне.

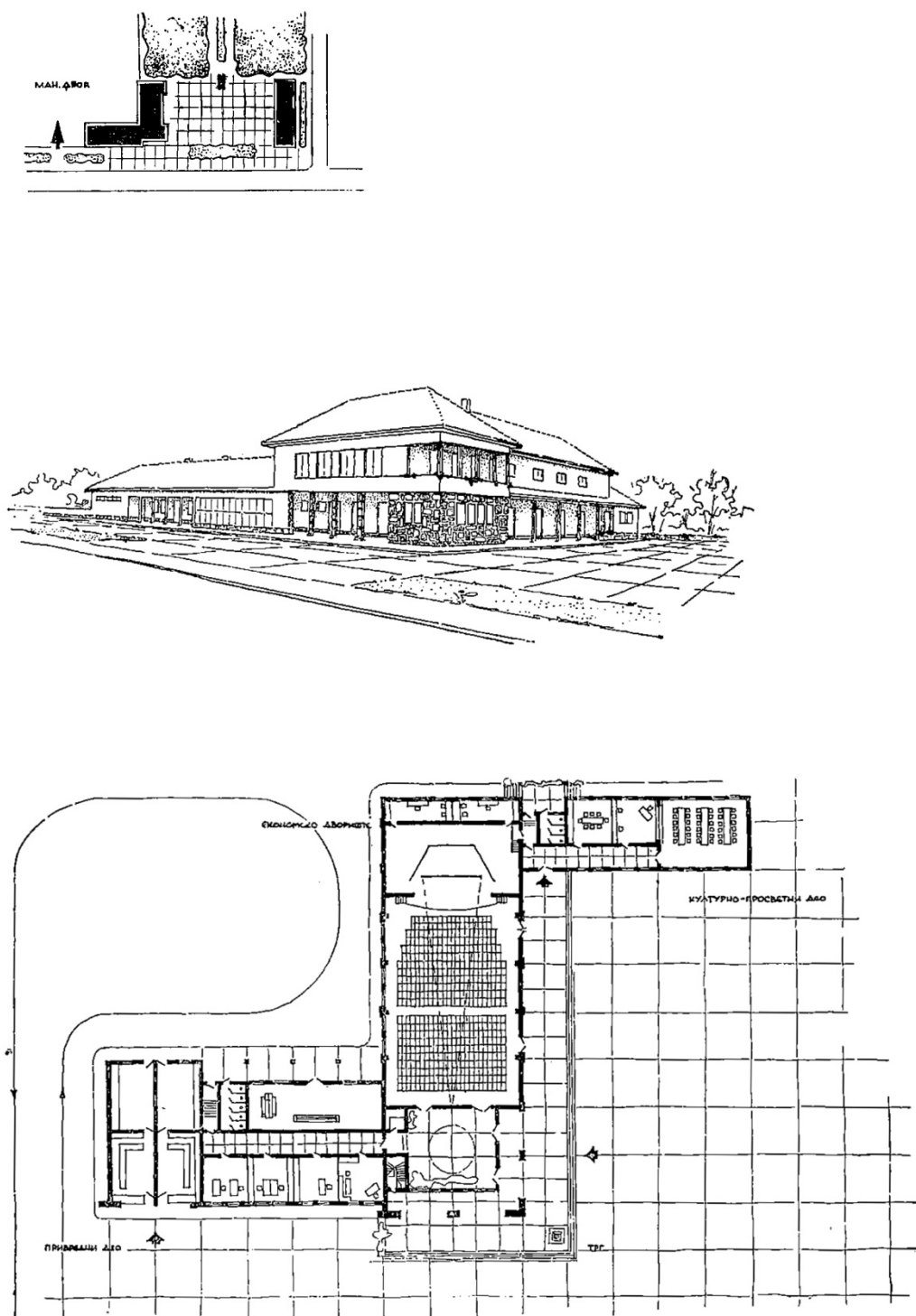
I тип	IV тип	VII тип
Једна продавница од 25 м ²	Две продавнице по 30 м ²	Две продавнице од 45 м ²
Један приручни магацин од 15 м ²	Два приручна магацина по 20 м ²	Два приручна магацина по 25 м ²
Једна канцеларија од 16 м ²	Две канцеларије по 20 м ²	Четири канцеларије по 20 м ²
Једна сала за 200 људи са бином, малом гардеробом и кабином за пројекциони апарат	Једна сала за 350 људи са бином, малом гардеробом и кабином за пројекциони апарат	Две просторије за културне потребе по 20 м ²
Једна читаоница од 20 м ²	Једна читаоница од 30 м ²	Једна читаоница од 40 м ²
Један магацин за пољопривредне производе од 35 м ²	Један магацин за пољопривредне производе од 65 м ²	Једна библиотека од 25 м ²
Једна подрум од 40 м ²	Један подрум од 65 м ²	Једна сала за 500 људи са бином, гардеробом и кабином за пројекциони апарат
		Један магацин за пољопривредне производе од 105 м ²
		Један подрум од 75 м ²
II тип	V тип	VIII тип
Једна продавница од 35 м ²	Две продавнице по 35 м ²	Две продавнице по 50 м ²
Један приручни магацин од 25 м ²	Два приручна магацина по 20 м ²	Два приручна магацина по 35 м ²
Једна канцеларија од 25 м ²	Три канцеларије по 20 м ²	Четири канцеларије по 25 м ²
Једна сала за 250 људи са бином, малом гардеробом и кабином за пројекциони апарат	Једна просторија за културне потребе од 25 м ²	Две просторије за културне потребе по 25 м ²
Једна читаоница од 25 м ²	Једна сала за 400 људи са бином, гардеробом и кабином за пројекциони апарат	Једна читаоница од 60 м ²
Један магацин за пољопривредне производе од 55 м ²	Једна читаоница од 40 м ²	Једна библиотека од 30 м ²
Један подрум од 50 м ²	Један подрум од 65 м ²	Једна сала за 550 људи са бином, гардеробом и кабином за пројекциони апарат
	Један магацин за пољопривредне производе од 85 м ²	Један магацин за пољопривредне производе од 110 м ²
		Један подрум од 80 м ²
III тип	VI тип	
Две продавнице по 30 м ²	Две продавнице по 45 м ²	
Два приручна магацина по 20 м ²	Два приручна магацина по 25 м ²	
Две канцеларије по 16 м ²	Три канцеларије по 25 м ²	
Једна сала за 300 људи са бином, малом гардеробом и кабином за пројекциони апарат	Једна просторија за културне потребе од 25 м ²	
Једна читаоница од 30 м ²	Једна сала за 450 људи, са бином, гардеробом и кабином за пројекциони апарат	
Један магацин за пољопривредне производе од 60 м ²	Једна читаоница од 45 м ²	
Један подрум од 60 м ²	Један подрум од 70 м ²	
	Један магацин за пољопривредне производе од 95 м ²	

*
Известан број задружних домова је пројектован са још већим програмом од VIII типа. То су домови типа X. Ти домови се граде у нарочито великим земљорадничким местима, или уопште, где специфични привредни моменти то захтевају.

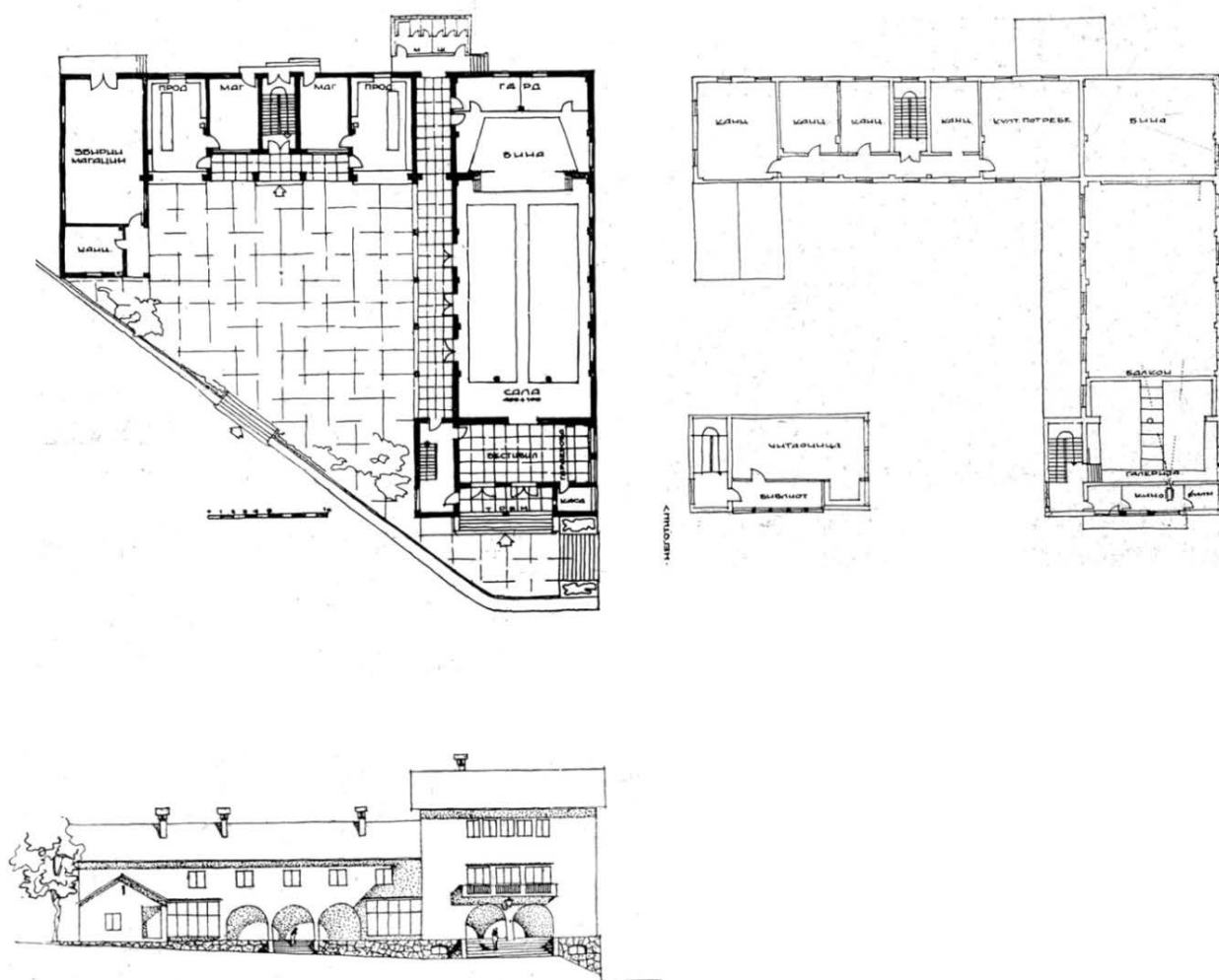
Табела 5.4 – Однос засејаних површина пре и после рата у Србији.
Момчило Павловић, *Српско село 1945-1952-откуп* (Београд:ИСИ, 1997), 42.

Кретање засејаних површина у НРС, просек 1947-1951.

	Просек	Пшен. ха	Индекс	Кукур./ха	Индекс
НРС	1930-39.	1.362.171	100	1.605.065	100
	1947-51.	1.133.046	83,2	1.402.926	87,2
Ужа Срб.	1930-39.	600.433	100	780.808	100
	1947-51.	559.484	93	730.709	98,6
Војвод.	1930-39.	678.960	100	715.278	100
	1947-51.	498.992	73,5	563.318	78,7
Космет	1930-39.	82.778	100	108.979	100
	1947-51.	74.570	90	108.899	100

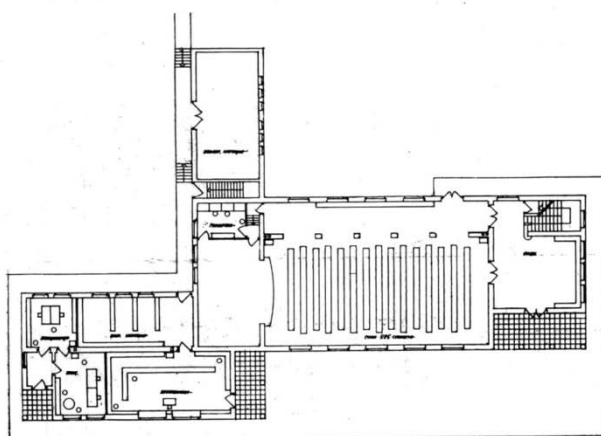
Слика 5.5 - Задружни дом тип 7, арх Никола Гавриловић.
Milorad Macura, „Zadružni domovi na teritoriji NR Srbije“,
Arhitektura, br. 11-12 (1948): 31.

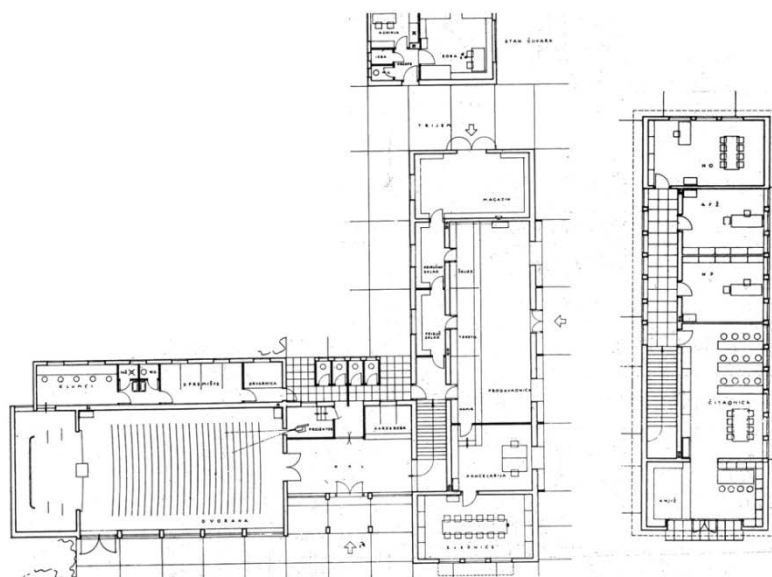
Слика 5.6 - Задружни дом тип 9, арх Миодраг Миличевић.
 Milorad Macura, „Zadružni domovi na teritoriji NR Srbije“,
 Arhitektura, br. 11-12 (1948): 27.

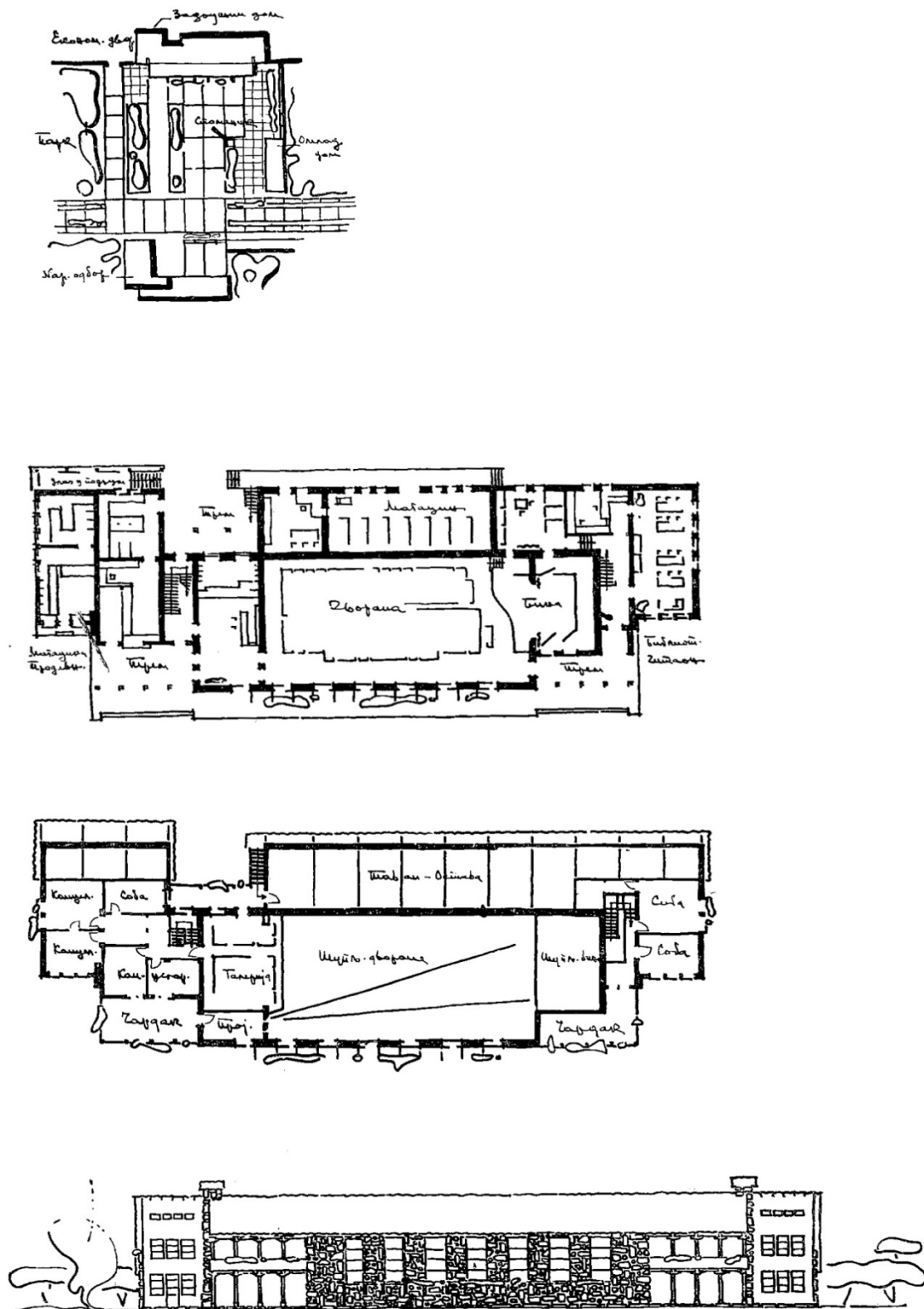
Слика 5.7 - Задружни дом тип 4, арх Јован Крунић.
Milorad Macura, „Zadružni domovi na teritoriji NR Srbije“,
Arhitektura, br. 11-12 (1948): 30.

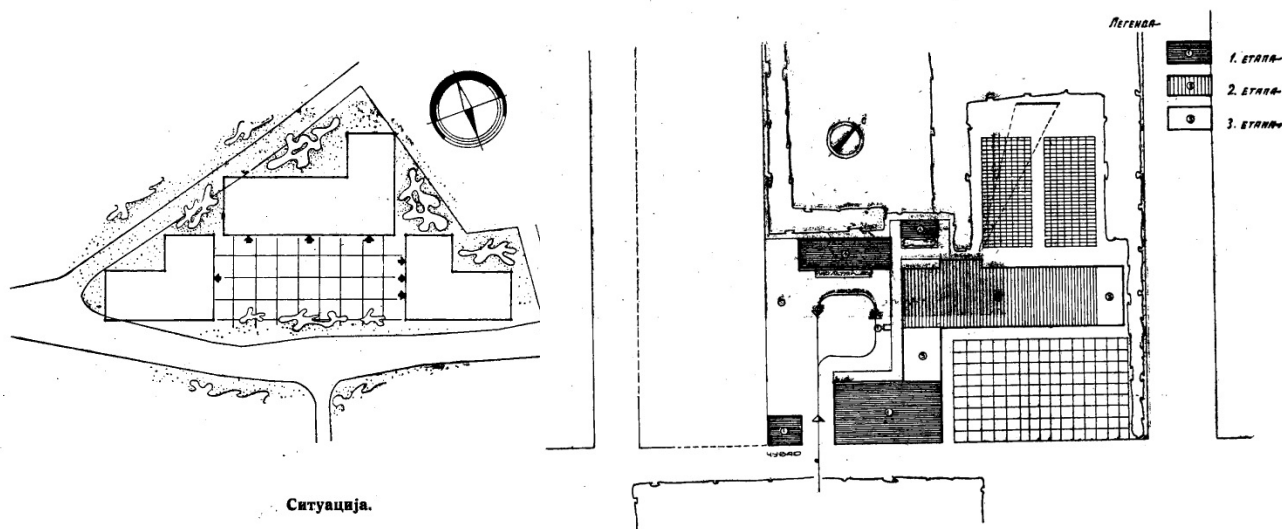
Tloort prizemlja • План нижнего этажа • Plan du rez-de-chaussée

Слика 5.8 - Задружни дом тип 9, арх Божидар Тушек.
„Tipovi zadružnih domova u NRH“, *Arhitektura*, br. 7 (1948):15.

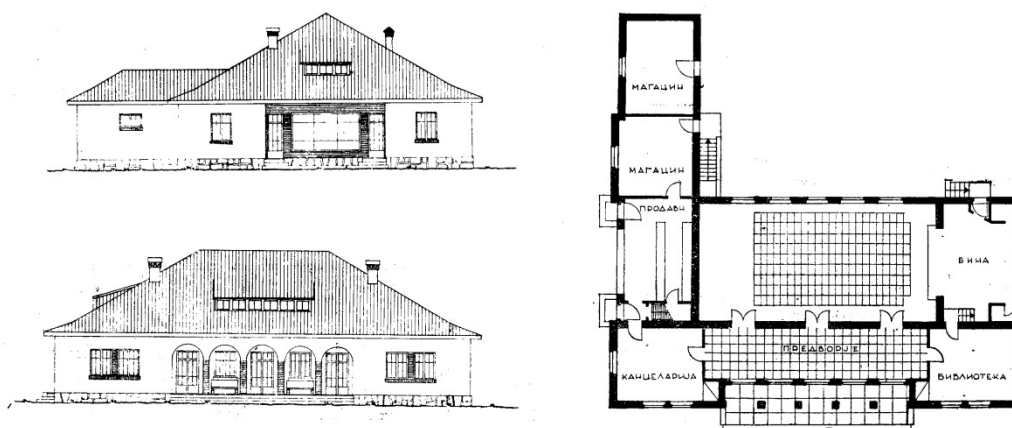

Слика 5.9 - Задружни дом тип 8, арх Станко Мандић,
Урбанистичка служба главног архитекта Београда.
Milorad Macura, „Zadružni domovi na teritoriji NR Srbije“,
Arhitektura, br. 11-12 (1948): 29.

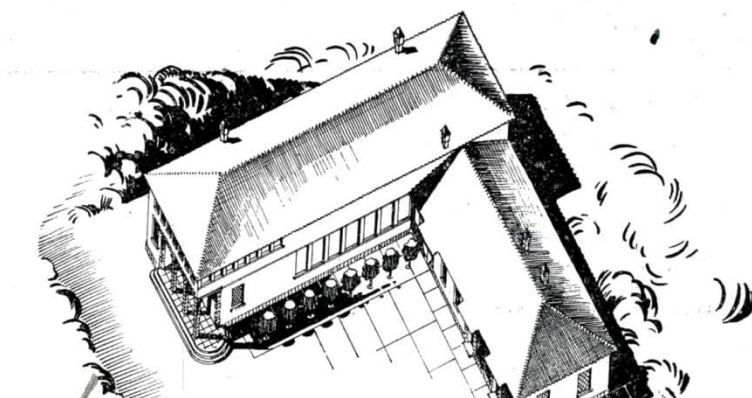
Слика 5.10 - Уређење сеоских центара.

Krunić, Jovan (ur.) *Zadružni domovi: Zbirka projekata masovne izgradnje na teritoriji uže Srbije, Autonomne Pokrajine Vojvodine i Autonomne Pokrajine Kosovsko Metohijske oblasti u 1948. godini* (Beograd: Zadružna knjiga, 1948), 83, 97.

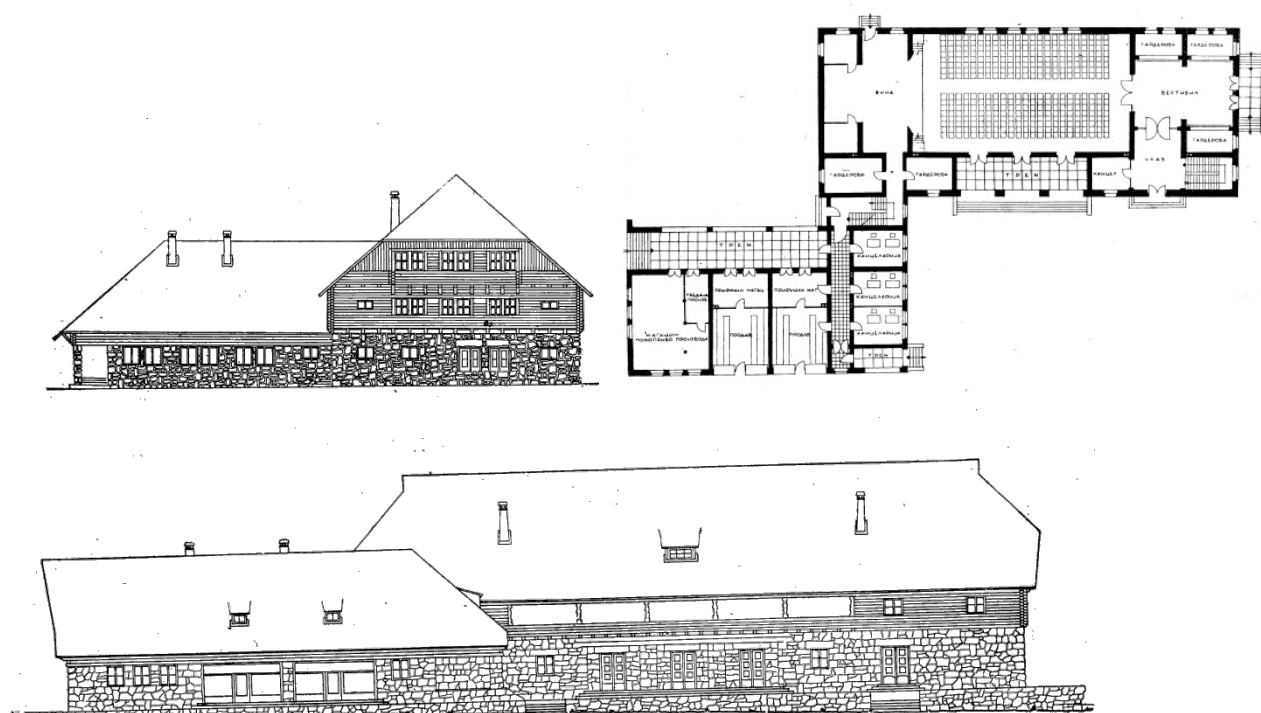

Слика 5.11 - Задружни дом тип 1, архитект Димитрије Маринковић.

Jovan Krunić (ur.) *Zadružni domovi: Zbirka projekata masovne izgradnje na teritoriji uže Srbije, Autonomne Pokrajine Vojvodine i Autonomne Pokrajine Kosovsko Metohijske oblasti u 1948. godini* (Beograd: Zadružna knjiga, 1948), 3.

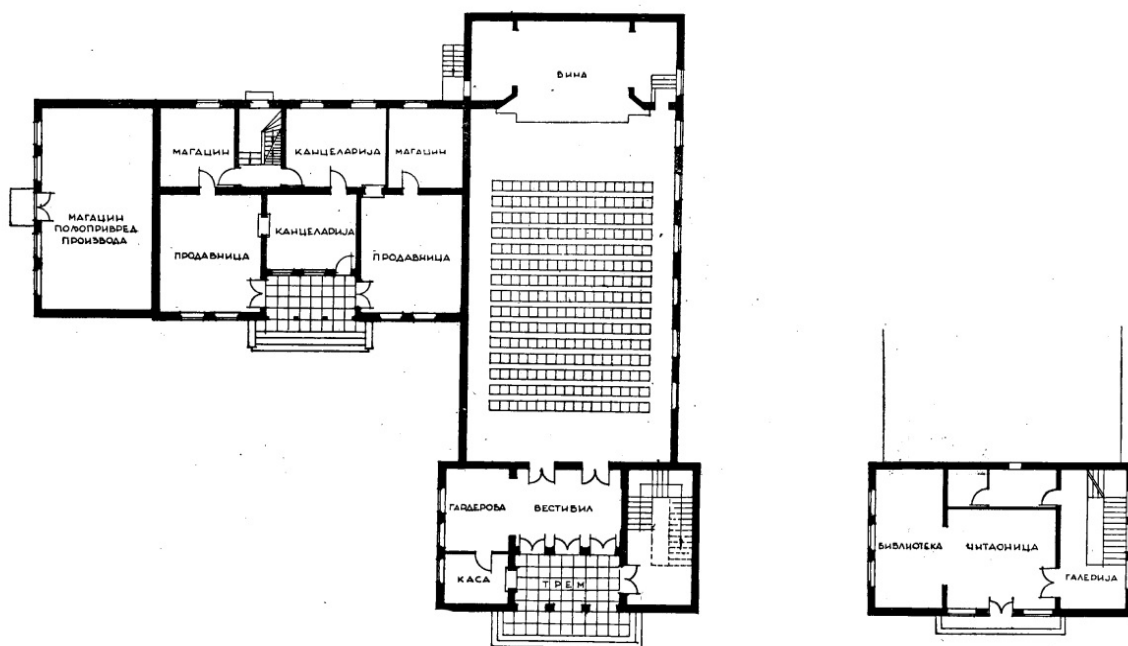
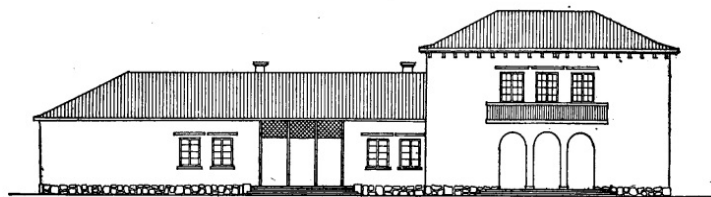

Слика 5.12 - Задружни дом тип 5, арх Андрија Папков.
Milorad Macura, „Zadružni domovi na teritoriji NR Srbije“,
Arhitektura, br. 11-12 (1948): 29.

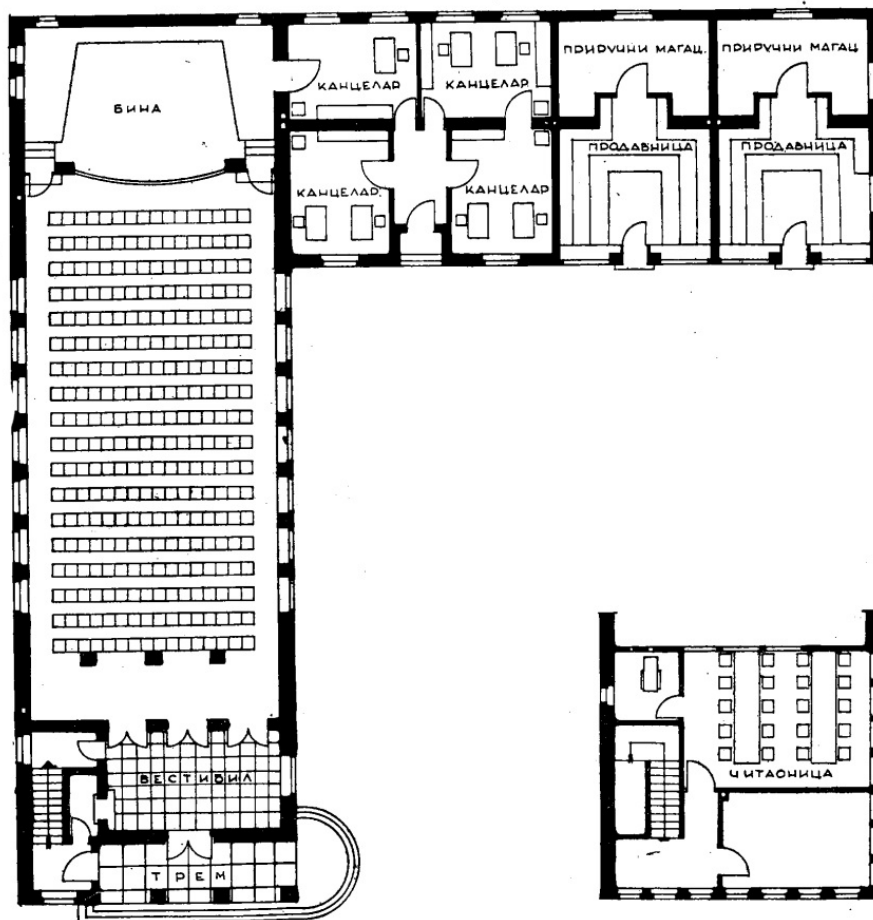
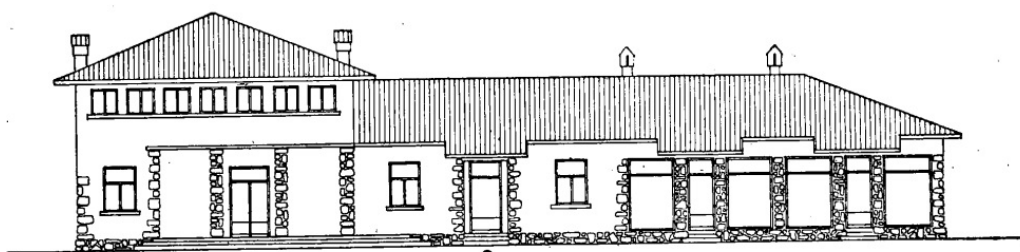
Слика 5.13 - Задружни дом тип 5, архитект Рајко Татић.

Jovan Krunic (ur.) *Zadružni domovi: Zbirka projekata masovne izgradnje na teritoriji uže Srbije, Autonomne Pokrajine Vojvodine i Autonomne Pokrajine Kosovsko Metohijske oblasti u 1948. godini* (Beograd: Zadružna knjiga, 1948), 68-70.

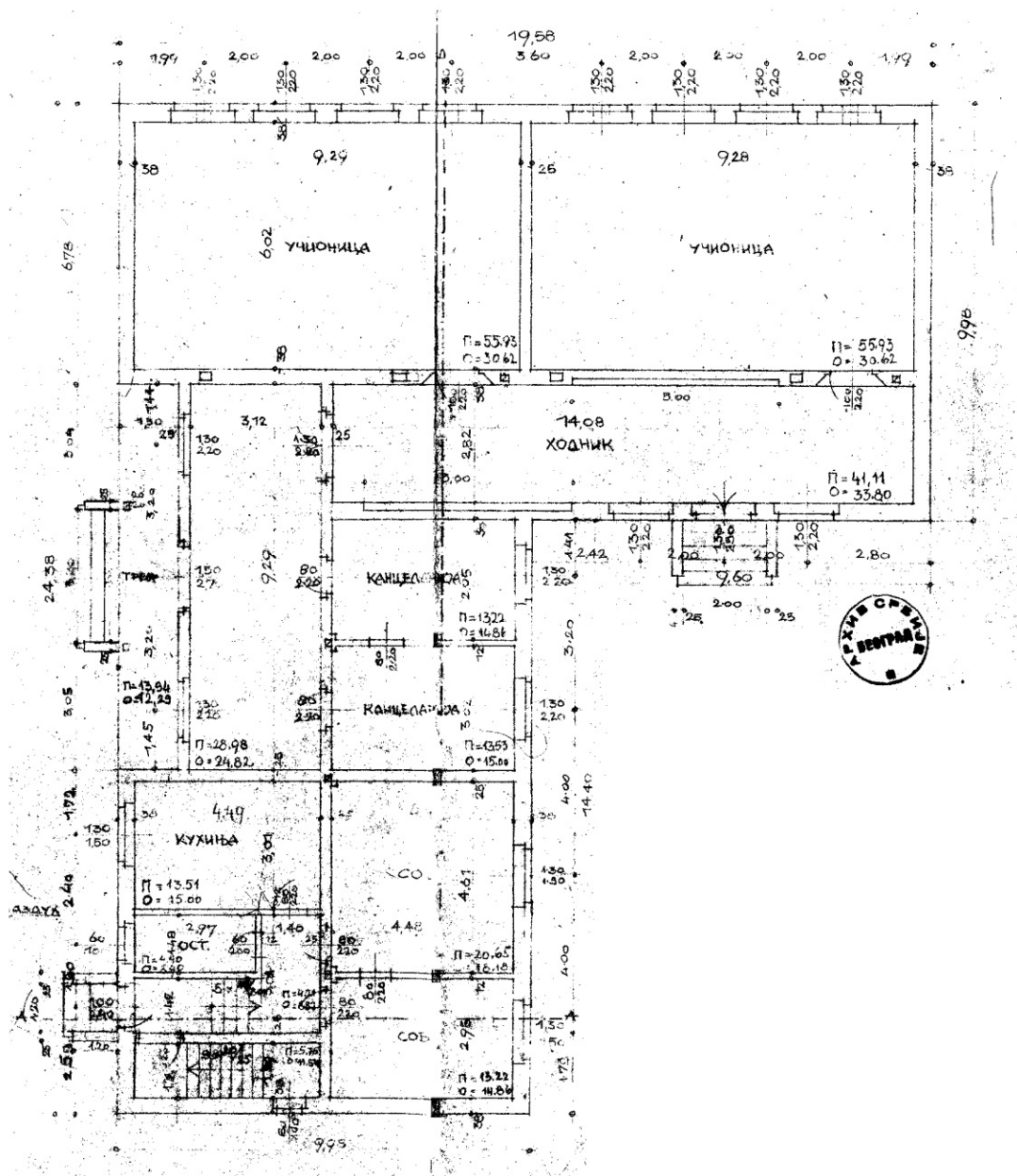
Слика 5.14 - Задружни дом тип 4, архитект Драгомир Симић.

Jovan Krunić (ur.) *Zadružni domovi: Zbirka projekata masovne izgradnje na teritoriji uže Srbije, Autonomne Pokrajine Vojvodine i Autonomne Pokrajine Kosovsko Metohijske oblasti u 1948. godini* (Beograd: Zadružna knjiga, 1948), 27.

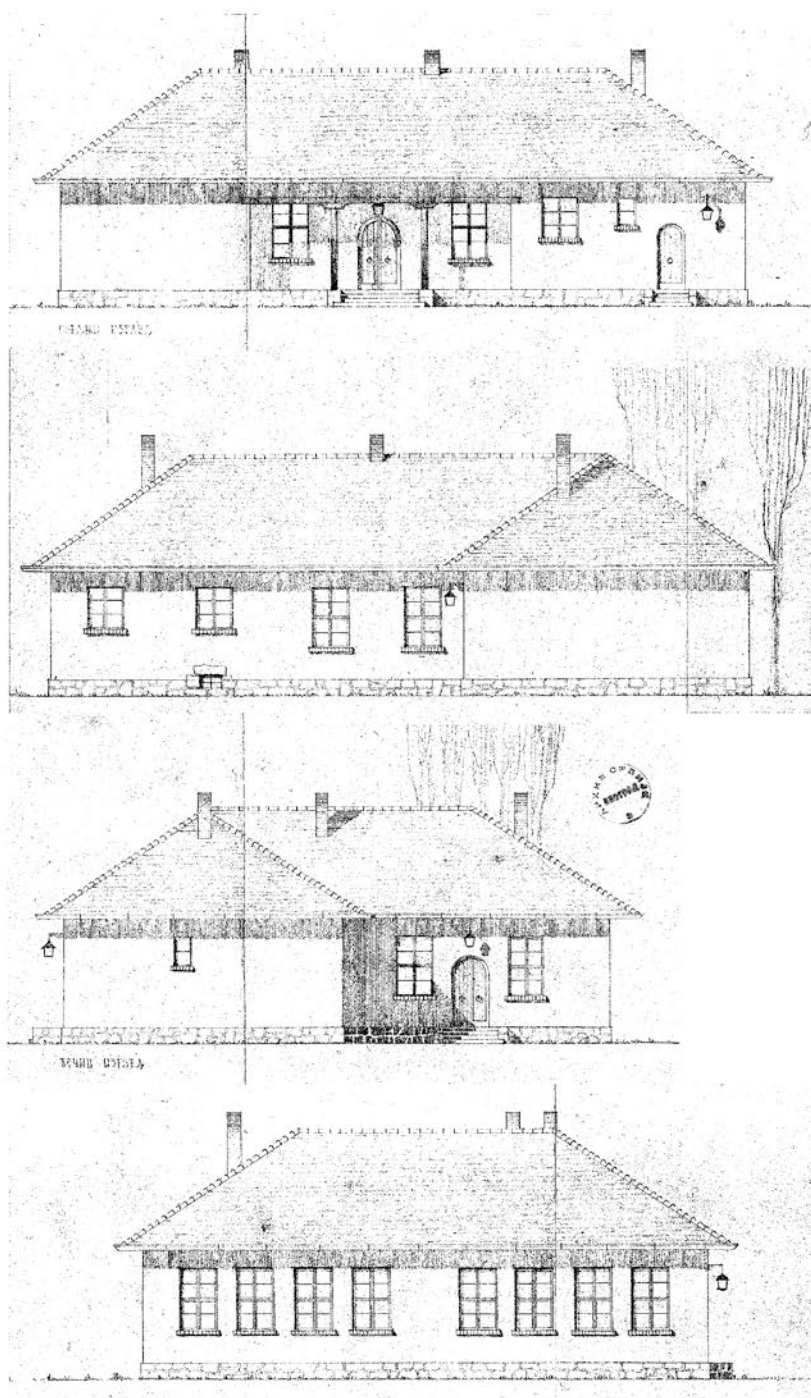
Слика 5.15 - Задружни дом тип 5, архитект Сима Папков.

Jovan Krunic (ur.) *Zadružni domovi: Zbirka projekata masovne izgradnje na teritoriji uže Srbije, Autonomne Pokrajine Vojvodine i Autonomne Pokrajine Kosovsko Metohijske oblasti u 1948. godini* (Beograd: Zadružna knjiga, 1948), 30.

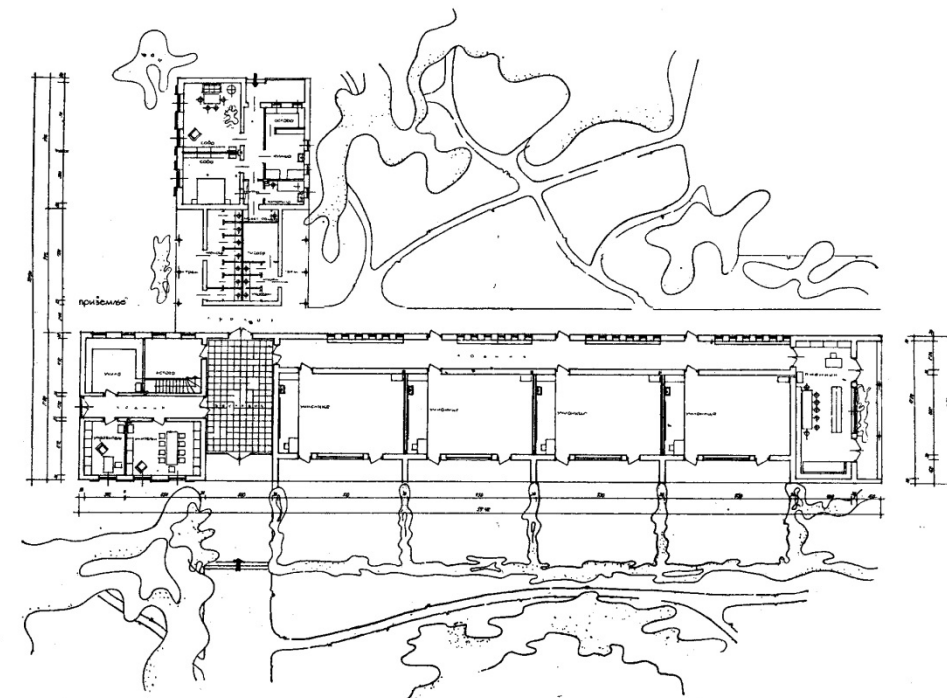

Слика 5.16 – Сеоска основна школа тип Ia.

Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије, Комисија за ревизију пројекта 1947-49. фасцикла 44, бр 4.

Слика 5. 18 – Сеоска основна школа тип Ia, изгледи.
 Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-134, Министарство
 грађевина НР Србије, Комисија за ревизију пројеката 1947-49.
 фасцикла 44, бр 4.

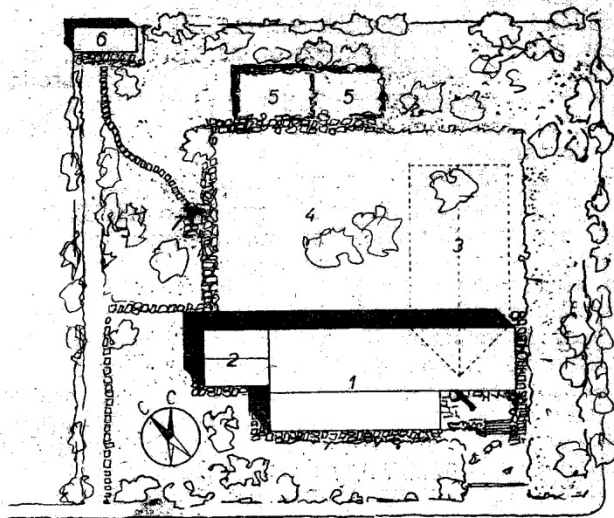
Osnova prizemlja

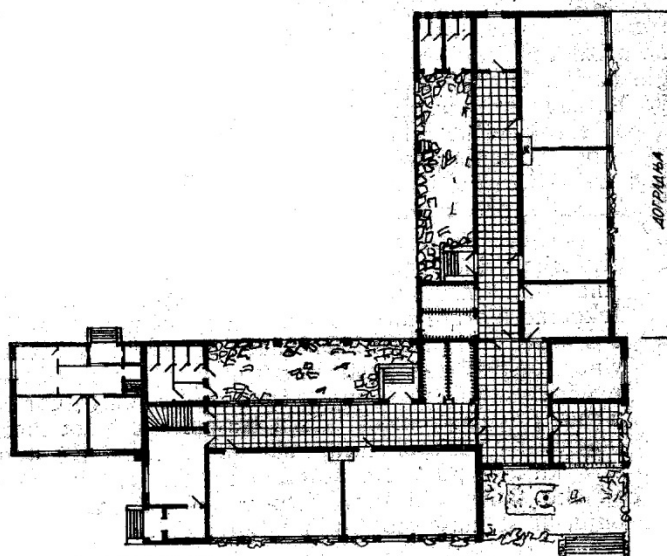
Pogled sa jugoistočka

Слика 5. 19 – Сеоска основна школа за четири разреда, Равничарски тип.

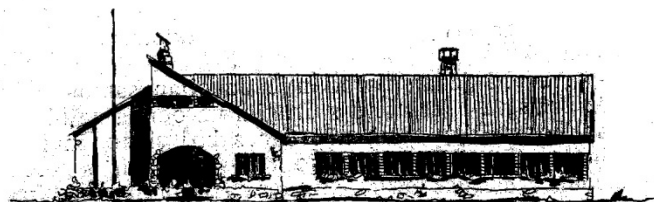
Bratislav Stojanović, „O nekim pitanjima arhitekture kod nas, povodom konkursa za tipove školskih zgrada na selu“, *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 188.

Situacija

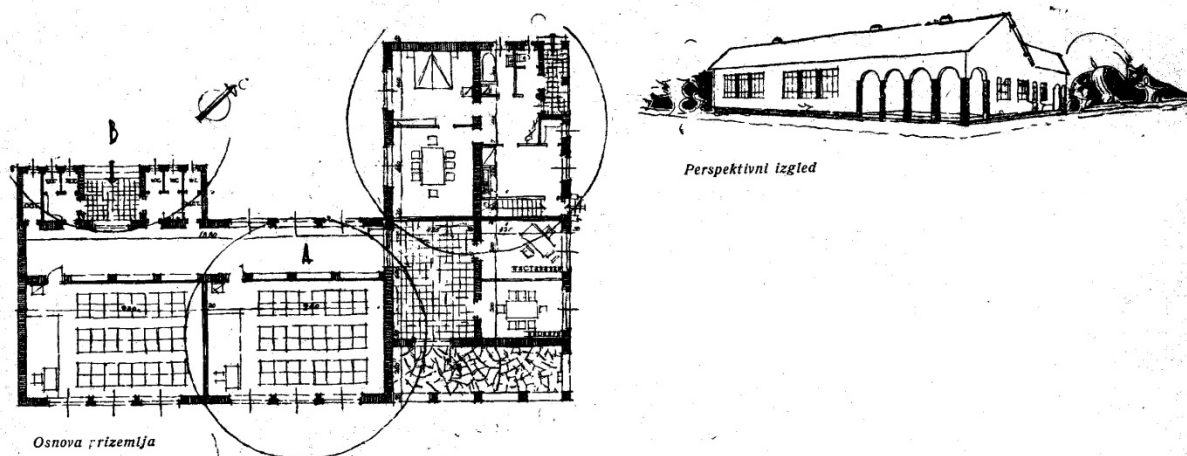
Osnova prizemlja

Izgled

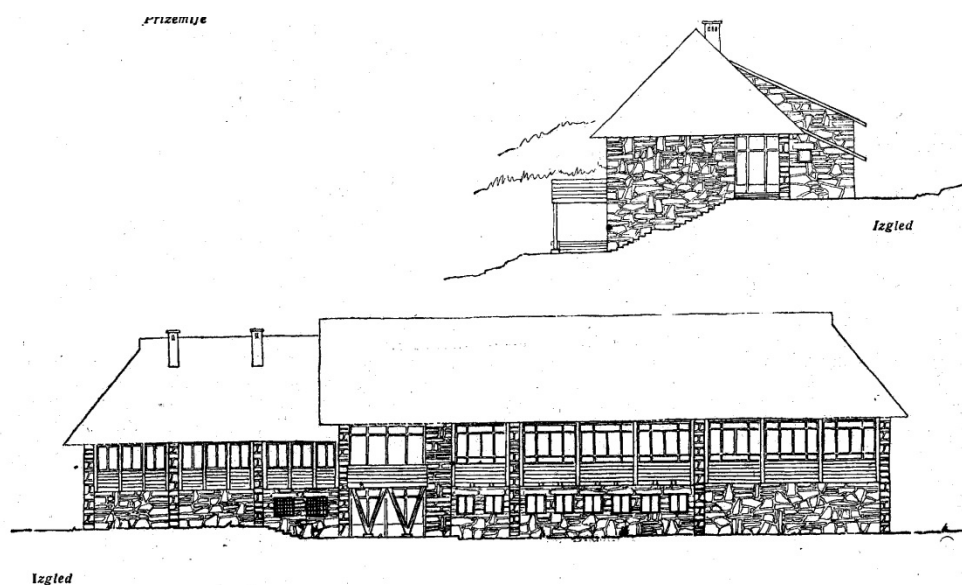
Слика 5. 20 – Сеоска основна школа за четири разреда, Равничарски тип,

Bratislav Stojanović, „O nekim pitanjima arhitekture kod nas, povodom konkursa za tipove školskih zgrada na selu“, *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 189.

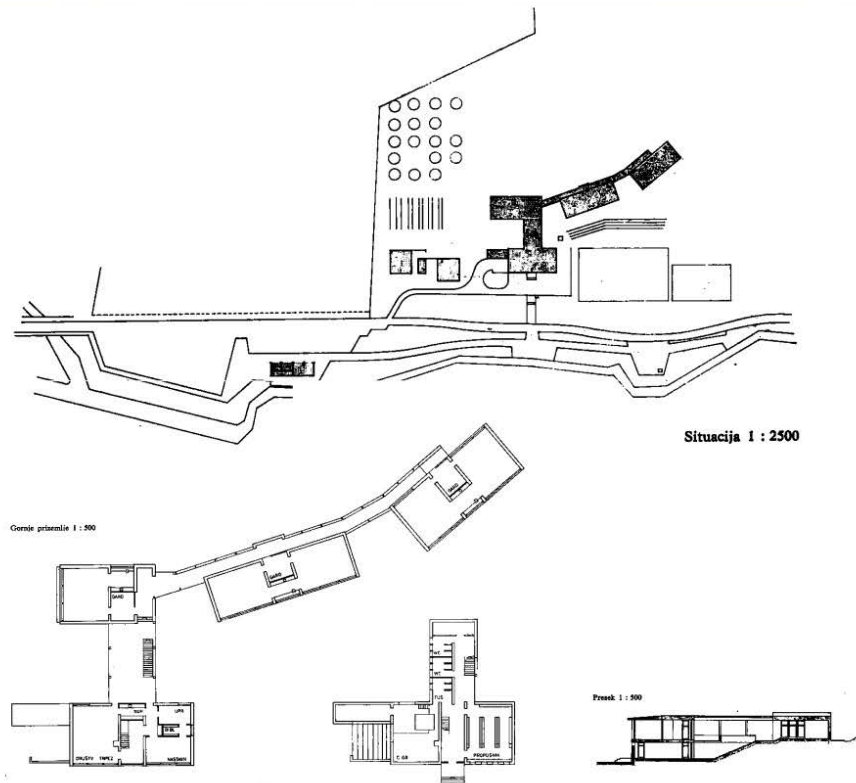
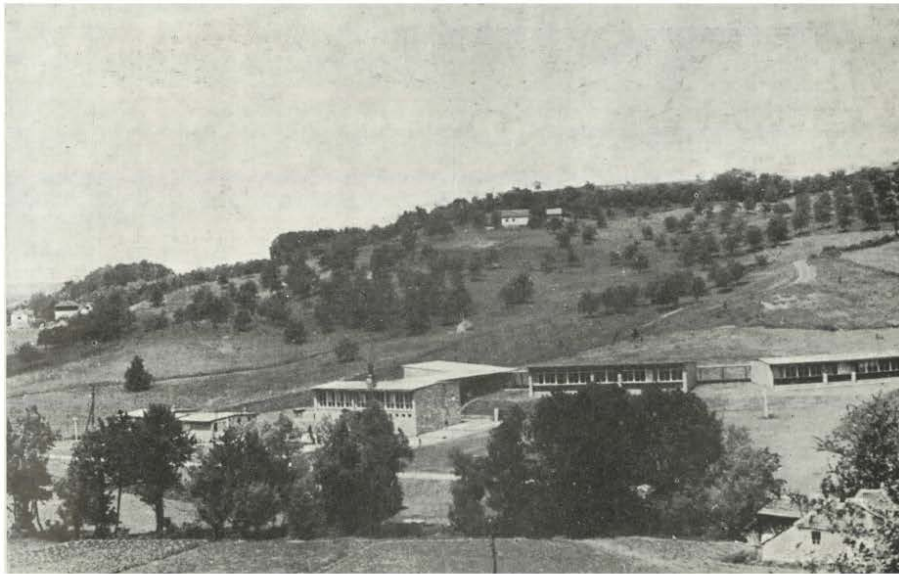
Слика 5. 21 – Тип сеоске основне школе са два разреда за равничарске пределе,

Bratislav Stojanović „O nekim pitanjima arhitekture kod nas, povodom konkursa za tipove školskih zgrada na selu“, *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 191.

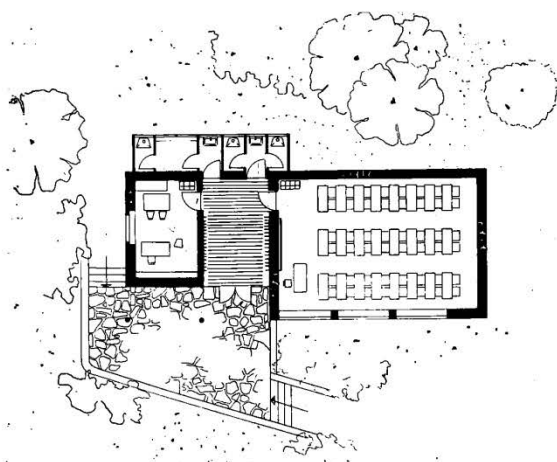

Слика 5. 22 – Тип сеоске основне школе са два разреда за брдовите пределе,

Bratislav Stojanović „O nekim pitanjima arhitekture kod nas, povodom konkursa za tipove školskih zgrada na selu“, *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 191.

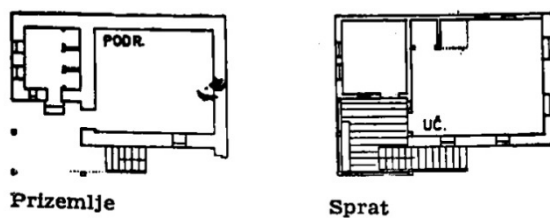

Слика 5. 23 – Основна школа на селу, Тршић, 1964.
 Пројектант: Мате Бајлон.
 Mate Bajlon, *Škole* (Beograd: Građevinska knjiga, 1972), 195.

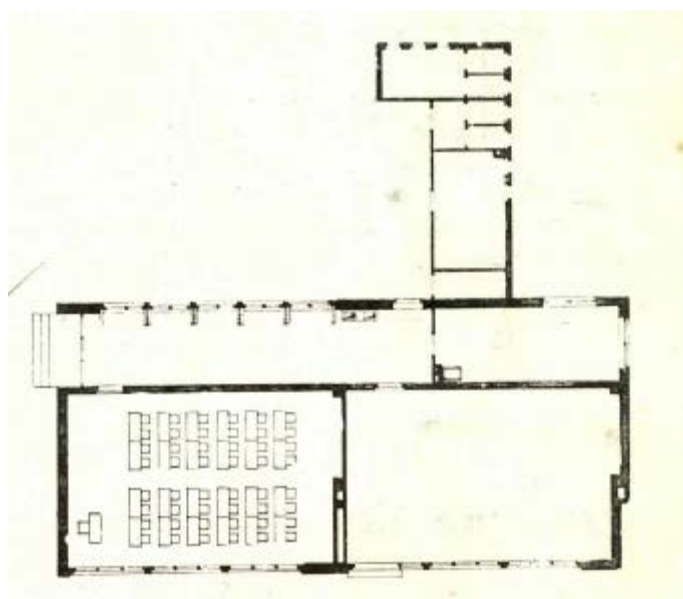

Слика 5. 24 – Једноразредна сеоска школа у Перјасици,
Пројектант: Божидар Тушек.

V.A. „Arhitekt i škola“, *Arhitektura*, br. 4 (1952):17.

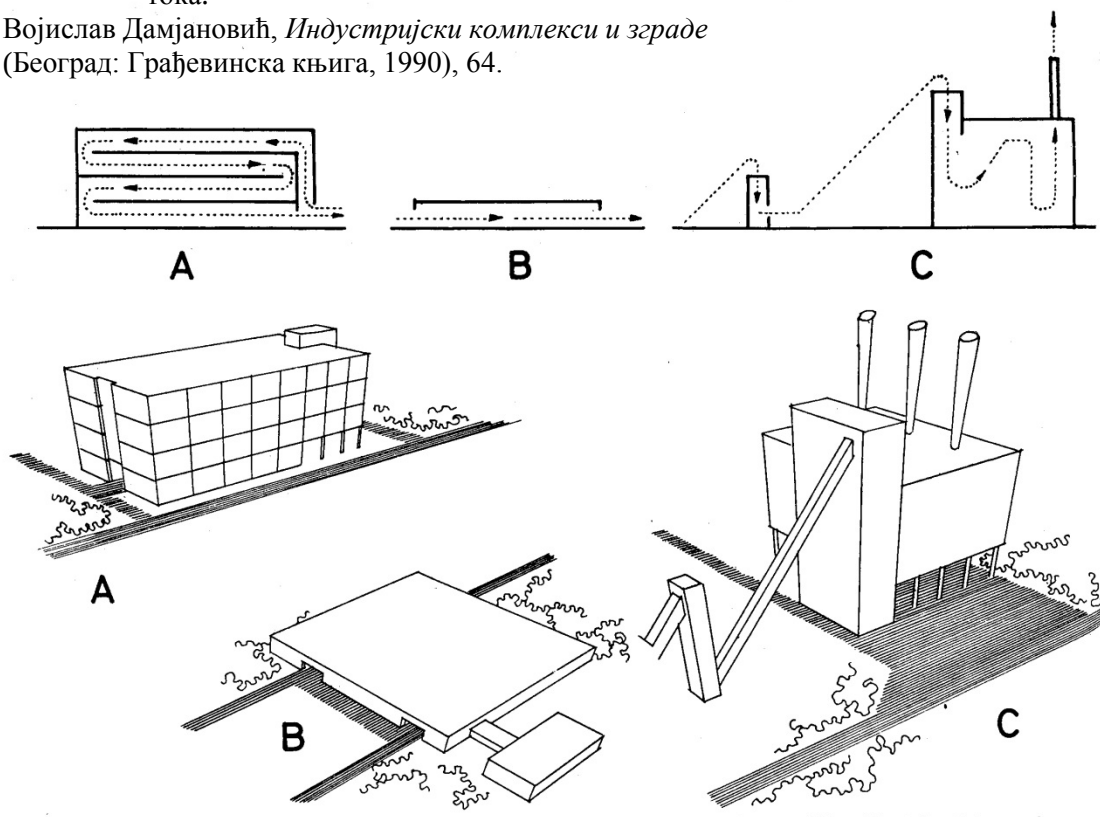
Слика 5. 25 – Школа у Новом Пазару са краја 18. века.
Mate Bajlon, *Školske zgrade* (Beograd: Građevinska knjiga, 1958), 19.

Слика 5. 26 – Основна школа у Дивоселу,
 Аутор: Владимир Поточњак.
 Danica Nola. „Suvremena nastava traži suvremenu
 školsku zgradu“, *Arhitektura*, br. 4 (1952):19.

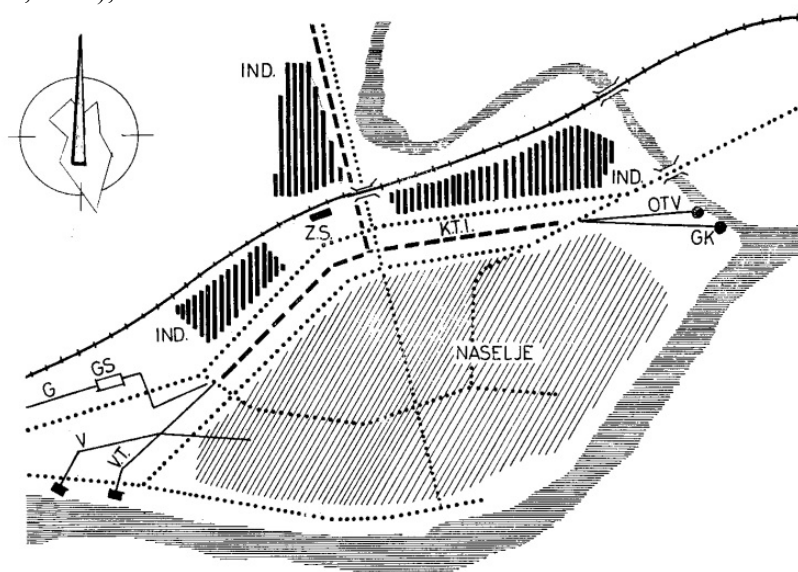
Слика 5. 27 – Шеме просторног одвијања тока технолошког процеса производње и његов одраз на облик и склоп индустријске зграде, А – гравитационо кретање тока, В – распрострањавање тока по хоризонтали, С – слободно просторно развијање тока.

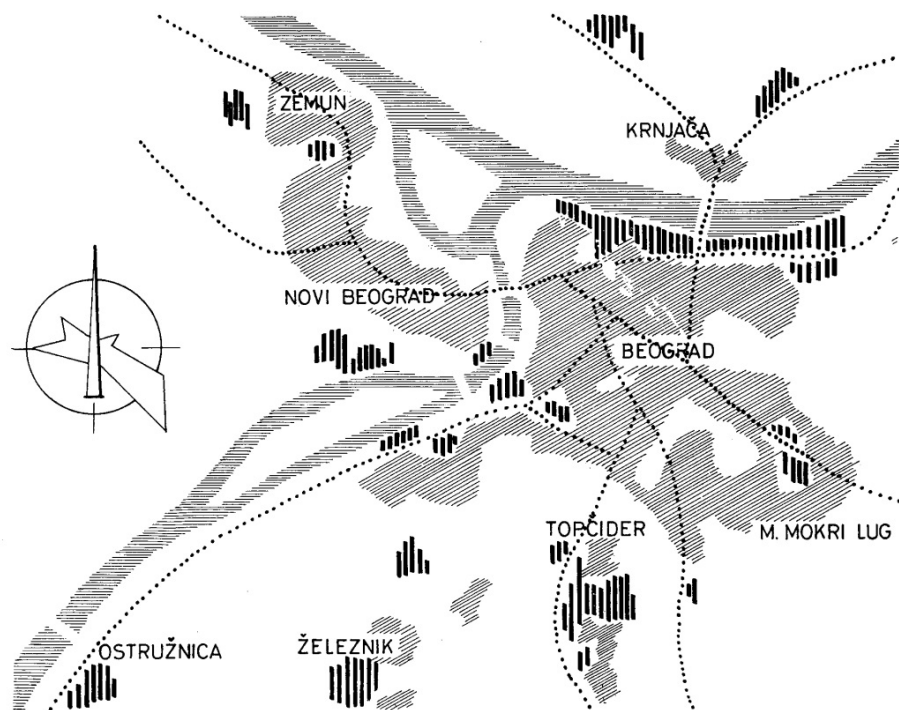
Војислав Дамјановић, *Индустријски комплекси и зграде* (Београд: Грађевинска књига, 1990), 64.

Слика 5. 28 – Совјетска шема обједињавања инжењерских мрежа инсталација индустријске зоне, ŽS– железничка станица, IND – индустрија, VT – технички водовод, V – водовод, G – гасовод, GS – гасоводна станица, KTI – канал техничких инсталација, OTV – отпадне техничке воде, GK, градска канализација.

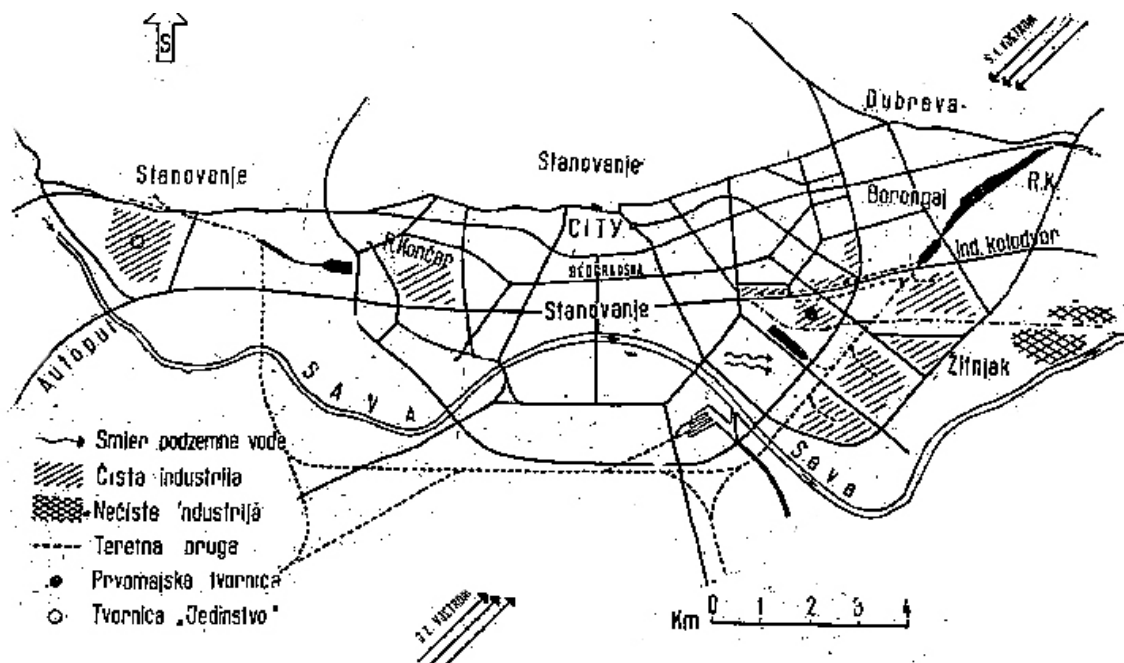
Војислав Дамјановић, *Индустријски комплекси и зграде* (Београд: Грађевинска књига, 1990), 33.

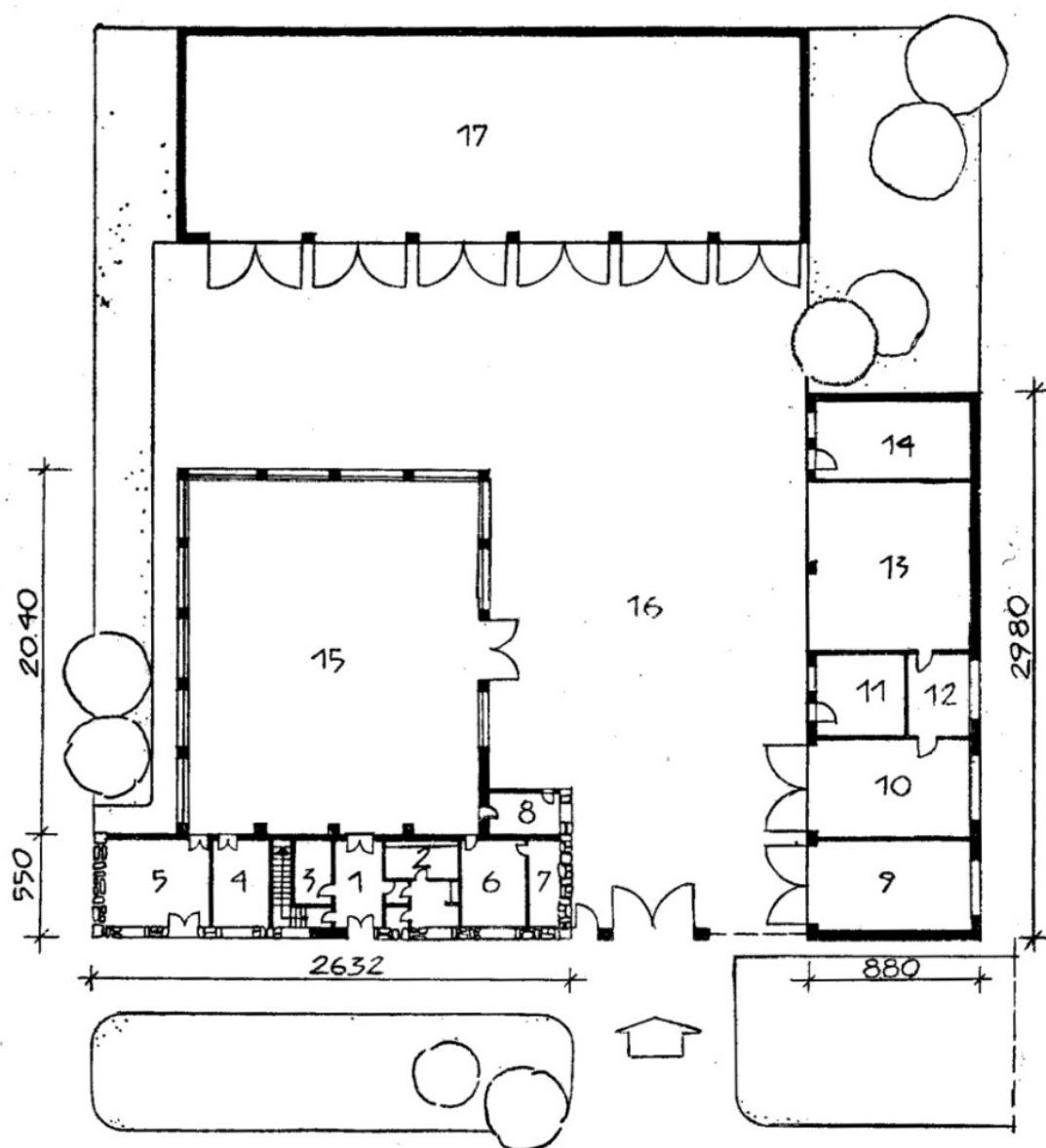

Rasuta industrija Beograda. U zoni Topčidera, Ostružnice, Krnjače i Železnika oformljuju se snažne industrijske zone sa svojim posebnim naseljima

Слика 5. 29 – Индустијске зоне Београда.
Војислав Дамјановић, *Индустијски комплекси и зграде*
(Београд: Грађевинска књига, 1990), 37.

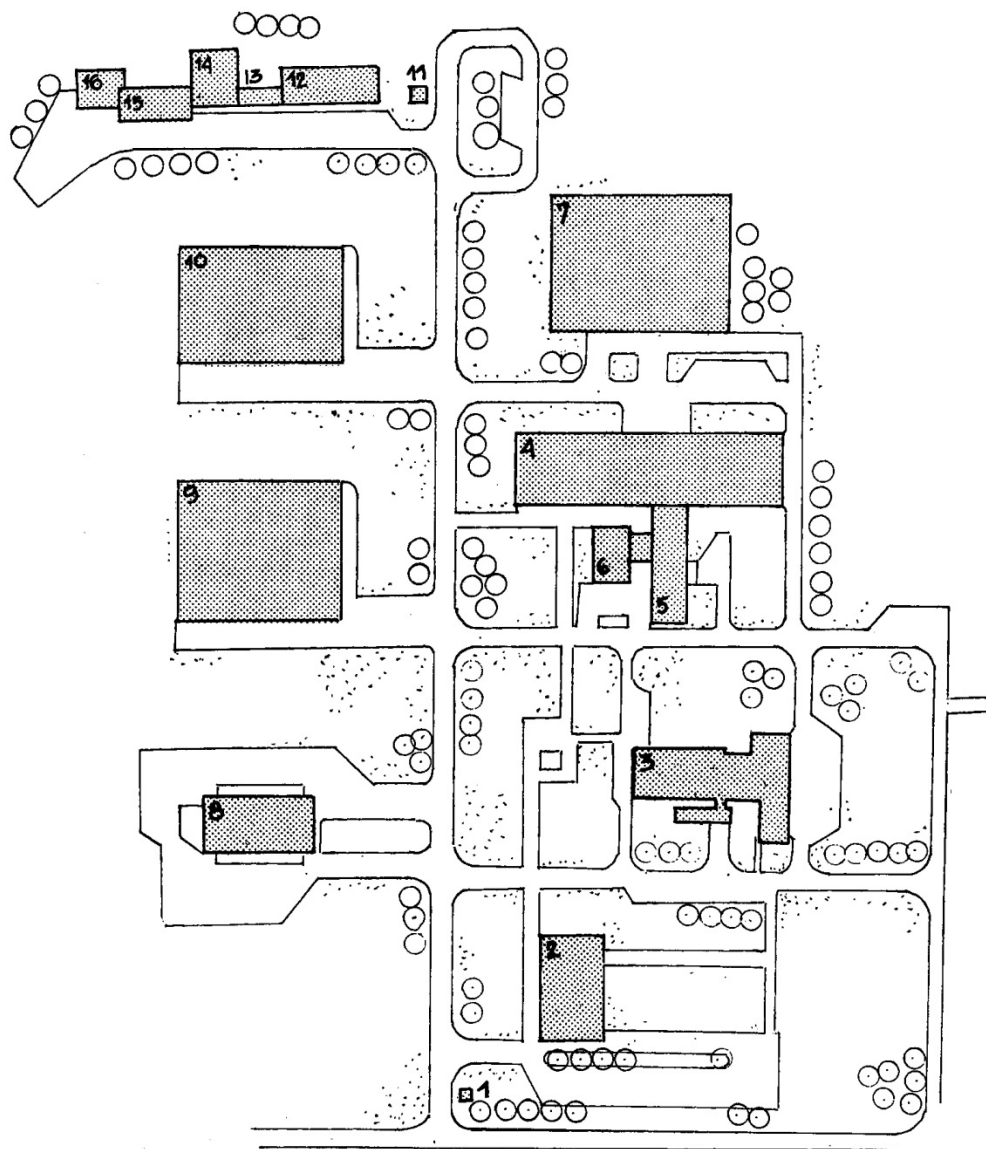
Слика 5. 30 – Размештање индустријске зоне у односу на град на примеру Загреба.
Vlado Antolić, „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem“,
Urbanizam – Arhitektura, br. 9-12 (1951): 59.

Слика 5. 31 – Мања сервисна ремонтна радионица према пројекту „Инвест завода“ Београд

1 - Улаз, 2 – гардероба, 3 – канцеларије, 4 – испитивање пумпи, 5 – магацин, 6 – електричар, 7 – акумулатори, 8 – портир, 9 – прање машина, 10 – лаки сервис, 11 – ковачко одељење, 12 – магацин, 13 – трем за машине, 14 – столарска радионица, 15 – хала радионице, 16 – двориште, 17 – хангар за машине

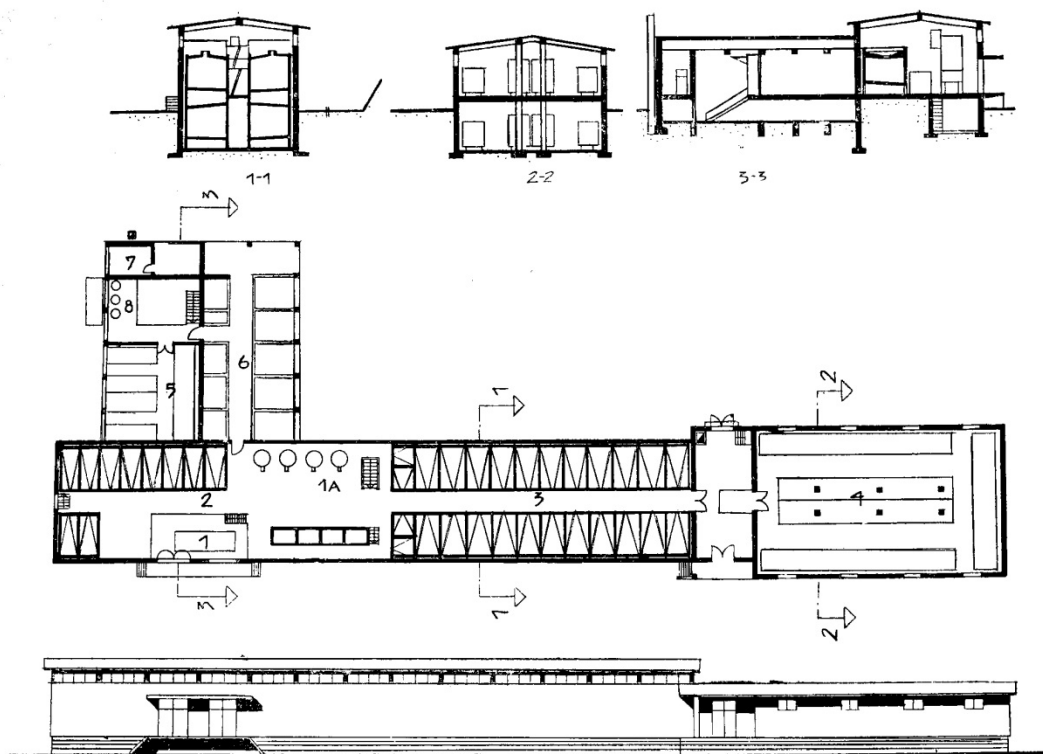
Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси* (Београд: Грађевинска књига, 1978), 131.

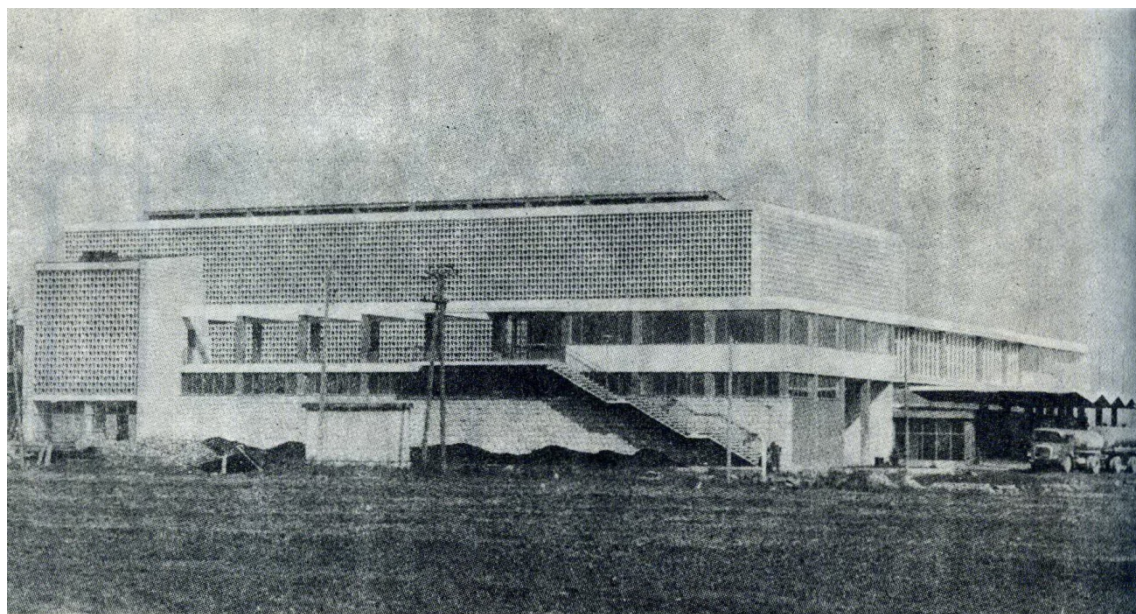
Слика 5. 32 – Ситуација комплекса прехранбене индустрије са млекарном (Србијапројект)

1 – портирница, 2 – управа, 3- млекара, 4 – складиште кромпира, 5- израда помфрита , 6 – хладњача за помфрит, 7 – кланица и хладњача, 8 – складиште, 9 – силоси, млин и прерада овса, 10 – фабрика сточне хране, 11 - трафо, 12 – гараже, 13 – радионице, 14, 15, 16 – котларница, угаљ и шљака

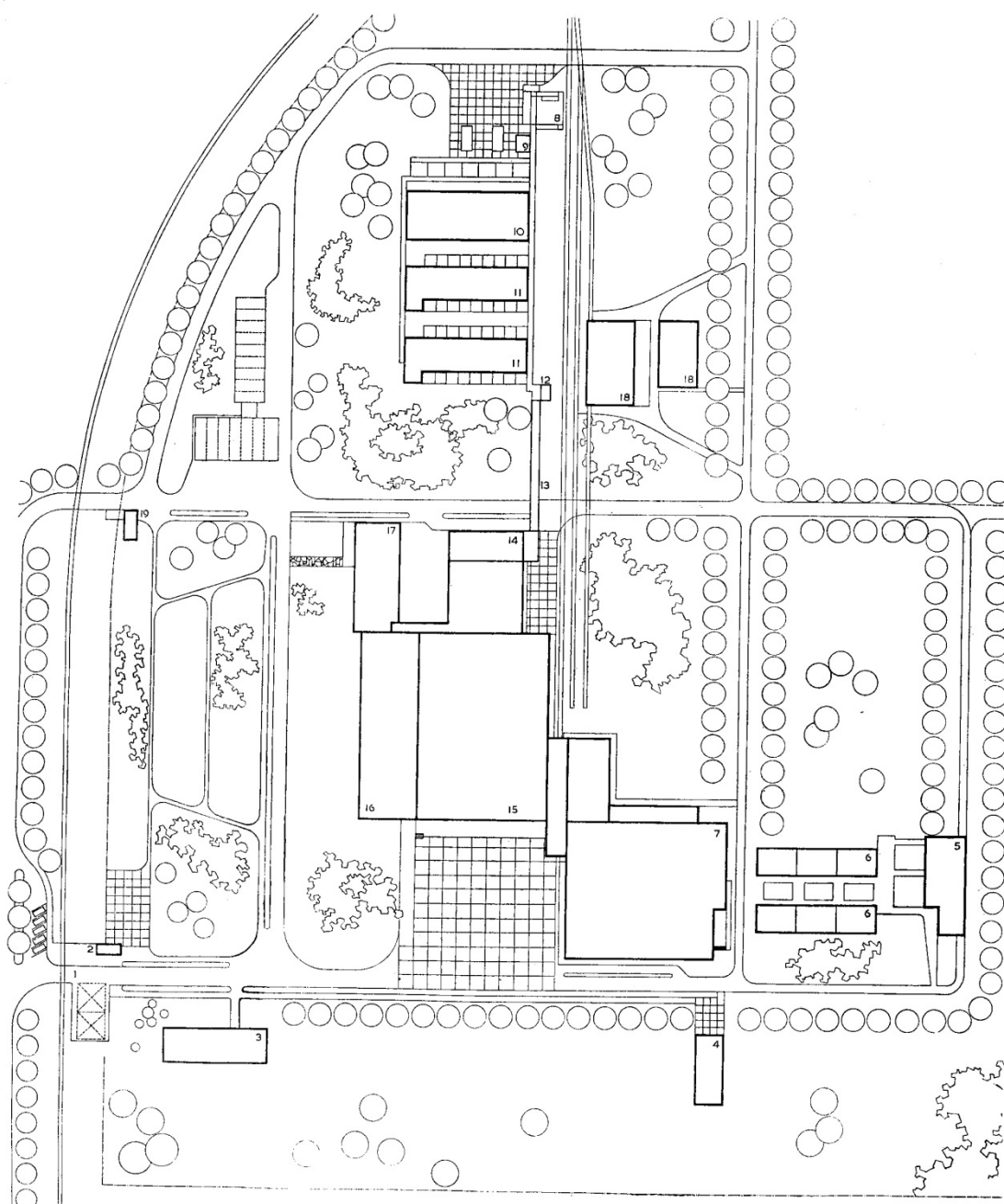
Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси* (Београд: Грађевинска књига, 1978), 151.

Слика 5. 33 – Полуукопани подрум за вино у селу Рајац капацитета 150 вагона,
Према пројекту „Инвест завода“ Београд.
Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси*
(Београд: Грађевинска књига, 1978), 163.

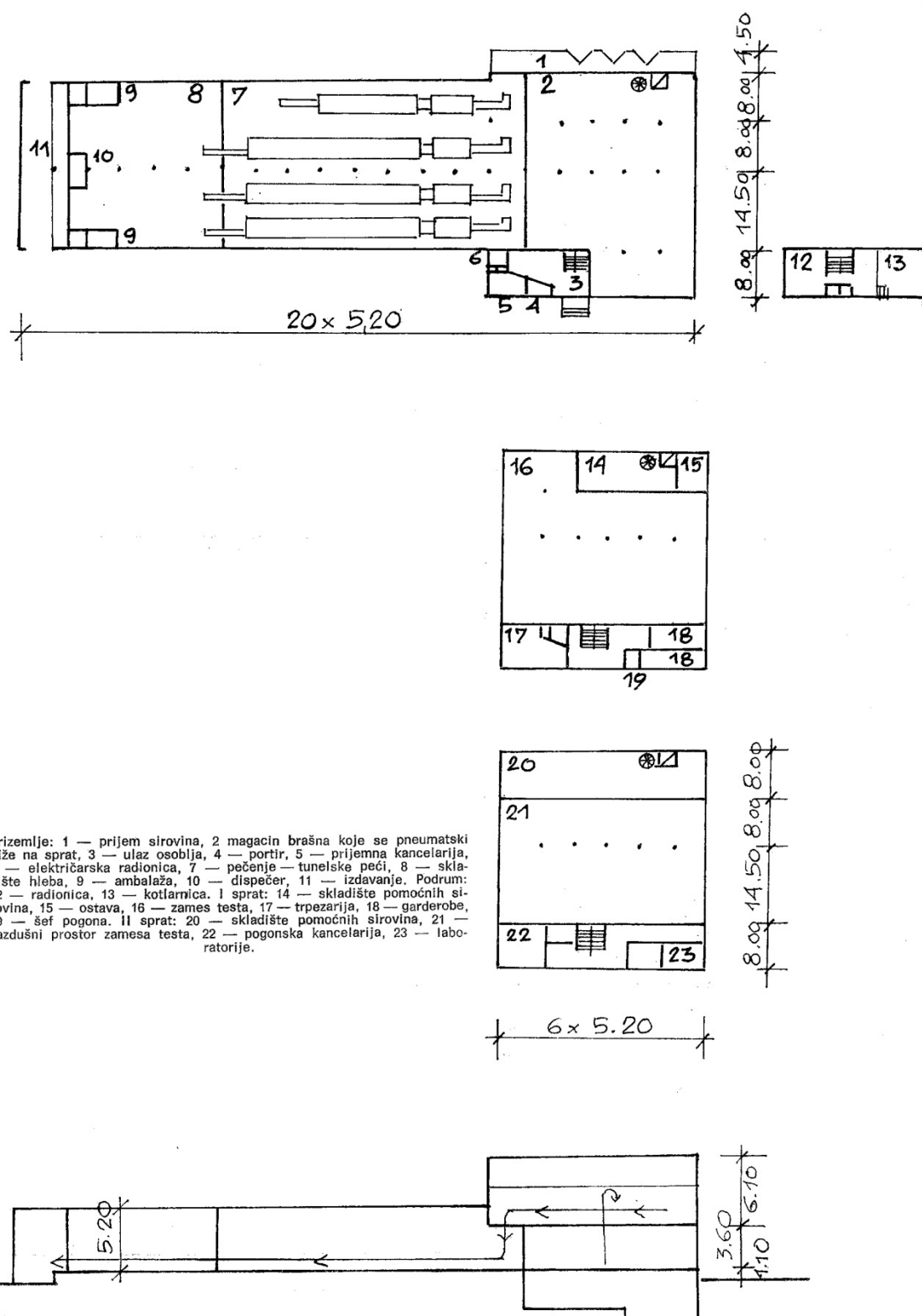

Слика 5. 34 – Вински прерадбени подрум капацитета 500 вагона у Неготину,
Према пројекту арх. С. Фабриса.
Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси*
(Београд: Грађевинска књига, 1978), 168.

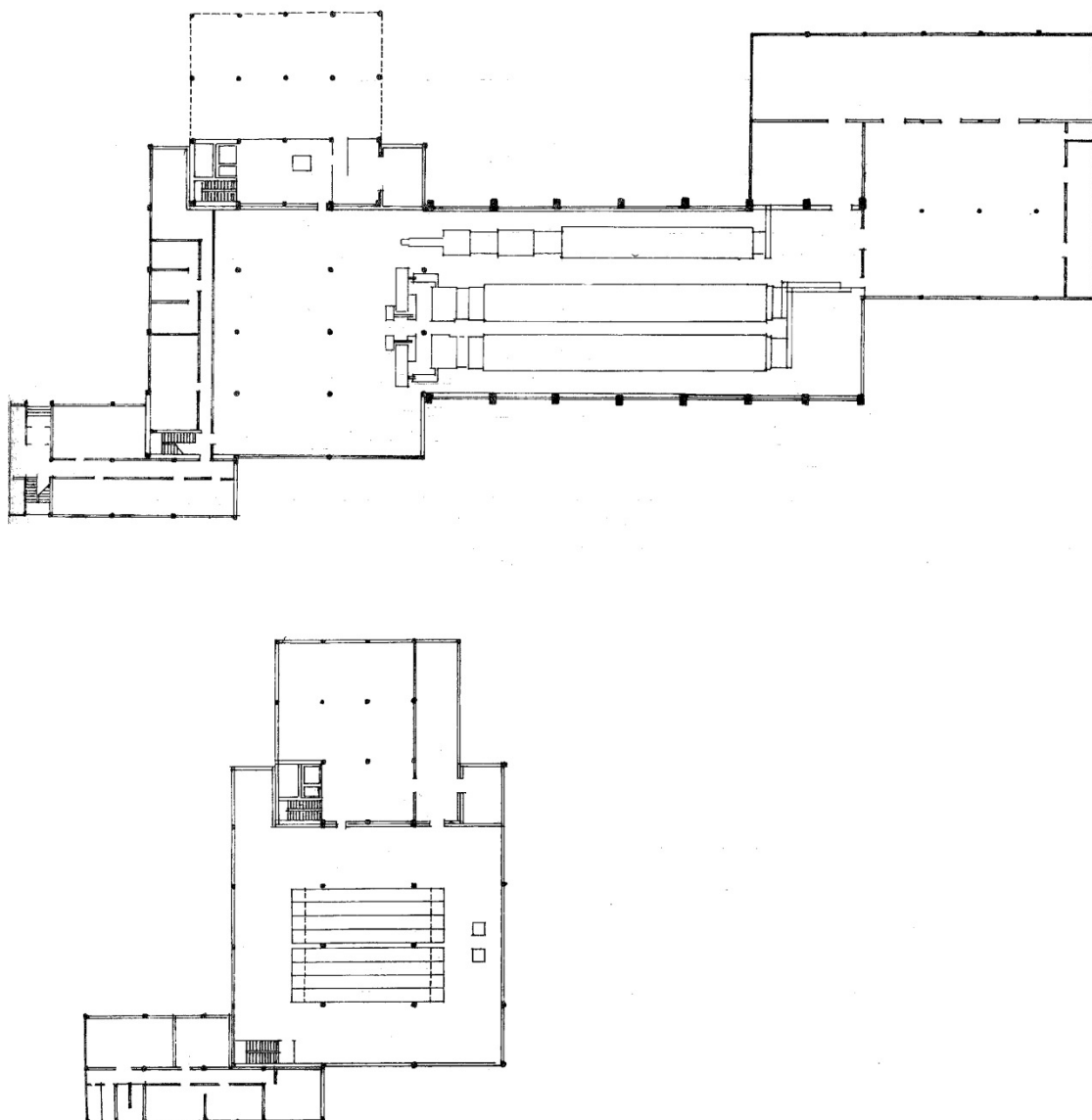
Слика 5. 35a – Комплекс индустријске спратне кланице у Новом Саду,
Према пројекту: И. Костић, М. Вујић, С. Гајић

1 – улаз, 2 и 19 – портир, 3 – управа, 4 – гаража, 5 и 6 – санитарна кланица, 8, 9, 10 и 11 – пријем и депо стоке, 12 и 13 – рампа за пролаз стоке до кланице, 14 – кланица, 15 – хладњача, 16 – топла прерада, 17 – гардеробе и трпезарија, 18 – котларница
Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси*
(Београд: Грађевинска књига, 1978), 191.

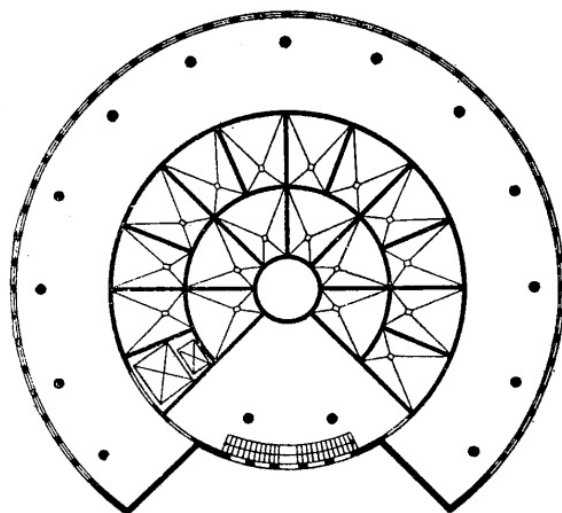
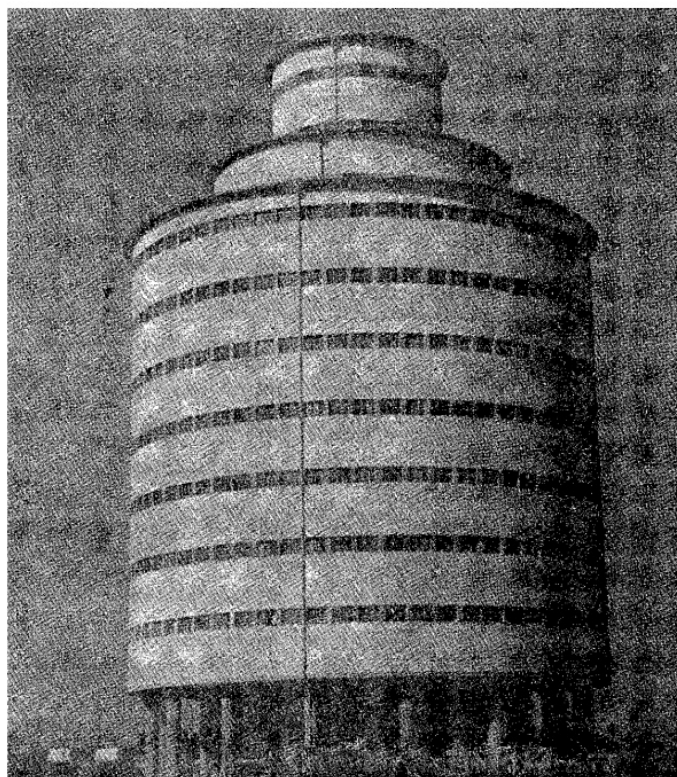

Слика 5. 35 б – Шематски приказ индустријског погона пекаре у Нишу капацитета 84 000 кг хлеба.

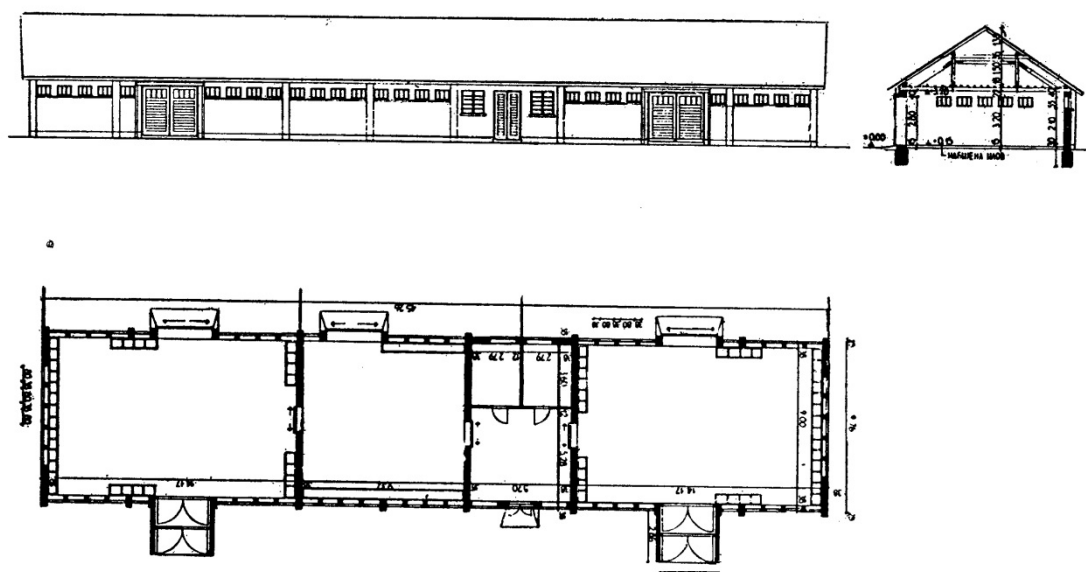
Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси* (Београд: Грађевинска књига, 1978), 180.

Слика 5. 35в – Основа и приземље пекаре капацитета 50 000кг хлеба дневно
Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси*
(Београд: Грађевинска књига, 1978), 181.

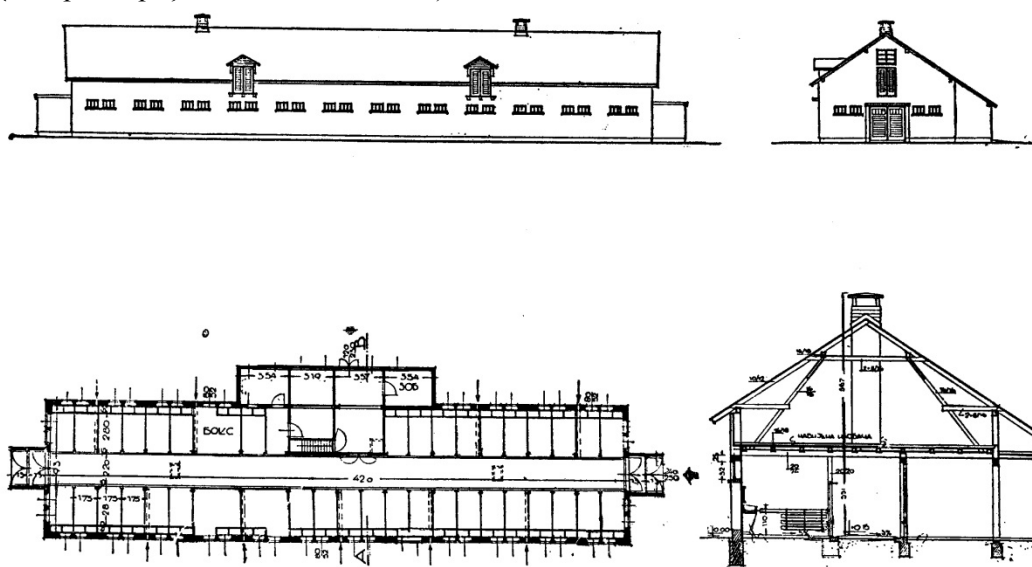

Слика 5. 36 – Комбиновано подно-хелијско складиште зрнасте хране, кружне основе у Љубљани, Пројектант Предраг Зрнић, 1950.
Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси* (Београд: Грађевинска књига, 1978), 81.

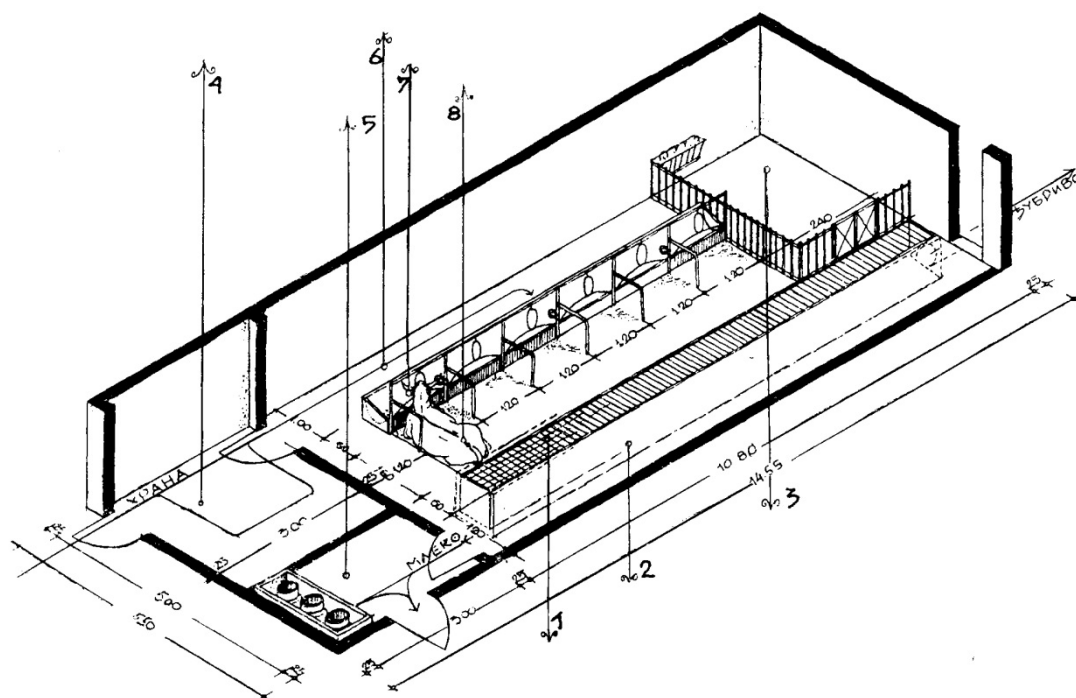
Слика 5. 37 – Типска стаја за подмладак коња до узраста од три године, Пројектант Р. Кадих, према пројектима пољопривредних зграда Министарства грађевина ФНРЈ, 1950.

Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси* (Београд: Грађевинска књига, 1978), 252.

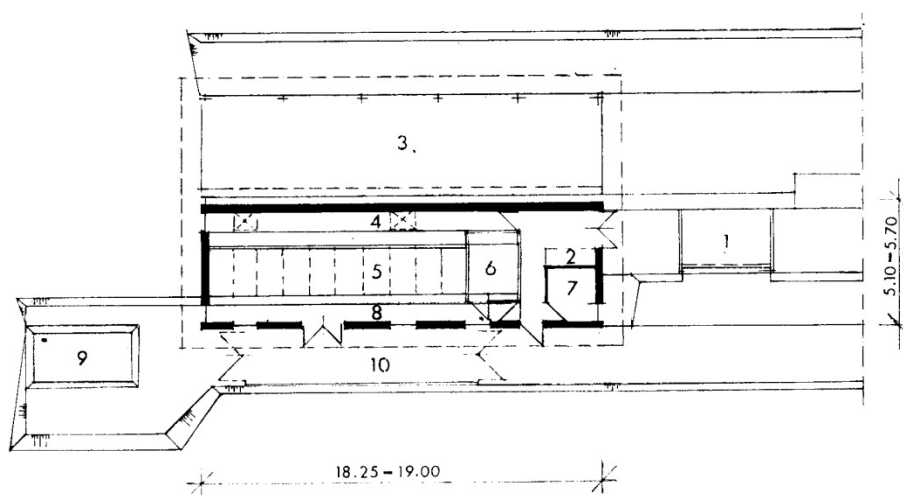
Слика 5. 38 – Типска коњушница за тридесет и осам радних грла са три бокса, са посебном спремницом хране и складиштем за зрнасту храну, Пројектант Р. Кадих, према пројектима пољопривредних зграда Министарства грађевина ФНРЈ, 1950.

Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси* (Београд: Грађевинска књига, 1978), 253.

Слика 5.39 – Једноредна стаја за 6 крава за индивидуалне произвођаче

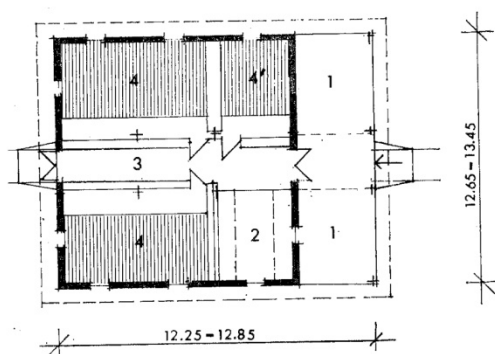
Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси* (Београд: Грађевинска књига, 1978), 277.

Слика 5. 40 – Стаја за 10 крава музара на планинском терену,

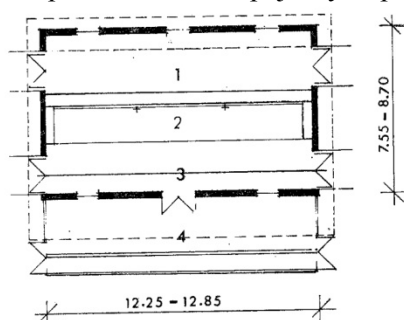
Према типском пројекту бироа „Наш стан – ИАУС“

Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси* (Београд: Грађевинска књига, 1978), 277.

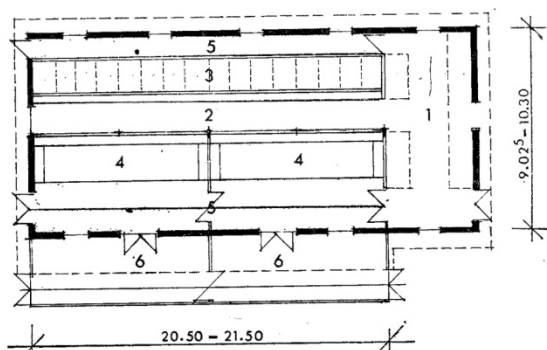
1 – надstreшица за сено, 2 – остава концентрата, 3 – ходник за храњење, 4 – бокс за 10 младих телади

Слика 5. 41 – Стаја за тов 50 телади до 220 кг тежине, Према типском пројекту бироа „Наш стан – ИАУС“ Београд

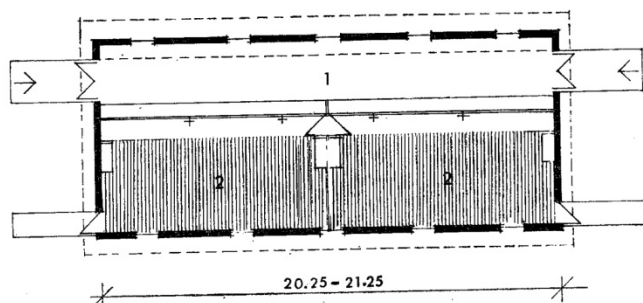
1 – ходник за храњење, 2 – бокс за 25 телади, 3 – ходници за чишћење, 4 – испусти

Слика 5. 42 – Стаја за тов 25 јунади од 220 до 420 кг тежине, Према типском пројекту бироа „Наш стан – ИАУС“ Београд,

1 – остава концентрата, 2 – ходник за храњење, 3 – лежишта за 16 везних грла преко 350 кг, 4 – боксови за по 17 јунади, 5 – ходници за чишћење, 6 – испусти

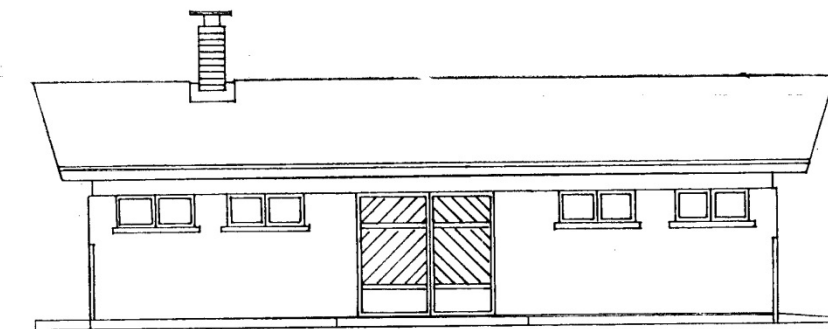
Слика 5. 43 – Стаја за тов 50 телади до 420 кг тежине, Према типском пројекту бироа „Наш стан – ИАУС“ Београд

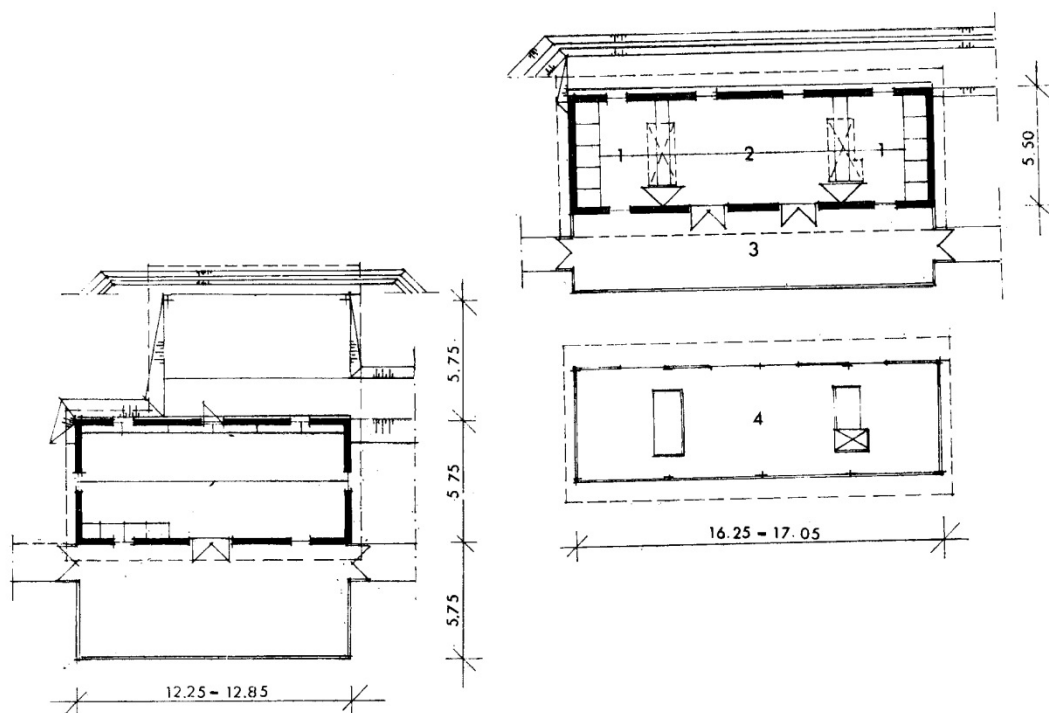
1 – ходник за храњење и остава концентрата, 2 – бокс за по 25 телади, решеткасти под и базен за течно ђубриво испод пода

Слика 5. 44 – Стаја за тов 50 јунади од 220 до 420 кг тежине, Према типском пројекту бироа „Наш стан – ИАУС“ Београд
5.41-5.44

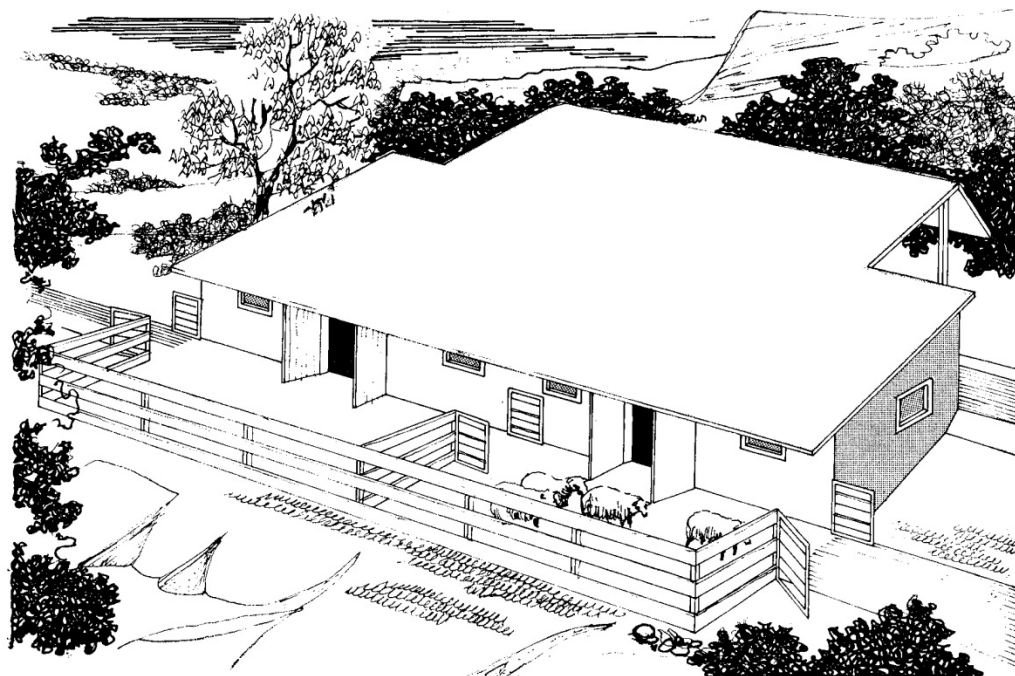
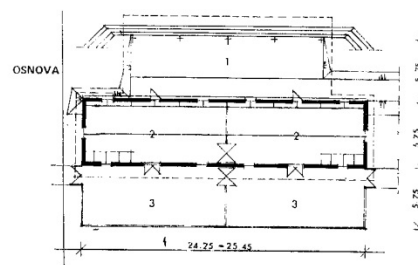
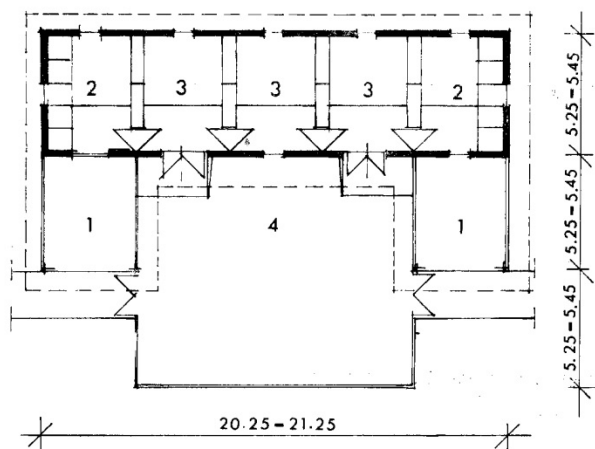
Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси* (Београд: Грађевинска књига, 1978), 313.

Слика 5. 45 – Типски пројекат овчарника за 50 оваца,
 Пројектант Ђорђе Симоновић
 Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси*
 (Београд: Грађевинска књига, 1978), 361.

Слика 5. 46 – Типски пројекат овчарника за 50 оваца на планинском терену,
 Према типском пројекту бироа „Наш стан – ИАУС“ Београд
 Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси*
 (Београд: Грађевинска књига, 1978), 361.

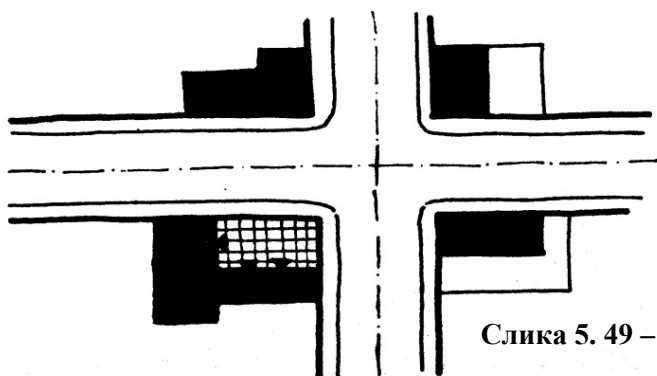

Слика 5. 47 – Типски пројекат овчарника за 100 оваца на равничарском терену (горе), Типски пројекат овчарника за 100 оваца на планинском терену (доле)Према типском пројекту бироа „Наш стан – ИАУС“ Београд Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси* (Београд: Грађевинска књига, 1978), 362.

Слика 5. 48 – Нови тип кружног силоса.

„Инжењери Техничког одељења „Силоса“ израдили су пројекат новог типа кружног силоса“, *Борба*, 1 јануар, 1947.

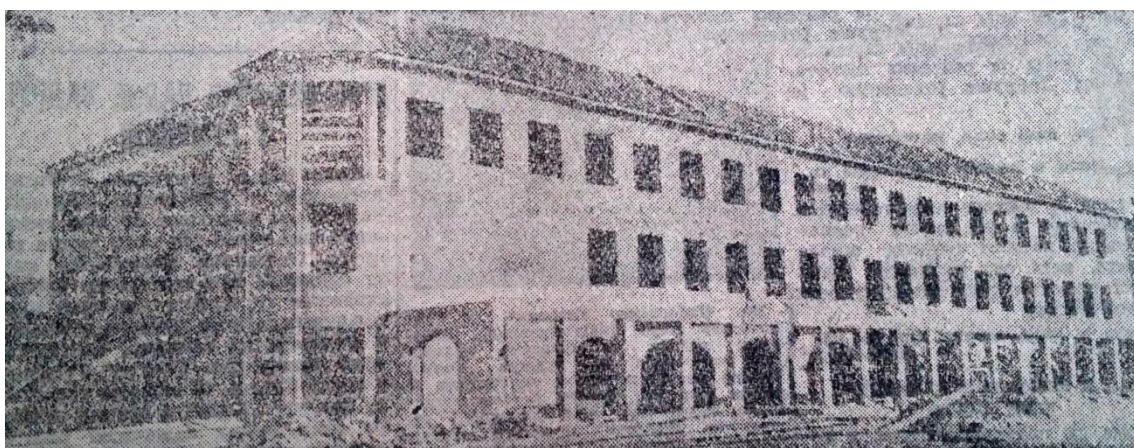
Слика 5. 49 – Позиција задружног дома и формирање сеоског центра

Branislav Kojić i Đorđe Simonović, *Seoska naselja Srbije* (Beograd: ICS, 1975), 90.

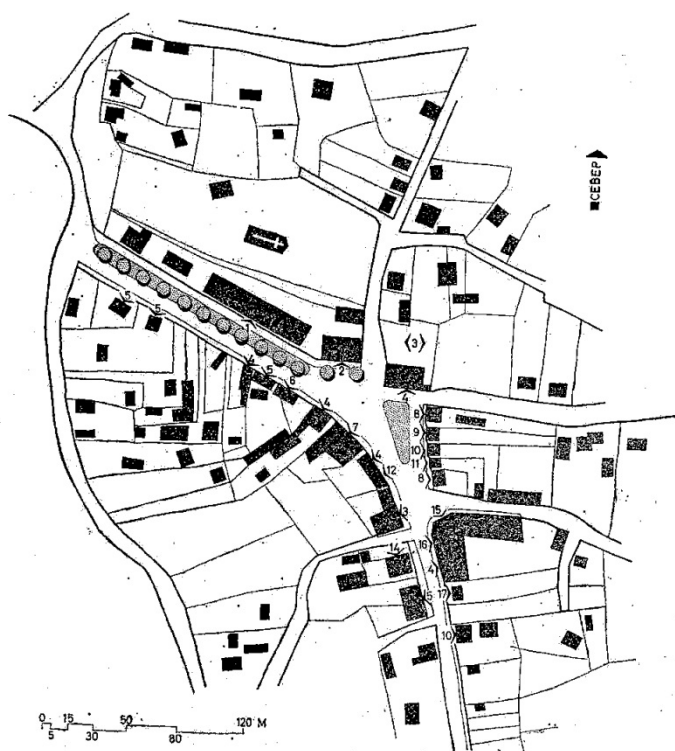
Слика 5. 50 – Изградња задружног дома у Апатину.

Jovan Krunic, „Učešće sekcije arhitekata DIT-a Beograda u akciji izgradnje zadružnih domova“, *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 99.

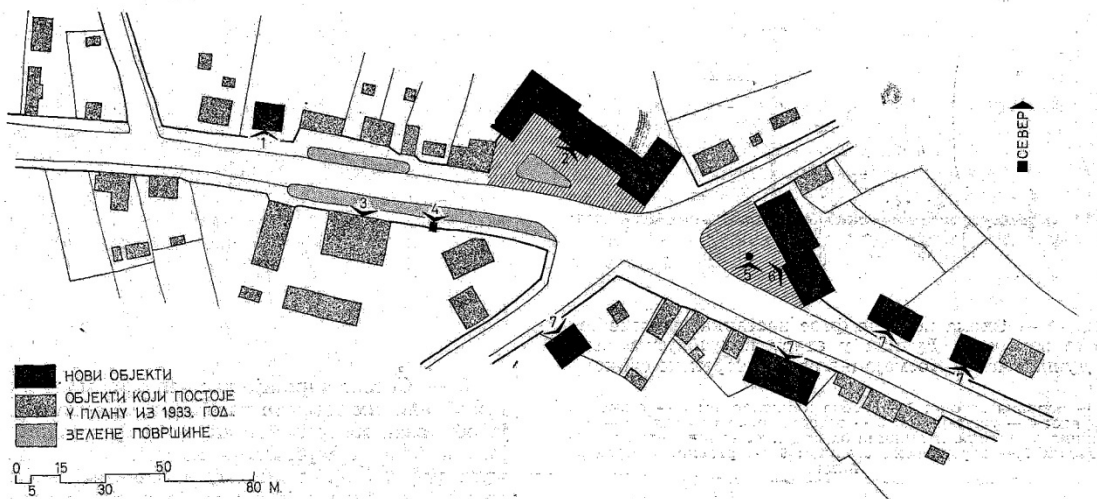

Слика 5. 51 – Изградња задружног дома у Бечеју.

„У Бечеју се довршава највећи задружни дом у НР Србији“, *Политика*, 14. Август, 1949.

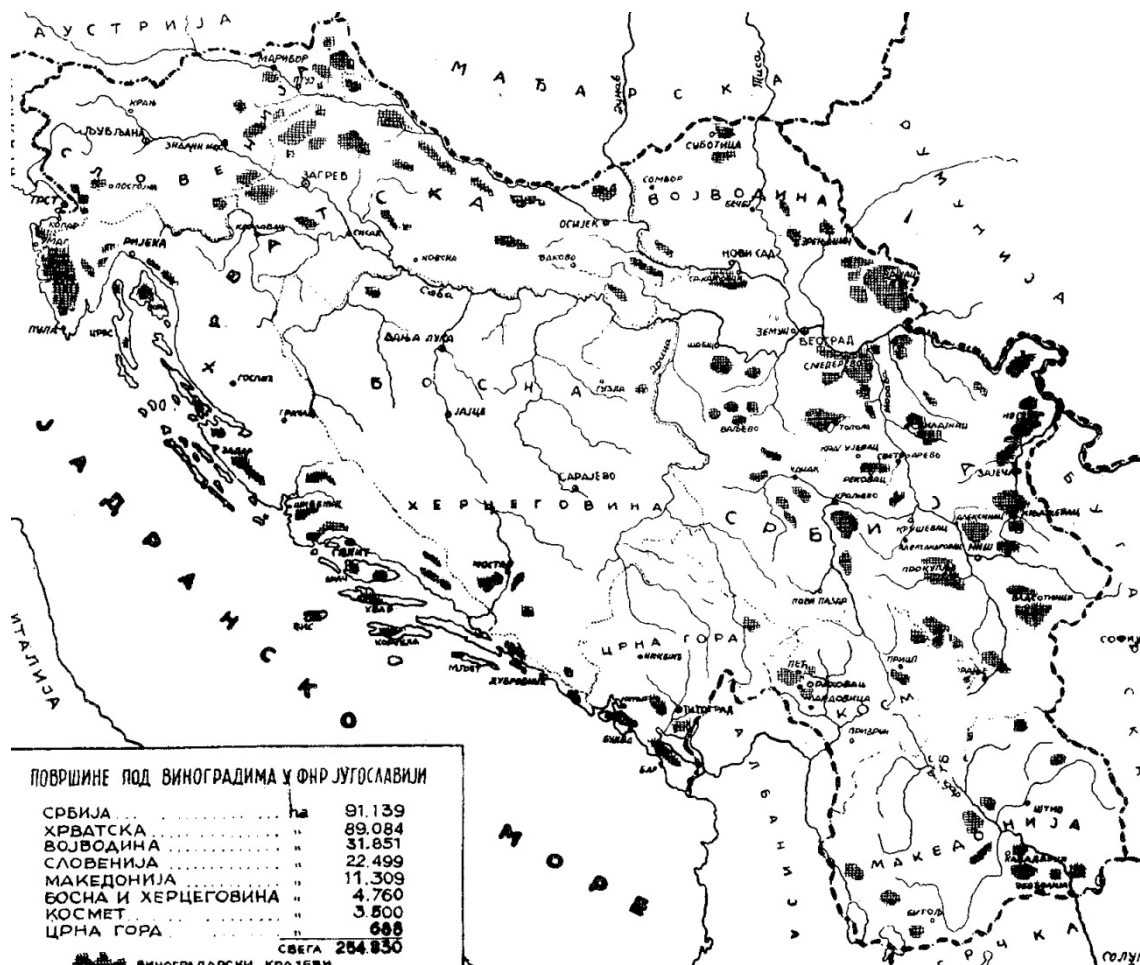

Слика 5. 52 – Сеоско насеље Милошевац у Смедеревском Поморављу.
Ђорђе Симоновић, *Центри заједница села у Србији – Сеоске варошице и сеоске чаршије* (Београд: ИАУС, 1970), 14.

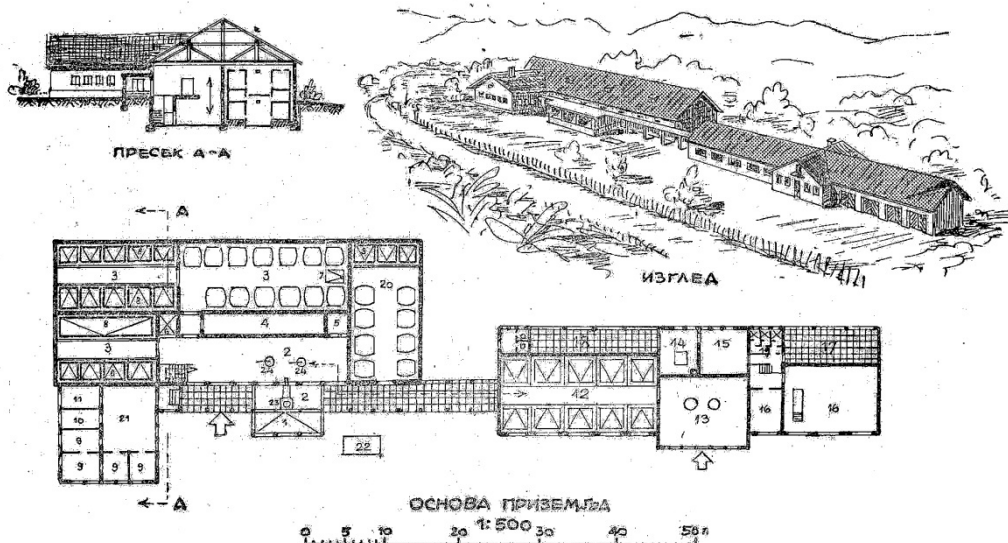

Слика 5. 53 – Пример прелазне фазе развоја сеоске варошице Кнић у
Гружи од сеоског центра старе општине до правој
сеоској варошици.

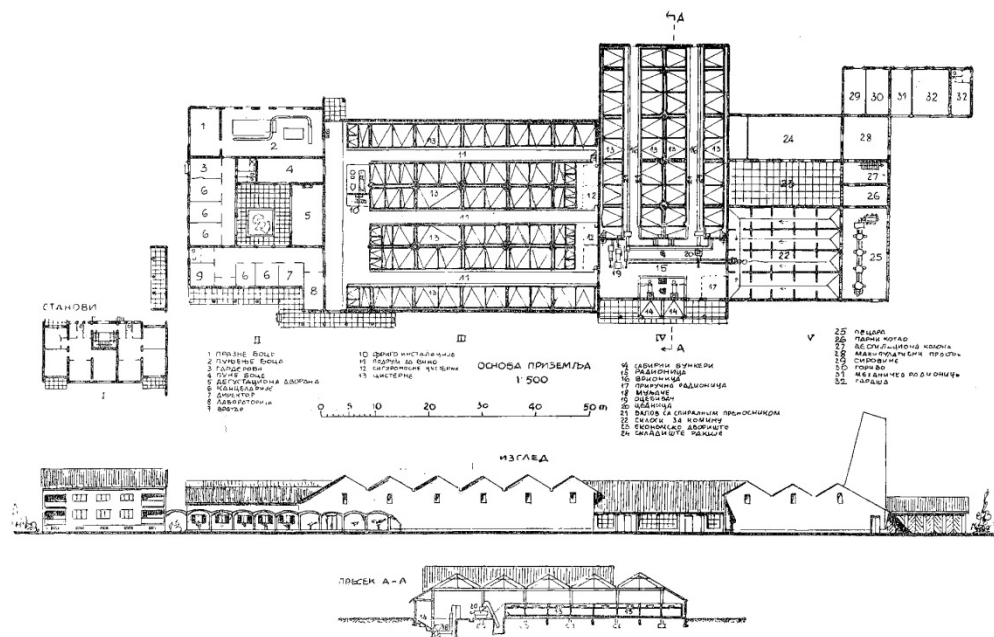
Ђорђе Симоновић, *Центри заједница села у Србији – Сеоске варошице и сеоске чаршије* (Београд: ИАУС, 1970), 13.

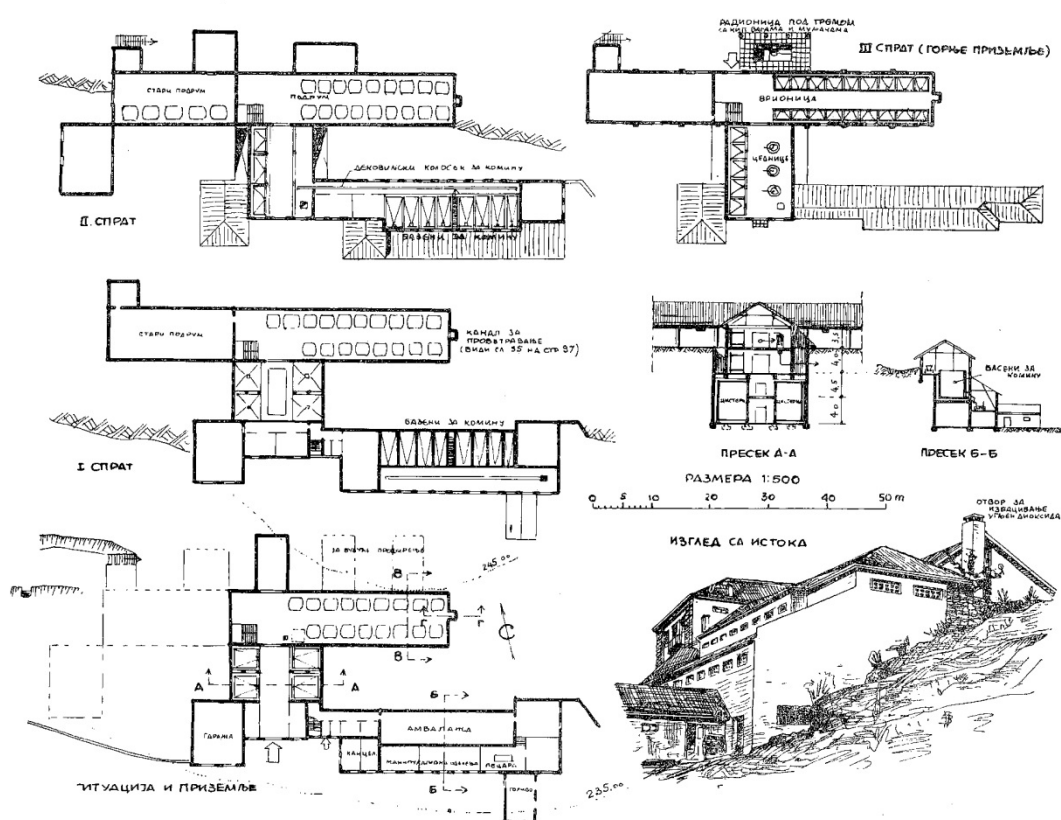
Слика 5. 54— Површине под виноградима у Југославији.
Предраг Зрнић, „Подаци за пројектовање винарских подрума“,
Зборник Архитектонског факултета, књига III, свеска 11 (1956/57): 1.

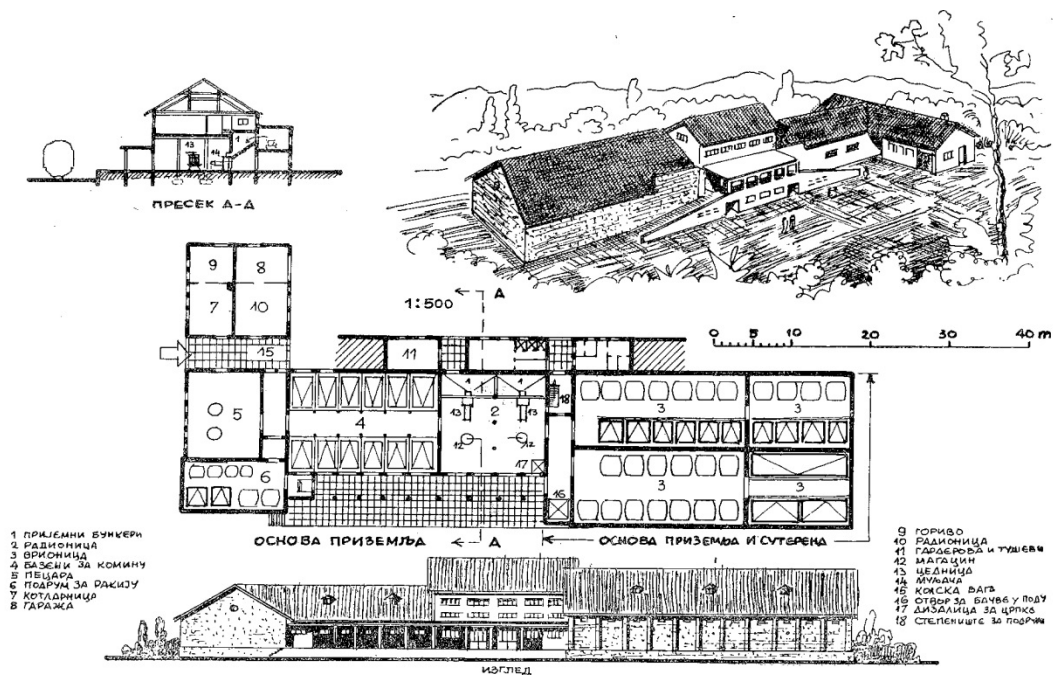
Слика 5. 55 – Винарски подрум у Рековцу, Пројектант: Предраг Зрнић.
Предраг Зрнић, „Подаци за пројектовање винарских подрума“, Зборник
Архитектонског факултета, књига III, свеска 11 (1956/57): 3.

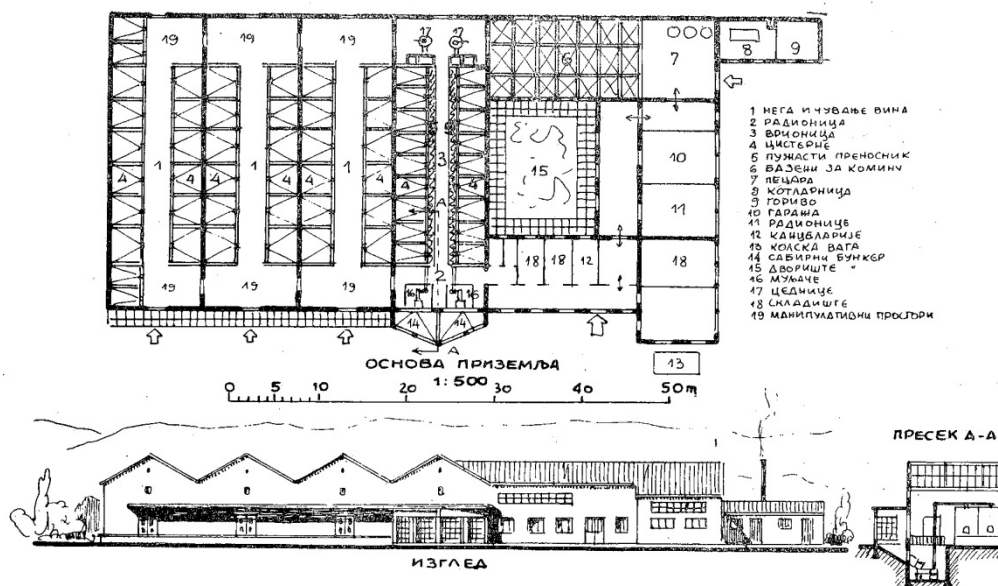
Слика 5. 56 – Винарски подрум у Александровцу, Пројектант: В. Жанко. Предраг Зрнић, „Подаци за пројектовање винарских подрума“, *Зборник Архитектонског факултета*, књига III, свеска 11 (1956/57): 7.

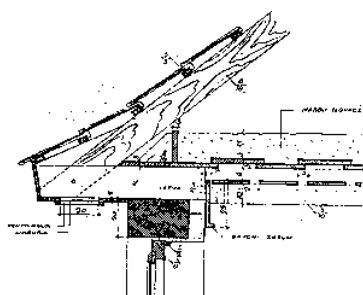
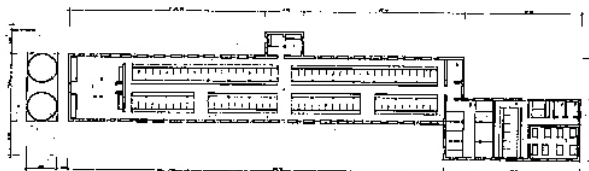
Слика 5. 57 – Винарски подрум у Књажевцу, Пројектант: Аристов Предраг Зрнић, „Подаци за пројектовање винарских подрума“, *Зборник Архитектонског факултета*, књига III, свеска 11 (1956/57): 5.

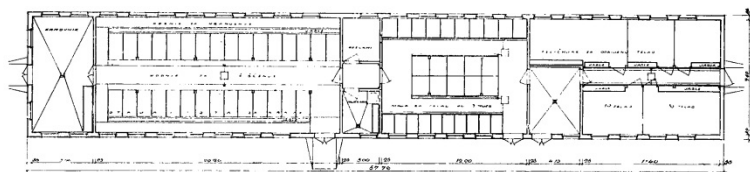
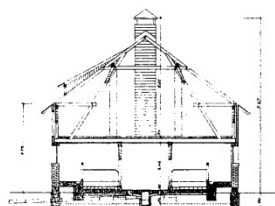
Слика 5. 58 – Винарски подрум у Свилајнцу.
Предраг Зрнић, „Подаци за пројектовање винарских подрума“,
Зборник Архитектонског факултета, књига III, свеска 11 (1956/57):4.

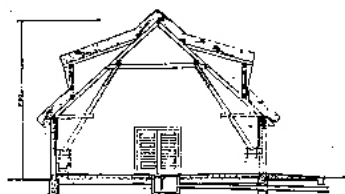
Слика 5. 59 – Винарски подрум у Прокупљу.
Предраг Зрнић, „Подаци за пројектовање винарских подрума“, Зборник
Архитектонског факултета, књига III, свеска 11 (1956/57): 6.

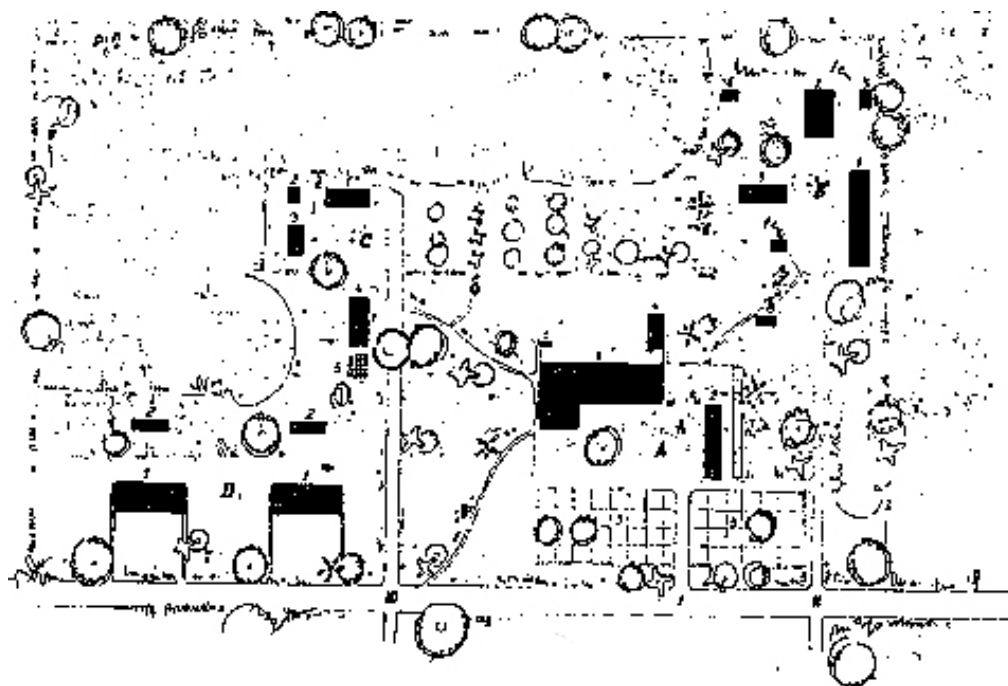
Слика 5. 60 – Приморски тип стаје за говеда у Пули, Пројектант: Звонимир Црнокрак. Zvonimir Crnokrak „Staje za goveda“, *Urbanizam-Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 21.

Слика 5. 61 – Тип стаје за телад са кравама хранилишћима, Пројектант: Звонимир Црнокрак. Zvonimir Crnokrak „Staje za goveda“, *Urbanizam-Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 19.

Слика 5. 62 – Тип летње стаје за јунад, Пројектант: Звонимир Црнокрак. Zvonimir Crnokrak „Staje za goveda“, *Urbanizam-Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 20.

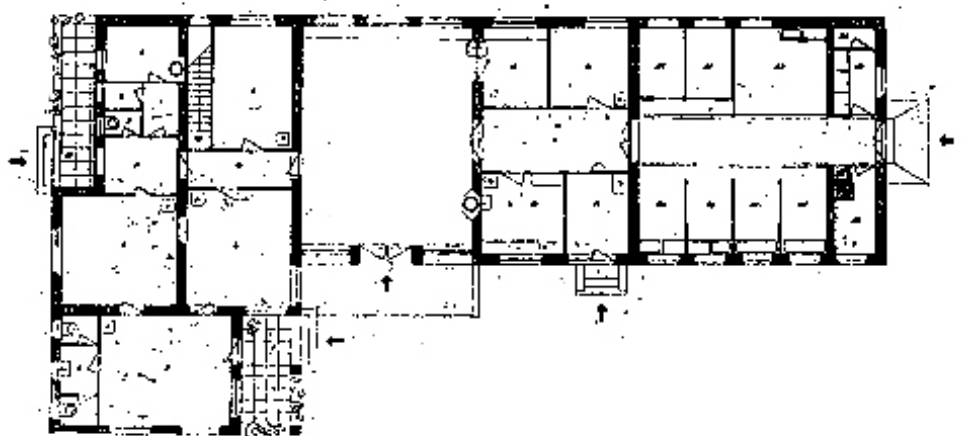

Legenda:

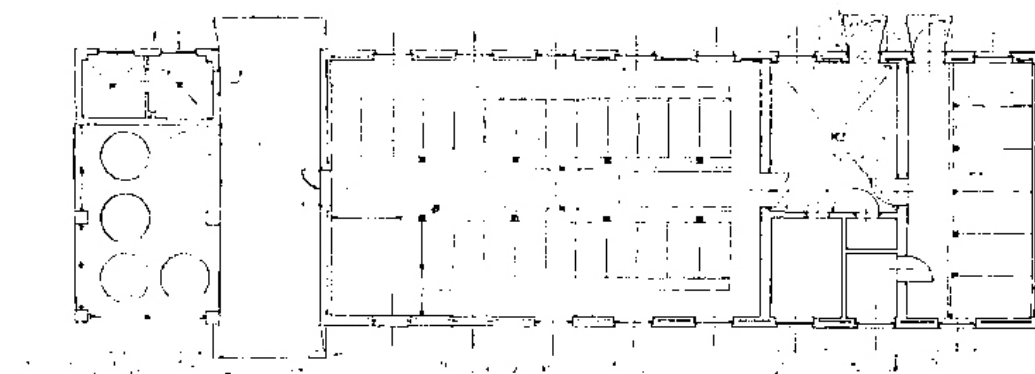
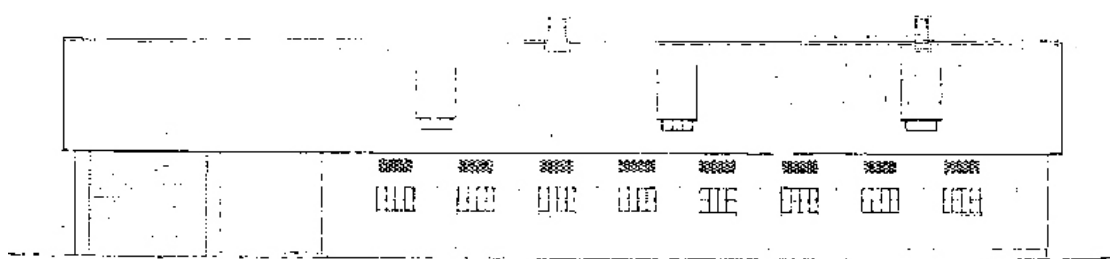
1. Trkajna. 2—4. Sterilizacija.
dežurni, apoteka. 5. Dvoranu
za operacije. 6. Boksovi za
konje. 7. Boksovi za goveda,
sitna goveda. 8. Boksovi za
separaciju. 9. Stacionar. 10.
Spremište hrane.

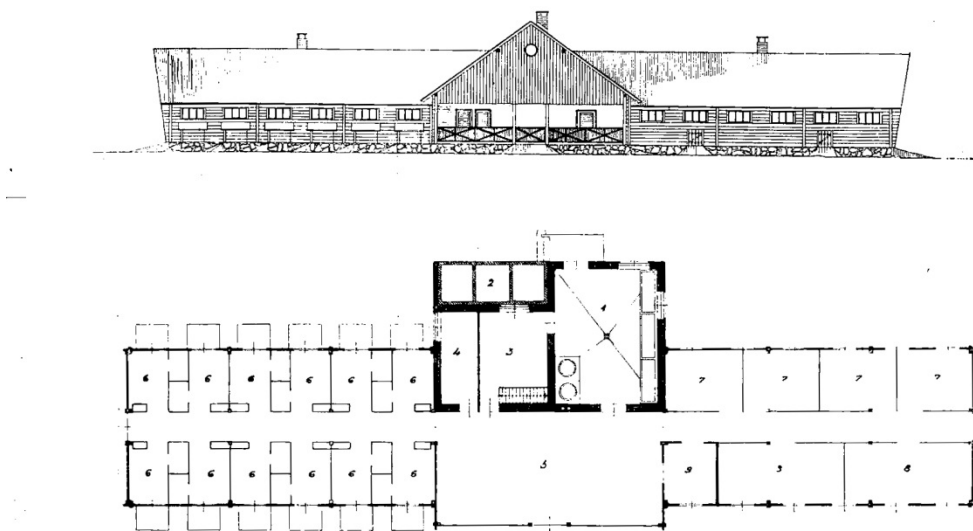
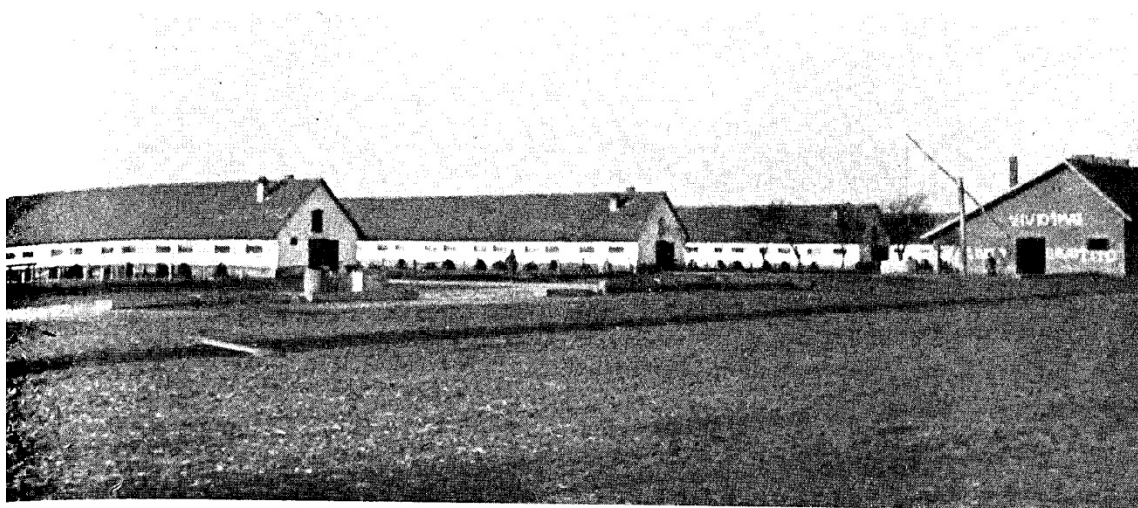
Слика 5. 63 – Ветеринарска станица новог типа, Пројектант: Божидар Плехати.
Zvonimir Crnokrak i Zvonimir Strunjak, „Veterinarske ambulante“, *Urbanizam-arhitektura*
br. 9-12 (1951): 36.

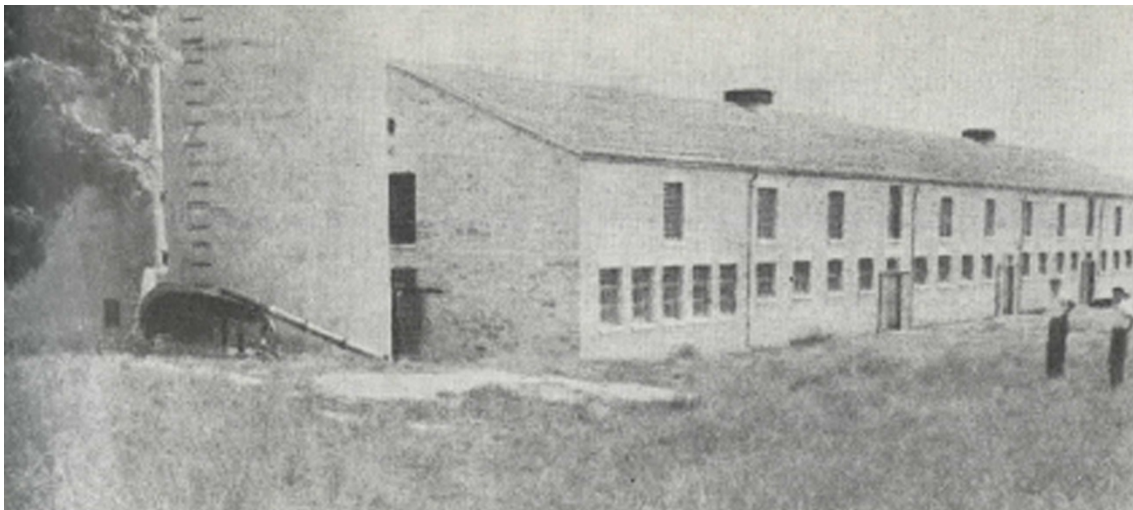
Слика 5. 64 – Тип ветеринарске амбуланте изведене у Запрешићу код Загреба. Zvonimir Crnokrak i Zvonimir Strunjak, „Veterinarske ambulante“, *Urbanizam-arhitektura* br. 9-12 (1951): 37.

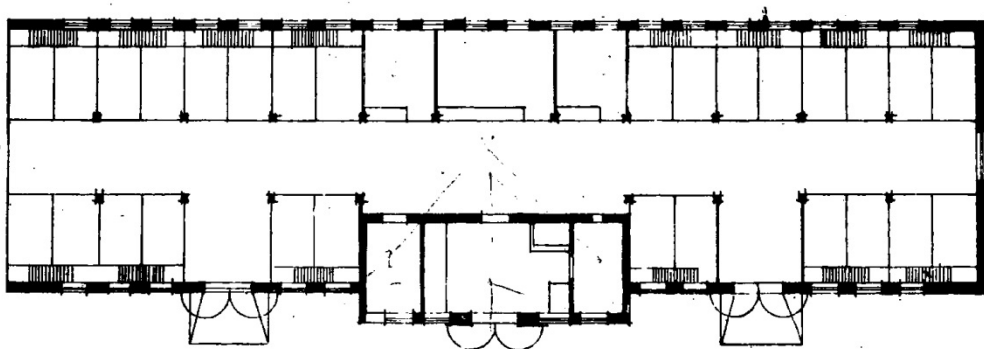
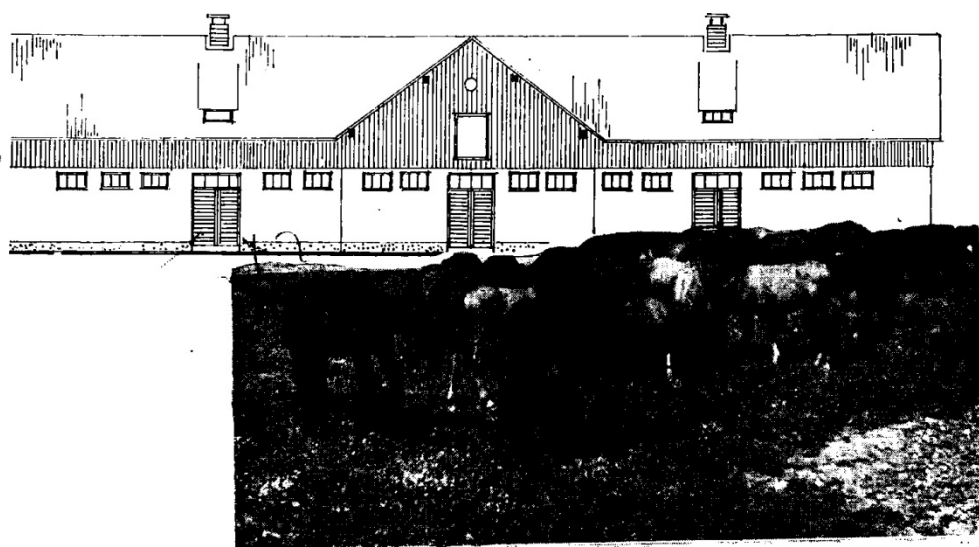
Слика 5. 65 – Тип мешовите стаје за краве и коње, Пројектант: Звонимир Црнокрак. Zvonimir Crnokrak, „Staje za goveda“, *Urbanizam-Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 22.

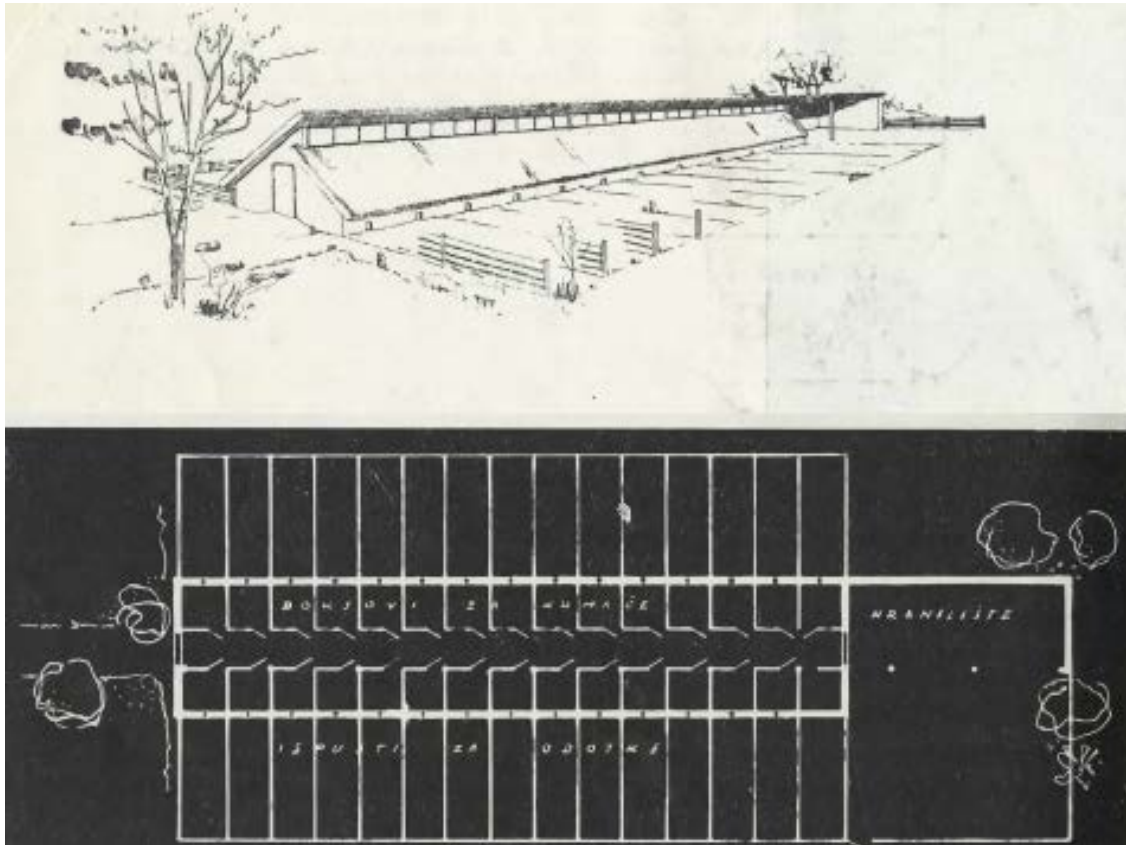
Слика 5. 66 – Стаје за свиње на Пољопривредном дорбу Крндија.
 Žarko Vincek „Staje za svinje“, *Urbanizam-Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 25.

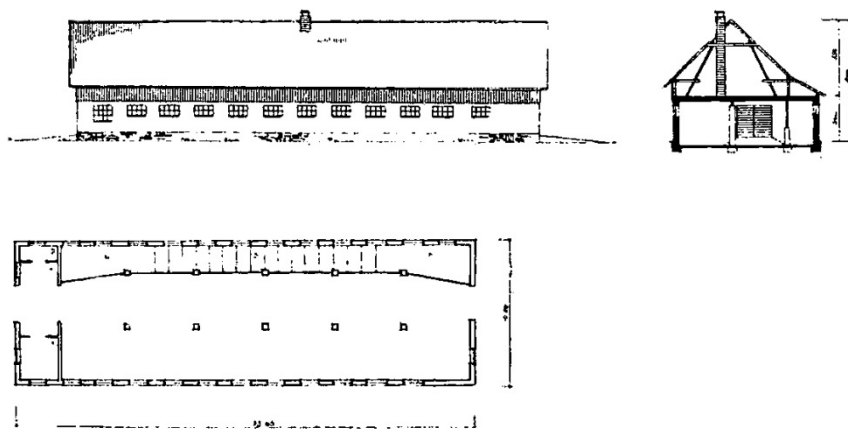
Слика 5. 67 – Приморски тип стаје за говеда у Пули, Пројектант: Звонимир Црнокрак. Zvonimir Crnokrak, „Staje za goveda“, *Urbanizam-Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 21.

Слика 5. 68 – Идејни пројекат стаје за коње, Пројектант: Звонимир Црнокрак. Zvonimir Pavešić, „Staje za konje“, *Urbanizam-Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 16.

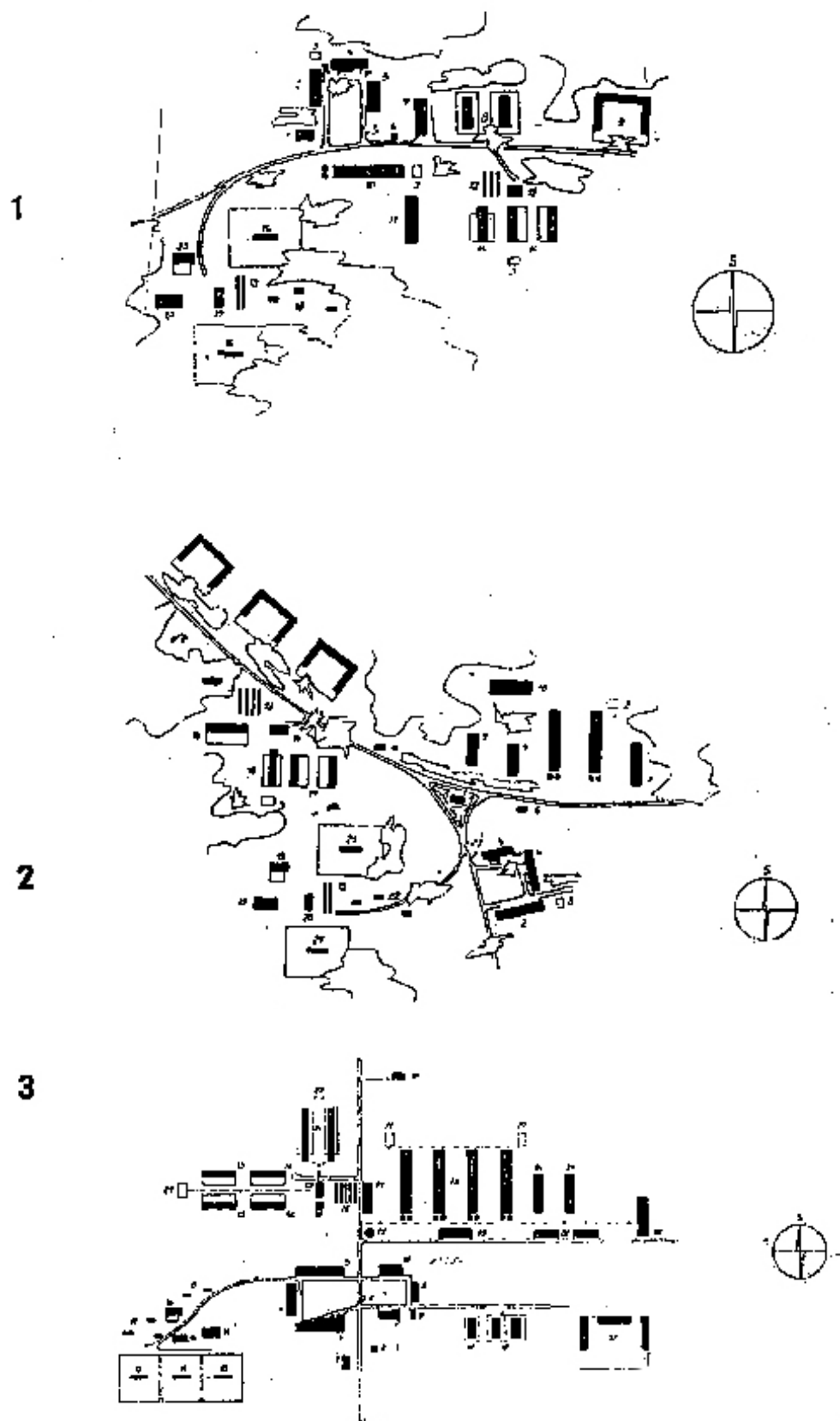

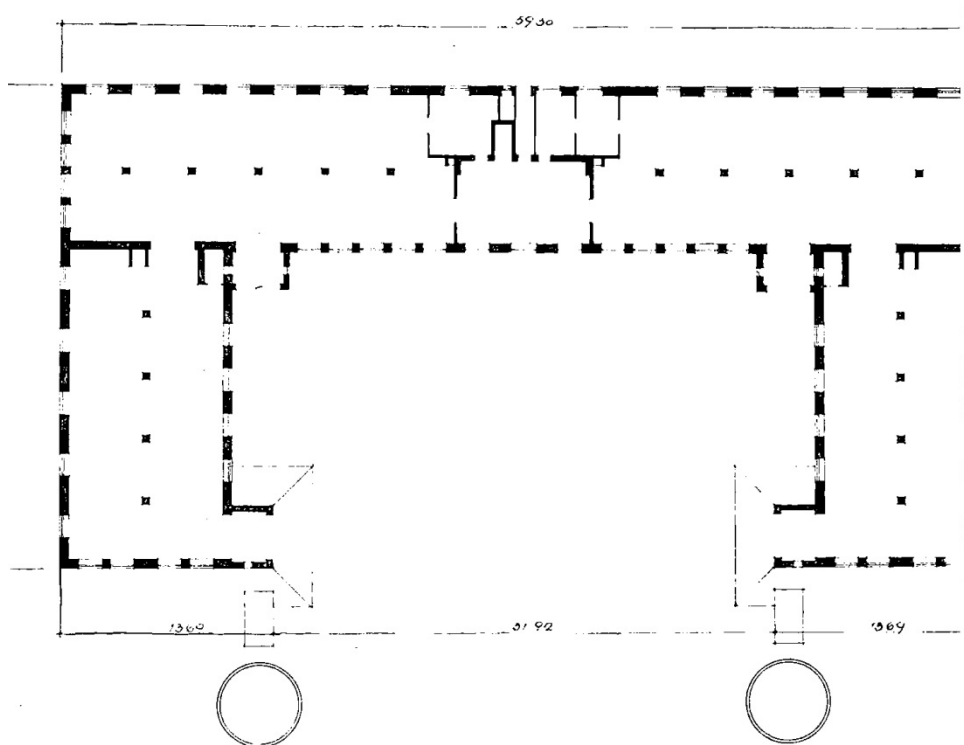
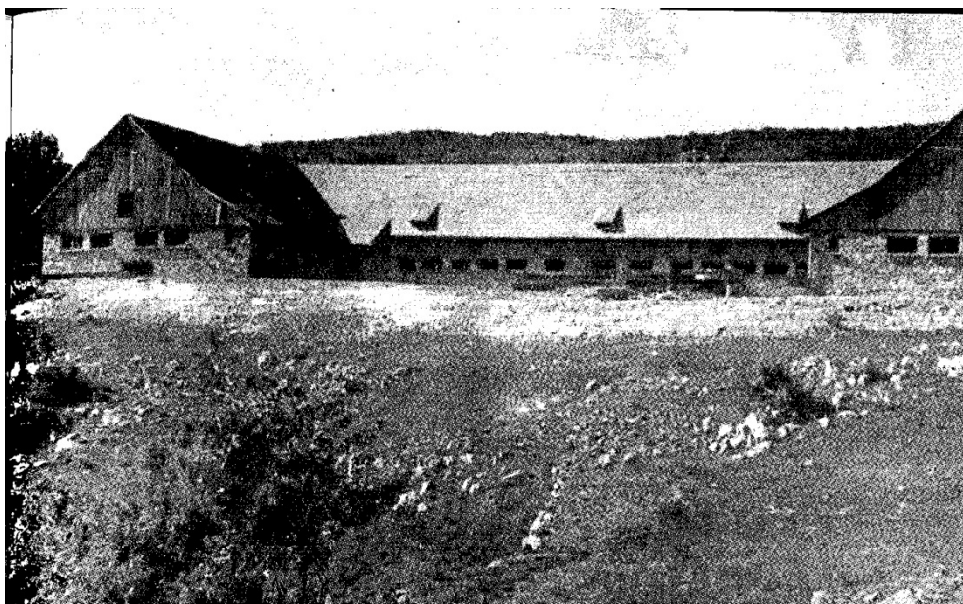
Слика 5. 69 – Тип прасилишта, Пројектант: Жарко Винцек.
Žarko Vincek, „Staje za svinje“, *Urbanizam-Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 24.

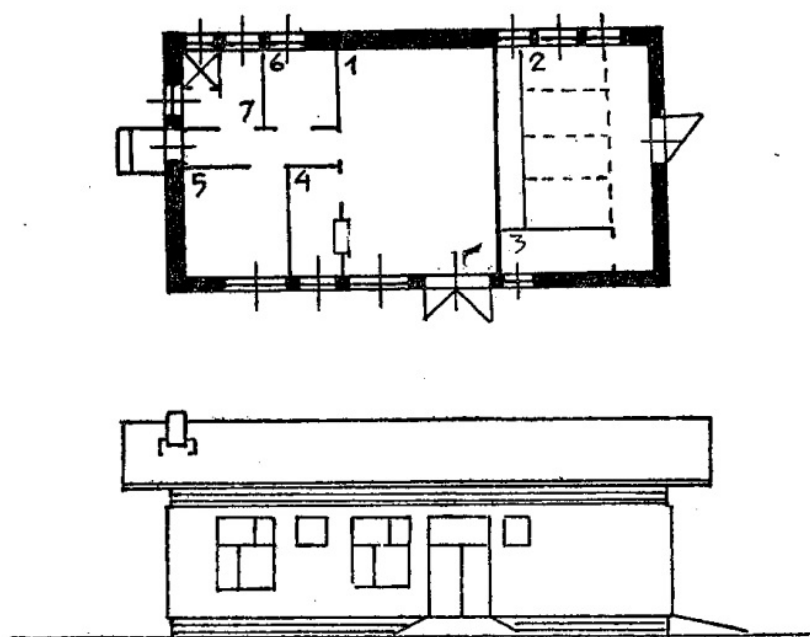
Слика 5. 70 – Тип мање стаје за овце, Пројектант: Звонимир Црнокрак.
Zvonimir Crnokrak „Ovčarnici“, *Urbanizam-Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 29.

Слика 5. 71 – Три типа сељачких радних задруга у Хрватској, Тип 1 за Истру, Тип 2 за Лику, Тип 3 за равницу.
 „Regulacije seljačkih radnih zadruga“, *Urbanizam-Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 39.

Слика 5. 72 – Нови овчарник у Љубову, Лика, Пројектант: Звонимир Црнокрак. Zvonimir Crnokrak, „Ovčarnici“, *Urbanizam-Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 29.

Слика 5. 73 – Тип ветеринарске амбуланте на фарми за 600 крава,
 Пројектант: Ђорђе Симоновић
 Бранислав Којић и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси*
 (Београд: Грађевинска књига, 1978), 386.

ЛИТЕРАТУРА

ПРИМАРНИ ИЗВОРИ:

Архивска документација:

Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-106, Министарство грађевина НР Србије 1945-1951, *Савет за индустрију и грађевинарство НР Србије*, фасцикла бр. 1

Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-106, Министарство грађевина НР Србије 1946. *Планско одељење, Регулациони планови*, фасцикла бр. 245

Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије, *Комисија за ревизију пројеката*, фасцикла бр. 12

Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије 1949. *Комисија за ревизију пројеката, Типски пројекти товилишта*, фасцикла, бр. 20

Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије 1949. *Комисија за ревизију пројеката, Пројекат фабрике керамичких цеви "Младеновац"* фасцикла бр. 22

Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије 1949. *Комисија за ревизију пројеката, Типски пројекат ветеринарске амбуланте*, фасцикла бр. 24

Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије 1949. *Комисија за ревизију пројеката, Пројекат обора за 500 комада крмача*, фасцикла бр. 29

Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије 1949. *Комисија за ревизију пројеката, Типски пројекат коњарника*, фасцикла бр. 26

Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије 1950. *Комисија за ревизију пројеката, Типски пољопривредни пројекти*, фасцикла бр. 26

Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије, *Комисија за ревизију пројеката 1948- 51.* фасцикла 42, бр 1-12.

Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије, *Комисија за ревизију пројеката 1947-49.* фасцикла 44, бр 1-8.

Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије, *Комисија за ревизију пројеката 1948-50.* фасцикла 43, бр 1-15.

Архив Србије (АС), Београд, Фонд Г-134, Министарство грађевина НР Србије, *Комисија за ревизију пројеката 1947-50.* фасцикла 45, бр 1-17.

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948., *Политички извештај ЦК КПЈ* (Јосип Броз Тито), I/V – К.2/1

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948., Милован Ђилас, *Извештај о агитационо – пропагандном раду ЦК КПЈ*, I/V – К.2/ 5

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, VI конгрес КПЈ 1952., Бошко Шимуновић, *Поздравни говор у име СРЗ "Херој Тито" из Јагодњака*, I/VI – К.26/ 58

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, VI конгрес КПЈ 1952. Мијалко Тодоровић, *Дискусија*, I/VI – К.26/ 56

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, VII конгрес КПЈ 1958. Јосип Броз Тито, *Задачи Савеза комуниста у вези са међународном ситуацијом и унутрашњим развојем социјалистичке изградње Југославије*, I/V II– К.1/ 5

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, VII конгрес КПЈ 1958. Александар Ранковић, *О организационо - политичким задацима СКЈ*, I/VII– К.1/ 20

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, VII конгрес КПЈ 1958. Едвард Кардељ, *Поводом новог програма*, I/VII– К.1/ 41

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, V конгрес КПЈ 1948., Борис Кидрич, *О изградњи социјалистичке економије ФНРЈ*, I/V – К.2/ 15

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, Седница Политбироа ЦК СКЈ 14.2.1946. године, III / 14

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 17, Министарство индустрије ФНРЈ 1945 - 1948, Одељење за капиталну изградњу, фасцикла бр.167

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 17, Министарство индустрије ФНРЈ 1945 - 1948, Одељење за капиталну изградњу, *Прехрамбена индустрија*, фасцикла бр. 162.

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, IV пленум ЦК КПЈ 1951. *Стенографске белешке*, Реферат о теоретском раду Парије, II/8

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, V пленум ЦК КПЈ 1952. *Стенографске белешке*, *Реорганизација највише државне власти*, II/9

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, *Стенографске белешке II пленума ЦК КПЈ*, 28-30.1. 1949, II/6

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, Едвард Кардељ, *Политика КПЈ на селу*, II пленум ЦК КПЈ, 1949., II/6

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, *Резолуција о текућим организационим и агитационо – пропагандним задацима партије*, II пленум ЦК КПЈ, 1949, II/6

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, Борис Кидрич, *Горућа питања наше привредне политике*, реферат на II пленуму ЦК КПЈ, 1949, II/6

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, Milovan Đilas, *Problemi školstva u borbi za socijalizam u našoj zemlji*, *Stenografske beleške*, Реферат на III пленуму ЦК КПЈ, 29-03.12. 1949. II/7

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, *Стенографске белешке*, III пленум ЦК КПЈ, 29-03.12. 1949. II/7

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, *Закључци комисије по питању*

школства, III пленум ЦК КПЈ, 29-03.12. 1949. II/7

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, ЦК СКЈ, Пленуми, Период између V и VI конгреса, *Резолуција III пленума ЦК КПЈ о задацима у школству*, 29-03.12. 1949. II/7

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 507, Седнице Политбироа ЦК СКЈ 1945/52, III/14

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 17, Министарство индустрије ФНРЈ, 1946-47, *План капиталне изградње савезне индустрије у 1947. години*, Одељење за капиталну изградњу, фасцикла бр. 170

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 17, Министарство индустрије ФНРЈ, 1946-47, *Извештај о извршењу плана капиталне изградње за 1947. годину Савезне и републиканске индустрије*, Одељење за капиталну изградњу, фасцикла бр. 170

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 17, Министарство индустрије ФНРЈ, 1946-47, *Оријентациони план индустријске изградње у ФНРЈ по републикама*, фасцикла бр. 172

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 17, Министарство индустрије ФНРЈ, 1946-47, *План капиталне изградње за 1948. годину*, фасцикла бр. 172

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 13, Министарство грађевина ФНРЈ, *Планови инвестиција 1947.* фасцикла бр. 111

Архив Југославије (АЈ), Београд, Фонд 13, Министарство грађевина ФНРЈ, *Планови инвестиција 1949., Планови грађења објеката савезних ресора*, фасцикла бр. 123, 124

„Закон о Петогодишњем плану развитка народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947 - 1951“. *Борба*, 1. мај, 1947.

„Rezolucija I kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije“. *Tehnika*. br. 4 (1946): 173-174.

„Rezolucija Sekcije arhitekata na II. Kongresu inženjera i tehničara Jugoslavije“. *Arhitektura*. br 13-17 (1948): 5.

„Rezolucija sekcije arhitekata na II kongresu inženjera i tehničara Jugoslavije“. *Arhitektura*. br. 13-17 (1948): 5

„Rezolucija II. Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije o izvršenju Petogodišnjeg plana i zadacima tehničkih stručnjaka“. *Arhitektura*. br. 13-17 (1948): 113-114.

„Rezolucija II. Kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije o stručnoj štampi“. *Arhitektura*. br. 13-17 (1948): 114 -115.

„Rezolucija povodom klevetničke kampanje koja se vodi protiv naše zemlje, naših naroda, KPJ i njenog rukovodstva“. *Arhitektura*. br. 13-17 (1948): 115.

„Rezolucija III kongresa inženjera i tehničara Jugoslavije“. *Tehnika*. br. 8 (1952): 492- 493.

„Rezolucija Četvrte godišnje skupštine inženjera i tehničara Narodne republike Srbije povodom kleveta naše zemlje“. *Tehnika*, br. 5-6 (1949): 203.

„Rezolucija Šestog plenuma uprave Saveza društava inženjera i tehničara Jugoslavije“. *Tehnika*. br. 3 (1952): 212.

„Резолуција Трудбеника Српске академије наука поводом поступака Владе СССР према нашој земљи“. *Политика*. 15. септембар, 1949.

„Резолуција о раду Централног комитета КП Србије,“ *Политика*. 23. јануар, 1949.

„Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja Federativne Narodne Republike Jugoslavije i saveznim organima vlasti“. Beograd: Službeni list FNRJ, br. 22, 1952.

„Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1963.),“ <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1963.pdf> (преузето: 4.11.2015).

„Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (1974.),“ <http://mojustav.rs/wp-content/uploads/2013/04/Ustav-SFRJ-iz-1974.pdf> (преузето: 4.11.2015).

Књиге и зборници текстова:

Althusser, Louis, „ Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes towards an Investigation).“ in *Mapping Ideology*, ed. Slavoj Žižek, (London, New York: Verso, 2012), 100-141.

Althusser, Louis. *Ideologija i državni ideološki aparati: (Beleške za istraživanje)*. Prevod Andrija Filipović, Loznica: Karpos, 2009.

Althusser, Louis. *Elementi samokritike*. Prevod Mladen Kozomara, Beograd: BIGZ, 1975.

Antolić, Vlado. „O industrijalizaciji, Referati za Prvo savetovanje arhitekata i urbanista Jugoslavije u Dubrovniku 1950. godine“, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950 – ih*, (ur.) Branislav Krstić, 299 - 304. Beograd: Atom štampa, 2014.

Bajlon, Mate . *Školske zgrade* .Beograd: Građevinska knjiga, 1958.

Bajlon, Mate . *Škole* .Beograd: Građevinska knjiga, 1978.

Bajbutović, Zoran . *Arhitektura školske zgrade*. Sarajevo: Svjetlost, 1983.

Божић, Владимир, Сима Ћирковић, Милорад Екмечић, Владимир Дедијер. *Историја Југославије*. Београд: Просвета, 1972.

Bilandžić, Dušan. *Historija Socijalističke federativne republike Jugoslavije, Glavni procesi 1918-1985*. Zagreb: Školska knjiga, 1985.

Vincek, Žarko. „Poljoprivredni objekti u svijetlu arhitektonskog nasleđa, Referati za Prvo savetovanje arhitekata i urbanista Jugoslavije u Dubrovniku 1950. godine“, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950 – ih*, (ur.) Branislav Krstić, 305-311. Beograd: Atom štampa, 2014.

Вукосављевић, Сретен. *Историја сељачког друштва - Социологија становања*. Београд: Службени гласник, 2012.

Вукосављевић, Сретен. *Историја сељачког друштва – Писма са села, Политички и други списи*. Београд: Службени гласник, 2012.

Гудац-Додић, Вера. *Аграрна политика ФНРЈ и сељаштво у Србији 1949-1953*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства: Институт за политичке студије, 1999.

Gudac, Vera. „Politika Komunističke partije Jugoslavije 1945- 1953. godine kao faktor blokiranja modernizacijskih procesa na selu“, *Srbija u modernizacijskim procesima 20 veka*, 151-159. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.

Дамјановић, Војислав. *Индустријски комплекси и зграде*. Београд: Грађевинска књига, 1990.

Дамјановић, Војислав „Величина изграђене површине зграда лаке индустрије“, *Зборник Архитектонског факултета*, књига III, 1956/ 57.

Дамјановић, Војислав „Радно место у индустрији – Елеменат архитектонске композиције“, *Зборник Архитектонског факултета*, књига III, 1956 / 57.

Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura: Agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945 – 1952*. Beograd: Rad, 1988.

Dimić, Ljubodrag. “Sovjetski kulturni uticaj u Srbiji 1945-1950.” *Jugoslovenski istorijski časopis*. br.1-2 (1987): 155-173.

Димић, Љубодраг. *Културна политика у Краљевини Југославији 1918 – 1941., Трећи део – Политика и стваралаштво*. Београд: Стубови културе, 1997.

Dinulović, Radivoje. Dragana Konstantinović i Miljana Zeković (ur.) *Arhitektura objekata domova kulture u Republici Srbiji*. Novi Sad: Fakultet tehničkih nauka, 2014.

Denegri, Ješa. *Jugoslovenski umetnički prostor*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1991.

Denegri, Ješa. “Teme moderne i postmoderne umetnosti,” u *Pojmovnik teorije umetnosti*, ur. Miško Šuvaković. Beograd: Orion art, 2011.

Denegri, Ješa. *Pedesete: Teme srpske umetnosti: (1950-1960)*, Novi Sad: Svetovi, 1993.

Denegri, Jerko. *Teme srpske umetnosti: Šezdesete*. Novi Sad: Svetovi, 1995

Живанчевић, Ј. „Социјалистички реализам у архитектонској и урбанистичкој теорији и пракси Југославије“, Докторска дисертација, Архитектонски факултет, Београд, 2012.

Ignjatović, Aleksandar. *Jugoslovenstvo u arhitekturi 1904-1941*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.

Jovanović, Dragoljub. *Sloboda od straha*. Beograd: Naučna knjiga, 1991.

Kardelj, Edvard, *Porblemi naše socijalističke izgradnje*, Beograd: Kultura 1960.

Којић, Бранислав. *Сеоска архитектура и руризам*. Београд: Грађевинска књига, 1973.

Kojić, Branislav. *Projektovanje privrednih i industrijskih zgrada*. Beograd : Naučna knjiga, 1957.

Којић, Бранислав. *Архитектура српског села : развој од XVIII века до данас : Шумадија и Поморавље*, Београд: Технички факултет, 1941.

Kojić, Branislav i Simonović, Đorđe. *Seoska naselja Srbije*. Beograd: ICS, 1975.

Којић, Бранислав и Ђорђе Симоновић, *Пољопривредне зграде и комплекси*, Београд: Грађевинска књига, 1978.

Kojić, Branislav. „Rurizam i poljoprivredna arhitektura, Referati za Prvo savetovanje arhitekata i urbanista Jugoslavije u Dubrovniku 1950. godine“, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950 – ih*, (ur.) Branislav Krstić, 139-147. Beograd: Atom štampa, 2014.

Kostić, Cvetko. *Seljaci industrijski radnici*. Beograd: Rad, 1955.

Kostić, Cvetko. *Sociologija sela*. Beograd: Prosveta, 1969.

Krunić, Jovan. (ur.) *Zadružni domovi: Zbirka projekata masovne izgradnje na teritoriji uže Srbije, Autonomne Pokrajine Vojvodine i Autonomne Pokrajine Kosovsko Metohijske oblasti u 1948. godini*. Beograd: Zadružna knjiga, 1948.

Krunić, Jovan. „Arhitektonsko nasleđe i proces stvaranja arhitektonskog izraza, Referati za Prvo savetovanje arhitekata i urbanista Jugoslavije u Dubrovniku 1950. godine“, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950 – ih*,

(ur.) Branislav Krstić, 156-162. Beograd: Atom štampa, 2014.

Krstić, Branislav (ur.) *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950 – ih*. Beograd: Atom Štampa, 2014.

Лујак, М. „Промена парадигме архитектонско-урбанистичких концепата на објектима културе у процесу конституисања југословенског културног простора у периоду од 1947. до 1974.“, Докторска дисертација, Архитектонски факултет у Београду, 2012.

Marks, Karl. *Kapital*. prevod: Moša Pijade i Rodoljub Čolaković. Beograd: Prosveta, 1978.

Marković, Petar J. *Izgradnja stambenih i privrednih zgrada na jugoslovenskom selu: period 1900-1960 g*. Beograd: Jugoslovenska poljoprivredna banka, 1965.

Macura, Milorad. „Arhitekt i projektovanje, Referati za Prvo savetovanje arhitekata i urbanista Jugoslavije u Dubrovniku 1950. godine“, *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950 – ih*, (ur.) Branislav Krstić, 163-172. Beograd: Atom štampa, 2014.

Максимовић, Бранко. *Проблеми урбанизма*. Београд: Геца Кон, 1932.

Manević, Zoran. *Srpska arhitektura 1900 – 1970*. Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972.

Манојловић, О. „Идеолошко и политичко у споменичкој архитектури Првог и Другог светског рата на тлу Србије“, докторска дисертација, филозофски факултет у Београду 2004.

Mihajlović, Aleksandar. *Istorijski i društveni razvoj SFR Jugoslavije 1947 -1972 (deseti kongres SKJ)*. Beograd: Savezni zavod za statistiku, 1973.

Несторовић, Никола. *Привредне зграде*, Београд: Издавачка књижевница Геце Кона, 1926.

Павловић, Момчило. *Српско село 1945 - 1952– откуп*. Београд: ИСИ, 1997.

Плетерски, Јанко, Марјан Бритовшек, Перо Морача, Станислав Стојановић. *Историја Савеза комуниста Југославије*. Београд:

Издавачки центар Комунист: Рад: Народна књига: 1985.

Petranović, Branko, Ranko Končar, Radovan Radonjić, prir. *Sednice Centralnog komiteta KPJ: 1948-1952*. Beograd: Komunist, 1985.

Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Beograd: Nolit, 1988.

Popović, Strašimir. *Organizacija privrede Jugoslavije i uloga države*. Beograd: Rad, 1956.

Potočnjak, Vladimir. „Štednja u građevinarstvu, Referati za Prvo savetovanje arhitekata i urbanista Jugoslavije u Dubrovniku 1950. godine“, у *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950 – ih*, (ur.) Branislav Krstić, 257- 263. Beograd: Atom štampa, 2014.

Ricoeur, Paul. *Lectures on Ideology and Utopia*. New York: Columbia

University Press, 1986.

Рељић, Љубомир, уредник. *Сеоска и стара градска насеља у делу Зорана Б. Петровића: архитектонска и етнографска истраживања*. Београд: Етнографски музеј, 1997.

Радивојевић, Лазар. „Село и његове комуникације.“ у *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, 149- 150. Београд: Савремена општина, 1929.

Симоновић, Ђорђе и Милорад Рибар. *Уређење сеоских насеља и територија*,. Београд: ИБИ, 1993.

Симоновић, Ђорђе. *Центри заједница села у Србији – Сеоске варошице и сеоске чаршије*. Београд: ИАУС, 1970.

Simonović, Đorđe. *Poljoprivredno i seosko građevinarstvo, Separat iz građevinskog priručnika Tehničar – 2*, Beograd : Građevinska knjiga, 1964.

Simonović, Đorđe. *Poljoprivredne zgrade*, Beograd : Građevinska knjiga, 1958.

Simonović, Đorđe. *Staje za hladno slobodno odgajivanje*, Beograd : Zadržna knjiga, 1959.

Simonović, Dragoljub. *Transfer jugoslovenskog seljaka u radnika*. Beograd: Zadržna knjiga, 1971.

Sundhaussen, Holm, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*. Beograd: Clio, 2009.

Ćirić, Jovan. *Osnove sociologije naselja i sociologija sela*. Niš: Gradina, 1979.

Hobsbaum, Erik i Terens Rejndžer. *Izmišljanje tradicije*. Preveli Slobodanka Glišić i Mladena Prelić. Beograd: Biblioteka XX veka, 2002.

Hobsbaum, Erik. *Doba ekstrema: Istorija kratkog dvadesetog veka: 1914 – 1991*. Beograd: Dereta, 2002.

Horvat, Branko. *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije*. Beograd: Institut ekonomskih nauka, 1970.

Horvat, Branko. *Ogled o jugoslavenskom društvu*. Zagreb: Mladost, 1969.

Horvat, Branko. *Ekonomska teorija planske privrede*. Beograd: Kultura, 1961.

Čalić, Dušan. *Industrijalizacija FNRJ*. Zagreb: Kultura, 1957.

Džejmison, Frederik. *Marksizam i forma: dijalektičke teorije književnosti xx veka*. Preveo Dušan Puhalo, Beograd: Nolit, 1974.

Štraus, Ivan. *Arhitektura Jugoslavije 1945 – 1990*. Sarajevo: Svjetlost, 1991.

Шперо, Василије. *Привредни систем ФНРЈ: белешке са предавања Шпере Василија*. Београд: Раднички универзитет, 1955.

Шећеров Славко. „Стање аграрне реформе и путеви за решавање.“ у *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, 560- 567. Београд: Савремена општина, 1929.

Периодика:

- *Arhitektura*, Загреб
- *Arhitektura i urbanizam* (AU), Београд
- *Izgradnja*, Београд
- *Naše građevinarstvo*, Београд
- *Наслеђе*, Београд
- *Tehnika*, Београд
- *Tehnički list*, Загреб
- *Čovjek i prostor*, Загреб

Чланци из периодике:

Antolić, Vlado. „Industrijalizacija naš najteži urbanistički problem“. *Urbanizam –Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 52- 63.

A.V. „Arhitekt i škola“. *Arhitektura*, br. 5 (1952): 16-18.

Bajalica, Dimitrije. „Izgradnja zadružnih domova u našoj zemlji“. *Jugoslavija SSSR*, br. 35 (1948): 6-8.

Бабић, Горан. „Заштита и ревитализација зграда задружних домова као вид ревитализације села“. *Гласник друштва конзерватора Србије*, бр.25 (2001): 41- 44.

Bilikin, N.P. „Neposredni zadaci nauke o arhitekturi i građevinarstvu“. *Tehnika*, br.6 (1947): 179-184

„Bibliografija jugoslovenskih tehničkih časopisa“. *Tehnika*, br. 4 (1952): 259- 262.

„Bibliografija jugoslovenskih tehničkih časopisa“. *Tehnika*. br. 7 (1952): 452- 456.

Благојевић, Божидар. „Четири године рада Народне технике на техничкој делатности.“ *Tehnika*. бр. 2 (1951): 63- 64 .

Blagojević, Božidar. „Prvi kongres Narodne tehnike.“ *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 82-88.

Bogdan, Jugo. „Naša poljoprivreda kroz Zagrebački velesajam“. *Tehnika*, br. 10-11 (1949): 356-361.

Bulja, Milan. „Industrija poljoprivrednih mašina i rekonstrukcija poljoprivrede“. *Tehnika*, br. 7-9 (1949): 248-251.

Bulja, Milan. „Pomoć naše industrije poljoprivredi“. *Tehnika*, br. 4 (1949): 129-132.

Veljković, Ljubomir. „Unapređenje poljoprivredne proizvodnje i socijalistički preobražaj našeg sela kroz zemljoradničko zadrugarstvo“. *Tehnika*, br.4 (1949):121- 125.

„Vesti iz Društava“. *Tehnika*, br. 6 (1951): 199.

Vesković, Božidar. „Kapitalna izgradnja u našoj poljoprivredi,“ *Tehnika*, br.4 (1949): 126 – 128.

Vuksan – Grkinić, Nada. „Stručni kadrovi“. *Tehnika*. br. 1 (1946): 3-4.

- Vukotić, Ivo. "Uloga državnih poljoprivrednih dobara u rekonstrukciji poljoprivrede". *Tehnika*, br. 4 (1949): 136 – 139.
- Vincek, Žarko. „Drugi kongres Društva inženjera i tehničara Jugoslavije“. *Arhitektura*. br. 11-12 (1948): prva strana posle naslovne.
- Vincek, Žarko. „Staje za svinje“. *Urbanizam - Arhitektura* br. 9-12 (1951): 24- 27.
- Gomboš, Stjepan. „Uloga arhitekata kod projektiranja“. *Arhitektura*. br. 8-10 (1948): 72-73.
- Gomboš, Stjepan. „Industrijska arhitektura“. *Arhitektura*. br. 1-2 (1950): 13-19.
- „Govor predsednika Privrednog saveta i ministra industrije Savezne vlade Borisa Kidriča“. *Tehnika*, br.11-12 (1946): 283- 284.
- „Govor Draže Markovića, ministra građevine NR Srbije“. *Tehnika*, br.4 (1949):154.
- „Godišnja skupština sekcije arhitekata Beograda“. *Tehnika*. br. 1 (1949): 37.
- „Graditeljstvo u Petogodišnjem planu“. *Arhitektura*. br. 1-2 (1947): 4-5.
- Grabrijan, Dušan. „Arhitektonsko nasleđe naroda Jugoslavije“. *Arhitektura*. br. 5 (1952): 4-10.
- Гудац, Вера. „Колективизација у Југославији, узроци и последице“, *Истраживања*, бр. 19 (2008): 145-155.
- Denegri, Ješa. „Srpska arhitektura 1900 – 1970“. *Arhitektura i urbanizam*, br. 67 (1971): 48 – 50.
- Dešić, Vukan. „Značaj tehničkih kadrova u industrijskoj proizvodnji i neka pitanja u vezi sa njihovom izgradnjom“. *Tehnika*, br. 4 (1955): 617-621.
- Dizdar, Zdenko. „Neka pitanja naše štampe.“ *Tehnika*, br. 7 (1952): 456- 458.
- Dobrović, Nikola. „Karakteristike naše poslijeratne arhitekture“. *Čovjek i prostor*, br.98 (1960): 1-2.
- Dorfles, Gillo. "Soviet architecture and Perestrojka". *L'Arca*, no. 27 (1989): 5.
- „Društveni arhitektonski objekti“. *Tehnika*. br. 3 (1952): 180- 196.
- „Drugo savetovanje arhitekata Jugoslavije u Beogradu,“ *Arhitektura*, br.4 (1953): 50 -51.
- Dorđević, Živa. „Problemi i zadaci ministarstva građevina.“ *Tehnika*. br. 2 (1946): 35-39.
- Žanko, Vanja. „Vinarije (vinski podrumi)“. *Urbanizam -Arhitektura* br. 9-12 (1951): 48.
- „Zaključci Savetovanja arhitekata FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“. *Tehnika*. br. 1 (1951): 11-18.
- „ Zakljuci sa prvog Konresa Sekcije inženjera i tehničara arhitektonske grane“. *Tehnika*, br. 10-12 (1948) : 226.
- „Zaključci skupštine Društva inženjera i tehničara NR Srbije“. *Tehnika*, br.5-6 (1949): 201-202.
- „Zaključci X plenuma Saveza inženjera i tehničara FNRJ“. *Tehnika*, br. 4 (1955): 484-485.
- Zogović, Radovan. "O jednoj strani borbe za novu socijalističku kulturu i umjetnost". *Arhitektura*, br. 11-12 (1948): 54-57.
- Ilić, Dragan. "Domovi kulture u Socijalističkoj Republici Srbiji." *Saopštenja IAUS*, br. 2 (1969):20-28.
- Ilić, Dragan. „Višestruka namena prostorija u domovima kulture“. *Arhitektura*, br. 158-159 (1976): 51-55.
- „Izveštaj o radu Saveza društava inženjera i tehničara Jugoslavije u periodu između II i III Kongresa, II deo“. *Tehnika*, br. 9-10 (1953): 528-529.
- „Izdavačka delatnost tehničke literature.“ *Tehnika*, br. 3 (1952): 206.
- „Iz diskusije održane posle referata sekretara DIT-a Srbije.“ *Tehnika*, br.5-6 (1949): 205-208.
- „Inženjeri i tehničari nagrađeni ordenom rada i reda“. *Tehnika*, br. 1 (1949): 5.
- Jarić, Miloš. „Uloga i zadatak DIT-a NR Srbije,“ *Tehnika*, br.6 (1947): 317-320.
- Jerotijević, Milutin. „Iskustvo iz dosadašnje tehnike građenja silosa“. *Tehnika*. br. 9-10 (1946): 294-299.

- „Jedinstveni narodno – oslobodilački front inženjera, arhitekata i tehničara u Beogradu“. *Tehnika*, br. 1 (1946): 29-30.
- Jovanović, Slobodan. „Domovi kulture – spomenici kulture“. *Arhitektura*, br. 158-159 (1976): 41-42.
- Jušić, Pavao. „Kapitalna izgradnja u poljoprivredi“. *Urbanizam -Arhitektura* br. 9-12 (1951): 3-13.
- Kardelj, Edvard. „Socijalizam, samoupravljanje, demokratija“. *Ideje – Časopis za teoriju savremenog društva*, br. 1(1979): 7-32.
- Kardelj, Edvard. „O nekim problemima naše politike na selu“. *Komunist*, br.4, april 1953.
- Kojić, Branislav. „Arhitektura ruskog sela“. *Arhitektura*, br. 4-6 (1947): 12-13.
- Kojić, Branislav. „Uloga arhitekata u izgradnji zadružnog sela“, *Urbanizam arhitektura* br 5-6 (1950): 65-72.
- Kojić, Branislav. „Rurizam i poljoprivredna arhitektura“. *Urbanizam arhitektura*, br. 9-12 (1951): 44-48.
- Kojić, Branislav. „Nove tendencije u modernoj arhitekturi i njihov prikaz“. *Tehnički list*, br.1-2, (1936): 1-6.
- Kojić, Branislav. „Arhitektura našeg sela“. *Tehnički list*, XII br.7-8 (1935): 106-108.
- Kojić, Branislav. „Uticajni činioci na odnos ruralnog i urbanog stanovništva i na profesionalnu strukturu ruralnog stanovništva“. *Saopštenja* br.4 (1975): 47-60.
- Kojić, Branislav. „Problemi malog seoskog naselja“. *Saopštenja IAUS* (1972): 75.
- Koli, N.J. „Realizam sovjetske arhitekture“. *Arhitektura*, br. 4-6 (1947): 16.
- „Kongresni referat“. *Tehnika*, br. 8 (1952): 482-491.
- „Konferencija predstavnika Društava inženjera i tehničara narodnih republika održan u Beogradu 23-25. II. 1946.“. *Tehnika*, br. 3 (1946): 104.
- Kornfeld, Jakov. „Savez sovjetskih arhitekata“. *Tehnika*, br. 2 (1946): 58-59.
- Krunić, Jovan. „Učešće sekcije arhitekata DIT-a Beograda u akciji izgradnje zadružnih domova“. *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 98-99.
- Krajger, Mira. „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“. *Tehnika*, br.6 (1947): 288-291.
- Krajgher, Mira. „Nekoliko misli o liniji naše arhitekture“. *Arhitektura*, br. 13-17 (1948): 126-129.
- Крунић, Јован. „О изражајности наше архитектуре“. *Tehnika*, br. 8 (1951): 251-258.
- Lazarević, Đorđe. „Osvrt na protekle godine i 1949. godinu“. *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 77.
- Macura, Milorad. „Zadružni domovi na teritoriji NR Srbije“. *Arhitektura*, br. 11-12 (1948): 17-31.
- Magašić, Mavro. „Problemi i zadaci poljoprivrede“, *Tehnika*, br.1 (1946): 24-25.
- Mendelson, Andrija. „O istorijatu društva inženjera i tehničara NR Srbije“. *Tehnika*, Br. 10-12 (1948): 313-316.
- Minić, Oliver. „Pregled urbanističke i arhitektonske delatnosti u Jugoslaviji od 1945 do 1965“. *Tehnika*, posebno izdanje, (1966)
- Mohorovičić, Andrija. „Teoretska analiza arhitektonskog oblikovanja“. *Arhitektura*, br. 1-2 (1947): 6-8.
- Mohorovičić, Andrija. „Prilog teoretskoj analizi problematike arhitektonskog oblikovanja“. *Arhitektura*, br. 1-2 (1950): 5-12.
- Martinović, Uroš. „Karakteristike naše poslijeratne arhitekture“. *Čovek i prostor*, br.95, (1960): 1-2.
- Maksimović, Branko. „O teorijskom i naučnom radu u oblasti sovjetske arhitekture“. *Arhitektura*, br. 15-16 (1947): 9-10.
- Maksimović, Branko. „Ka diskusiji o aktuelnim problemima naše arhitekture.“ *Arhitektura*, br. 8-10 (1948): 73-80.
- Manević, Zoran. „Od socrealizma do autorske arhitekture“. *Tehnika*, br.3 (1970): 62-65.
- Macura, Milorad. „Marginalije uz četrdesetogodišnjicu“. *Izgradnja*, br. 11(1984): 163-168.

- „Maršalu Jugoslavije Josipu Brozu Titu“. *Arhitektura*, br. 13-17 (1948): 4.
- „Maršal Tito o našem radu i našim zadacima“. *Tehnika*, br. 2 (1946): 33-34.
- Matić, Emil. „Elektro – mašinska postrojenja silosa.“ *Tehnika*, br. 11-12 (1946): 332-335.
- Mac, I.L. „Opštenarodna demokratska načela sovjetske arhitekture.“ *Tehnika*, br. 4 (1946): 119-122.
- „Međunarodne veze Saveza inženjera i tehničara FNR Jugoslavije“. *Tehnika*, br. 5 (1955): 641-650.
- Mendelson, Andrija. „Uloga arhitekata i urbanista u izgradnji industrije“. *Tehnika*, br. 11-12 (1946): 324-326.
- Minić, Oliver. „Struktura grada i centra društvenog života“. *Urbanizam i Arhitektura*, br. 1-4 (1951): 150-155.
- Milašinović Marić, Dijana. „Razvojni tokovi u srpskoj arhitekturi od 1945. do 1961. godine“. *Arhitektura i urbanizam*, br. 33 (2011): 3-15.
- Milenković, Aleksandar. „Između kreativnosti i dirižizma, Fenomenološki aspekti socrealizma sa težišta na arhitekturi“. *Izgradnja*, br. 3-4 (2007): 131-140.
- Mitrović, Mihajlo. „O nekim problemima projektovanja naselja“. *Urbanizam – Arhitektura*, br. 5-8 (1951): 60-63.
- Momčilović, Dragoljub. „Rudarska i industrijska naselja“. *Arhitektura*, br. 23-24 (1949): 38-42.
- Musulin, Svetozar. „Korišćenje raspoložive radne snage,“ *Tehnika*, br. 7-9 (1949): 263-266.
- „Naša poljoprivreda“. *Tehnika*, br. 3 (1952): 169-172.
- „Natječaj za obiteljske zgrade u NR Srbiji“. *Arhitektura*, br. 4 (1952): 7-13.
- Nestorović, Bogdan. „Za novi lik socijalističkog arhitekta“. *Tehnika*, br.1 (1951): 18-19.
- Nenadović, Vladimir. „O zadacima inženjera i tehničara u izvršenju Petogodišnjeg plana“. *Arhitektura*, br. 13-17 (1948): 116 - 126.
- Nenadović, Vladimir. „Državna građevinska preduzeća“. *Tehnika*, br. 3 (1946): 90-91.
- Ninković, Dragoljub. „Prvomajsko takmičenje“. *Tehnika*, br. 5 (1946): 158-160.
- Nola, Danica. „Suvremena nastava traži suvremenu školsku zgradu“. *Arhitektura*, br. 5 (1952): 18-19.
- Ostrogović, Kazimir. „Arhitektura SSSR 1917 - 1947.“. *Arhitektura*, br. 4-6 (1947): 3-8.
- Ostrogović, Kazimir. „O arhitekturi“. *Tehnika*, br. 1 (1946): 6-7.
- Ostrogović, Kazimir. „Zadaci Saveza u obnovi i izgradnji zemlje“. *Tehnika*, br. 5 (1946): 141-146.
- „O privrednom i urbanističkom planiranju“. *Tehnika*, br. 4 (1951): 123-127.
- „O zadacima inženjera i tehničara u borbi za visoku produktivnost rada“. *Tehnika*, br. 12 (1949): 387-391.
- Pavešić, Zvonimir. „Poljoprivredno graditeljstvo“. *Urbanizam -Arhitektura* br. 9-12 (1951): 14- 15.
- Pavešić, Zvonimir. „Staje za konje“. *Urbanizam –Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 15-18.
- Petrović, Branko. „O našoj arhitektonskoj teoriji“. *Arhitektura*, br. 5-6 (1950): 89.
- „Pismo Saveza DITJ – Centralnom komitetu KPJ.“*Arhitektura*, br. 11-12 (1948): 53-54.
- Pivac, Anđelko. „O domovima kulture“. *Urbanizam i Arhitektura*, br. 5-8 (1951): 108-112.
- „Povodom Petog kongresa Komunističke partije Jugoslavije“. *Arhitektura*, br. 8-10 (1948): 3-6.
- „Pozdravni govor člana Politbiroa CK KPJ druga Franca Leskoška,“ *Tehnika*, br. 2-3(1949): 83-84.
- Popović, Tadija. „O mogućnostima industrijalizacije naše zemlje“. *Tehnika*, br. 4 (1946): 113-118.
- „Prvo savjetovanje arhitekata i urbanista FNRJ u Dubrovniku“. *Arhitektura*, br. 11-12 (1950): 4-13.

- „Problemi našeg građevinarstva“. *Tehnika*, br. 7 (1951): 224-225.
- „Problemi i neposredni zadaci tehničke delatnosti u zemlji“. *Tehnika*, br. 7-8 (1946): 278-282.
- „Predlog Statuta Saveza društava inženjera i tehničara FNRJ“. *Tehnika*, br. 8 (1951): 259-261.
- „Prvi maj 1946“. *Tehnika*, br. 1 (1946): 107-108.
- „Predavanja inženjera i tehničara u aprilu i maju 1952 godine“. *Tehnika*, br. 4 (1952): 264.
- Radović, Ranko. „Anketa o posleratnom razvoju arhitekture Jugoslavije“. *Arhitektura i urbanizam*, br. 47 (1967).
- „Razvoj školstva i uzdizanje stručnih i tehničkih kadrova“. *Tehnika*, br. 3 (1952): 197 - 205.
- Radojković, Milan. „Nedelja tehnike 1949.“. *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 74-76.
- Реферати са I Саветовања архитеката и урбаниста Југославије*. Београд: Научна књига, 1950.
- „Regulacije seljačkih radnih zadruga“. *Urbanizam –Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 38-39.
- Ribar, Milorad. „Planska transformacija seoskih dvorišta“. *Izgradnja*, br. 7 (1984): 16-22.
- Ribar, Milorad. „Stanje i problematika uređenja seoskih centara u selima Srbije“. *Izgradnja*, br.1 (1984): 39-43.
- Richter, Vjenceslav. „Naš arhitektonski izraz“. *Čovjek i prostor*, br. 98 (1960): 1-2.
- Savić, Kirilo. „Suština i značaj tehnike“. *Tehnika*, br. 1 (1946): 2.
- „Sa II kongresa DITJ – a Centralnom Komitetu KPJ“. *Arhitektura*, br. 13-17 (1948): 3.
- „Savjetovanje urbanista FNRJ“. *Arhitektura*, br.2 (1953): 53.
- „Savjetovanje arhitekata FNRJ po pitanjima arhitekture i urbanizma“. *Tehnika*, br. 1 (1951): 1-2.
- „Savetovanje po tehničkoj štampi“. *Tehnika*, br. 7 (1951): 211-213.
- Stojanović, Bratislav. „O nekim pitanjima arhitekture kod nas, Povodom konkursa za tipove školskih zgrada na selu“. *Tehnika*, br. 5-6 (1949): 186-192.
- Stojanović, Bratislav. „O arhitekturi nove Jugoslavije“. *Tehnika*, br 2-3 (1947): 39-41.
- Stojanović, Bratislav. „Prvi kongres inženjera i tehničara Jugoslavije“. *Tehnika*, br. 1 (1946): 109.
- Stojanović, Bratislav. „Rad saveza Društava inženjera i tehničara Jugoslavije od I do II Kongresa i naredni zadaci“. *Tehnika*, br.8-9 (1948): 181- 194.
- Sinanović, Stevan. „Uloga mehanizacije u preobražaju naše poljoprivrede“. *Tehnika*, br. 4 (1949): 140- 142.
- „Savetovanje pretstavnika organizacije DIT-a NR Srbije“. *Tehnika*, br. 1 (1949): 35-37.
- „Svečana akademija povodom Nedelje tehnike, govor ministra Franca Leskoška, člana politbiroa CK KPJ“. *Tehnika*, br. 4 (1949): 117-120.
- Selinger, Zlatko. „Izgradnja sela“. *Tehnika*, br. 1 (1946): 10-12.
- Sedlar, Saša. „Pitanje planske izgradnje sela u Srbiji“. *Tehnika*, br. 4 (1946): 129-131.
- Simonović, Đorđe. „O izgradnji brigadnih domova na ekonomskim dvorištima SRZ“. *Tehnika*, br. 2 (1952): 86-88.
- Simonović, Đorđe. „Izveštaj o studijskom putovanju po centralnoj Srbiji“. *Saopštenja IAUS* br.4 (1975): 13-15.
- Simonov, G.A. „Najznačajniji zadaci sovjetskih arhitekata“. *Arhitektura*, br. 8-10 (1948): 63-67.
- „Stvaralački problemi arhitekture SSSR“. *Arhitektura*, br. 11-12 (1948): 57-61.
- Stojanović, B. „O socijalističkoj arhitekturi“. *Arhitektura*, br. 4-6 (1947): 14 - 15.
- Stojanović, B. „O osnivanju Društva inženjera i tehničara“. *Tehnika*, br. 2 (1946): 40-41.
- Stojanović, Bratislav. „Prvi kongres inženjera i tehničara Jugoslavije“. *Tehnika*, br. 4 (1946): 109-110.

Stojanović, Bratislav. „Organizaciona pitanja našeg saveza“. *Tehnika*, br. 5 (1946): 146-150.

Stojanović, Bratislav. „O radu društva od I do II kongresa“. *Tehnika*, br. 8-9 (1948): 181.

„Skupština savjeta Društava arhitekata FNRJ“. *Arhitektura*, br. 2 (1952): 49-50.

„Statut Saveza inženjera i tehničara Jugoslavije“. *Tehnika*, br. 8 (1952): 493-495.

Tanazević, Branko. „Nešto o građenju seoskih škola“ *Srpska arhitektura 1900-1970*. Priredio Zoran Manević, Beograd: Muzej savremene umetnosti, 1972.

Tesla, Simo. „Za širu saradnju organizacija i članova Društva inženjera i tehničara sa organizacijom narodne tehnike“. *Tehnika*, br. 12, (1949): 398-399.

Tepina, Marjan. „Planiranje traži nove metode projektiranja“. *Tehnika*, br.1 (1946): 111-112.

„Tipizacija poljoprivrednih objekata“. *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 159.

„Trideset godina Komunističke partije Jugoslavije“. *Arhitektura*, br. 18-22 (1949): III-VI.

„III kongres inženjera i tehničara Jugoslavije“. *Tehnika*, br. 8 (1952): 473-476.

„III kongres Saveza društava inženjera i tehničara Jugoslavije“. *Tehnika*, br. 5 (1952): 317- 319.

Tomić, Velimir. „Izgradnja, razvoj i razmeštaj industrije“. *Izgradnja*, br. 9-10 (1984): 95-99.

„Uloga i zadaci inženjera i tehničara u izvršenju društvenog plana za 1952 godinu“. *Tehnika*, br. 3 (1952): 207- 210.

„Učešće sekcije arhitekata Beograda DIT-a NR Srbije u akciji izgradnje zadružnih domova“. *Tehnika*, br. 2-3 (1949): 97.

Crnokrak, Zvonimir. „Staje za goveda“. *Urbanizam –Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 19-23.

Crnokrak, Zvonimir. „Ovčarnici“. *Urbanizam – Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 28-29.

Crnokrak, Zvonimir i Zvonimir Strunjak. „Veterinarske ambulante“. *Urbanizam – Arhitektura*, br. 9-12 (1951): 36-37.

Ševgić, Neven. „Stvaralačke komponente arhitekture FNRJ“. *Arhitektura*, br. 5-6 (1950): 5- 33.

Ševgić, Neven. „Zablude i kriza buržoaske arhitekture“. *Arhitektura*, br. 13 -17, (1948): 129-131.

Примарна хемеротечка грађа:

„Аграрном реформом извршен је дубок друштвено – економски преображај на селу“. *Борба*, 7. Јануар, 1947.

„Борба за спровођење линије наше Партије на селу“. *Политика*, 19. јануар, 1949.

„Брз темпо развоја наше пољопривреде“. *Политика*, 2. децембар, 1949.

„Број школа у нашој земљи већи је него пре рата“. *Политика*, 21. фебруар, 1946.

Branislav Krstić, „U jugoslovenskoj arhitekturi nije bilo socrealizma“. *Danas*, 6. mart, 2015.

„Борба за васпитање социјалистичког човека велики је задатак АФЖ -а“. *Политика*, 5. фебруар, 1950.

Броз, Јосип Тито. „Наша штампа мора да служи формирању социјалистичког човека“. *Борба*, 14. Фебруар, 1963.

Броз, Јосип Тито. „Нека је сретна Нова 1950 година свим грађанима наше социјалистичке домовине“. *Изградња*, бр 1-2 (1950): 3.

„Годишњи планови земљорадничких задруга“. *Политика*, 14. јануар, 1949

„Говор Јосипа Броза Тита на VII Конгресу Народне омладине Југославије“. *Борба*, 24 јануар, 1963.

„Градња задружних домова биће први корак за укључивање наше омладине у задруге за њено задружно васпитање“. *Борба*, 3. децембар, 1947.

„Гркиња – село које служи за пример“. *Борба*, 23. новембар, 1947.

„Други конгрес Комунистичке партије Србије“. *Политика*, 17. јануар, 1949.

„2 500 чланова Народног фронта Београда на добровољном раду у Железнику“. *Борба*, 10. децембар, 1947.

„Економско – друштвени значај привредних уредби Савезне владе“. *Борба*, 21. Јануар, 1947.

„Економски односи Југославије са иностранством“. *Борба*, 1. април, 1947.

„Елан у борби за социјалистичку изградњу наше земље непрестано расте код наше омладине“. *Политика*, 5. септембар, 1949.

„Задаци народних универзитета у оквиру рада домова културе“. *Борба*, 14. Јануар, 1947.

„Закључци са Пленума Централног комитета Народне омладине Југославије“. *Политика*, 3. јул, 1949.

„Значај виших педагошких школа за уздизање нових кадова наставника“. *Политика*, 4. август, 1949.

„Закон о петогодишњем плану развита народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947 - 1951“. *Борба*, 1. мај, 1947.

„Задаци Народне омладине у извршењу Петогодишњег плана“. *Борба*, 11. мај, 1947.

„Извештај Савезне планске комисије о извршењу плана за прво полугође 1949. године и за прву половину Петогодишњег плана“. *Политика*, 15. јул, 1949.

„Изградња задружних домова – велики задатак Народног фронта“. *Борба*, 9. децембар, 1947.

„Изградња наше социјалистичке државе“. *Политика*, 23. март, 1950.

„Идеолошко – васпитни рад у ораганизацијама Народног фронта“. *Политика*, 8. јануар, 1950.

„Идеолошко – васпитни и културно – просветни рад у посебним радним бригадама Народног фронта“. *Политика*, 23. новембар, 1949.

„Изградња социјалистичке привреде у Народној републици Србији“. *Политика*, 22. јануар, 1949.

„Инжењери Техничког одељења „Силоса“ израдили су пројекат новог типа кружног силоса“. *Борба*, 1. Јануар, 1947.

„Једини пут за темељито подизање пољопривреде лежи у јачању социјалистичког сектора на селу, реферат друга Мијалка Тодоровића министра пољопривреде ФНРЈ“. *Политика*, 2. март, 1949.

„Капитална изградња у сељачким радним задругама и коришћење материјала из локалних извора“. *Политика*, 19. октобар, 1949.

„Колектив пољопривредног добра Беље позива на такмичење добра „Братство“, „Пролетер“ и „Челарево“. *Политика*, 15. август, 1949.

„Маршал Тито о задацима наше омладине“. *Политика*, 3. октобар, 1946.

„Министар Милован Ђилас о просветном, културном и научном развиту у нашој земљи,“ *Борба*, 29. март, 1947.

„Народна скупштина изгласала је Основни закон о земљорадничким задругама“. *Политика*, 27. мај, 1949.

„Народна скупштина јуче је усвојила Закон о петогодишњем плану развита народне привреде Федеративне Народне Републике Југославије у годинама 1947 - 1951“. *Борба*, 29. април, 1947.

„Наши учитељи на течају за идеолошко – политичко уздизање“. *Политика*, 5. јул, 1949.

„Народни фронт Србије организује локалне брогаде за рад на тридесет највећих грађевинских објеката“. *Политика*, 15. август, 1949.

„Народна омладина Војводине спровешће велику акцију на селу“. *Политика*, 4. март, 1949.

„Народна омладина Југославије дала је у 1946. години 15 264 062 добровољна радна дана“. *Борба*, 5. Јануар, 1947.

„Новчана штедња на селу“. *Политика*, 7. децембар, 1949.

„Нови задружни домови и изграђени путеви у Таковском срезу“. *Борба*, 25. октобар, 1947.

„Нови програм идеолошко – политичког рада Народна омладина ће проучавати заједно са осталим масовним организацијама“. *Политика*, 17. јул, 1950.

„Образложење предлога Основног закона о земљорадничким задругама“. *Политика*, 20. мај, 1949.

„Обезбеђење градског становништва хлебом и снабдевање села индустријским производима“. *Политика*, 17. мај, 1946.

„О идеолошко – васпитном раду у организацијама Народног фронта“. *Политика*, 13. фебруар, 1949.

„Откуп пољопривредних производа – главни задатак задруга“. *Борба*, 19. март, 1947.

„О петогодишњем плану“. *Борба*, 16. јун, 1947.

„Оспособимо државна пољопривредна добра за извршење задатака Петогодишњег плана“. *Борба*, 2. јул, 1947.

„Остварење Петогодишњег плана још ће више учврстити и продубити јединство наших народа и њихову равноправност“. *Борба*, 7. јул, 1947.

„Омладина Зренњанина помаже задрузи „Братство и јединство“. *Борба*, 6. октобар, 1947.

„Омладина села Врбовна подигла зграду за основну школу“. *Борба*, 6. новембар, 1947.

„Организација уписа народног зајма на селу може бити још боља“. *Политика*, 9. септембар, 1950.

„Општи закон о Народним одборима служиће као регулатор јединственог демократског поретка у целој нашој држави“. *Политика*, 17. април, 1946.

„Оспособљавање стручних кадрова који ће при обнови имати у виду све могућности за будућ развој села“. *Политика*, 29. март, 1946.

„Петогодишњи план и школе“. *Борба*, 22. јул, 1947.

„Посебне продавнице за чланове сељачких радних задруга и задружних економија олакшаће снабдевање задругара“. *Политика*, 20. јул, 1949.

„Прва половина Петогодишњег плана обележена је снажним полетом културно-просветног деловања“. *Политика*, 16. јул, 1949.

„Покрет за повећање продуктивности рада у грађевинарству“. *Политика*, 4. септембар, 1949.

„Пољопривредно добро Беље“. *Политика*, 17. јул, 1949.

„Поводом Закон о задругама“. *Политика*, 21. јул, 1946.

„Потписан трговински уговор између СССР и ФНРЈ за 1949. годину“. *Политика*, 1. јануар, 1949.

„Пољопривредне машинске станице доприносе уздознају сетве“. *Политика*, 28. октобар, 1949.

„Пољопривредне машинске станице још више могу повећати продуктивност рада“. *Политика*, 2. новембар, 1949.

„Пример сељачке радне задруге санџачког села Затона“. *Политика*, 23. октобар, 1949.

„Припадници наше армије активно учествују у изградњи социјализма на селу“. *Политика*, 14. мај, 1949.

„Појачање активности Управе Народног фронта за изградњу задружних домована“. *Политика*, 16. мај, 1949.

„Радни колективи у целој Србији постигли су више резултате у планирању у част Другог конгреса КП Србије“. *Политика*, 14. јануар, 1949.

„Резолуција о досадашњем раду, развитуку, успесима и даљим задацима земљорадничког задругарства“. *Политика*, 3. март, 1949.

„Размена добара међу сељачким радним задругама“. *Политика*, 18. јануар, 1950.

„Резолуција Трећег пленума ЦК КПЈ о задацима у школству“. *Политика*, 3. јануар, 1950.

„Социјалистички преображај села“.
Политика, 29. новембар, 1949.

„Социјалистички преображај села – један од главних задатака „Просвјете““. *Политика*, 18. јануар, 1949.

„Совјетско – југословенски уговор пример међународне економске сарадње“. *Борба*, 12. август, 1947.

„Савезна лака индустрија извршила Полугодишњи план“. *Политика*, 3. јул, 1949.

„Социјалистички сектор на селу предњачи у продаји вишкова жита“. *Политика*, 8. август, 1949.

„Село и Народни зајам“. *Политика*, 17. јул, 1950.

„Село у задружном дому“. *Политика*, 24. фебруар, 1949.

„Сељачке радне задруге“. *Политика*, 28. фебруар, 1946.

„Скупштина Друштва за културну сарадњу Србије са СССР“. *Борба*, 12. мај, 1947.

„Тако је решила скупштина и то има да буде закон за задругаре“. *Политика*, 3. фебруар, 1949.

„Такмичење метод рада народних власти“. *Политика*, 24. јануар, 1946.

„Тридесетогодишњица Октобарске револуције“. *Борба*, 7. новембар, 1947.

„У целој земљи оживела су радилишта задружних домова“. *Политика*, 16. јул, 1949.

„У Бечеју се довршава највећи задружни дом у НР Србији“. *Политика*, 14. август, 1949.

У југословенским школама данас се васпитавају свесни градитељи мира и демократије у свету“. *Политика*, 15. август, 1949.

„У пољопривредној производњи све више се уводе нове методе рада“. *Политика*, 30. октобар, 1949.

„Улога повереништва за пољопривреду у развоју и јачању земљорадничког задругарства“. *Политика*, 14. новембар, 1949.

„Упис зајма на селу постаје све масовнији“. *Политика*, 7. септембар, 1950.

„Улога организације Народне технике у овладавању техником и њеном унапређењу“. *Политика*, 15. јануар, 1949.

„У НР Србији добро се развијају припреме за попис стоке, живине и винограда“. *Политика*, 16. јануар, 1949.

„У последње време земљорадници у кијинском срезу масовно ступају у сељачке радне задруге“. *Политика*, 17. фебруар, 1949.

„Улога задружне економије у социјалистичком преображају села“. *Политика*, 18. фебруар, 1949.

„Ученици четвртог разреда учитељских школа одлазе у најзабаченија села да попуне празна учитељска места“. *Политика*, 19. јануар, 1949.

„Уредба о кредитирању и снабдевању сељачких радних задруга“. *Политика*, април, 1949.

„Уредба о јединственим ценама“. *Борба*, 4. Јануар, 1947.

„У току 1946 године у Народној Републици Србији саграђено је 4000 и обновљено 10 000 сеоских зграда“. *Борба*, 1. Јануар, 1947.

„У срезу посавском подигнуто 7 основних школа, 5 зграда за месне одборе и 16 мостова“. *Борба*, 23. септембар, 1947.

„Устав Федеративне Народне Републике Југославије“. *Политика*, 1. фебруар, 1946.

„Уредба о трговини по везаним ценама“. *Политика*, 14. април, 1950.

„Читав град ниче у Железнику“ *Борба*, 5. новембар, 1947.

„Чланови сељачке радне задруге „Партизан“ изграђују узорно пољопривредно газдинство“. *Борба*, 14. октобар, 1947.

„Широко развити рад на идеолошко – политичком васпитању наших кадрова“. *Борба*, 30. Јануар, 1947.

СЕКУНДАРНИ ИЗВОРИ:

Књиге и зборници текстова:

Baudrillard, Jean i Jean Nouvel. *Singularni objekti – Arhitektura i filozofija*. Zagreb: AGM, 2008.

Banham, Reyner. *Theory and Design in the first Machine Age*. London: Architectural Press, 1960.

Burdije, Pjer. *Nacrt za jednu teoriju prakse*. Prevod Milica Pajević, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1999.

Bourdieu, Pierre. *The Field of Cultural Production*. New York: Columbia university press, 1993.

Bourdieu, Pierre. *Practical Reason – On the Theory of Action*. Stanford: Stanford University Press, 1998.

Bollnow, Otto Fridrich. *Human space*, translated by Christine Shuttleworth, ed. Joseph Kohlmaier. London: Hyphen press, 2011.

Bojanić, Petar i Vladan Đokić, (ur.) *Arhitektura kao gest*. Beograd: Arhitektonski fakultet, 2012.

Benevolo, Leonardo. *History of Modern Architecture*. London: Routledge & Kegan Paul, 1971.

Билић, Александар. „Развој задругарства.“ у *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, 532-533. Београд: Савремена општина, 1929.

Vidler, Anthony. *Histories Of The Immediate Present*. Cambridge: MIT Press, 2008.

Витрувије, *Десет књига о архитектури*, превела Рената Јадрешин Милић, Београд, Грађевинска књига, 2006.

Vodopivec, Aleš. „Istorija kao temelj arhitektonskog stvaranja,“ *De Re Aedificatoria*, br. 1 (1990): 49-55.

Vujović, Sreten. *Grad i društvo – marksistička misao o gradu*. Beograd: Istraživačko – izdavački centar SSO Srbije, 1982.

Vujović, Sreten. *Ljudi i gradovi*. Beograd: Filozofski fakultet, Budva: Mediteran, 1990.

Gidion, Zigfrid. *Prostor, vreme, arhitektura*. Beograd: Građevinska knjiga, 2002.

Gramsci, Antonio. *Problemi revolucije: intelektualci i revolucija*. Urednik Vuko Pavićević, Beograd: Bigz, 1973.

Gramsci, Antonio. *Izabrana dela*. Priredili Mauricio Ferara i Nikša Stipčević, Prevod Neda Popović, Beograd: Kultura, 1959.

Gramši, Antonio. Hegemonija, intelektualci i država. у *Studije kulture*, приредио Ј. Ђорђевић 148-155. Beograd: Službeni glasnik, 2008.

Гранић, Д. „Практична упуства за подизање дома на селу.“ у *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, 165-167. Београд: Савремена општина, 1929.

Дероко, Александар. *Народно неимарство I*. Београд : Институт за народну уметност Београдског универзитета, 1939.

Дероко, Александар. *Народно неимарство II*. Београд : Институт за народну уметност Београдског универзитета, 1940.

Димић, Љубодраг. *Срби и Југославија: Простор, друштво, политика*. Београд: Стубови, 1998.

Dimić Ljubodrag. “Kulturna politika i modernizacija jugoslovenskog društva 1918-1941,” у *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka*, priredili Perović L., Obradović M., Stojanović D. 193- 209. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 1994.

Dimić, Ljubodrag. *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji: 1945-1952*. Beograd: Rad, 1988.

Dirkem, Emil. *Pravila sociološke metode*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2012.

Dobrović, Nikola. *Savremena arhitektura. knjiga 3*. Beograd: AF, 1963.

Žižek, Slavoj. *Sublimarni objekt ideologije*. Prevod Nebojša Jovanović, Zagreb: Arkzin, 2002.

Žižek, Slavoj ed. *Mapping Ideology*. London, New York: Verso, 2012.

Ibelings, Hans. „Post-Everything. Architecture and Ideology after the 20th Century,” *International Conference Architecture and Ideology*, ed. Vladimir Mako, Mirjana Roter

Blagojević and Marta Vukotić Lazar, 39-50. Belgrade: Faculty of Architecture: University of Belgrade Board of Ranko Radović Award: Association of Applied Arts Artists and Designers of Serbia (ULUPUDS), 2012.

Иванић, Анђелка. „Домаћичке школе.“ у *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, 296- 300. Београд: Савремена општина, 1929.

Jameson, Frederic. „Is Space Political,“ in *Rethinking Architecture: A Reader in Cultural Theory*, ed. Neil Leach, 255-269. London and New York: Routledge, 1997.

Jameson, Frederic. „Architecture and the Critique of Ideology“, in *Architecture Criticism Ideology*, ed. Joan Ockman, 51-87. Princeton: Architectural Press, 1985.

Кадиевић, Александар. *Архитектура и дух времена*. Београд: Грађевинска књига, 2010.

Кадиевић, Александар. *Један век тражења националног стила у српској архитектури*. Београд: Грађевинска књига, 2007.

Косић, М. Мирко „Село као предмет научног проучавања.“ у *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, 13-17. Београд: Савремена општина, 1929.

Lefevr, Anri .*Urbana revolucija*. prev. Mirjana Vukmirović-Mihailović. Београд: Nolit,1974.

Lefebvre, Henri. *The production of space*. Translate Donald Nicholson – Smith. Oxford:Blackwell, 1991.

Le Corbusier. *Atinska povelja*, Prevod Danilo Udovički Београд: Klub mladih arhitekata, 1965.

Le Corbusier. *Ka pravoj arhitekturi*, Prevod Radivoje Nikolajević, Београд: Грађевинска књига, 1977.

Magomedov, Khan., Selim O. *Pioneer's of Soviet Architecture: The search for New solutions in the 1920 's and 1930's*. London: Thames and Hudson, 1987.

Manhajm, Karl. *Ideologija i utopija*. Београд: Nolit, 1978.

Manhajm, Karl. *Eseji o sociologiji znanja*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 2009.

Митровић, Михајло. *Градови и насеља у Србији: развој, урбанистички планови и*

изградња: 1946-1951. Београд: Југоштампа, 1953.

Marković, Predrag . *Beograd između Istoka i Zapada: 1948- 1965*. Београд: Službeni list SRJ, 1996.

Московљевић, Милош. „Основна школа и наше село.“ у *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, 283- 287. Београд: Савремена општина, 1929.

Норберг –Шулц, Кристијан. *Становање станиште урбани простор*. Београд: Грађевинска књига, 1990.

Norberg –Šulc, Kristijan. *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Београд: Грађевинска књига, 2004.

Несторовић, Никола. *Привредне зграде*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона, 1926.

Ockman, Joan . *Architecture Criticism Ideology*, Princeton : Princeton Architectural Press, 1985.

Обрадовић, Јован И. „О регулацији села.“ у *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, 159-164. Београд: Савремена општина, 1929.

Першић, Петар. „Земљорадник као порески обвезник.“ у *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, 555-559. Београд: Савремена општина, 1929.

Поповић, Добр.Гер. „Хигијена села.“ у *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, 173-178. Београд: Савремена општина, 1929.

Radović Ranko. *Savremena arhitektura*. Novi Sad: Stylos art, 1998.

Стајић, Ур.М. „Економски и културни ниво нашег села.“ у *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, 511-512. Београд: Савремена општина, 1929.

Савић, М. Миливоје. „Сеоске школе.“ у *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, 294. Београд: Савремена општина, 1929.

Савић, М. Миливоје. „Пољопривредна литература.“ у *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, 295. Београд: Савремена општина, 1929.

Стојадиновић, Милослав. „О техничком уређењу села.“ у *Наше село*, уредник

Милослав Стојадиновић, 170. Београд: Савремена општина, 1929.

Tafuri, Manfredo. „Ideology and Utopia“, у *Histories Of The Immediate Present*. ур Anthony Vidler, 177 – 180. Cambridge: MIT Press, 2008.

Tafuri, Manfredo. *Architecture and Utopia: Design and Capitalist Development*. Cambridge: MIT press, 1976.

Tafuri, Manfredo. “Toward a Critique of Architectural Ideology,” in *Architecture Theory since 1968*, ed. Michael Hays, 2-35. Cambridge: MIT Press, 1998.

Tadić, Ljubomir. *Tradicijska i revolucija*. Beograd: Srpska književna zadruka, 1972.

Tournikiotis, Panayotis. *Historiography of Modern Architecture*. Cambridge: MIT Press, 1999.

Тошева, С. „Архитектонско одељење Министарства грађевина Краљевине Југославије и његов утицај на развој градитељства у Србији између два светска рата“. Докторска дисертација, Архитектонски факултет Београд, 2013.

Фуко, Мишел. *Археологија знања*. Превод Младен Козомара, Београд: Плато, 1998.

Fuko, Mišel. *Reči i stvari*. Beograd: Nolit, 1971.

Frempton, Kenet. *Moderna arhitektura, kritička istorija*. Beograd: Orion art, 2004.

Habermas, Jurgen. “Modern and Postmodern Architecture,” in *Architecture Theory since 1968*, ed. Michael Hays, 412-427. Cambridge: MIT Press, 1998.

Habermas, Jurgen. *Teorija i praksa – socijalnofilozofske studije*. Beograd: BIGZ, 1980.

Hayes, K. Michael. *Architecture's Desire, Reading The Late Avant- Garde*.

Cambridge : MIT press, 2010.

Hays, Michael. ed. *Architecture Theory since 1968*. Cambridge: MIT Press, 1998.

Hičkok, Henri Rasel i Filip Džonson, *Internacionalni stil*, Beograd: Građevinska knjiga, 2008.

Hroch, Miroslav. *Social preconditions of the National Revival in Europe: A Composition of Patriotic Groups Among the Smaller European Nations*. Cambridge: University press, 1985.

Collins, Peter. *Changing Ideals in Modern Architecture*. London: Fber & Faber, 1965.

Colquhoun, Alan. *Essays in Architectural Criticism: Modern Architecture and Historical change*. Cambridge: MIT Press, 1981.

Чигола, Сигфрид А. „Пољопривредне зграде.“ у *Наше село*, уредник Милослав Стојадиновић, 151-158. Београд: Савремена општина, 1929.

Dženks, Čarls. *Jezik postmoderne arhitekture*. Beograd: Vuk Karadžić, 1985.

Dženks, Čarls. *Moderni Pokreti u arhitekturi*. Beograd: Građevinska knjiga, 2007.

Šuvaković, Miško. *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek, Radikalne umetničke prakse*. Beograd: Orion art, 2010.

Šuvaković, Miško. *Istorija umetnosti u Srbiji XX vek, Realizmi i modernizmi oko hladnog rata*. Beograd: Orion art, 2012.

Šuvaković, Miško. *Pojmovnik teorije umetnosti*. Beograd: Orion art, 2011.

Šuvaković Miodrag. „General theory of ideology and architecture,” in *International Conference Architecture and Ideology*, ed. Vladimir Mako, Mirjana Roter Blagojević i Marta Vukotić Lazar, 100-105. Belgrade: Faculty of Architecture: University of Belgrade Board of Ranko Radović Award: Association of Applied Arts Artists and Designers of Serbia (ULUPUDS), 2012.

Чланци из периодике:

Vodopivec, Aleš. „Istorija kao temelj arhitektonskog stvaranja,” *De Re Aedificatoria, Arhitektura i istorija*, br. 1 (1990): 49-55.

Vujović, Sreten. „Problem ruralnog razvoja postsocijalističke Srbije u kontekstu društveno-ekonomske krize,” *Limes plus*, br.3 (2013): 97-117.

Žižek, Slavoj. „A Plea for Leninist Intolerance”. *Critical Inquiry*, Vol. 28, No. 2 (2002): 542-566.

Žižek, Slavoj. “Eastern European Liberalism and Its Discontents”. *New German Critique*, No. 57 (1992): 25-49.

Žižek, Slavoj. “History Against Historicism”. *European Journal of English Studies*, Vol. 4, No. 2 (2000): 101-110.

„Izrađen je nacrt uredbe o generalnom planu izgradnje gradova i sela”. *Arhitektura*, br.23-24 (1949): 6-7.

Ikonnikov, Andrei. “Seventy years of Architecture in the USSR”. *L’Arca*, no. 27 (1989): 14-17.

Ikonnikov, Andrei. “Utopias and Reality”. *L’Arca*, no. 27 (1989): 59.

Jeftimijades, Svetislav. „O radu naših stručnjaka na građenju železnica u Albaniji”. *Tehnika*, br. 1 (1949): 45-55.

Кадиевић, Александар. „Улога идеологије у новијој архитектури и њена схватања у историографији”. *Наслеђе*, бр. 8 (2007): 225-238.

Кадиевић, Александар. „О соцреализму у београдској архитектури и његовим поречним мишљењима”. *Наслеђе*, бр. IX (2008): 76-88;

Кадиевић, Александар. „Проблем истраживања и тумачења соцреализма у српској архитектури”. *Новопазарски зборник*, бр. 30 (2007): 211-217.

Krleža, Miroslav. “Govor na kongresu književnika u Ljubljani”. *Republika*, br. 10-11 (1952): 205-243.

Khidekel, Mark. “Suprematism in Architecture,” *L’Arca*, br. 27 (1989): 63-64.

Маневић, Зоран. „Архитектура и политика (1937-1941)”. *Зборник за ликовне уметности Матице Српске*, бр.20 (1984): 293-306.

Maneвић, Zoran. „Od socrealizma do autorske arhitekture”. *Tehnika*, br.3 (1970): 62-65.

Magašić, Mavro. “Problemi i zadaci poljoprivrede”. *Tehnika*, br.1 (1946): 24-25.

Maksimović, Branko. „Staljiniski plan rekonstrukcije Moskve”. *Arhitektura*, br. 4-6 (1947): 9-10.

Марковић, Предраг. „Идеологија стандарда југословенског режима 1948-1965”. *Токови историје*, бр. 1-2 (1996): 7-21.

Marjanov, Milenko. „Jedna anketa o zagrevanju seoskih kuća u Vojvodini”. *Tehnika*, br. 1 (1955): 35.

Просен, Милан. „О соцреализму у архитектури и његовој појави у Србији”. *Наслеђе*, бр.8 (2007): 95 – 117.

Pasković, F. „Rogoz – nova tekstilna sirovina”. *Tehnika*, br. 10-11 (1949): 337- 339.

„Pozdravna reč Ljupčo Arsova”. *Tehnika*. br. 1 (1951): 3-5.

„Pozdravni telegrami”. *Tehnika*, br. 1 (1951): 5.

Radojković, Milan. “Izveštaj o rezultatima “Nedelje tehnike”. *Tehnika*, br. 7-9 (1949): 395-397.

Radović, Ranko. „Arhitektura arhitekata ili arhitektura jedne arhitekture”. *Čovjek i prostor*, br. 310 (1979): 19-20.

Riabushin, Alexander. “The many sides of Architecture round the Republics,” *L’Arca*, br. 27 (1989): 34-37.

Rudenko, Natalia. “Design Cooperatives”. *L’Arca*, no. 27 (1989): 53.

„Rudarsko naselje Banovići”. *Tehnika*, br. 7-8 (1946): 266-267.

Simonović, Đorđe. „Prostorna transformacija seoskih dvorišta – kućišta kao posledica socijalno ekonomskih promena”. *Saopštenja IAUS*, br. 5 (1977):48-57.

Tepina, Marjan. “Planiranje traži nove metode projektiranja”. *Tehnika*, br.1 (1946): 111-112.

Tutundžić, Panta. „Organizacija naučnog rada za obnovu i unapređenje industrije”. *Tehnika*, br. 1 (1946): I-II.

Tartaglia, Bruno. “Fundiranje zgrade industrijske škole u Zenici”. *Tehnika*, br. 5 (1955): 824-827.

Filipović, Milenko. „Planska priprema inženjerskih kadrova“, *Tehnika*, br. 3 (1946): 101-103.

Filipović, Milenko. „O inženjersko – tehničkim kadrovima u našoj industriji“. *Tehnika*, br. 5 (1946): 198-199.

Fridlender, Mihailo. „O nekim problemima tekstilne industrije“. *Tehnika*, br. 10-11(1949): 333-336.

Šimunović, Marjan. „O elektrifikaciji poljoprivrede u SSSR“. *Tehnika*, br. 4 (1949): 143- 145.

Šalamon, Ervin. „Teška industrija kao uslov povišenja društvenog standarda“. *Tehnika*, br. 7-9 (1949): 235-236.

Секундарна хемеротечка грађа:

„Алија Сиротановић тукао први рекорд Стаханова“. *Политика*, 25. јул, 1949.

„Алија Сиротановић и Никола Шкобић нови ликови првобораца у изградњи социјализма“. *Политика*, 31. јул, 1949.

„Велика победа у изградњи социјализма“. *Политика*, 16. јул, 1949.

„Весео дечији живот у задружном обданишту у Сурчину“. *Политика*, 18. септембар, 1949.

Вукмановић, Светозар. „Покрет за високу продуктивност рада у рударств који омогућује повећање производње угља и руде у широким размерама истовремено омогућује несметани и брзи развитак индустријализације наше земље“. *Политика*, 3. септембар, 1949.

„Говор маршала Тита на митингу у Пули“. *Политика*, 11. јул, 1949.

„Говор маршала Тита у селу Столицама код Крупња“. *Политика*, 28. септембар, 1949.

„Дојучерашњи борци планинских села Србије сада ће се такмичити у раду на бачванској равници“. *Политика*, 29. јануар, 1946.

„Задруга „Павле Јуришић“ добила на поклон радио апарат“. *Борба*, 6. октобар, 1947.

„За Алијиним примером ...“. *Политика*, 10. август, 1949.

„За две и по године повећане су обрадиве површине за 400 000 хектара а до краја Петолетке порашће за још 1 000 000 хектара“. *Политика*, 13. август, 1949.

„Индустриски и рударски колективи Словеније настављају такмичење за извршење годишњег плана“. *Политика*, 8. јул, 1949.

„Изградња кошева за кукуруз у Поморављу“. *Борба*, 22. септембар, 1947.

„Испуњење плана окупљања неписмених на течајеве у НР Србији зависи од залагања масовних организација“. *Политика*, 13. јануар, 1949.

„Кад руководство даје селу пример ...“. *Политика*, 31. септембар, 1950.

„Лењин о масовном радном хероизму“. *Борба*, 19. Јануар, 1947.

„Лењин о привредном плану и статистици“. *Борба*, 22. Јануар, 1947.

„Многа села такмиче се да још више премаше расписану суму“. *Политика*, 6. септембар, 1950.

„Наши радници добијају школе за опште образовање“. *Борба*, 7. Јануар, 1947.

„На чврстом темељу великих демократских тековина Ослободилачког рата и Народне револуције све се више уздижу творевине милиона наших одушевљених градитеља и уједињују у величанствену зграду социјалистичке Југославије“. *Политика*, 8. јул, 1949.

„Нови Савезни Закон о народним одборима – смело развијање социјалистичке демократије“. *Политика*, 23. јул, 1949.

„Нота Владе ФНРЈ Влади СССР“. *Политика*, 2. октобар, 1949.

„Несаломиво братство народа Југославије и Бугарске“. *Борба*, 27. јул, 1947.

„Недовољна сарадња пољопривредних машинских станица и народних одбора“. *Борба*, 23. Јануар, 1947.

„Основан је главни савез земљорадничких задруга Србије“. *Политика*, 26. јануар, 1949.

„Они су свуда са омладином“. *Политика*, 17. јул, 1949.

„Поводом информбироовских клевета против ФНРЈ у вези са суђењем Ласлу Рајку у Мађарској“. *Политика*, 16. септембар, 1949.

„Политички извештај Централног комитета КП Србије“. *Политика*, 19. јануар, 1949.

„Повећавање припадности учитељима на селу у Народној Републици Србији“. *Борба*, 8. Јануар, 1947.

„Покретна пољопривредна школа кренула је међу земљораднике“. *Политика*, 19. април, 1946.

„Противјугословенски поступци румунског руководства“. *Политика*, 10. јул, 1949.

„Пре добијања задужења, земљорадници сомборског среза предали 228 вагона житарица“. *Политика*, 13. август, 1949.

„Пољопривредно добро „Борје“ главни извор снабдевања грађана Пирота“. *Политика*, 16. август, 1950.

„Потребно је створити задружну продају и наћи правилне односе између задружних и државних предузећа“. *Политика*, 3. јануар, 1946.

„Решење о одређивању пољопривредних производа који ће се куповати по везаним ценама“. *Политика*, 4 јул, 1949.

„Реферат Слободана Пенезића, члана Политбироа ЦК КПС, Свечана академија поводом осмогодишњице Народног устанка у Србији“. *Политика*, 7. јул, 1949.

„Смањење трошкова грађења“. *Политика*, 11. март, 1949.

„Социјалистички сектор на селу предњачи у предаји вишкова жита“. *Политика*, 8. август, 1949.

Стаљин, Јосиф Висарионович. „О постављењу националног питања“. *Борба*, 29. мај, 1947.

„Стварање Совјетске интелигенције“. *Борба*, 7. новембар, 1947.

Степановић, К., „Дом села Браћевац“. *Политика*, 1. мај, 1950.

„У другом полугодишту пред нашим грађевинарима стоје крупни задаци“. *Политика*, 6. јул, 1949.

„Успеси у извршењу планова Првог полугодишта дају нам још више подстрека у раду на социјалистичкој изградњи“. *Политика*, 14. август, 1949.

„У току зиме треба оспособити машине и припремити се за пролећне радове“. *Политика*, 12. јануар, 1949.

„У присуству маршала Тита почела рад прва Савезна конференција сељачких задругара“. *Политика*, 2. март, 1949.

„У нашој земљи отворен је велики број средњих пољопривредних школа“. *Борба*, 17. фебруар, 1947.

„Уздизање кадрова у тешкој индустрији“. *Политика*, 6. март, 1949.

„У планинским селима Бољевачког среза“. *Борба*, 1. новембар, 1947.

„Фронтоске екипе из разних крајева Србије посетиле су велики број сељачких радних задруга“. *Политика*, 21. јул, 1949.

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Милош С. Аранђеловић рођен је у Београду 21.01.1985. године. Након завршене средње Архитектонско-техничке школе у Београду 2004. године уписује Архитектонски факултет Универзитета у Београду. Дипломски рад на тему „Визиторско-енолошки центар у селу Рајац код Неготина“, под менторством доц. мр Александра Виденовића, одбранио је 2009. године са оценом 10 и стекао звање дипломирани инжењер архитектуре – M.arch.

Докторске академске студије научног карактера уписао је школске 2011/2012. године (основна област истраживања: Архитектура и урбанизам; ужа научна област истраживања: Архитектонско пројектовање и савремена архитектура). Научну област интересовања представља традиционална и архитектура у руралним подручјима. Финансиран из буџета, испите предвиђене наставним програмом полаже школске 2014. године, са просечном оценом 9,87. Наставно научно веће Архитектонског факултета у Београду, на седници одржаној 22.12.2014., донело је одлуку којом се одобрава израда докторске дисертације.

Поред научно-истраживачког, поседује искуство рада у настави као демонстратор и сарадник на основним и мастер академским студијама Архитектонског факултета Универзитета у Београду од 2009. године, у оквиру предмета на Департамента за архитектуру и архитектонске конструкције.

Ангажован је на научно-истраживачком пројекту „Истраживање и систематизација стамбене изградње у Србији у контексту глобализације и европских интеграција, у циљу унапређења квалитета и стандарда становања“ (ГР 36034), руководиоца проф. др Владимир Мако, редовни професор Архитектонског факултета Универзитета у Београду, који је одобрило Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије. Запослен је на Архитектонском факултету у звању истраживача-приправника.

Стручно-уметничку делатност аутора одликује рад у области архитектонско-урбанистичког пројектовања. У пракси је учествовао на изради неколико идејних и главних архитектонских пројеката различитих типова грађевинских објеката. Има положен стручни испит прописан за дипломираног инжењера архитектуре.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани: Милош С. Аранђеловић

Број индекса: 2011/10

Изјављујем

Да је докторска дисертација под насловом:

**ДРУШТВЕНО-КУЛТУРНИ УСЛОВИ РАЗВОЈА АРХИТЕКТУРЕ
ГРАЂЕВИНА ЈАВНЕ НАМЕНЕ У СЕЛИМА СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ
ОД 1946. ДО 1970. ГОДИНЕ**

- Резултат сопственог рада,
- Да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- Да су резултати коректно наведени и
- Да нисам кршио ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 9.5.2016. године

Прилог 2.

ИЗЈАВА О ИСТОВЕТНОСТИ ШТАМПАНЕ И ЕЛЕКТРОНСКЕ ВЕРЗИЈЕ ДОКТОРСКОГ РАДА

Име и презиме аутора	Милош С. Аранђеловић
Број индекса	2011/10
Студијски програм	Докторске академске студије научног карактера: Област АРХИТЕКТУРА И УРБАНИЗАМ
Наслов рада	ДРУШТВЕНО-КУЛТУРНИ УСЛОВИ РАЗВОЈА АРХИТЕКТУРЕ ГРАЂЕВИНА ЈАВНЕ НАМЕНЕ У СЕЛИМА СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ ОД 1946. ДО 1970. ГОДИНЕ
Ментор	проф. др Владимир Мако
Потписани	Милош С. Аранђеловић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 9.5.2016. године

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

**ДРУШТВЕНО-КУЛТУРНИ УСЛОВИ РАЗВОЈА АРХИТЕКТУРЕ
ГРАЂЕВИНА ЈАВНЕ НАМЕНЕ У СЕЛИМА СРБИЈЕ У ПЕРИОДУ
ОД 1946. ДО 1970. ГОДИНЕ**

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио.

1. Ауторство
2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 9.5.2016. године

1. Ауторство - Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.
2. Ауторство – некомерцијално. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.
3. Ауторство - некомерцијално – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.
4. Ауторство - некомерцијално – делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.
5. Ауторство – без прераде. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.
6. Ауторство - делити под истим условима. Дозвољавање умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.